

Utjordar och ödegårdar

En studie i retrogressiv metod

Olof Karsvall

Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences

Department of Urban and Rural Development

Section of Agrarian history

Uppsala

Doctoral Thesis

Swedish University of Agricultural Sciences

Uppsala 2016

Acta Universitatis agriculturae Sueciae

2016:92

Tryckningen av denna bok har finansierats av Stiftelsen Längmanska kulturfonden och Stiftelsen Riksarkivarie Ingvar Anderssons fond.

ISSN 1652-6880

ISBN (tryckt version) 978-91-576-8686-2

ISBN (elektronisk version) 978-91-576-8687-9

© 2016 Olof Karsvall

Tryck: Bulls Graphics AB, Halmstad 2016

Omslagsbild: Akalla och utjorden Lilla Akalla i Spånga socken. Äldre geometrisk karta av Thomas Christiernsson år 1636 (A10:6–7)

Utjordar and Deserted Farms: A Study Using a Retrogressive Method

Abstract

The crisis of the Late Middle Ages is still an ongoing discussion. Desertion of small isolated settlements in woodlands is a well known fact. In villages and hamlets, however, desertion is hidden because holdings were merged (partial desertion). This problem has been discussed extensively, but the extent and character of desertion especially on the plains, remains uncertain.

This thesis focuses on "uninhabited cadastral units" (literally *utjordar*) in Sweden. A large amount of plots, both arable and meadow land, were registered as *utjordar* in the Swedish Crown's cadastres in the mid-1500s. They also appear on the large-scale maps from the 1600s. At that time many had become divided into smaller parts, but a comparison of the two sources shows that the same plots of land persisted for over a century.

The evidence suggests that they originated from farms that were abandoned during the Late Middle Ages, more precisely vacant and divided holdings. In this thesis about 1 500 of these units are identified and spatially examined, using a retrogressive method, focusing on the origin of such plots or units.

The objects of study are plains and hamlets in east central Sweden. Here, the arable land was divided and strictly regulated by common law (known as *solskifte*), which had been carried out before the Late Middle Ages. The basic pattern of this medieval field pattern remained in many areas between the 1500s and the 1700s. This explains why late medieval abandoned holdings appear as separated units in later periods. In other parts of Sweden, there are few data on desertion in hamlets, due to less regulation and less control of the land.

In conclusion, the abandonment of farms in Sweden during the Late Middle Ages affected the central plains significantly and more widely than previously known. The retrogressive approach, the inclusion of traces found in later sources, provides a more complete understanding of the changes during the late medieval period.

Keywords: The crisis of the Late Middle Ages, Deserted farms, *Utjordar*, Geometrical maps, Cadastres, Retrogressive method

Author's address: Olof Karsvall, SLU, Department of Urban and Rural Development, Section of Agrarian history, P.O. Box 7012, SE-750 07 Uppsala, Sweden

E-mail: olof.karsvall@slu.se

Innehåll

Förord	7
Inledning. Vad är en utjord?	9
Fråga, syfte och utgångspunkter	9
Tidigare forskning	12
Avgränsningar, metoden och upplägningen	41
Kapitel 1. Statistiken: Utjordarna på nationell och regional nivå	45
1.1 Antalet utjordar cirka 1640	47
1.2 Utjordar under olika termer och uttryck	49
1.3 Utbredningen	55
1.4 Skillnader i redovisningssätt mellan lantmätare och karteringsår?	59
1.5 Utjordarnas storlek inom kärnområdet östra Mellansverige	64
1.6 Ägandeförhållanden: Vilka ägde utjordarna?	74
1.7 Sammanfattning	77
Kapitel 2. Utjordarnas form och karaktär	79
2.1 Huvudtyperna	80
2.2 Exempel på bynivå	86
2.3 Exempel på gårdsnivå	89
2.4 Exempel på åkernivå	104
2.5 Utjordar uppdelade på gårdsnivå	107
2.6 Sammanfattning	114
Kapitel 3. Solskiftet och byamålsutjordarna: särskilt Lysings härad	117
3.1 Fastighetsstrukturen i Lysings härad 1640	118
3.2 Byamålsutjordarna	125
3.3 Enskilda små jordar – utjordar eller ej?	156
3.4 Strukturer i solskifte som troligen inte är utjordar	163
3.5 Utjordar som ägoområden på slättbygden	174
3.6 Utjordar som ägoområden i skogsbygden	180
3.7 Heda, Häradsvallen, Jussberg och Disevid: exempel på olika utjordar	186
3.8 Sammanfattning: Utjordar i solskifte	194
Kapitel 4. Utjordarnas ålder: Exemplet Alunda socken 1540–1640	197
4.1 Metoden att spåra utjordar i jordeböcker och kartor	198
4.2 Undersökningsområdet Alunda socken	199
4.3 Utjordarnas antal och storlek 1540 och 1640	204

4.4	Utjordar som hela ägoområden	218
4.5	Utjordar i byar	243
4.6	Sammanfattning: Utjordarnas konstans 1540–1640	253

Kapitel 5. Utjordarna och ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen **255**

5.1	Öde som indikator på nedgång och som skatteterm	256
5.2	Ödeläggelse avspeglad i kartorna 1640	259
5.3	Lantmätaren Johan Larssons rannsaking i Östergötland 1641	280
5.4	Ödeläggelse på Öland 1560–1680	282
5.5	Sammanfattning: Ödeläggelsens nya hantering	291

Kapitel 6. Den stora omvändningen: ödegårdar blir utjordar **295**

6.1	Ordet <i>omäga</i> under medeltiden	296
6.2	Ödegårdarna och återuppodlingen under senmedeltiden	304
6.3	Registreringen av ödeenheter i jordeböcker och räkenskaper	305
6.4	Ödeläggelsen speglad i nya lagar	315
6.5	Utjordar vid medeltidens slut	320
6.6	Begreppsformeringen omkring 1540	323
6.7	Sammanfattning	338

Sammanfattning och resultat **341**

	Sambandet mellan senmedeltida ödegårdar och utjordar	342
	Skapandet av ett kameralt utjordsbegrepp	345
	Koncentrationen till östra Mellansverige	346
	Vad utjordarna säger om den senmedeltida ödeläggelsen	347
	Avslutande sammanfattning	348

	Bilaga 1. Källmaterialen	351
	Bilaga 2. Eric Agners förklaringar till utjordar, cirka 1700	371
	Bilaga 3. Utjordar som obebyggda ägoområden med egna namn	377
	Bilaga 4. Hemman och utjordar i Alunda socken 1540–1640	381
	Bilaga 5. Risby i kronans jordeböcker 1543–1628	399
	Bilaga 6. Utjordstermer	403

	Käll- och litteraturförteckning	431
	Förteckning över tabeller och figurer	441

Förord

Mellan 2005 och 2010 hade jag förmånen att arbeta i forskningsprojektet *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna* på Riksarkivet i Stockholm. I projektet sammanställdes alla de äldsta storskaliga kartorna över byar och gårdar i Sverige, som upprättades omkring 1640. Kartorna skannades, texten i kartorna transkriberades och den statistiska och kartografiska informationen registrerades i en databas. Kartorna blev därmed tillgängliga för forskare på ett helt nytt sätt. Projektledare var Clas Tollin, som introducerade och lärde mig om detta innehållsrika källmaterial.

Det var i kartprojektet som jag kom in på frågan om utjordar. Problemet jag ställdes inför var hur denna jord skulle registreras. Inom forskningen fanns frågan om utjordarna hade bakgrund som ödegårdar eller ej. Kartorna var emellertid lite använda inom denna forskning. En ansökan om ett forskningsprojekt ställdes till Vetenskapsrådet, som beviljade projektet. Detta gjorde att jag kunde börja som doktorand i agrarhistoria på Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala.

Janken Myrdal har varit min handledare. Jankens nyfikna sätt, med fokus på forskningsfrågorna, har inspirerat många med mig. Janken har givit mig kommentarer och pekat ut riktningen för avhandlingen i situationer där jag tvekat. Janken har också varit ett stöd under hela arbetet. Johanna Widenberg har varit biträdande handledare, och har med sin skarpa blick kommenterat manuset. Jan Brunius har hjälpt mig att hitta i Kammararkivet i Riksarkivet och har tipsat mig om ödegårdslitteratur. Jan var även opponent på mitt slutseminarium. Pia Nilsson gjorde en noggrann läsning som opponent på mitt halvtidsseminarium. Tack alla ni.

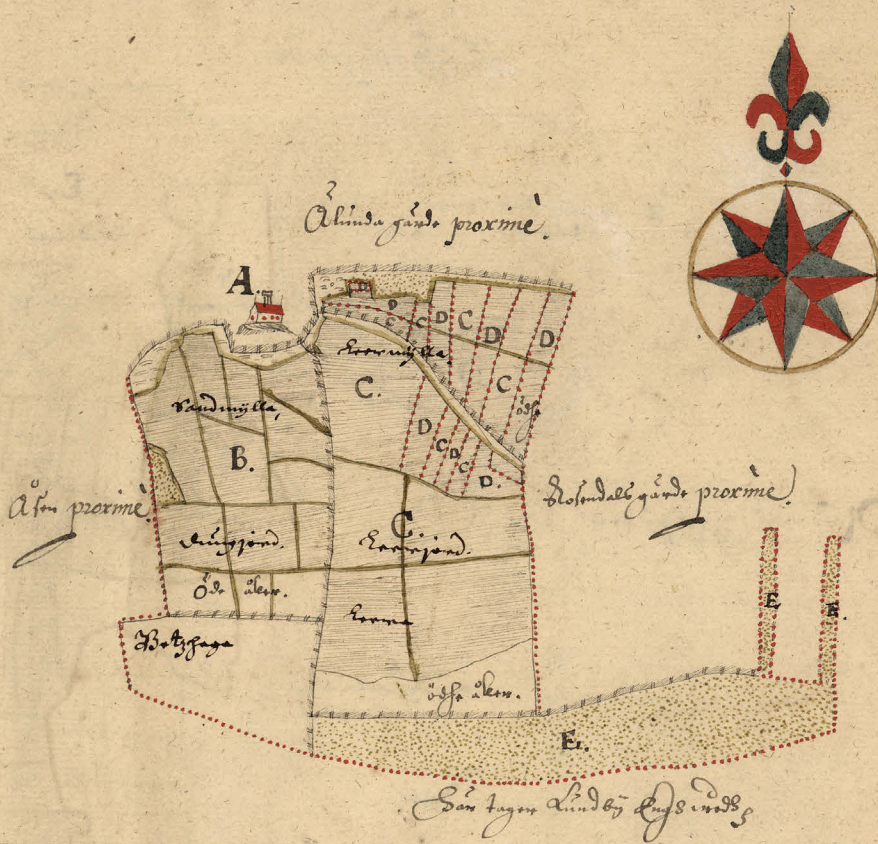
Fler personer har lämnat synpunkter eller på annat sätt hjälpt mig under arbetets gång: Johan Berg, Alf Ericsson, Ådel Vestbö Franzén, Staffan Helmfrid, Mats Höglund, Kristofer Jupiter, Per Lagerås, Ulf Sporrang, Peter Ståhl, Per Vikstrand och Anders Wästfelt. Jag vill också tacka Josefin Gladh, Jacob von Oelreich, Ben Surridge och Emma Westling för att ni har hjälpt mig att förbättra språket.

Jag vill också rikta ett tack till alla kollegor på avdelningen för agrarhistoria för entusiasm och sammanhållning, samt tacka alla kunniga medarbetare i kartprojektet på Riksarkivet. Sist men inte minst vill jag tacka mina föräldrar Bodil och Stefan för att ni har stöttat mig hela vägen.

Stockholm i september 2016

Olof Karsvall

Vster Ketarne, Guseby socken.

Notarum Explicatio.

- A. Olua Ironabeman ... 1.
- Ibidem Guseby utgjond. ... 1.
- B. Åringjänd till Olua ... 11 1/2
- C. Åringjänd utgj. de, med 2. Åker ... 14 1/2
- D. Ido Åker somme hvalf utgjonden; Dofindal hee og 3 1/2 ... 16
- E. Guseby utgj. till Olua ... 20 1/2

Scala Ullnarum.

Inledning. Vad är en utjord?

Fråga, syfte och utgångspunkter

Under 1500- och 1600-talen förekom runt om på landsbygden i Sverige obebyggda kamerala enheter som kallades *utjordar*. Dessa jordar var fysiskt avgränsade på marken och bildade egna fastigheter. Ännu är det inte klarlagt varför utjordar bildades. Jämfört med gårdar och byar, som studerats av forskare i generationer, är utjordarna nästintill outforskade.

Vad som däremot har blivit känt inom forskningen är att vissa utjordar har bakgrund som senmedeltida ödegårdar. Men det finns osäkerheter kring ödegårdsförklaringen. Dels har det inte gått att utesluta att utjordar istället tillkom genom avstyckningar från bebyggda gårdar, som betalningar jordägare emellan. Utjordar är ofta mindre än bebyggda gårdar, så något entydigt samband mellan utjordar och ödegårdar har inte gått att belägga. Dels saknas förklaringar till varför och hur ödegårdar blev utjordar. Om 1500- och 1600-talens utjordar varit ödegårdar på medeltiden betyder det att en större mängd gårdar lagts ner. Men om sådana ödeläggelseprocesser är mycket lite känt.¹

Termen *utjord* är dessutom äldre, och förekommer i de nordiska landskapslagarna, de äldsta från 1200-talet.² Utjordarna kan alltså ha en äldre medeltida förhistoria.

Men det är i 1500- och 1600-talens källor som utjordarna är kända, särskilt de kamerala källmaterialen, de delar som rör jordskatter, samt de äldsta storskaliga lantmäterikartorna som visar fastighetsindelningarna.

Under Gustav Vasas tid vid 1500-talets mitt, registrerades i stort sett alla gårdar och all jord i Sverige i så kallade jordeböcker. I samband med detta uppmanade Gustav Vasa sina fogdar att registrera utjordarna. Utjordarna

¹ Se kommande avsnitt om ödegårdsforskningen.

² SkL 55 *ut iord*, KrL T. XXVII *with iordh*. Motsvaras av *omäga* och *omjord* i UL, ÖgL, SdML, VmL och MEL. De medeltida beläggen behandlas i kapitel 6.

identifierades och beskattades, men någon förklaring till vad för slags jord det handlade om gavs aldrig.³ Av dessa jordeböcker, som till stora delar finns bevarade idag, så vet vi att utjordar var en vanlig och utbredd företeelse senast i början av 1500-talet.⁴

Under åren 1633–1656 karterades för första gången byar och gårdar av lantmätare, och då blev även utjordarna avmätta. Kartorna, som idag finns på Riksarkivet, visar att utjordarna var separata enheter med egna gränser vilka kunde identifieras på marken och mätas upp precis som de bebyggda gårdarna (hemmanen). Det är utifrån dessa kartbilder vi vet att utjordarna var egna obebyggda jordenheter, eller fastigheter med dagens språkbruk. Det framgår av både jordeböckerna och kartorna att utjordarna tillhörde hemmanen, och brukades av bönderna som åker eller äng på samma vis som annan jordbruksmark. Hur utjordarna uppstått upplyser däremot inte kartorna om.

Ett första längre resonemang om utjordar ges av lantmätaren Eric Agner, i hans bok om lantmåteri *Geodaesia Suecana*, författad omkring 1700 (utgiven postumt 1730). Agner hade varit lantmätare i Sörmland sedan 1680-talet och sammanfattar i boken många års erfarenheter från uppmätningar i fält. Som förklaring till hur utjordar bildats nämns bland annat ödeläggelse, jordgävor och högt skattetryck. Agner tillägger dock att förklaringarna är ”gamla mäns historiesagor och sannolika berättelse”, det vill säga berättelser han hade fått höra i de sörmländska bygderna i samband med karteringarna (Agner 1730 s 87). Agner konstaterar att det behövs ”mera bokförråd” för att reda ut bakgrunden till utjordarna.⁵ Avsaknaden av kommentarer om utjordarnas bakgrund kan alltså bero på att det under 1500- och 1600-talen inte fanns någon allmän kunskap om detta under denna period.

Den moderna forskningen om utjordar går tillbaka till 1960-talet, då Staffan Helmfrid, i sin avhandling om agrarlandskapet i västra Östergötland, bevisar att det fanns utjordar under 1600-talet som hade varit egna gårdar som ödelades under senmedeltiden.⁶ Detta visade att ödegårdar kunde bli kvar, eller fossiliseras, som obebyggda enheter som brukades av andra gårdar som deras utjordar. Sambandet mellan ödegårdar och utjordar bekräftas i flera senare studier (Larsson 1970, Dahlbäck m.fl. 1974, Brunius 1980, Bååth 1983, Jansson 1993, Karsvall 2011). Ödegårdsförklaringen tas också upp i

3 Vasatidens registrering av utjordar behandlas i kapitel 5.

4 En ingång till innehållet i kronans jordeböcker är bokserien *Det medeltida Sverige* (DMS), där många utjordar och andra uppgifter finns sammanställda i topografisk ordning, by för by.

5 Eric Agners *Geodaesia Suecana* (1730) ger en god inblick i hur en lantmätare, verksam under slutet av 1600-talet, uppfattade utjordarna och en rad andra aspekter som rör den geometriska karteringen. Agners kapitel om utjordar, och den delvis liknande företeelsen med urfjällar, kommenteras i bilaga 2.

6 Se kommande avsnitt om tidigare forskning.

Nationalencyklopedin där Helmfrid definierar ordet utjord som ”obebyggd jordbruksfastighet eller annan skiftesenhet omgiven av andra jordägares mark, vanligen för liten att i äldre tid ha mantalstaxerats men med andel i byn vid skifte”. Vidare tilläggs: ”Utjordar som fanns på 1500-talet och senare har ofta visat sig vara gårdar som ödelagts under medeltiden”.⁷

Stämmer detta? Är utjordar ödegårdar eller finns det andra förklaringar? Vad säger i sådana fall utjordarna om ödeläggelsen under senmedeltiden?

Jag ska försöka besvara frågorna genom att bearbeta och tolka en stor mängd källmaterial som täcker stora delar av dåvarande Sverige, uppgifter som bara delvis bearbetats inom forskningen tidigare. Min utgångspunkt är de kamerala källmaterialen, närmare bestämt Vasatidens jordeböcker och de äldsta storskaliga eller geometriska kartorna från 1600-talet (se bilaga 1). Detta innebär att jag kommer ha en geografisk ingång i analysen. Jag vill ta reda på var utjordarna finns och hur de ser ut. Vartefter kommer jag att närma mig frågan om ursprunget, det vill säga frågan om hur utjordarna uppstod.

Frågan om utjordarnas bakgrund och orsaker är viktig eftersom utjordar kan vara ett bevis på senmedeltida ödeläggelse. Hitintills har utjordarna bara undantagsvis tagits med i beräkningarna av denna ödeläggelse. Utjordar har inte heller varit en huvudfråga tidigare.⁸ Dessutom är de studier som tar upp utjordarna avgränsade geografiskt. Någon teori om vad utjordar är med generellt förklaringsvärde finns inte.

Att undersöka utjordar som ett fenomen i sig är också viktigt i relation till metoder inom medeltidsforskningen. Staffan Helmfrids upptäckt – att vissa ödegårdar blivit utjordar – visar att senmedeltidens ödeläggelse delvis kan studeras utifrån yngre källmaterial från 1500- och 1600-talen, en poäng som framförs av Lars-Olof Larsson (1970). Ett sådant angreppssätt kallas inom den historisk-geografiska forskningen för *retrogressiv metod*. Metoden har jag definierat och utvecklat i en artikel i *Historisk tidskrift* (Karsvall 2013). I denna argumenterar jag för att omfattningen av ödeläggelsen på senmedeltiden inte enbart kan uppskattas utifrån samtida källmaterial. Det kamerala källmaterialet från 1500- och 1600-talen, där indicier på ödeläggelse i form av utjordar förekommer, behöver tas med i analysen. Den retrogressiva metoden är aktuell i frågan om senmedeltidens ödeläggelse eftersom mängden källmaterial om bebyggelsen är betydligt större från 1500- och 1600-talen än från senmedeltiden. Metoden fungerar eftersom det finns strukturer i landskapet

7 Nationalencyklopedin, *Utjord*. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/utjord>, hämtad 2014-11-20. Författare: Staffan Helmfrid.

8 En utjordsstudie var föreslagen inom Det nordiska ödegårdsprojektet men genomfördes inte (Bálint 1974).

som är beständiga över längre tid, exempelvis ägo gränser och ortnamn, som inte behöver upphöra när byar och gårdar ödeläggs.

Samtidigt finns med de yngre källorna ett tolkningsproblem med kronologin: Vad talar för att utjordar i yngre källor har att göra med äldre kriser och inte samtida eller mer närliggande kriser? Ett annat problem gäller svårigheten att skilja utjordar med bakgrund som ödegårdar från annan jord som till följd av köp, arv eller andra orsaker kan ha resulterat i obebyggda enheter.

Denna avhandling har tre syften. För det första: att beskriva och definiera det viktiga och svårtydda begreppet utjord. För det andra: att visa på företeelsens omfattning och beskriva utjordarnas karaktär. För det tredje: att utreda bakgrunden till utjordarna, det vill säga orsakerna till varför obebyggda enheter bildats, och klargöra hur de förhåller sig till äldre ödeläggelse. En övergripande målsättning är att utveckla en retrogressiv metod som möjliggör säkrare bedömning av den senmedeltida ödeläggelsens storlek.

Tidigare forskning

Utjordar har främst diskuterats som en del i den större frågan om senmedeltidens kris. Innan jag kommer in på den tidigare forskningen om utjordarna ska jag ge en översikt av ödegårdsforskningen. Jag ska inledningsvis beröra den engelska och tyska forskningen. Därefter kommer jag in på den del av forskningen som gått ut på att studera konsekvenserna av krisen och beräkna ödeläggelsens storlek. Utjordar kommer in som en del av ödegårdsforskningen i Sverige. Efter det kommer jag att redovisa de bevis som lyfts fram för ett samband mellan utjordar och ödegårdar. Avslutningsvis ska jag även ta upp andra föreslagna hypoteser till hur utjordar bildats.

Den europeiska diskussionen om senmedeltidens kris

Det har länge varit känt att det senmedeltida Europa präglades av en stor demografisk och ekonomisk nedgång, inte minst till följd av digerdöden vid 1300-talets mitt. Pesten återkom flera gånger. Förutom digerdöden 1347–1352 räknas de närmast efterföljande utbrotten kring 1360 och 1370 som de mest dödliga (Campbell 2006 s 224; Myrdal 2003 s 243, 2012 s 223). Berättelser om detta nedtecknades i brev och krönikor, och idag finns stor kunskap om pestens förlopp – spridningen från Asien genom Europa – och om den stora dödligheten som följde.⁹ Som Bodil E. B. Persson påpekar har pest historiskt

⁹ I de skriftliga källorna förekommer i Sverige olika termer för pest, bland annat: "braadöda", "mortalitatis pestem" och "pestilenciam" (se Norborg 1958 s 172ff och där anf källor; t.ex. SDHK nr 5702, 6127, 6366, 6369).

fungerat som samlingsterm för dödliga farsoter i allmänhet, men pesterna under mitten av 1300-talet förknippas numera med bakterien *Yersinia pestis* (Persson 2001 s 45ff; Lagerås 2016 m.fl. s 9ff och där anf. litt.).

Den brittiske historiken Frederic Seebohm föreslog redan 1883 i *The English Village Community* att digerdöden kunde ha dödat halva Englands befolkning (Seebohm 1883 s 20). För Seebohm var detta en vattendelare i historien och orsaken till vad som senare benämns som senmedeltidens kris.

Trots att Seebohm då inte hade tillgång till alla de data som senare kommit att sammanställas har hans antagande visat sig trovärdigt. I England finns jämförbara skriftliga källor för olika tidpunkter under senmedeltiden som öppnar för befolkningsberäkningar. Aktuella uppskattningar för England anger en befolkningsnedgång på mellan en tredjedel upp till två tredjedelar (Ziegler 1998 s 394; Hatcher & Bailey 2001 s 149; Benedictow 2004 s 383). För Europa som helhet anges ofta en nedgång på omkring en tredjedel (Ziegler 1998 s 396; Martin 2007 s 111).

För Sveriges del har krisen studerats av Janken Myrdal, som i en sammanvägning av olika källor kommer fram till att nedgången generellt låg på 40 till 50 procent (Myrdal 2003 s 245). Eftersom pestutbrotten återkom och den sociala, politiska och ekonomiska situationen blev allt mer ansträngd, antar Myrdal att krisen och nedgången fördjupades efter hand. Sannolikt var krisen som störst i slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet (Myrdal 2012 s 234f). Nedgången i Sverige har också bekräftas i en större analys av pollendata och dendrodateringar av medeltida träbyggnader, främst kyrkor. Dessa data visar att odlingen i många områden gick tillbaka och att bebyggelseaktiviteten avstannade vid tidpunkten för digerdöden (Lagerås 2016 m.fl. s 38ff).

Att en stor del av befolkningen i Europa dog i pesten under senmedeltiden är obestridligt. Befolkningsberäkningar för medeltiden är emellertid ofta osäkra, och därför har krisens betydelse och orsaker förblivit debatterad.

En teori som Michael Postan lanserade i flera artiklar i ekonomisk-historiska tidskrifter i slutet av 1930-talet är den som blivit mest diskuterad. Postan menade, med inspiration från Thomas Malthus, att den medeltida agrara expansionen och befolkningsuppgången hade avstannat redan före digerdöden. Pesterna var därför enligt Postan inte grundorsaken till senmedeltidens kris, utan snarare det som fick en redan pågående kris att fördjupas (Postan 1950 s 245f). En av Postans poänger, som han återkommer till i *The Medieval Economy and Society* 1972, är att krisen måste betraktas ur ett längre perspektiv, där det medeltida godssystemet och dess inriktning mot spannmålsproduktion hade nedmonterats eller omstrukturerats redan före pesterna. Ur detta utvecklades en räntekonomi och ett landbosystem, där bönder blev landbor som lejde (arrenderade) sina egna gårdar (Postan 1972 s

106f). Den senmedeltida krisen hade därmed enligt Postan sin grund i denna samhälleliga förändring. Denna systemteori har kritiserats, bland annat för att vara deterministisk och överskatta betydelsen av den medeltida expansionen som orsak till nedgången, men den har också inspirerat.¹⁰

För Skandinaviens del menar Janken Myrdal att den medeltida expansionen hade stagnerat före 1350, men att det var pesterna som sedan utlöste den stora krisen (Myrdal 2012 s 232ff). Likt Postan menar Myrdal att den medeltida expansionen ger förklaringar till senmedeltidens kris i Norden. En delvis annan åsikt har Per Lagerås. Han menar att Postans modell, vilken utvecklats för England, inte är direkt tillämpbar i Sverige som mer präglas av blandjordbruk än stora spannmålsenheter. Ett av Lagerås argument är att pollendata indikerar en tydlig nedgång vid tidpunkten för digerdöden, men inte tidigare (Lagerås 2016 m.fl. s 15ff, 45).

Huruvida krisen under senmedeltiden var direkt eller indirekt orsakad av digerdöden är alltså en fråga där forskare har olika uppfattning. Å ena sidan är det rimligt att de stora befolkningstappen var direkta följder av pesterna, och att ödeläggelse av gårdar och jord var en konsekvens av minskad befolkning. Å andra sidan pågick stora förändringar i jordbrukssamhället före digerdöden. Bland annat omläggningar av gods och stora gårdar till mindre gårdar.¹¹ När man talar om senmedeltidens kris är det alltså digerdödens effekter men även tidigare förändringar som diskussionen gäller.

Ödegårdsforskningen

I avsaknad av säkra befolkningsdata har frågan om senmedeltidens kris riktats mot bebyggelsen och förekomsten av ödegårdar. Vid mitten av 1900-talet påbörjades en ödegårdsforskning som blivit något av en egen disciplin som engagerat historiker, geografer, arkeologer, ortnamnsforskare och andra forskare, särskilt i England, Tyskland och de nordiska länderna. Denna forskning har dels försökt uppskatta nedgångens storlek, dels belysa krisens konsekvenser. De skriftliga kamerala källorna där ödegårdar omskrivs, kombinerat med observationer av fossila spår i landskapet, bland annat husgrunder och övergiven åkermark, har inbjudit till olika slags tolkningar.

Ödegårdsforskningen tog fart i England på 1950-talet inom *Deserted Medieval Village Research Group*.¹² Flera resultat sammanställdes av Maurice

¹⁰ Exempelvis menar Nils Hybel att det är tveksamt om det går att tala om kris under medeltiden före digerdöden (Hybel 1989 s 7).

¹¹ Det medeltida godssystemet i Sverige tas upp i antologin *Medeltida storgårdar*, där bland annat Thomas Lindkvist menar att godsen i Sverige var del av ett europeiskt fenomen (2014 s 17ff).

¹² Från 1970-talet kallat *The Lost Villages of England* och från 1980-talet *Medieval Settlement Research* (MSRG) (Jones & Lewis 2012 s 195).

Beresford 1954 i *The Lost Villages of England*. Här konstateras att ödeläggelse fanns i hela samhället, och gällde både mindre och större byar, samt att ödeläggelsen inte var begränsad till 1300-talet utan hade fortsatt under 1400-talet och även in under 1500-talet.

Beresford kom fram till att ödeläggelsen bottnade i digerdöden och kriserna under 1300-talet, men att den även fortsatte under lång tid med omställningar inom jordbruket som följd. Många av byarna var tidigare spannmålsinriktade, nu utvecklades boskapsskötseln. Med färre människor att föda och färre i arbete blev det rationellt att utnyttja jordbruksarealer mer extensivt. För Englands del gällde detta särskilt färskötsel med tillhörande handel och textilindustri (Beresford 1954 s 53ff, s 228).

Ödebyar fann man särskilt i delar av centrala, södra och östra England (Inner Midland och Margin Eastern). Byantalet i Beresfords redovisning visar på en minskning med i genomsnitt tio procent när perioden före digerdöden jämförs med början av 1500-talet.¹³ Senare har dessa siffror värderats upp, och numera antas ödeläggelsen ha varit dubbel så stor i flera områden (Dyer 2010 s 32ff; Jones & Lewis 2012 s 191).

Utgångspunkten för tolkningarna om ödeläggelsens spridningsmönster har varit en teori om marginalödeläggelse. Ett samband mellan ödebyar och sämre jordkvalité antogs tidigt inom den tyska ödegårdsforskningen (Abel 1966 s 89). Även Postan menade att ödeläggelsen i första hand gällde bebyggelser som under medeltiden hade etablerats på de sämre jordar som var tillgängliga för nyodling. När sedan befolkningen gick tillbaka antog Postan att småjordbrukare och jordlösa kom att ta över de gårdar som blev lediga, som kunde finnas på olika platser, för att överge gårdar med sämst odlingsförutsättningar (Postan 1972 s 158; jfr Dyer 2002 s 352). Marginalteorin byggde alltså på migration, det vill säga att det under senmedeltiden hade skett förflyttningar från marginalbygderna in mot bättre jordbruksområden.

Teorin om marginalödeläggelse anknyter till grundläggande teorier om bebyggelsens expansions- och regressionsmönster. I den endogena förklaringsmodell som Postan utvecklade för England avbröts en medeltida expansion omkring 1300 för att vända i regression med ödeläggelse av de nyligen etablerade och minst robusta jordbruken. Ett skäl skulle ha varit att allt sämre jordar hade uppodlats. Befolkningsökning utan utveckling av jordbrukssystemets produktivitet bidrog till detta. Eftersom befolkningen

13 Beräkningen, som redovisas i tabeller och en serie kartor, utgår från antalet namngivna byar som förekommer i en skattelängd (Poll tax) 1334 ställt mot vilka byar som finns namngivna i liknande längder under 1500-talets första hälft (Beresford 1954 s 218–239).

minskade under pestår vore en utslagning av mindre attraktiva gårdar en rimlig konsekvens.

Empirin inom ödegårdsforskningen i England gav emellertid inget tydligt stöd för marginalteorin. De ödelagda byarna var ojämnt spridda i landskapet. Visserligen gavs stöd för förslaget att sämre jordar kunde vara en faktor, liksom att små gårdar och byar hade lättare att falla i ödeläggelse än större enheter. Men det fanns också en ödeläggelse som gällde större byar, som inte kunde förklaras av marginalteorin. Denna byödeläggelse ansågs istället ha varit framdriven av omstruktureringar (enclosures) med inriktning mot boskapsskötsel (Beresford 1954 s 226ff; Dyer 2010 s 27 och där anf. litt.).

Andra resultat från ödegårdsforskningen har kommit från den tyska forskningen. Inte minst genom arbeten av Wilhelm Abel, som i högre utsträckning än Postan relaterade krisen till digerdöden. Abel sammanställde ödeläggelsenivåerna för Tyskland i *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* 1935 (med en ny utgåva 1966). En ödeläggelse som gällde mer än 40 procent av byarna konstateras i centrala delar av Tyskland, något lägre ödeläggelse i de södra delarna, och låg eller obefintlig ödeläggelse i framför allt västra Tyskland (Abel 1966 s 81f). Sammantaget en nedgång om 10–40 procent, vilket ligger i paritet med de antagna ödeläggelsenivåerna för England, med något högre toppar.

Även Abel konstaterar ett visst samband mellan ödeläggelse och marginaljordar, och tillägger att ödebyarna fanns i områden där en omläggning från åker till bete varit möjlig. Låg avkastning i kombination med höga jordräntor är en annan faktor som Abel framhäver som orsak till ödeläggelsen (Abel 1966 78f).

Abel vidgar perspektivet och menar att förekomsten av ödebyar hade varit ett allmänt inslag i stora delar av senmedeltidens Europa, särskilt norra Västeuropa, men antar även att det hade förekommit ödebyar i Sydeuropa, Skandinavien och i länder som Polen, Ungern, Tjeckien och Ryssland (Abel 1966 s 83ff). Att ödebyarna var spridda geografiskt kan enligt Abel inte förklaras utifrån pester eller befolkningsminskning som sådant, utan berodde snarare på migration, då det fanns lediga gårdar att överta (Abel 1966 s 88). För Abel var med andra ord marginalödeteorin central.

Till resonemanget tillfogar Abel en tidsvariabel. I vissa områden hade ödeläggelsen varit *temporär*, då byarna efter en tid återtagits. Tyskland utmärkte sig dock med en hög andel *permanent* övergivna byar, något som stod i kontrast mot Nederländerna och norra Frankrike, där ödebyar generellt antas ha varit ovanliga (Abel 1966 s 86).¹⁴

14 En uppfattning som återkommer i senare forskning (Bavel 2010 s 281ff).

Abel framför också en kritik mot ödegårdsundersökningarna. Utifrån begrepp som *Wüstungen* och *Lost Villages* hade fokus legat på helt övergivna byar. Abel menar att det samtidigt fanns en ödeläggelse av åkermark inom de byar som inte övergivits. Detta framkom av pollenanalyser som visade på minskad andel sädespollen under senmedeltiden (Abel 1966 s 69).

Förutom tidsaspekten, att ödeläggelsen kunde bli långvarig eller kortvarig, tillfogade Abel och den tyska ödegårdsforskningen att det fanns två sorters ödeläggelse att studera: dels ödebyar där hela enheter med bebyggelse, jord och ortnamn övergivits (*Ortwüstungen*), dels ödejord där bebyggelsen kunde finnas kvar men där jorden till en del ödelagts (*Flurwüstungen*).

Att det funnits en ödeläggelse inom byar som omfattat enstaka gårdar, men inte hela byn som sådan, hade tidigare observerats av Postan. Han beskrev det som *vacant holdings* och åsyftade gårdar som lämnats och blivit lediga inom byarna (Postan 1939 s 161).

Även Beresford har tagit upp detta, genom att göra en distinktion mellan *deserted* och *shrunken*, med poängen att beräkningarna av ödeläggelsen inte tillräckligt vägt in de byar som minskade i storlek. Distinktionen lanserade Beresford på 1950-talet. Att ödejord och nedläggning av enstaka gårdar i byar är svåra att upptäcka och kvantifiera har diskuterats flera gånger senare (se t.ex. Beresford & Sinclair 1958 s 109; Roberts 1987 s 90; Dyer 1994 s 28; Jones & Dyer 2010 s 116).

Hur mycket byarna gick tillbaka under senmedeltiden är alltså inte känt. De redovisade talen om en nedgång på 10–40 procent i olika delar av Europa utgår från förekomsten av ödebyar. Få uppskattningar avser total nedgång, med hänsyn till delödeläggelse inom byar. En sådan har gjorts för centrala England (Midlands), och den antyder en nedgång om 15–25 procent (Jones & Lewis 2012 s 191).

En vidare tolkning är att tätbebyggda byar (*nucleated villages*) oftare ödelades än löst formerade byar och gårdar (*dispersed settlements*). Orsaken till detta skulle ha varit att gårdar som legat tillsammans, och var indragna i tegskiften med varandra, hade svårare att ställa om. Om en gård ödelades kunde även den andra dras med i nedgången. Tankegången är att självständiga bebyggelser var mer flexibla och bättre på att hantera kriser (Lewis, Mitchell-Fox & Dyer 2001 s 130ff). Att det skedde en nedgång inom byarna ger fog för påståendet att marginalgårdar inte var de enda som ödelades under senmedeltiden.

Resultaten från den engelska och tyska forskningen – dels teorin om en marginalödeläggelse och dels distinktionerna mellan olika typer av ödeläggelse – har sedan kommit att influera den nordiska forskningen.

Den nordiska ödegårdsforskningen

I Norden, och särskilt i Sverige, fanns länge uppfattningen att krisen under senmedeltiden inte hade någon större betydelse. Ödeuppgifterna i källmaterialen hade tolkats som en effekt av omställningar inom jordbruket utan koppling till befolkningsnedgång.¹⁵

Efterhand kom allt fler historiker att ta intryck från den europeiska debatten. Sture Bolin uppmärksammade pesten och ödeläggelsen i Skandinavien i översiktsverket *Cambridge Economic History* 1942. Bland annat konstaterar Bolin att fyra Upplandssocknar i en skattelängd från år 1312 hade 350 namngivna skattebetalare, medan en liknande uppbörd från 1571 (Älvsborgs lösen) endast omtalade 244 skattebetalare (Bolin 1942 s 473; jfr Dahlbäck 1974 s 125).

Resonemanget fördjupades av Lars-Arne Norborg i avhandlingen *Storföretaget Vadstena kloster* 1958, där Norborg redovisar omkring 150 ödeuppgifter bland de drygt tusen gårdar som klostret hade i sin ägo under senmedeltiden (Norborg 1958 s 172ff). Detta kopplas till digerdöden och ödeläggelsen i andra länder i Europa. Norborg återkom till denna slutsats i en uppsats några år senare, med betoning på att det råde brist på arbetskraft inom jordbruket under senmedeltiden (Norborg 1964 s 73). Även Staffan Helmfrid tog upp kopplingen mellan ödegårdar och senmedeltidens kris i sin avhandling (Helmfrid 1962 s 76ff). Det gör även Lars-Olof Larsson i avhandlingen *Det medeltida Varend* 1964, med flera redovisade ödebelägg, som senare av Käthe Bååth tolkats som en nedgång på 25 procent inom denna del av centrala Småland (Bååth 1983 s 25).

Den senmedeltida ödeläggelsen kom sedan att studeras av ett flertal historiker inom *Det nordiska ödegårdsprojektet*.¹⁶ Projektet gick ut på att kartlägga ödeläggelsen genom att detaljstudera ett 40-tal avgränsade områden, som grund för en nordisk komparation av hela ödeläggelsen (Gissel 1981 m.fl. s 64, 78f). De flesta studier färdigställdes under 1970-talet med en sammanfattande slutrapport 1981, *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600*.

I projektets början var krisen och ödeläggelsen allmänt känd. I Norge hade ödeläggelsen studerats flera gånger tidigare, och i Sverige och Danmark hade frågan senast blivit belyst av Lars-Arne Norborg och Carl A. Christensen.¹⁷ I

¹⁵ Om den tidigare diskussionen, se Norborg 1964 s 64f; Österberg 1977 s 43f; Myrdal 2003 s 183ff.

¹⁶ Utgångspunkten för Ödegårdsprojektet var historikermötet i Bergen 1964 med projektstart 1968 (Gissel 1981 m.fl. s 19).

¹⁷ I en skrift som gavs ut efter det Nordiska historikermötet 1964, på temat *Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen* hade Carl A. Christensen och Lars-Arne Norborg

Finland däremot bestod den äldre forskningsbilden, som talade om bebyggelsestillväxt snarare än ödeläggelse under senmedeltiden.¹⁸

Resultaten i Ödegårdsprojektet visade på stora regionala skillnader, men talade emot generell ödeläggelse i Norden. Norge var undantaget, med en ödeläggelse som gällde omkring hälften av gårdarna, vilket sedan tidigare hade förklarats med pesterna som grundorsak. I Danmark pekade resultaten mot måttligare ödeläggelse, som kan ha berott på strukturella omläggningar inom jordbruket och inte nödvändigtvis var orsakad av pesten. Resultaten för Sverige talade för en generellt begränsad ödeläggelse på omkring 10 procent av gårdarna, med undantag för Värmland och i synnerhet norra Småland där en större ödeläggelse på drygt 30 procent av gårdantalet konstaterades.¹⁹

Det ska tilläggas att det inom undersökningsområdena redovisas högre ödeläggelsenivåer. Bland annat i Jan Brunius undersökning av Närke. Källäget är bäst för Kumla socken, och här redovisas en ödeläggelse på 22 procent (Brunius 1980 s 56f, 67). För Jämtland, som då tillhörde Norge, konstaterades en ödeläggelse på drygt 40 procent, i nivå med andra delar av Norge. Finland och övre Norrland framställdes som det tydligaste undantaget, med fortsatt nyodling och kolonisation utan odlingsavbrott under senmedeltiden (Gissel 1981 m.fl. 89ff).

De olika delresultaten i Ödegårdsprojektet visade sig dock var svåra att väga samman, och någon syntes över ödeläggelsens omfattning i Norden redovisades aldrig.²⁰ Olika sätt att tolka källmaterialen försvårade komparationen. Problemet gällde särskilt beräkningsmetoderna, med mer försiktiga tolkningar i Sverige än i Norge (se t.ex. Brunius 1980 s 34f).

Med intryck från den engelska och tyska forskningen utgick man från flera olika ödedefinitioner. Åtskillnad gjordes dels mellan *demografisk* (obeboad gård/by) och *ekonomisk* ödeläggelse (ödejord), dels mellan *total* (nedläggning

redovisat källor som talade för en mer omfattande ödeläggelse i Danmark och Sverige. Christensen jämförde bland annat Roskildes jordebok 1370 med motsvarande uppgifter från perioden efter krisen och såg att antalet gårdar hade minskat med 30 procent (Christensen 1964 s 17).

18 Som exempelvis poängterats av Arvo M. Soininen är källsituationen sämre för Finland än för de andra nordiska länderna, men uppgifterna talar enligt Soininen ändå för en bebyggelseexpansion under senmedeltiden (Soininen 1964 s 25ff). Detta menar även Eljas Orrman (Orrman 2003 s 268f).

19 En genomsnittlig ödeläggelse för västra Västergötland, västra Närke, delar av Skåne och Södermanland på omkring 10 procent, södra Värmland 16–21 procent och norra Småland på 36 procent (Gissel 1981 m.fl. 84ff; Bååth 1983 s 42ff och där anf. litt.).

20 ”These variations make it quite impossible to make a mechanical overall comparison of desperation in the Late Middle Ages, measured in desperation frequency, for the Nordic countries as a whole” (Jørn Sandnes i Gissel 1981 m.fl. s 80).

av hela byar) och *partiell* ödeläggelse (ödeläggelse inom byar).²¹ I slutrapporten redovisas emellertid ödeläggelsenivåerna som en totalsumma. Partiell ödeläggelse nämns men utan besked om omfattningen.²² Fokus låg alltså på totalt ödelagda gårdar och byar. Som förklaring framhävs marginalödeteorin, med bilden att ödegårdarna var talrika i områden med sämre odlingsbetingelser (exempelvis skogsbygder), medan bebyggelsen på slättbygden inte märkbart drabbades av nedgång.

The typical deserted farm was located fairly high in the hills, was far from the sea and far from the Norden district centre, the soil was infertile, the farm was relatively young, for example from the High Middle Ages, and it was small, that is to say, the tax value and/or land rent was low. Many of the best agricultural areas in the different countries suffered only a moderat amount of desertion. (Björn Teitsson i Gissel m.fl. 1981 s 186)

Den ovanstående bilden motiverades av de, i ett europeiskt perspektiv, låga redovisade ödeläggelseetalen. Det gav upphov till en diskussion om huruvida det hade förekommit en kris under senmedeltiden i Norden, med undantag för Norge (Skarin 1979a s 40; jfr Österberg 1977 s 26f; jfr Gissel 1981 m.fl. s 91).

Ödeläggelsenivån i Norden har senare kommit att omvärderas av Janken Myrdal, som i *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse* 2003 dels kartlägger pesterna under senmedeltiden, dels gör en ny beräkning av mängden ödegårdar på basis av de tidigare gjorde undersökningarna. Myrdal lägger störst tyngd vid Norborgs (1958) och Bååths (1983) undersökningar, som han menar har kunnat utnyttja ett bättre källmaterial, särskilt Vadstena kloster jordeböcker och dess många detaljerade upplysningar om bebyggelser vid tidpunkten för kriserna. Myrdal uppvärderar ödeläggelsenivåerna generellt då han menar att beräkningar i Sverige varit allt för försiktiga, och uppskattar att befolkningen och bebyggelsen i Sverige minskade med i genomsnitt 40–50 procent (Myrdal 2003 s 245). Myrdal kritiserar också en kartfigur i Ödegårdsprojektets slutrapport, som enligt Myrdal mer visar på olika beräkningsmetoder och tillgång på källmaterial än vecklig ödeläggelse (Gissel m.fl. 1981 s 103 Map 4; Myrdal 2003 s 169).²³

Ett försök till en sammanfattande syntes om den nordiska ödeläggelsen ges av Myrdal i *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200–1500* från 2012. I

21 Om ödeterminologin, se Abel 1935 s 81f; Ersson 1974 s 9f samt not 22; Brunius 1975 s 48f och där anf. litt.

22 Partiell ödeläggelse tas upp av Halvard Bjørkvik (1964 s 37).

23 Även inom Ödegårdsprojektet fanns uppfattningen att en sammanvägd bild inte kunde ges. Därför måste, som Myrdal påpekar, denna kartbild betraktas som ett misslyckande. Dessvärre har kartfiguren okritiskt återpublicerats flera gånger, även internationellt.

denna redovisas en ödeläggelse på mellan en tredjedel upp till två tredjedelar i stora delar av Norden. En högre ödeläggelse förväntas i Norge, samt i delar av Småland, Värmland, Jämtland och Jylland. I de centrala slättbygderna förväntas ödeläggelseetal på mindre än en tredjedel. Myrdal utgår således från de tidigare resultaten men uppvärderar nivåerna betydligt. Han antar också att ödeläggelsen förekom i Finland och Norrland men tillägger att tolkningen är osäker (Myrdal 2012 s 226 Fig 7.2).

Oenigheten om krisens betydelse i Sverige har numera övergått i mer allmän acceptans för en nedåtgående trend som liknar den som konstaterats i andra delar av Europa.²⁴ En delvis annan tolkning har för Danmark gjorts av Nils Hybel och Bjørn Poulsen, som talar om en mer begränsad ödeläggelse, samt påpekar att jorden till ödegårdarna kunde återbrukas av omliggande gårdar (Hybel & Poulsen 2007 s 164, 391).

Avslutande kommentar om dold ödeläggelse inom byar på slättbygden

Under senmedeltiden var ödegårdar ett vanligt inslag i jordbrukssamhället. De förknippas med digerdöden och andra pestutbrott, men krisen var långvarig och en återhämtning skedde först under 1400-talet.²⁵ Då registrerades jorden på nytt och därför uppträder många ödegårdar senare.

Inom ödegårdsforskningen har två frågor stått i centrum: för det första hur stor ödeläggelsen var. För det andra vilka områden som drabbades av ödeläggelse. Om ödeläggelsens storlek finns ett resultat som pekar mot att en tredjedel av bebyggelsen berördes, vissa områden mer, andra mindre. Utbredningen har däremot inte blivit kartlagd. Här finns en teori om att ödeläggelsen särskilt drabbade mindre gårdar i marginalbygder: glesbebyggda områden, skogsområden och andra områden där förutsättningarna för odling var sämre. Mindre ödegårdar, som i källorna kan benämnas som *ödesböle* och *ödetorp*, representerar idag sinnebilderna av en senmedeltida ödegård i Norden. I de centrala odlingsbygderna uppfattas ödeläggelsen jämförelsevis ha varit måttlig.²⁶

Marginalödeläggelsen har förklarats med migration, med antagandet att bönder flyttar för att ta över de bästa lediga gårdarna. Ödeläggelsen skulle alltså ha varit resultat av folkförflyttningar, indirekt kopplad till

²⁴ Senare ödegårdsstudier, som visserligen gäller Norge, kommer fram till höga ödeläggelseetal (Framme 1985, 1999; Holm 2011).

²⁵ Med hänsyn till att tre stora pester hade ägt rum under andra delen av 1300-talet drar Janken Myrdal slutsatsen att återhämtningen inleddes under början av 1400-talet (Myrdal 2003 s 243ff). Tidigare har Lars-Arne Norborg menat att krisen övergick till en trend med återuppodling vid omkring 1450 (Norborg 1964 s 75f).

²⁶ Se exempelvis Norborg 1958 s 186; Norborg 1964 s 63; Bååth 1983 s 17; Harrison 2000 s 396ff; Myrdal 2003 s 202, 245; Lagerås 2016 s 15f.

befolkningsminskningen. Nedläggningarna kan då ha ökat succesivt. Därför framhävs att ödeläggelsen antagligen var som störst årtiondena omkring 1400, strax efter de stora pestepidemierna i Europa.

Skedde då ingen ödeläggelse på slättbygden i Norden? Trots stora forskningsinsatser finns exempelvis för slättbygderna i södra och mellersta Sverige inga säkra resultat om ödeläggelse.

Att så skedde är däremot känt i England, vilket satts i samband med en större omställning till boskapsproduktion. Någon motsvarande nedläggning av byar, för att skapa större betesmarker, är inte känd i Norden. En ökning av boskapsproduktionen på bekostnad av spannmålsodlingen är däremot belagd.²⁷ Delvis har det att göra med att bönderna som överlevde pesterna i första hand använde ödegårdarna till äng och bete. Utökad jordareal per gård bör rimligen hänga samman med ett mer extensivt jordbruk. Det motsatta, en intensifiering av åkerbruket, vilket vore mer arbetsintensivt, är mindre troligt under en kris och i tider av befolkningsnedgång. Min poäng är att en sådan utveckling inte behöver ha varit avgränsad till marginalbygderna. Den mesta igenläggningen av åkermarken borde ha skett på slättbygden. Att det skedde en ödeläggelse till följd av migration har konstaterats. Hur ofta gårdar ödelades till följd av omläggningarna inom jordbruket vet vi däremot inte.

Tydligt är senmedeltidens ödeläggelse är mer svåranalyserad än vad man antog vid starten i mitten på 1900-talet. De ödelagda gårdar och byar som initialt studerades fångar bara en del av nedgången. Ödejordens omfattning liksom ödeläggelse inom byar framstår som de stora kvarvarande frågorna. Att samtida källor lämnar få uppgifter om detta är inte samma sak som att denna ödeläggelse var mindre omfattande. Nedgången är svårfångad just därför att förändringarna sker inom byarna. Varken tydliga arkeologiska spår eller redovisningar i samtida skriftliga källor är att räkna med. Fokus har därför riktats mot de senare mer detaljerade källorna av byarna. Frågan är vad förekomsten av utjordarna under 1500- och 1600-talen betyder i detta sammanhang. Är de kopplade till det senmedeltida ödeläggelsemönstret och i så fall hur?

Utjordar förklarade som ödegårdar

Sambandet mellan utjordar och ödegårdar upptäcktes av Staffan Helmfrid, som behandlade företeelsen i avhandlingen *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese* 1962. Utgångspunkten tas här i de äldsta lantmäterikartorna från 1600-talet. Jämförelser med äldre

²⁷ Boskapsproduktionen ökade betydelse under slutet av medeltiden framkommer inte minst av 1500-talets rika kamerala källmaterial (se Myrdal & Söderberg 1991 s 22, 243, 489ff).

källmaterial ledde fram till upptäckten att det bakom beteckningen *utjord* under 1500- och 1600-talen fanns ödegårdar från 1300- och 1400-talen.

De främsta bevisen gäller hela ödebyar och ödelagda ensamgårdar som hade blivit kvar som obebyggda ägoområden, använda som underbruk till andra gårdar. Helmfrid listade ett 30-tal sådana exempel i västra Östergötland (Helmfrid 1962 s 79ff).

Ett av fallen gäller en större äng i Väderstads socken, som på den storskaliga kartan 1640 kallas *Varnäs äng*. Här har lantmätaren lämnat en ovanlig kommentar: ”Denne Varnäs ägor har till fören varit en bondby, och alle de som denne ängen bruka har sine tegar och gå i skifte” (D7:158). Lantmätaren hade alltså fått höra att ängen tidigare varit en bondby. Helmfrid identifierade Varnäs i brev 1357 och 1405, där den omskrivs som en by med namngivna bönder. Detta ställdes mot Vadstena klostrets jordebok 1447 där Varnäs noteras som öde. Byn ödelades således under första hälften av 1400-talet och ägorna hade därefter kommit att brukas som en äng av bönder från andra byar runt omkring.

Fallet Varnäs visade att ödegårdar hade återbrukats av andra gårdar, och att sådan jord kunde kallas *utjord*. Helmfrid poängterar dessutom att vad som på kartan benämns som *en utjord* inte behövde relatera till en specifik ödegård. Antalet *utjordar* relaterade istället till uppdelningar som skett efter ödeläggelsen (Helmfrid 1962 s 89). Hur många gårdar den medeltida byn Varnäs hade haft gav kartbilden inget besked om (figur I.1).

Helmfrid reserverar sig dock och menar att *utjordar* inte generellt behövde ha med den senmedeltida ödeläggelsen att göra. De minsta *utjordarna* antar Helmfrid ha samband med kyrkliga jorrdonationer. Denna alternativa förklaring återkommer jag till längre fram.

En annan tolkning Helmfrid gör är att *utjordar* kan ha samband med senare ödeläggelsefaser. Belägg för detta gäller byar som avhystes under slutet av 1600-talet, och som på senare kartor finns som *utjordar*.²⁸ Med en tabell över antalet *utjordar* visar Helmfrid att antalet *utjordar* ökade över tid i några områden (Helmfrid 1962 s 87 Tebelle 13).

Utjordar som indikator på senmedeltida ödeläggelse följdes upp av Lars-Olof Larsson i artikeln *Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen* i Historisk tidskrift 1970. Larsson jämför Vasatidens jordeböcker med bland annat Vadstena klostrets jordebok från 1447 och finner att olika senmedeltida beteckningar på ödegårdar, exempelvis *ödegård*, *ödetorp*, *öde*, *bol*, *tillgång* och *tomt*, återfinns som *utjord* i kronans jordeböcker från mitten av 1500-talet. Ödegårdarna hade alltså först efterhand

28 Exempelvis Olofstorp i Järstads socken, som är bebyggt på kartan från 1630-talet men som står som *utjord* på Häradsökonomiska kartan från omkring 1870 (Helmfrid 1962 s 90).

kommit att kallas utjord. Granskningen gäller ett 20-tal enheter i Småland, Östergötland och Västergötland, som med säkerhet bekräftas som senmedeltida ödeenheter. Larsson bekräftar på så vis Helmfrids resultat om ett samband mellan utjordar och ödegårdar, och visar att fenomenet förekommit i flera landskap.

Figur 1.1. Värnäs äng i Väderstads socken, cirka 1640. Värnäs ödelades troligen i början av 1400-talet och blev därefter brukad som äng. Enligt beskrivningen till kartan var ängen uppdelad i elva delar, brukade av lika många bönder eller landbor i angränsande byar. Varje del specificeras som *utjord* eller *otting* (efter jordetalet attung, vilket antyder att ängen var solskiftad). Av dessa hade kronan ränta från åtta utjordar, medan övriga tre innehades av frälsemannen Sven Ribbing. Källa: D7:158.

Larsson fördjupar också frågan om den kamerala terminologin. Detta genom att slå fast att ödegårdarna benämns på olika sätt i källorna. Av de exempel Larsson tar upp framgår också att *utjord* som benämning på ödegårdar blev vanligt under 1500-talet. Dessutom antyds en regional skillnad. Av de tre landskap som Larsson tog exempel från så förekommer utjordstermen sällan i Vasatidens jordeböcker för Västergötland. Istället förekommer beteckningen *tomt*, men andra uttrycks som *äng*, *utäng* och *jord*. Några bevis för att ödegårdar kunde kallas *tomt* fann Larsson i Kinds härad (Larsson 1970 s 32 Tabell 5, 42).

En liknande diskussion har gällt Finland. Eljas Orrman konstaterade i två artiklar i *Historisk Tidskrift för Finland* 1971 och 1972 att *utbysjord* i kronans jordeböcker i sydvästra Finland motsvarade *utjord* i jordeböckerna i Sverige, avseende personer (utbysmän) som innehade och skattade för obebyggda enheter (utbysjord). Sådan jord fann Orrman både inom byarna och som separata ägoområden. Ett belägg för att de avsåg ödegårdar är att de ibland också kommenteras som *ödesböle* och *böle* (Orrman 1971 s 109).

I det svenska jordeboksmaterialet för Finland förefaller alltså termen *utby/utbysjord* blivit etablerad istället för *utjord*, ibland noterad tillsammans med *utbysman* eller *utbyggesman* som betalar utbysskatt (Orrman 1972 s 91f).²⁹

Orrmans hypotes underkändes emellertid av Gunvor Kerkkonen i en artikel i samma tidskrift 1973 med argumentet att Orrman hade missförstått begreppet *utbysjord* och dess bakgrund. Enligt Kerkkonen avsåg *utbysjord* den jord ”någon hade utanför byn ... samfälligheter byar emellan ... utmarker för svedjebruk och utängar för fåbeten”. De gamla byarna (bolbyar) kunde enligt Kerkkonen ha tillgång till olika utägor. Kerkkonen konstaterar: ”Att mot en bakgrund av utmark – utängar – utjordar tilldela utbysjorden karaktär av ödegård d.v.s. övergiven boplats, förefaller föga godtagbart” (Kerkkonen 1973 s 5).³⁰ Kerkkonen tillfogar dock en reservation. Från slutet av 1500-talet, till följd av krigshärjningar, kunde *utbysjord* avse ödegårdar (Kerkkonen 1973 s 2ff, 13).

Belysningen av den kamerala terminologin följdes upp av Per-Göran Ersson i en studie om ödeläggelsen på Gotland 1974 (utanför Ödegårdsprojektet). Ersson uppmärksammar förekomsten av obebyggda enheter i den första svenska skattläggningen 1653 och 1654. Indicier på ödegårdar är enligt Ersson

29 Termen *utjord* i Finland finner Orrman endast i en jordebok för Pargas 1556 (Orrman 1971 s 101f med not 15). Jfr Jones 1987 s 66 med exempel som visar att utjordstermen användes i Finland under 1700-talet.

30 Jfr Aulas Oja som framför förslaget att vissa utbyar kan ha varit ödegårdar medan andra kan ha varit utmarker och så kallade erämarker (se Soininen 1964 s 27).

dels sådana som benämns efter markslag (åker, äng, hage, skog m.m.), dels de som går under särskilda beteckningar som *tomt*, *flytande jord*, *frijord* och *utjord* (Ersson 1974 s 56ff). Ersson utreder inte bakgrunden till alla dessa uttryck, men av genomgången framgår att *utjord* som kameral term sannolikt tillkom på Gotland med den svenska skattläggningen 1653, eftersom denna term saknas i de danska källmaterialen från 1500-talet (se t.ex. Ersson 1974 s 130 tabell 8a-b).

När det gäller *tomt* hänvisar Ersson till Lars Hellberg, som för Gotlands del föreslagit att *tomt* kan avse ödegårdar (Hellberg 1967 s 196ff). Sambandet mellan *tomt*-termen och ödegårdar belyses med exemplet Bälske i Väskinde socken. Bälske omskrivs på en gravsten från 1377, och bör då ha varit bebott, men betecknas *hustomt* i 1650-talets jordebok. På en karta 1696–97 kallas platsen *Bälle skog* med kommentar om att den varit äng men blivit en betesmark. På 1970-talets ekonomiska karta är området känt som *Bälskan*. Exemplet visar hur en sannolik ödegård kommit att återuppodlas och redovisas som *tomt* istället för *utjord*, samt hur markanvändningen skiftat över tid och hur ortnamnet förändrats som en följd av ödeläggandet och återbrukandet (Ersson 1974 s 72f).³¹

Tomttermen tycks alltså ha blivit en beteckning på ödegårdar och avser på så vis *utjord*ar. Beteckningarna *flytande jord* och *frijord* är, utifrån Erssons genomgång, mer svårbedömda. De flesta beläggen gäller närheten av Visby. Enligt Ersson kan det handla om jord som borgare i Visby köpt, men han utesluter inte att det bakom dessa uttryck även kan döljas ödegårdar (Ersson 1974 s 60f med fig 12). Ersson tillägger en geografisk variabel. Obebyggda enheter (d.v.s. *utjord*ar) i strandnära läge längs Östersjökusten anses inte kunna ha varit egna gårdar medan andra ”med någorlunda säkerhet kan påvisas vara historiska ödegårdar” (Ersson 1974 s 86).³²

Den varierande terminologin för hur obebyggda kamerala enheter eller *utjord*ar förekommer i kronans jordeböcker återkommer i Ole Skarins ödegårdsundersökning över västra Västergötland. I likhet med vad Larsson hade sett visar sig *utjord*-termen vara ovanlig i Västergötland. Däremot noterar Skarin att uttrycken *åker*, *äng*, *jord*, *tomt* och *bol* (Skarin 1979a s 48 tabell 1).³³

31 Jfr Eriksson 2001 s 18, 23 som följer upp Erssons resultat och bland annat konstaterar flera *tomter* med egna namn.

32 Som stöd för ödegårdsteorin ger Ersson exempel på förhöjda fosfatvärden på två platser – Lauks i Vall och Buge i Dalhems socken – där källorna omskriver *flytande jord*. Därtill bland annat Anga socken med ett tiotal redovisade *frijord*ar liggande intill stranden (Ersson 1974 s 86 fig 22; jfr Siltberg 2011 s 351).

33 Skarins undersökning gäller Akims, Sävedals, Vättle, Ale, Flundre, Bollebygd och Marks härader.

Skarin gör dock en annan tolkning. Trots vissa bevis menar Skarin att de obebyggda enheterna inte generellt behöver ha något samband med senmedeltida ödegårdar. Angående termen *tomt* menar Skarin att det kan handla om omförflyttningar där bönder flyttat sin gård från ett ställe till ett annat och lämnat en tomt efter sig. Tesen presenteras dock utan belägg. Mer säkra ödegårdar är enligt Skarin de som namnges med ödeprefix, exempelvis *ödetomt* och *ödegärde*. Andra uttryck som *jord* och *utjord* bedömer Skarin som svårtolkade. Skarin reserverar sig för att olika ödetermer inte behöver avse senmedeltida ödegårdar, utan ödeläggelsen kan ha inträffat senare (Skarin 1979a s 55ff, 61ff). Ett annat konstaterande hos Skarin är att antalet obebyggda enheter i jordeböckerna minskar med cirka 30 procent mellan 1550 och 1600 (Skarin 1979b s 92). Till skillnad från Helmfrid, som sett en ökning inom delar av Östergötland, förefaller alltså trenden ha varit den motsatta i Västergötland.

Utjordar undersökta i fält

Sambandet mellan utjordar och ödegårdar har bekräftats arkeologiskt. Först i samband med en undersökning av Lingnåre i Hållnäs socken i Uppland (Dahlbäck m.fl. 1973 s 90ff; SDHK nr 2468). Flera belägg redovisas. I markgäldsförteckningen 1312 nämns Lingnåre med fyra skatteskyldiga bönder. Under 1500-talet var Lingnåre däremot obebyggt. I Vasatidens jordeböcker upptas nio skatteutjordar, brukade till äng och bete av andra gårdar. Trots att Lingnåre då var obebyggt utgick skatt för jorden i form av årlig ränta och fodring. Dessutom finns en ovanlig notis i en jordebok som säger att Lingnåre legat öde i 200 år (UH 1547:6).

Att Lingnåre varit bebyggt under medeltiden intygades av antikvarien Johan Rhezelius på 1630-talet, som antecknat att det vid Lingnåre äng fanns en runsten och en gammal husgrund samt "... kellererogpar samt Vngzgrunder och Syllemurar och annat sådant" (citat efter Dahlbäck 1973 m.fl. s 91). De skriftliga beläggen kompletteras i rapporten med en fosfatkartering i fält som stärker bevisen för en jordbruksbebyggelse på platsen.

Platsen har också senare undersökts arkeologiskt. Dessa resultat verifierar Lingnåre som en ödeenhet, och platsen är idag ett kulturresevat (FMIS RAA-nummer Hållnäs 175; Göthberg & Frölund 2010 s 6ff).³⁴ Någon 1600-talskarta finns inte, men Lingnåres gamla byterritorium framträder på storskifteskartan 1785 över Ängvreta, en angränsande bebyggelseenhet, där platsen omtalas som

34 I en kommentar till en studie av Anders Broberg 1990 menar Göthberg & Frölund 2010 s 20 att ödeläggelsen kan ha skett något senare, under slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet. Göthberg & Frölund hänvisar till en kartering av området gjord av Clas Tollin och Anders Wästfelt 2010.

Lingnåreängen (Dahlbäck 1973 s 91; LSA LB31–45:1). Den kan även identifieras på modernare kartor (figur I.2).

Figur I.2. Lingnåre i Hällnäs socken på den flygfotobaserade ekonomiska kartan 1952. Platsen för den medeltida bytomten har legat mitt i figurens utsnitt. Bebyggelserna till höger och vänster, med namnet *Lingnåre* på kartan, har tillkommit senare. Ågoområdet till höger, med en streckprickad rågång, togs upp till prästgården i Hällnäs under 1800-talet. Denna är alltså en avdelning från den tidigare ödeenheten och utjorden vars ägor till största delen 1952 har uppgått i grannenheten Ängvreta. Källa: RAK 1312c (detalj).

Ett annat exempel på senmedeltida ödeläggelse som undersökts i fält är Hemvidakulla i Västra Ryds socken (Askeryd skate) i Östergötland. Hemvidakulla omtalas i Vadstena klostrets källor, först 1447 med en landbo och 1466 som öde. I jordeboken 1502 noteras den som inlagd under grannenheten Skavarp. En ödeläggelse skedde alltså under 1400-talets andra hälft (Bååth 1983 s 96 tabell 32; DMS 4:6 s 67). Med hjälp av storskaliga kartor har ödegården identifierats i fält (Widgren 2014 s 63ff). På en storskalig karta 1685 kallas området *Skavarps äng* och på en annan karta 1799 *Skarvarps torpäng* (LSA D12:148–9; LMA 05-vry–41). Fältspår på platsen idag visar husgrunder, fossil åker med terrasser och åkerhak (RAÄ-nummer Västra Ryd 178:1).

Både Lingnåre och Hemvidakulla är exempel på ödeenheter som lagts in under en angränsad bebyggelseenhet och blivit brukade huvudsakligen som äng. De gamla rågångarna har upphört att gälla, men enheterna har trots det varit möjliga att identifiera på senare kartor genom bevarande ortnamn eller beteckningar som *torpäng*.

Andra uppmärksammade fall av detta slag är ödegården Soltvet i Skee socken (Widgren 1997 s 100f), Kåranäs i Hylletofta socken (Tollin 1999 s 33),

Lilla Ärtetjärn i Töcksmarks socken och Lilla Ullevi i Bro socken (Karsvall 2011 s 35 not 24 och där anf. litt.).³⁵

Utjordar som indicium på ödeläggelse inom byar

Den ovan redovisade forskningen avser utjordar som helt obebyggda enheter, så kallad total ödeläggelse. Men även inom byar kan utjordar avse ödegårdar, vad som kallats för partiell ödeläggelse. Detta uppmärksammades av Staffan Helmfrid 1962. Ett av fallen är Hageby i Helgona socken, som på den äldsta kartan visas som en reglerad (solskiftad) dubbel radby med fem hemman och tio utjordar med olika storlek (figur I.3). De bebyggda hemmanen anges vara 12 till 16 alnar medan utjordarna är 4 till 8 alnar. Utjordarna är alltså betydligt mindre än hemmanen. Det bör betyda att de inte utgjort fullsatta gårdar. De ligger emellertid bredvid varandra. Helmfrid tolkar detta som ett indicium på uppdelade ödegårdar. Helmfrids generella slutsats är att förekomsten av utjordar, även de inom byarna, hänger ihop med befolkningsnedgången och ödeläggelsen under senmedeltiden (Helmfrid 1962 s 86ff, s 178 Fig. 47).³⁶

Åtminstone ett av Lars-Olof Larssons redovisade fall gäller en ödegård inom en by. Det gäller Lilla Hultrum i Vireda socken i Småland som Larsson spårar som ett *ödatorp* 1466, *tillgång* 1473, *bol* 1502 och *utjord* 1565 (Larsson 1970 s 36f). Att det rör sig om partiell ödeläggelse framgår av 1640-talets karta över Lilla Hultrum. Larsson använde dock inte de historiska kartorna. För att visa hur analysen kan fördjupas med hjälp av kartbilderna, vilket är den metod som Helmfrid använt, så ska jag redovisa denna kartbild (figur I.4). Troligen är det ödatorpet som på kartan betecknas som *kronoutjord* med nummer 1. Siffran 1 är placerad på en obebyggd del av tomten, intill två hemman i byn. Den redovisas som 10 alnar i byamål med 1,25 tunnland åker och 6 lass hö. Hemman anges vara 60 alnar, och är således sex gånger större. Utjorden är inte stor men sannolikt relaterad till ödeläggelsen som inträffade före 1466.

35 Jfr Tollin (2010) med fler exempel på ångar som troligen varit ödegårdar (s 23 not 20 och där anf. litt.).

36 "Sie geben damit eine Auffassung von dem Umfang der partiellen Ortswüstungen in dieser Zeit" (Helmfrid 1962 s 91). Jfr Bååth (1983 s 16) som felaktigt menar att Helmfrid endast diskuterade Ortswüstung, d.v.s. totalt ödelagda enheter. Påpekandet finns hos Harrison (2000 s 396f) som menar att Helmfrid inte tar hänsyn till utjordar i bedömningen av den senmedeltida ödeläggelsen. Helmfrid, som var först med att påvisa sambandet mellan utjordar och ödegårdar, menar i själva verket att utjordar döljer en partiell ödeläggelse inom byarna. Helmfrid pekar också på att begreppet *utjord* är mångfacetterat. Dessa två uttalanden har gått Harrison förbi.

Figur I.3. Hageby i Helgona socken, cirka 1640. Källa: D7:10.

Figur 1.4. Lilla Hultrum i Vireda socken, cirka 1640. Källa: E3:156.

Ödeläggelse inom byar har också belysts av Jan Brunius gällande västra Närke. För Kumla socken finns bevarade kyrkoräkenskaper från 1421–1590. En *ödeåker* (*ødhino akren*) i Kumla by återfinns i räkenskapen 1494 och i en tiondelängd 1526. I jordeboken 1553 noteras en *kyrkoutjord*. Då räntan är samma under perioden (avrad 12 öre) så drar Brunius slutsatsen att det handlade om en ödegård som blivit en utjord. Ytterligare sex ödelagda medeltidsgårdar, registrerade som *ödetorp*, *ödejord*, *ödeåker* och *ödemark* antas följa samma mönster (Brunius 1980 s 55ff, 67). Slutsatsen bekräftas av kartmaterialet. På en karta från 1699 finns en obebyggd ”ödetomt, ½ kronohemman”, och ännu vid storskiftet 1763 är tomten obebyggd (LSA S42–23:1, 1699; LSA S42–23:1, 1763; LMA 18-kua–4, 1699). Ödegården i Kumla by återbyggdes alltså inte.

Larssons och Brunius observationer stödjer således Helmfrids tes om att kamerala utjordar inom byar kan avse senmedeltida ödegårdar. Antalet redovisade fall är emellertid få. Någon generell slutsats om utjordarnas samband med ödegårdar i byar ges inte i dessa studier. Brunius tillägger däremot att större utjordar, där storleken på basis av jordetal är jämförbar med vanliga hemman, troligtvis avser ödegårdar, antingen från senmedeltiden eller från krigens på 1500-talet. Om senare ödeläggelse pekar Brunius på Kristian II:s fälttåg mot Sten Sture d.y. under 1520-talet. Över hälften av skatteutjordarna i Brunius undersökningsområde i Närke indikerar i så fall ödegårdar då de till storleken kan jämföras med vanliga hemman (Brunius 1980 s 50f, 58, 63, 69f). Utifrån uppgifter i Vadstena klostrets uppbördsbok från 1465–1466 antar

Brunius också att gårdar i byar under senmedeltiden kommit att läggas samman (Brunius 1980 s 59 samt not 32). Det skulle i sådana fall betyda att långt ifrån alla ödegårdar i byarna blev kvar som utjordar.

Ödeläggelsespåret har senare tagits upp av Käthe Bååth: först i en opublicerad rapport (Bálint 1974), senare i avhandlingen *Öde sedan stora döden var* från 1983, som behandlar norra Småland. Till skillnad från rapporten, där ett samband mellan utjordar och ödegårdar föreslås, så är Bååth mer reserverad i avhandlingen. I likhet med Skarin så menar Bååth att utjordar som på medeltiden omskrivs som *ödetorp*, *torp*, *ödegård*, *ödebol*, *bol* sannolikt är ödegårdar, medan beteckningarna *jord*, *ödejord*, *mad*, *tomt*, *pata* och *gärde* är mer svårbedömda (Bååth 1983 s 56ff).

En styrka i Bååths undersökning är att hon kombinerar Larssons och Helmfrids metoder genom att jämföra skriftliga källor med 1600-talets kartor. Avhandlingen utgår delvis från samma geografiska område och källmaterial som Larsson tidigare använt: Vadstena klostrets jordeböcker och kronans jordeböcker från 1500-talet. I stort bekräftas Helmfrids och Larssons iakttagelser om ett samband mellan ödegårdar och utjordar. Tydligast redovisas detta i rapporten 1974. Här lyfter Bååth fram tre rumsliga mönster eller former i kartorna som ödegårdsspår: 1/utjordar i byar med gårdstomt, åker och äng men utan bebyggelse; 2/utjordar som en separat äga inom en by; 3/utjordar som egna obebyggda ägoområden (Bálint 1974 s 2f). De två första formerna – obebyggd tomt och separat jordstycke – avser alltså ödeläggelse inom byar.

Även Bååth reserverar sig dock och menar att utjordar generellt inte är att betrakta som senmedeltida ödegårdar. Bååth observerar att utjordar kan vara bebyggda. Då antalet hemman ökade under 1500-talet så menar Bååth att man inte kan utesluta att vissa utjordar bildades genom nyodling under denna bebyggelseexpansion. Även utjordar påtagligt mindre än hemmanen upptäcktes. Dessa tolkar Bååth som avsöndringar från befintliga gårdar (Bååth 1983 s 63). Resonemanget låg i linje med vad tidigare forskning hade visat: att små utjordar är svårbedömda, medan gårdsstora utjordar sannolikt var resultat av senmedeltida eller senare ödeläggelse.

Det nordiska ödegårdsprojektet sammanfattades 1981, men utan sammanställning av utjordar och termer som indikerar ödegårdar. *Utbysjordar* och *ödesbölen* i Finland nämns men problematiseras inte (Gissel m.fl. 1981 s 89f). Svårigheten med att upptäcka och beräkna ödeläggelse inom byar (partiell ödeläggelse) kommenteras i förbifarten. Detta av Björn Teitsson i ett kapitel om ödeläggelsens geografiska spridning. Teitsson understryker att Ödegårdsprojektet i första hand kommit att fokusera på total ödeläggelse (Gissel m.fl. 1981 s 185ff). Sambandet mellan ödegårdar och utjordar, som

hade tagits upp i delstudierna i Sverige, blev därmed aldrig en del av syntesen om ödeläggelsen i Norden.³⁷

Utjordar och liknande företeelser i senare ödegårdsstudier

I senare forskning är det framför allt utjordar som avser hela ödeenheter som analyserats. Resultaten av dessa studier ansluter till tidigare forskning, det vill säga att ödegårdar blivit kvar som underbruk till andra gårdar, ofta med bibehållet namn, yttre gränser och påförda skatter.

För Upplands del har Ulf Sporrang tolkat utjordar som resultat av ödeläggelse, avhysning eller förflyttning (Sporrong 1985 s 112, 173). Exempel ges på förmodade ödebyar och ödegårdar spårbara som utjordar i 1600-talets och senare kartor. Flera fall gäller Hållnashalvön (Sporrong 1985 s 155ff; jfr DMS 1:1 s 45). Kartorna visar utjordar som brukas av gårdar i andra byar. Sporrang konstaterar att det i en del fall inte skett något nytt jordskifte (tegskifte) utan gamla rågångar, jordetal och byamål har legat kvar efter ödeläggelsen, exempelvis Hornby i Ytterselö socken (Sporrong 1985 s 158).

Senmedeltida ödeläggelse i Bohuslän har undersökts av Gösta Framme (1985, 1989). Även här har ödegårdar återanvänts som ängs- och betesresurser under andra gårdar, möjliga att spåra i yngre källmaterial som utjordar. Ett exempel är ödegården *Lerhogen*, i Sörbygdens härad, som blev äng till en gård i Önne. År 1665 noteras den ”icke kan bliva något mantal för sig själv, ej heller bebyggas, ty gården kan inte mista honom för ängens skull” (citat från Framme 1999 s 339). Kommentaren antyder dels att ödegårdarna blivit helt inlagda och ”låsta” till andra gårdar, dels att kronan varit missnöjd med detta förhållande, vilket får tolkas som att utjordarna inte varit beskattade på samma nivå som vanliga hemman.

De obebbyggda enheterna i Bohuslän kallas inte *utjord* i de källor som Framme bearbetat utan benämns bland annat som *ödetagene*, *ödegärde* och *ett stycke jord* (Framme 1999 s 337). Att de ofta är skattlagda med vanliga gårdsskatter (*landskyld*) vittnar enligt Framme om deras bakgrund som ödelagda gårdar.

Mats Widgren har i en studie om tegskiftena i Bohuslän delvis bekräftat Frammes resultat. Widgren visar att ödegårdar, på grund av att de blivit underbruk till andra gårdar, har varit igenkännbara i landskapet långt fram i tiden (Widgren 1997 s 100). I en annan artikel har Widgren öppnat för

37 I en av Ödegårdsprojektets opublicerade rapporter från 1975 kommenterar Svend Gissel att Helmfrids och Larssons iakttagelse om ett samband mellan utjordar och ödegårdar delvis tillbakavisats av Ole Skarin (Gissel 1975 s 9f). Det ska även sägas att Gissel i en annan av rapporterna kommenterar att ödegårdar kan döljas bland bestående gårdar i byar, med poängen att det är viktigt att studera sammanläggningar av gårdar (Gissel 1977 s 17).

tolkningen att gårdar med ödegårdar som underbruk kunde utöka åkern vid den egna gården. Återuppodlingen av ödegårdar kan på så vis ha bidragit till en omläggning från tvåsåde till tresåde för dessa byar (Widgren 1999 s 102)

Ödeläggelsen spårad via utjordar är temat i Ulf Jansson studie *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad* 1993. Västra Värmland hade tidigare studerades av Eva Österberg inom Ödegårdsprojektet. Dock utan hänsyn till utjordarna, vars bakgrund ansågs vara osäker.³⁸ Genom att ta utgångspunkt i 1640-talets storskaliga kartor för Värmland fick frågan ny aktualitet.

Utifrån kartorna konstaterar Jansson att det finns 58 direkta ödenotiser, de flesta betecknade *ödatorp*, *ödegård*, *ängatorp* och *torpställe*. Men Jansson menade att även utjordstermen, som förekom på kartorna och i Vasatidens jordeböcker i Värmland, avsåg ödegårdar. Genom att inkludera utjordarna uppskattar Jansson ödeläggelsen i Nordmarks härad till 30 procent, att jämföra med omkring 20 procent som Österberg tidigare hade uppskattat för ett större område i västra Värmland (Jansson 1993 s 8f, 37, 60).³⁹

Jämtland är det landskap inom dagens Sverige där senmedeltidens ödeläggelse undersökts mest intensivt. Ödegårdarna här, eller *ödesbölen* som de kommit att kallas då denna term är vanlig i källorna, har också blivit kända genom att de inventerats i fält och registrerats som fornminnen (fossil åkermark).⁴⁰

En som studerat Jämtland är Hans Antonsson (2004). I studien jämförs ödeuppgifter i skriftliga källor med lantmäterikartor. Antonsson visar att *ödegods*, *ödesböle* och *böle* från 1500-talet, långt senare under 1800-talet, upptas som *utjord*, *urffäll*, *utgods* och *tomt* (Antonsson 2004 s 101f). I kontrast till Ödegårdsprojektet, som beskrivit ödegårdarna som vanligen små och marginella, kommer Antonsson fram till att ödegårdarna finns i såväl centrala som perifera områden inom Jämtland (Antonsson 2004 s 217).

Den mesta forskningen om senmedeltidens ödeläggelse i Sverige har gjorts av historiker och geografer. Från arkeologiskt håll finns en kritik om att det arkeologiska fältmaterialet har förbisetts (Hansson 2005). Anders Hansson menar att frågan om varför ödegårdarna i norra Sverige blivit kvar som fossil åkermark måste analyseras utifrån ett bredare perspektiv, då de kan ha tagits upp inom utmarksbruket som fåbodar och liknande. Även Hansson menar att

38 Österberg antar att utjordar kunde avse betesmark eller liknande, alternativt gårdar som delats upp vid arv (Österberg 1977 s 62 tab 2, s 110f).

39 Jfr Andersson & Jansson (1995) med analys av ett ägoområde som på kartan 1643 kallas *ödegård*, brukad av Öbyn i Blomskogs socken (s 121ff, R4:122). En del av området grävdes ut, men utan tydliga spår efter husgrunder eller fossil åker. Författarna tolkar ändå platsen som en senmedeltida ödegård (s 139f).

40 Omkring 350 ödeenheter är registrerade i fornminnesregistret (Hansson 2005 s 45, 60, 74).

ödegårdarna för Jämtlands del inte stödjer teorin om en marginalödeläggelse (Hansson 2005 s 74, 160).⁴¹

De arkeologiska resultaten om senmedeltidens kris har nyligen sammanställts av Lars Ersgård. Ersgård konstaterar att det saknas arkeologisk kunskap, vilket delvis beror på att ödeläggelse inom byar sällan avsätter tydliga spår (Lagerås 2016 s 69).

Sambandet mellan utjordar och ödegårdar har också studerats av Ådel Vestbö-Franzén. I flera uppsatser redovisas resultaten från arkeologiska utgrävningar av utjorden Bollarp i Vireda socken i Småland (Vestbö-Franzén 2016 s 5ff och där anf. litt.). På den äldsta kartan från 1739 är utjorden en egen obebyggd enhet (ett ägoområde) med eget namn, avgränsad med hägnader och brukad till äng och bete av tre gårdar i grannbyn Slätthult. Den kan således betraktas som tre kamerala utjordar. Lantmätaren kommenterar att Bollarp ”i forna tider varit bebyggt” (se Vestbö-Franzén 2013 s 18). De arkeologiska undersökningarna visar att det funnits en bebyggelse på platsen under början av medeltiden. Fossil åker dateras till 1200- eller 1300-talen. Dateringarna talar för ödeläggelse under två perioder. Först under senmedeltiden, för att bebyggas på nytt under mitten av 1500-talet. Sedan en ny ödeläggelse på 1600-talet. I Vadstena klostrets räkenskaper kan utjorden identifieras som en *tillgång* till Kieryd i samma socken, så sannolikt handlar det om en gård som ödelades före 1400-talets mitt.

Vad som också gör fallet intressant är att utjorden blev föremål för en långvarig konflikt mellan de två angränsande byarna. Brukandet hamnade under Slätthult medan skatten tycks ha betalats av Kieryd. Vid ett tingsbeslut 1660 tilldöms den Kieryd, men på kartan 1739 är det Slätthults gårdar som brukar utjorden (Vestbö-Franzén 2003b s 67ff). Exemplet visar att rätten till ödegårdar inte var given. Utjordar var jordägare som bönder och landbor ogärna släppte ifrån sig; de var betydelsefulla som extra markresurser till äng och bete.

Jag har själv tagit upp frågan om utjordar och ödegårdar i två artiklar 2008 och 2011. I den första artikeln framför jag idén att det med någorlunda säkerhet direkt går att konstatera ödeläggelsefall i 1600-talskartorna, utan hjälp av äldre skriftliga källor (Karsvall 2007). Den andra artikeln är en detaljgenomgång av utjordarna i Svanshals socken i västra Östergötland under perioden 1540–1640. En slutsats är att utjordarna på 1600-talet är samma utjordar som förekommer hundra år tidigare (Karsvall 2011). Både dessa arbeten, som är skrivna i anslutning till avhandlingsarbetet, kommer jag att återkomma till längre fram.

41 Tidigare har Halvard Björkvik (1972) öppnat för tolkningen att Jämtländska ödegårdar kunde bli betesmarker och fåbodar (se Hansson 2005). För Hälsingland har Stefan Brink öppnat för en liknande tolkning (Brink 1990 s 43f). Jfr Hallberg 2013 s 45ff med liknande misstänka ödegårdar i Slättdal i Dalsland som under 1700-talet brukades som ängar.

Avslutande kommentar om utjord som ödegårdsindikator

Av tidigare forskning framträder två tydliga mönster för hur utjordar relaterar till ödegårdar. För det första som helt ödelagda bebyggelseenheter, som blev underbruk till andra gårdar för extensiv odling. Detta ansluter till marginalödeteorin. För det andra som ödegårdar inom byar, där utjordarna legat intill gårdar som varit bebyggda. Även dessa har hamnat under andra gårdars bruk. Det finns dock inget resultat som säger hur omfattande denna ödeläggelse var.

Utgångspunkten i denna forskning är Staffan Helmfrids avhandling från 1962. Senare studier bekräftar resultaten. De flesta bevisen (även de arkeologiska) gäller emellertid hela ödeenheter, som är enklast att upptäcka. Utjordar inom byar har visat sig mer svårbedömda. Utjordar stora som hemman har lyfts fram som troliga ödegårdar, men samtidigt har påpekats att utjordar ofta är mindre än hemmanen. Det har därför inte gått att utesluta andra förklaringar, och inte heller samband med senare ödeläggelsefaser på 1500- och 1600-talet.

En särskild diskussion gäller den kamerala terminologin, där *utjord* kopplas till Vasatiden medan det i medeltida källmaterial förekommer flera termer, exempelvis *tomt*, *jord* och *bol*. I Finland har företeelsen med utjordar på 1500-talet betecknats *utbysjord*.

Mindre troliga hypoteser om utjordar

Som jag varit inne på har inte alla utjordar bedömts som ödegårdar. Det finns också en äldre forskning om utjordar som inte tar hänsyn till den senmedeltida krisen eller ödeläggelsen. Det handlar om tre alternativa förklaringar till utjordarnas ursprung: nyodlingar, arvsdelningar samt kyrkliga jorddonationer. Jag ska redovisa dessa hypoteser och kommentera vad jag menar är rimligt och orimligt i dessa förslag.

Utjordar som nyodlingar?

Idén om att utjordar uppkom genom nyodlingar under medeltiden går tillbaka till tolkningar av de äldsta medeltida beläggen för ordet *utjord* och liknande ord i landskapslagarna.

Åke Holmbäck och Elias Wessén, som under 1930-talet utarbetade en nysvensk utgåva av landskapslagarna, förklarade *utjord* som ”sådan jord, som någon kunde äga utom sin andel i byn, nyodlingar o.dyl.” (Holmbäck & Wessén (1933 s 210 not 59); Holmbäck & Wessén (1962 s 60, 68 not 22, 180 not 61).

Att utjordarna skulle ha med nyodlingar att göra har inte varit någon större fråga inom forskningen. Men när David Hannerberg sammanfattade

forskningsläget 1975 i Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid (KLNLM) så var nyodling den förklaring som Hannerberg la störst vikt vid, en uppfattning han återkom till 1977:

En grupp av större och mindre utjordar synes ha tillkommit som nyodlingar (s d.) utanför de genom skifte reglerade delarna av byarnas gårderna, och det har gett anledning till deras benämning utjord. (Samzelius m.fl. 1977 s 106ff)

Hannerberg var alltså skeptiskt till ödegårdsforskningen och gav istället en mer heterogen bild av utjordarna, som en gång bildade genom nyodling. Visserligen menade Hannerberg att utjordarna var olikartade; att vissa var små medan andra motsvarande fullsuttna hemman, att en del var separata jordar medan andra ingick i tegskiften och påminde om hemman. Hannerberg kommenterar också att utjordar kunde bebyggas och bli egna hemman.⁴²

Trots utjordarnas olika karaktär lyfts nyodling upp som huvudförklaringen, och detta utan några bevis. Inte heller förklaras hur utjordar inom byarna varit nyodlingar eller varför man haft anledning att särskilt märka upp nyodlad jord från annan jord. Hannerbergs slutsats tycks istället utgå från antagandet att de flesta utjordarna liknar nyodlingar, det vill säga att de ligger sekundärt i förhållande till de centrala byjorden. Hannerberg tycks också mena att ordet *utjord* i sig är ett bevis för nyodlingstesen. Så tycks också vara fallet i Holmbäcks och Wesséns översättningar av medeltidslagarna. Hur ordet utjord används på medeltiden kräver en särskild utredning, något jag återkommer till i kapitel 6. Redan här ska dock sägas att belägg för utjordar under medeltiden är sällsynta, och att de flesta beläggen gäller andra liknande ord (bland annat *omäga*) där sammanhanget inte är nyodling.

Hypotesen att utjordar generellt skulle handla om nyodlingar får tills vidare avskrivras. Dels för att det saknas belägg, dels för att utjordstermen allt för lättvindigt tolkats som ett äldre medeltida begrepp med koppling till de kamerala utjordarna på 1500- och 1600-talen. Men också på basis av utjordarnas karaktär och placering. Som tagits upp i tidigare forskning och som jag kommer att visa i kapitel 3, så finns utjordarna ofta på inägomarken i den centralt belägna jorden. Sådana utjordar bör rimligen inte ha med nyodling att göra.

42 "... beteckningen u. hade en skiftande och delvis dunkel innebörd, och även om åtskilligt kan tilläggas, är det ännu inte möjligt att ge en kort och uttömmande beskrivning av vad u. innebar på det kamerala och det fysiska verklighetsplanet" (KLNLM, *Utjord*. Författare: David Hannerberg, 1975 s 380ff). Jfr Hannerberg (1971) där saken kommenteras på ett liknande sätt: "utjordar ha förväntat eftervärlden. Man har haft svårt att förstå meningen med dem och man har frågat hur de uppkommit" (s 39).

Utjordar till följd av arvsdelningar?

Från att ha varit en mindre fråga inom rättshistorisk forskning tog Folke Dovring i slutet av 1940-talet ett nytt grepp om utjordarna, med hypotesen att de var resultat av arvsdelningar under medeltiden. Gårdar skulle ha delat av mindre fastigheter som lämnats obebyggda. Delarna hade sedan fossiliserats i form av utjordar under 1500-talet. Dovring kallade utjordarna ”småjordar” och lanserade uttrycket ”den sönderärvda jorden” (Dovring 1947 s 51; Dovring 1951 s 394f). Det kan tilläggas att termen *småjord*, som Dovring ibland använder istället för utjord, är en jordeboksterm som Dovring hämtat från Karl Knutssons jordebok för Färingö (C11), men som också förekommer i Vasatidens jordeböcker för Uppland (se kapitel 6).

Av större praktisk betydelse var utjordarna, ’småjordarna’, resultatet av den jorddelning arvingar emellan som blev följden av gällande arvsrätt och som först småningom hejdades genom förbuden mot skattskyldig jords minskning. Sådana småjordar fanns på Gustav Vasas tid i mycket stort antal i en del central åkerbruksområden, där byar funnits länge, så att arvsdelningar kunnat fortgå i århundraden ... I andra takter ser man över huvud inga spår av en beskattning av småjordar, utan dessa torde ha räknats in i brukarens hemman (Dovring 1951 s 394f).

Orsaken till ”den starka söndersplittringen av byalagen på många utjordar” var enligt Dovring de medeltida arvsreglerna. Dovring hänvisar inte till ärvdabalken eller tingsmålsbalken utan till lagrum som talade om förhållandet att bruka jord i andra byar. Bland annat äldre Västgöotalagen, där det sägs att en gård (bol) kan äga jord i annan by och så avses (ÄVgL K. 5r; Wiktorsson 2011 s 21). Dovring hänvisar också till Jönköpings stadga år 1352 samt ett par senmedeltida jordeböcker med uppgifter om gårdar som har jordar utspridda i flera byar. Enligt Dovring bevisar detta att vissa bönder hade mer jord än vad de själv klarade av att bruka.⁴³ Tanken är alltså att de hade tillägnat sig den utspridda jorden genom arv. Med de nya lagarna under senmedeltiden (stadgelagstiftningen) menade Dovring att arvsdelningar av gårdar stoppades.⁴⁴ Följaktligen skulle utjordarna ha bildats före 1400-talet, för att konserveras, och under senmedeltiden och senare uppträda som relikter av äldre arvskitfen.

43 Dovring (1947 s 9 not 6) med referens till Jönköpings stadga, jordebok C11 samt VKJB nr 614. VKJB är en digital version av Vadstena klostrets jordeböcker och räkenskaper 1447–1502, efter Carl Silfverstolpe och Anna Larssons utgåvor, upprättad och tolkad av Alf Ericsson. Jag tackar Alf för att ha gett mig tillgång till denna.

44 Dovring (1951 s 394) talar om ”förbuden mot skatteskyldig jords minskning” men ger i detta stycke ingen referens. Vad som åsyftas är troligen de senmedeltida stadgorna, exempelvis Kung Kristian stadga 1459, som jag återkommer till i kapitel 6 avsnittet ”Ödeläggelsen speglad i nya lagar”.

Dovring antar vidare att antalet utjordar successivt minskade under 1500-talet, till följd av "... förenklingar i byalagen, så att den jord som genom 'sönderärvning' blivit splittrad på många små utjordar lades samman med hemman i samma byar" (Dovring 1951 s 175). I denna fråga hänvisas till Aska härad i Östergötland där antalet utjordar enligt Dovring minskade betydligt mellan 1543 och 1560.⁴⁵

Dovring uttalar sig även om utjordarnas regionala fördelning, och tyckte sig se en koncentration till östra Mellansverige. Förklaringen som ges är att skattesystemet under medeltiden regionalt såg olika ut. Där utjordar förekom var skatterna utlagda individuellt per hemman. I områden där skatterna utgick via distriktsbelopp för en grupp av gårdar förekom däremot ingen registrering av utjordar. Antagligen menar Dovring att arvsdelning av jord hade förekommit i hela samhället, men lämnat avryck i källorna endast i områden med noggrann skatteregistrering (Dovring 1951 s 395).

Sammanfattningsvis är detta en slagkraftig hypotes, som bryter med tidigare uppfattningar om utjordar som bland annat nyodling. Dovring kopplar inte utjordar till ödegårdar, och diskuterar inte utjordarnas funktion vid arv. Det ska sägas att ödeläggelsen inte var någon större fråga i Sverige under 1400-talet. Det var i granskningen av de medeltida jorddetalen och skattesystemet som Dovring kom in på frågan om utjordarnas ursprung. De flesta av Dovrings synpunkter kommer fram i en exkurs i *De stående skatterna på jord 1400–1600*.⁴⁶ Ett innovativt grepp var att se kopplingar mellan uppgifter om jordägandeförhållanden i landskapslagarna, senare stadgor, medeltida jordeböcker samt Vasatidens jordeböcker.

Utjordarnas eventuella ursprung i arvskiften har senare underkänts som generell förklaring av Lars-Olof Larsson. Larsson pekar bland annat på att det förekommit kronoutjordar. Larsson skriver det inte explicit, men vad som åsyftas är att arvsdelningar borde ha gällt böndernas egen jord, skattejorden, och inte den jord som kronan ägde (Larsson 1970 s 42 not 2).

Också min uppfattning är att arv inte kan godtas som generell förklaring till hur utjordar bildats, som i sådana fall skulle ha varit som delar från hemmanen. Däremot är sannolikt arvskiften en central förklaring till varför de befintliga utjordarna delats upp i mindre delar.⁴⁷

45 Se ÖH 1543:2, 1560:20; jfr Helmfrid (1962 s 88 Tabelle 14) med uppgift om att antalet utjordar över tid kunde öka i Östergötland; jfr kapitel 6 avsnittet "Begreppsformeringen omkring 1540".

46 Dovring 1951, Exkurs 2. *Skatten på landbojord*, s 393ff.

47 Se kapitel 2 avsnittet "Utjordar uppdelade på gårdsnivå".

Utjordar som avsöndringar från gårdar till följd av kyrkodonationer?

Att mindre medeltida jorddonationer kan ha samband med senare kamerala utjordar har uppmärksammats i några studier. Angående de minsta utjordarna under 1500- och 1600-talen anser Staffan Helmfrid att gåvor till sockenkyrkan och kloster är den enda godtagbara förklaringen (Helmfrid 1962 s 87ff och där anf. litt.). Utjordarna i västra Östergötland berodde enligt Helmfrid inte bara på förekomsten av ödegårdar utan även på kyrkans och klostrens starka ställning i regionen. Tolkningen finns också i Hannerbergs definition av utjord i KLNLM.

Göran Dahlbäck visar i sin avhandling att Uppsala domkyrka mottog stora och små jordar, och att så skedde även före digerdöden (Dahlbäck 1977 s 238ff).⁴⁸ Bland annat nämner Dahlbäck att domkyrkans *fabrica* (gods) ägde 25 jordar eller fastigheter år 1344 som vardera värderas till mindre än två öresland.⁴⁹ Av dessa var endast fyra kvar i början av 1500-talet. Trots en minskning tycks nya små jordar ha tillkommit domkyrkan under senare perioder. I Dahlbäcks summering för omkring 1540 är 15 procent av antalet jordegendomar redovisade som utjordar. De flesta belägna i närheten av Uppsala. Hur jordarna hanterades av domkyrkan dokumenterades inte. Dahlbäcks allmänna slutsats är ändå att de minskade i antal från mitten av 1300-talet fram till 1400-talets mitt (Dahlbäck 1977 s 251ff, samt tabell 55 s 260).

Dahlbäck redovisningar visar alltså att det troligen finns en grupp av små jordar, som liknar andra utjordar och även kan vara sammanblandade med andra kamerala utjordar under 1500-talet, som har sin bakgrund i kyrkodonationer från 1300-talet och eventuellt tidigare.

Att små kyrkojordar var vanligast i områden med starkt kyrkligt jordägandet är att förvänta. För flera härader i Västergötland har Ole Skarin påpekat att nästan alla obebyggda enheter (94 procent) i kronans jordeböcker vid mitten av 1500-talet tillhörde kyrkan (Skarin 1979a s 50f). Skarin antar att dessa har tillkommit kyrkan genom donationer, köp och liknande förvärv. Skarin upptäcker också att kyrkoutjordar kan innehas av hemman med annan jordnatur. Han tolkar det som att kyrkan hade ett ideellt ägande, det vill säga de tog ränta från dessa jordar, men upplät brukandet till olika bönder.

Även i Jan Brunius studie uppmärksammas små kyrkojordar. I Kumla kyrkans räkenskapsbok från 1420-talet nämner Jan Brunius att det finns uppgifter om mindre jordar, på latin kallade *paruis terris*, som gav kyrkan en liten inkomst. Några av dessa betecknas *utjord* i Närkes lagmansdomsbok 1525–1548. Brunius tolkat det som att ättlingar till personer som tidigare

48 Dahlbäck (1977) definierar ”små godsenheter” som jordenheter mindre än 4 öresland (s 238).

49 Om domkyrkans *fabrica*, se Dahlbäck 1977 s 173ff.

donerat jord hade försökt återfå jorden under reformationen. Slutsatsen är att små kyrkoutjordar i 1500-talets källor sannolikt har bakgrund som donationer eller pantsättningar till kyrkan under medeltiden (Brunius 1980 s 48f).

Det finns behov av en större studie om de kyrkliga jorddonationerna under medeltiden och hanteringen av dessa jordar. Det framgår ändå ganska tydligt i forskningen att jorddonationerna under medeltiden resulterade i uppdelningar av jorden som åtminstone i vissa fall märkts ut som särskilda jordstycken inom byarna. Att de redovisas bland kyrkoutjordar i jordeböckerna under 1500- och 1600-talen är högt troligt, i de fall de fanns kvar. Kronan ville förstås inte gå miste om denna ränteinkomst, som tidigare tillfallit kyrkan.

De medeltida beläggen tycks oftare handla om små jordar än hela gårdar. Antagligen togs jord från de befintliga gårdarna (avsöndring). Beläggen för små jordar före digerdöden talar för detta. Senare kan donerad jord ha tagits från ödegårdar. Jan Brunius ger exempel på detta från Närke – ödegårdar i byar i som tillfallit sockenkyrkan i Kumla (Brunius 1980 s 55f). Att en stor andel av utjordarna i vissa områden under 1500-talet och senare är kyrkojordar kan visa på donationernas betydelse, men också betyda att många ödegårdar donerades eller på annat vis blev föremål för en jordhandel. Grundorsaken till kyrkoutjordar kan alltså fortfarande vara ödeläggelse. I nästa kapitel redovisar jag statistik som visar att utjordarna inte särskilt tillhör kyrkan. De små kyrkojordarna, som jag menar inte är utjordar, utan avsöndrade delar som givits till kyrkan, återkommer jag till i kapitel 3, avsnittet ”Enskilda små jordar – utjordar eller ej?” (se s 156ff).

Avgränsningar, metoden och uppläggnigen

Det är sambandet mellan utjordar och ödegårdar som stått i centrum i tidigare forskning. Denna avhandling är inget undantag. Jag menar att frågan om ödeläggelsens storlek inte går att fastställa innan frågan vad utjordar är blivit klarlagd. I denna avhandling är det därför utjordar som fenomen och begrepp som ska förklaras, inte ödeläggelsen.

Ödegårdsforskningen har traditionellt varit punktundersökningar; studier avgränsade till mindre områden (en socken, ett härad eller motsv.). Ett annat sätt är materialundersökningar, där avgränsningen följer ett visst källmaterial. För att studera företeelsen med utjordar behöver båda sätten kombineras.

Nyckelmaterialet är de äldre geometriska kartorna från 1633–1656. Detta är den äldsta källan som visar hur utjordar avgränsas på marken. Kartornas täckningsområde (se nästa kapitel) utgör en första avgränsning. Vad som sedan behövs är en sortering av olika typer av utjordar. För detta krävs noggranna undersökningar på by-, gårds- och åkernivå inom mindre områden.

Jag kommer fokusera på utjordar som ligger inom byar. De som ligger för sig, och utgör egna bebyggelseenheter (obebyggda ägoområden), har ofta kunnat förklaras som ödegårdar/ödebyar. Om utjordar i byar har tolkningarna, i de få undersökningar som gjorts, varit mer osäkra. Byar är också det som mest behöver studeras i ödegårdsfrågan.

Olika typer av utjordar behöver emellertid jämföras med varandra. Jag väljer att också ta upp obebyggda ägoområden eftersom kunskap om dessa kan vara till hjälp i analysen av de som ligger i byar. För att karaktärisera utjordarna kommer jag att analysera en större mängd utjordar från olika delar av landet. Detta ersätter inte behovet av punktundersökningar. Som jag kommer att visa är det vanligt att utjordar i byar innehåller av hemman i andra byar. Det gör att samma utjord ibland omtalas på flera ställen i källmaterialen, och uppgifter från olika håll kan komplettera varandra. För att i detalj förstå utjordar behöver därför större sammanhängande områden analyseras.

På detaljerad nivå kommer jag att fokusera på byar i centrala delar av Östergötland, Uppland och Öland, närmare bestämt Lysings härad, Alunda socken och södra Öland (Södra motet). Här finns ett heltäckande storskaligt kartmaterial från 1600-talet (även konceptkartor). Förutom ett rikt kartmaterial finns flera serier av jordeböcker från 1500-talet att jämföra mot. Inget av landskapen har heller granskats inom ödegårdsforskningen. Däremot är Uppland och Öland utgivna inom *Det medeltida Sverige* som ger referenser till 1500-talets jordeböcker och det äldre medeltida skriftliga materialet.

Jag kommer att inte beakta det arkeologiska materialet. Det finns helt enkelt ingen arkeologisk kunskap om utjordar i byar. Skälet till detta är att utjordar avser brukad mark (åkrar och ängar) som i relation till andra gårdar definierades av rågångar som sällan avsatt fysiska spår eller som finns kvar idag. För att undersöka utjordar krävs metoder som tar utgångspunkt i kartor och skriftligt källmaterial. Det ska också understrykas att jag i denna avhandling undersöker utjordarnas bakgrund och sammanhang. Hur de brukades och hanterades under 1500- och 1600-talen är sekundärt.

Metoden jag använder mig av är den retrogressiva. Hur metoden fungerar och hur den tidigare använts utvecklar jag i en tidigare artikel (Karsvall 2013). Metoden är främst ett angreppssätt, snarare än en metodisk verktygslåda. Angreppssättet går ut på att en viss historisk period studeras med hjälp av yngre källmaterial. Detta är förstås inte tillämpligt eller ens nödvändigt i alla lägen. Förutsättningen är att det finns källmaterial som ger besked om äldre förhållanden. Behovet uppstår när det finns kunskapsluckor som de samtida källorna inte kan besvara.⁵⁰

50 I detta avseende finns likheter med indiciemetoden, se Myrdal (2007 s 497ff).

Den senmedeltida ödeläggelsens omfattning är enligt min uppfattning en fråga där den retrogressiva metoden behövs. Här finns ett stort och detaljerat källmaterial från en efterföljande period, i form av jordeböcker och kartor från 1500- och 1600-talen, som redovisar agrara förhållanden på en detaljnivå som de äldre källorna inte gör. Dessutom täcker de yngre källorna större delen av landet.

För att metoden ska fungera – för att utjordar ska kunna tas med i beräkningen av den senmedeltida ödeläggelsen – så behöver de kronologiska hindren överbryggas. Man behöver säkerställa att utjordarna, inte bara i enstaka fall utan generellt, har med krisen under senmedeltiden att göra. Det räcker inte med att anta att utjordar bildades utifrån ödegårdar, utan relationen mellan de båda företeelserna behöver förklaras.

Denna avhandling är på så vis en tillämpning av retrogressiv metod, riktad mot frågan om utjordar och ödegårdar. Det handlar också om metodutveckling. Förhoppningsvis kan avhandlingens resultat bidra till säkrare uppskattningar av ödeläggelsens storlek i framtiden. Avhandlingens undertitel – *En studie i retrogressiv metod* – syftar alltså på att jag både använder och utvecklar metoden. Hur jag tillämpar metoden återkommer jag till i början av varje kapitel.

Den fortsatta uppläggningsen följer den retrogressiva metoden. Jag börjar med 1600-talets material och avslutar med de medeltida beläggen. Detta sker i fyra steg. Först gör jag en stor genomgång av utjordarna i 1600-talets storskaliga kartor (kapitel 1 till 3). Sedan jämför jag kartuppgifterna mot Vasatidens jordeböcker (kapitel 4). Därefter jämförs utjordar mot ödegårdar (kapitel 5). Sist spåras utjordar i de medeltida källmaterialen (kapitel 6). Avslutningsvis sammanfattas resultaten. Nedan preciseras frågeställningarna för de olika undersökningarna.

Kapitel 1 är en kartläggning av utjordarnas antal, läge och karaktär omkring 1640. En totalgenomgång på nationell nivå är möjlig med hjälp av databasen för de äldre geometriska kartorna (se bilaga 1). Vad säger statistiken om utjordarnas karaktär? Var i landskapet (inom och utom byarna) förekommer utjordar? Är utjordar vanligare i vissa regioner?

Kapitel 2 är en analys av utjordarnas storlek och form. En typologi föreslås där de vanligaste typerna av utjordar definieras. Hur stora är utjordarna jämfört med hemmanen? Vilka skillnader och samband finns mellan olika typer av utjordar?

Kapitel 3 är en synkron studie av alla utjordar inom ett landskapsutsnitt (Lysings härad i västra Östergötland). Uppgifter från två samtida kartversioner (koncept och renovation) ger en detaljerad bild av hur utjordar förekommer inom byar, och hur relationen mellan hemman och utjordar ser ut. Vilka byar

har utjordar? Finns det skillnader mellan utjordar i slättbygd och skogsbygd? Hur relaterar utjordarna till de bebyggda hemmanens jord och tegskiften? Vilka hemman innehar utjordar?

Kapitel 4 är en longitudinell studie där utjordarnas konstans 1540–1640 undersöks. Granskningen gäller Alunda socken i mellersta Uppland där det finns ett heltäckande kartmaterial och flera serier av jordeböcker. Hur långt tillbaka kan utjordarna spåras? Tillkommer nya utjordar och förändras de över tid? Är uppgifterna i 1600-talets kartor och 1500-talets jordeböcker samstämmiga eller ej?

Kapitel 5 är en studie av utjordar i relation till ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen. Två frågor står i centrum. Tillkom nya utjordar i samband med ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen? Vad säger denna ödeläggelse om sambandet mellan ödegårdar och utjordar generellt? Bland annat granskas södra Öland, som är området med flest ödegårdar och utjordar under denna tid.

Kapitel 6 är en analys av återuppodlingen av ödegårdar under senmedeltiden och kopplingen till utjordarna. Här redovisas också de medeltida beläggen för ordet *utjord* och liknande termer. När och i vilka sammanhang bildades utjordarna? Vilka utjordar på 1500- och 1600-talen är medeltida? Hur ska termen *utjord* förstås?

Ett avsnitt om källmaterialen och några längre källredovisningar har förlagts till bilagor. *Bilaga 1* är en presentation av kronans jordeböcker och de äldre geometriska kartorna. *Bilaga 2* är en redogörelse för lantmätaren Eric Agners förklaringar till utjordar från cirka år 1700. *Bilaga 3* är förteckning över utjordar i östra Mellansverige, som i de äldre geometriska kartorna finns som obebyggda ägoområden med egna namn. *Bilaga 4* är en redovisning av hemman och utjordar i Alunda socken 1540–1640 (empiri till kapitel 4). *Bilaga 5* är en excerpt från kronans jordeböcker över Risby i Östergötland, som analyseras i kapitel 6 (avsnittet ”Registreringen av ödeenheter i jordeböcker och räkenskaper”).

Bilaga 6 slutligen är en sammanställning av olika utjordstermer – jordstermer som på ett eller annat sett är förknippade med utjordar – som jag under avhandlingsarbetet fångat upp i olika källmaterial.

Kapitlen innehåller många hänvisningar till kartakter. För att undvika upprepningar av arkivbeteckning så avser alla aktnummer äldre geometriska kartor (ÄGK) om inte annat anges. Förkortningarna förklaras i käll- och litteraturförteckningen. I mina exempel citeras originaltexten. För att underlätta läsningen har citaten normaliserats till modern svenska, efter principen att vedertagna ord skrivs efter modern stavning. Exempelvis *medh* skrivs *med* och *vtiord* översätts till *utjord*. Förkortningar skrivs också ut. Exempelvis *skatteh* blir skattehemman, *tul* och *tland* blir tunnland och *alr* blir alnar.

1 Statistiken: Utjordarna på nationell och regional nivå

För att kunna analysera utjordar behöver företeelsen först identifieras och beskrivas. Detta låter sig göras tack vare att alla de äldsta storskaliga kartorna, merparten från 1640-talet, är registrerade i databasen ÄGK (hädanefter refererad som ”databasen”).⁵¹ Detta är ett stort och detaljrikt material, och jag kommer ägna de två första kapitlen åt att presentera och analysera dessa uppgifter.

Syftet i detta kapitel är att få en totalregistrering av alla utjordar i Sverige omkring år 1640 inom kartornas täckningsområde. Frågan gäller inte bara antalet utjordar. Även utjordarnas geografiska fördelning, storlek och ägandestatus (jordnatur) ska behandlas. För jämförelser ska också statistik om de bebyggda gårdarna (hemmanen) redovisas. Detta är viktigt för den övergripande frågan om utjordar är ödegårdar. Till genomgången hör också en källkritisk diskussion om hur utjordarna specificeras i kartorna. Jag ska särskilt försöka bringa klarhet i frågan till vilken grad statistiken är representativ, bland annat genom att ta reda på om lantmätarna redovisat utjordar på olika sätt.

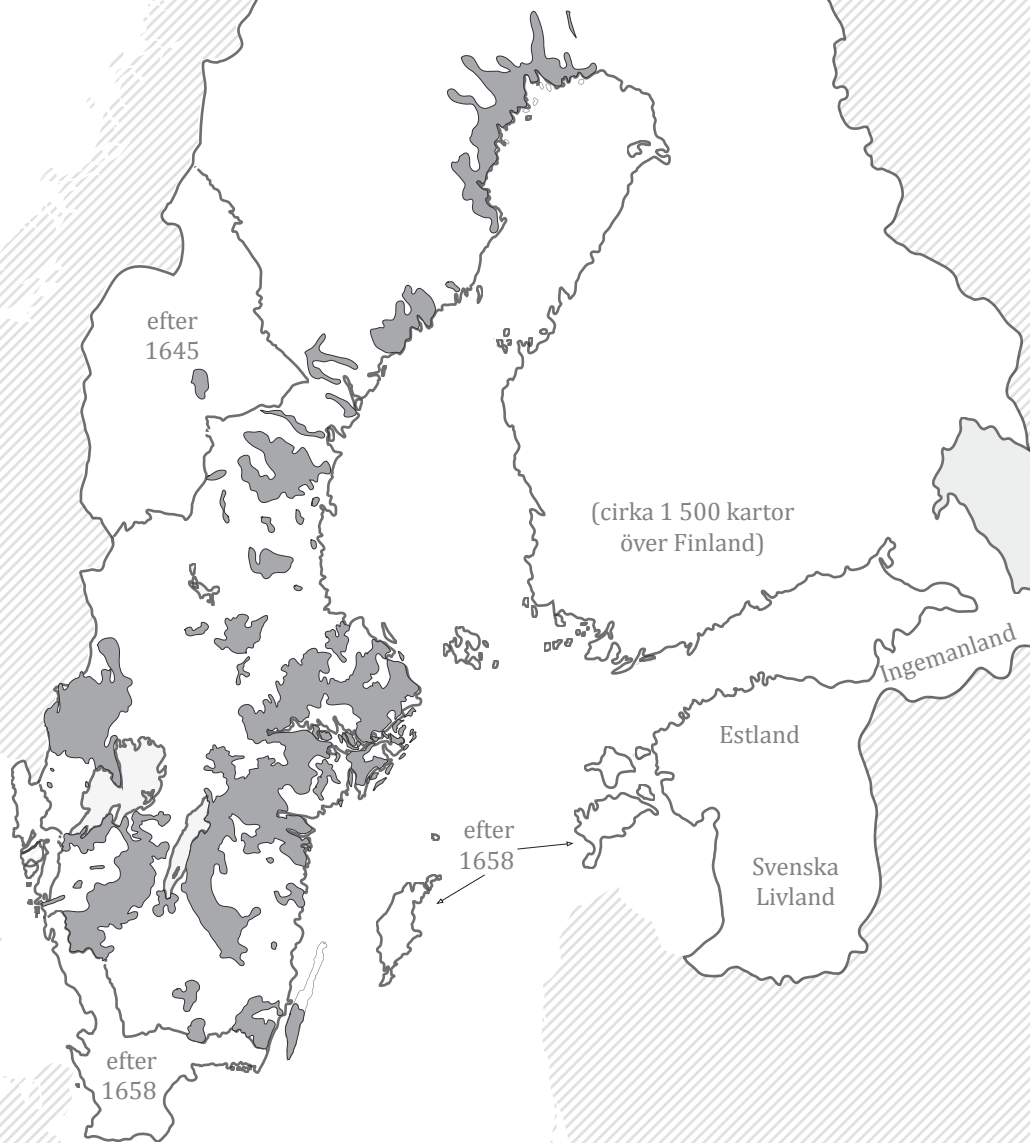
Kapitlet kommer alltså redovisa historisk statistik om utjordar och hemman ur ett helt källmaterial. Detta har inte gjorts tidigare. Resultaten presenteras i tabeller och figurer med tillhörande kommentarer. Detta lägger grunden för den fortsatta granskningen om utjordarnas samband, eller brist på samband, med ödegårdar.

51 Databasen Äldre geometriska kartor (ÄGK) presenteras i bilaga 1, s 368f.

Täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna cirka 1640 (exklusive Finland)

□ Sverige vid 1600-talets mitt

■ Täckningsområdet
(cirka 12 000 kartor)

0 25 mil

O. Karsvall 2015

Figur 1.1. Täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640. Källa: Bearbetning av ÅGK.

1.1 Antalet utjordar cirka 1640

Uppgifterna i kartorna har registrerats manuellt till databasen. Hur registreringen gått till beskrivs i bilaga 1. Kartornas skala är oftast 1:5 000, det vill säga dubbelt så högt jämfört med dagens fastighetskarta. Inte bara åkrar och ängar redovisas i kartorna utan även hägnader, diken och gränser för utjordar. Detaljrikedomen i dessa kartor är det som möjliggöra analysen av utjordarna. Fråga här gäller antalet utjordar. Hur kartorna ser ut ges exempel på i inledningen och i kommande kapitel. När jag nu redovisar statistiken blir det ganska många siffror, så det är bäst att ta detta i steg.

Databasen omfattar cirka 12 000 kartor och ungefär lika många karterade bebyggelseenheter (byar eller motsvarande). Jag använder ordet *bebyggelseenhet* istället för *by* för att inkludera ensamgårdar, som är vanliga i materialet. Jag ska återkomma till detta begrepp i nästa kapitel. Än så länge räcker det att känna till att en bebyggelseenhet kan vara en by med flera gårdar eller en ensamgård (ett enstaka hemman).

Inom bebyggelseenheterna förekommer närmare 24 000 kamerala enheter i databasen. Med *kameral enhet* menar jag antingen ett hemman eller en utjord.⁵² Av dessa är cirka 1 600 utjordar (tabell 1.1). Den övervägande delen är alltså hemman. Därutöver finns cirka 1 500 torp och lägenhetsbebyggelser som inte är kamerala enheter.⁵³ Också dessa redovisas i tabell 1.1, då man inte kan utesluta att de har samband med utjordar.

52 De kamerala begreppen (jordeboksterminologin) beskrivs mer utförligt i bilaga 1.

53 Med torp i början av 1600-talet (och tidigare) avses små gårdar som är underställda hemmanen. Inom begreppet ryms också nybyggen som ännu inte skattlagts (se t.ex. Brunius 2010 s 58). Som lägenhetsbebyggelse räknas exempelvis klockargårdar, fåbodrar och backstugor.

Tabell 1.1. Antalet enheter i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640

Landskap	Antal bebyggelse-enheter	Antal hemman	Antal utjordar	Antal torp m.m. (ej kamerala)	Antal hemman per bebyggelse-enhet	Antal utjordar per bebyggelse-enhet	Andel utjordar av antal kamerala enheter
Öland	148	656	188	4	4,4	1,27	22,3%
Östergötland	1 935	3 498	555	94	1,8	0,29	13,7%
Småland	1 299	1 838	213 ¹	46	1,4	0,16	10,4%
Södermanland	1 411	1 943	159	133	1,4	0,11	7,6%
Uppland	2 027	4 305	283	403	2,1	0,14	6,2%
Västmanland	1 013	1 669	91	201	1,6	0,09	5,2%
Värmland	1 257	1 189	43 ²	69	0,9	0,03	3,5%
Västergötland	1 603	3 109	56 ³	63	1,9	0,03	1,8%
Hälsingland	378	610	8	351	1,6	0,02	1,3%
Ångermanland	232	483	4 ⁴	4	2,1	0,02	0,8%
Närke	259	487	4 ⁵	12	1,9	0,02	0,8%
Dalarna	357	974	0 ⁶	47	2,7	-	-
Jämtland	32	71	0	1	2,2	-	-
Medelpad	30	38	0	5	1,3	-	-
Västerbotten	206	1 424	0	13	6,9	-	-
Totalt	12 187	22 294	1 604	1 446	1,8	0,13	6,7%

¹ Småland inkl. 38 torpställen, ängtorp och ödetorp

² Värmland inkl. 16 torpställen, ängtorp och ödetorp

³ Västergötland inkl. 49 tomter (t.ex. *kronotomt*, *skattetomt*) och ängar med jordnatur (t.ex. *kronodäng*)

⁴ Ångermanland exkl. uppgifter om hemman med jorddetal (*seland*) i annan by

⁵ Närke inkl. 2 ödetomter, 1 torpställe

⁶ Dalarna exkl. 312 uppgifter om hemman med ågor i andra hemman (t.ex. "äger i")

Anmär: Som hemman räknas även ödehemman, som är flest i Ångermanland (7,4 st). Bebyggelseenheter i Dalsland (7 st) och Gästrikland (6 st) räknas ej.

Källa: ÄGK

Som framgår av tabell 1.1. så utgör utjordarna cirka 7 procent av de kamerala enheterna på nationell nivå. Det säger hur vanliga utjordarna är i relation till hemmanen. Ställt mot antalet bebyggelseenheter är siffran drygt 13 procent. Flera utjordar kan emellertid förekomma inom samma bebyggelseenhet. Som framgår av figur 1.2 berörs drygt tusen bebyggelseenheter. Det betyder att det finns utjordar i drygt 8 procent av bebyggelseenheterna i landet som helhet.

Jämfört mot antalet hemman och antalet bebyggelseenheter är utjordarna inte särskilt många. De är dock något vanligare än de icke-kamerala torpen och lägenhetsbebyggelserna. Och de är tillräckligt många för konstaterandet att utjordar var en påtaglig och välkänd företeelse i jordbrukssamhället under första hälften av 1600-talet.

Totalmängden gäller som sagt på nationell nivå. Fördelningen blir en annan på regional nivå. I tabell 1.1 är utjordarna och de andra enheterna sammanställda landskapsvis. När man läser denna får man ha i åtanke att kartmaterialet inte täcker hela landskapen. Antalet karterade bebyggelseenheter redovisas i första kolumnen. Som framgår gäller urvalet huvudsakligen södra och mellersta Sverige.

Ett resultat av fördelningen per landskap är att flest utjordar finns i östra Mellansverige (dit jag även räknar Småland). Allra flest, 555 stycken, finns i Östergötland. Andelen är däremot störst på Öland, och Södra motet som kartorna avser, med i genomsnitt 1,3 utjordar per bebyggelseenhet. Således mer än en utjord per by, i reella tal 188 utjordar och 148 bebyggelseenheter. Jämfört mot hemmanen så är 22 procent av de kamerala enheterna utjordar på Öland. I Östergötland finns 0,3 utjord per bebyggelseenhet, och här utgör de 14 procent av de kamerala enheterna. Utjordar är tredje vanligast i Småland, med lite mindre än 0,2 utjord per bebyggelseenhet. Här utgör de 10 procent av de kamerala enheterna. Antalet är något mindre i Uppland, Södermanland och Västmanland. Här finns det 0,1 utjord per bebyggelseenhet och de utgör 5 till 8 procent av de kamerala enheterna.

I kontrast till östra Mellansverige märks Västergötland. Trots att Västergötland tillhör de landskap som avmättes flitigast på 1640-talet, med 1 600 karterade bebyggelseenheter, så finns det endast ett 50-tal utjordar i kartorna. Något fler utjordar finns i Värmland, men också här är antalet mindre än i Östsvrige. I landskapen längre norr ut så saknas utjordar i stort sett helt.

1.2 Utjordar under olika termer och uttryck

Innan jag fortsätter redogöra för utjordarnas regionala fördelning ska olika benämningar för utjordar kommenteras. Hur utjordarna benämns i kartorna varierar. Ibland är det därför svårt att avgöra vad som är en utjord. Termen

utjord är vanligast, och så långt har datainsamlingen inte orsakat några tolkningsproblem. Några ”falska” *utjordar* har jag inte stött på. Men helt samstämmiga är inte lantmätarna. Alla *utjordar* kallas inte *utjord*. En del redovisas under markslagsbeteckningar som ”en åker” och ”en äng”. *Utjordar* förekommer också med andra termer, som exempelvis *fjäll* och *hump*. Vilka av dessa som är *utjordar* framgår ofta av karttexten och kartbilden.

För att ta Hjärdshammars by i Östergötland som exempel (D1:190–191). I rubriken till *Notarum Explicatio* summeras tre *utjordar*, men i den löpande redovisningen kallas bara en för *utjord*. De andra två *utjordarna* omskrivs som *åkertegar* och *änghumpar*. Alla tre kan med stöd av summeringen tre *utjordar* – och det faktum att de är likartade på kartbilden – registreras som *utjordar*. Men det öppnar för möjligheten att *utjordar* i andra kartor endast redovisas med uttryck som *hump* och *åkerteg*. Om man bara fokuserar på ordet *utjord* kan man alltså missa flera *utjordar*.

Flera kartakter där *utjord* sätts i samband med andra uttryck belyser denna omväxlande terminologi: ”kronoutjord eller ängtorp” (E1:298); ”äng eller *utjord*” (E4:114–115); ”*utjord* eller äng” (D8:113); ”*utjord* eller utäng” (T3:204, 206, 264), ”tomten eller bol. Skatte*utjord*” (E4:46–47); ”*utjordar* eller enskilda ägor” (D10b:80); ”*utjord* eller kronoäng” (D8:69–70); ”Skatte*utjord* eller åker” (D8:108); ”Skatteåker eller *utjord*” (D2:47–48); ”torpställe eller *utjord*” (E4:372).

När man tar sig an uppgiften att registrera alla belägg av en viss företeelse i kartorna, i detta fall *utjordar*, så kan man i praktiken göra på två sätt. Antingen ger man sig i kast med att identifiera alla obebyggda enheter som faller inom ramen för en viss definition av *utjord*, oavsett dess beteckning i källmaterialet. Eller så avgränsas registreringen till vad som explicit omtalas som *utjord*.

Registreringen i databasen följer den första metoden, som jag anser är den mest tillförlitliga. I nästa kapitel ska jag visa hur *utjordarna* ser ut på kartorna, och definiera vad som är ”en *utjord*”. Jag ska inte föregå det här, men det är viktigt att säga att statistiken bygger på en kvalitativ urvalsmetod, där varje belägg analyserats utifrån kartbild och karttext.

Det finns emellertid också fördelar med den andra ordspecifika metoden. Inte minst i användandet av databaser där fulltextsökningar tämligen omgående kan ge besked om antalet träffar. Jag ska här använda denna möjlighet för att kontrollera hur resultat i tabell 1.1, om cirka 1 600 *utjordarna*, står sig i relation till en sökning efter ordet *utjord*.

Ordsökningar i äldre källmaterial förutsätter kännedom om materialet som man söker i. De flesta kartorna är inbundna som böcker. En fulltextsökning i databasen söker i alla kartsidor med text. Totalt handlar det om cirka 10 000 textsidor. Urvalet vid fulltextsökning är alltså inte samstämmigt med antalet

bebyggelseenheter, som är 12 000 (jfr tabell 1.1). Skillnaden beror främst på att vissa sidor rymmer flera bebyggelseenheter.

Stavningen i databasens textdel är inte normaliserad utan den följer originaltexten bokstav för bokstav. Hur ord stavas varierar under 1600-talet. På samma kartsida kan *utjord* stavas på fler sätt. Innan man söker krävs därför ett förarbete där alla stavningsvarianter av en term, i detta fall *utjord*, fångas upp. Vissa stavningar är vanligare än andra. Vanligen står det *vthiord*, som kan vara särskrivet, *vth iord*, och även avslutas med ett *h* som *vthiordh*. Andra varianter är *uthiord* och *vtiord*, för att nämna de vanligaste.

Vid fulltextsökning kan fler ord och stavningar sökas samtidigt. Även del av ord kan sökas. En sökning efter *-tiord* fångar exempelvis många *utjordar*. Då inkluderas emellertid även andra ord i kartmaterialet, till exempel *lättiord*, som måste uteslutas från sökningen.

Resultatet av sökningen efter *utjord* i databasen, med dess olika stavningsvarianter, är att ordet omnämns på 1 167 sidor (akter), vilket motsvarar 12 procent av kartmaterialet (tabell 1.2).⁵⁴ Detta fångar inte *utjordarna* en och en, utan avser antalet akter där *utjord* förekommer en eller flera gånger.

Resultatet i tabell 1.2 ligger i linje med den manuella registreringen om 1 600 *utjordar*. Detta visar även att de allra flesta *utjordarna* i databasen benämns som *utjord* i källmaterialet. Andra uttryck som förekommer, som en sökning efter ordet *utjord* inte fångar upp, är undantag.

Den stora fördelen med fulltextsökningen är att man ögonblickligen får en god uppfattning om hur vanligt förekommande *utjordar* är. Det är dock ingen garanti att sökningar efter andra ord och företeelser ger ett lika överensstämmande resultat. Bland annat omskrivs *utjord* aldrig som negation i karttexten, det vill säga i sammanhanget att *utjord* saknas, vilket skulle ge träff i fulltextsökningen.⁵⁵ Andra fallgropar vid sökningar i originaltexter är som nämnt särstavningar men också förkortningar som kan vara svåra att eftersöka.

54 Den söksträng som använts för att identifiera stavningsvarianterna av ordet *utjord* i ÄGK är: *tjord, ttjord, thjord, thiord, tiord, h?ord, htt?ord, ht?ord, ut jordh, ut jord, ut jordh, wttiord, vth iordh, uth iordh, vth iord, vt iord, vthgiordh*. För att undvika andra ord som fångas av söksträngen används, följande uteslutningsord: *sandhjord, kohlordningh, roghiord, soghiordh, såndhjord, sughjord, dunghiordh, dunghjordh, soghiord, dunghjord, lerblandatjordh, lättjord, lättiord, lettjordh, lättjordh, leerhiordh, grundhjordh, täcchtiord, läthiord, lettiordh, bägtiordh, såndhiordh, sandhiordh, sandhjordh, sandhiord, lettjord, hallegrundhiord, skattjordh, sughjordh, hiord, hiordfall, hoordaz, flottjordh, flotjordh, flotiord*.

55 Bland annat kvarnar och humlegårdar tar lantmätarna ibland upp som negation (att förekomsten saknas), något att beakta vid fulltextsökning.

Tabell 1.2.
Förekomsten av ordet *utjord* i de äldre geometriska kartorna

Landskap	Antal akter	Antal akter med <i>utjord</i>	Andel akter med <i>utjord</i>
Öland	143	96	67,1%
Östergötland	1 487	375	25,2%
Södermanland	1 016	154	15,2%
Uppland	1 746	256	14,7%
Småland	1 161	156	13,4%
Västmanland	838	85	10,1%
Värmland	758	23	3,0%
Hälsingland	380	8	2,1%
Närke	210	3	1,4%
Ångermanland	175	2	1,1%
Västergötland	1 242	9	0,7%
Dalarna	380	0	-
Medelpad	12	0	-
Jämtland	29	0	-
Västerbotten	236	0	-
Totalt	9 813	1 167	11,9%

Ann: Antaler akter exkl. tomma sidor, konceptkartor och dubletter. Antal akter med *utjordar* (*vtjord*, *uthjord* m.fl.) avser en eller flera träffar per akt.

Källa: ÅGK

I tabell 1.2 grupperas fulltextsökningen efter landskap. Detta bekräftar bilden som kunnat fastslås tidigare, att *utjordarna* är vanligast i östra Mellansverige. Flitigast förekommer ordet på Öland och i Östergötland. En mindre skillnad mellan tabell 1.1 och 1.2 är att *utjordstermen* är vanligare i Svealandskapen än i Småland. Förklaringen är att flera *utjordar* i Småland finns under andra uttryck, särskilt *torpställe* och *ängtorp*, som också är vanliga *utjordstermer* i Värmland. För Värmlands del har detta tidigare uppmärksammats av Ulf Jansson (1993 s 37f). Vi kan nu se att detta också gäller i Småland.

Utjordstermen *tomt* i Västergötland

I Västergötland är *tomt* standardbenämningen för *utjordar*. I databasen finns 49 *tomter* som är *utjordar*, som alltså inte fångas av fulltextsökningen (jfr tabell 1.1 och 1.2). Ordet *utjord* förekommer 9 gånger i Västergötland. Några av dessa är korshänvisningar som åsyftar samma enhet.

Tomtbegreppet var omdiskuterat inom Ödegårdsprojektet. Som jag tog upp i inledningskapitlet så har bland annat Lars-Olof Larsson redovisat tomter i Västergötland, som sätts i samband med utjordar och ödegårdar (se s 25ff). Sambandet ifrågasattes av Ole Skarin, som menade att *tomt* i Vasatidens jordeböcker över Västergötland inte behövde vara samma sak som ödegårdar. Skarin föreslog istället att de kamerala tomterna kunde avse övergivna gårdstomter, efter gårdar som flyttat till nya ställen. Några belägg för detta presenterades däremot inte.

Belägg för att kamerala tomter är utjordar finns däremot i Larssons artikel. Dels konstaterar Larsson att *tomt* finns som jordeboksrubrik, på motsvarande sätt som hemman och utjordar förekommer. Dels härleder Larsson fem tomter från 1500-talet till ödegårdar i Vadstena klostres jordeböcker och räkenskaper från slutet av medeltiden. Ett av dessa fall, Högberg, spårar Larsson som *ödetorp* i Vadstena klostres jordebok 1502, som *tomt* i jordeböcker mellan 1546 och 1552 och som *utjord* i jordeböcker 1566 och 1567 (Larsson 1970 s 37). Detta visar hur en senmedeltida ödegård tas upp i 1500-talets kamerala förteckningar, först som *tomt* sedan som *utjord*.

Min uppfattning, med stöd från Larssons genomgång och kartmaterialet, är att *tomt* som kameral beteckning är Västergötlands motsvarighet till *utjord* i östra Sverige. De flesta av dessa tomter omskrivs på kartorna med jordnatur, som *kronotomt*, *skattetomt* och *frälsetomt*, i analogi med hur utjordar noteras.⁵⁶ Och när man studerar kartbilderna så råder det inget tvivel om att tomtbeteckningen i Västergötland avser utjordsföreteelsen. Hur tomterna i Västergötland ser ut i kartmaterialet redogör jag för i bilaga 6, som är en sammanställning över utjordstermer som jag påträffat i källmaterialen. I bilagan går jag igenom ett 30-tal termer och uttryck, de flesta från kartorna, men några är hämtade ur äldre skriftliga källor.⁵⁷

Det ska tilläggas att alternativa utjordstermer inte i alla sammanhang åsyftar utjordar. *Tomt* exempelvis är ett mångsidigt begrepp som kan referera till hustomter i städer och byar, till mindre odlingsytor och hagar.⁵⁸ Men *tomt* har alltså även kommit att bli en kameral beteckning för obebyggda jordbruksfastigheter som är utjordar.

Att *tomt* är förankrad som fastighetsterm i Västergötland framgår inte bara av utjordarna, utan också av gårdsnamnet *Tomptan*, det vill säga *Tomten*, som

56 T.ex. *kronotomt* (O1:5–6), *skattetomt* (O1:21–22), *frälsetomt* (P4:113–114).

57 Utjordstermerna i bilaga 6 är en preliminär sammanställning som kan utökas med fler termer och exempel om fler källmaterial med utjordar behandlas.

58 I kartmaterialet finns tomter med olika användning; t.ex. *hustomt* och *byggningstomt* (T5:142–143; D5:215), *ödetomt* (S1:170–171), *åkertomt* (U2:77–82), *ängstomt* (U3:58–59), *kalvtomt* (T2:149), *betestomt* (T1:191), *kålgårdstomt* (A7:142–143), *gråstomt* (T4:141).

är relativt vanligt i kartorna (t.ex. O3:155, P3:303–304, P4:76–77). Det finns även en by med namnet *Skattetomta*, i Möne socken i centrala Västergötland, ett namn som finns kvar än idag (O2:38). Sannolikt är namnet härlett från den kamerala beteckningen *skattetomt* i kronans jordeböcker. En rimlig tolkning är att det funnits ett annat bebyggelsenamn som fallit i glömska, troligen till följd av ödeläggelse, och att byn sedan namngivits efter sin kamerala status som skattetomt (utjord). Vid karteringstillfället cirka 1640 fanns två bebyggda hemman i Skattetomta. Det ena ett kronohemman. Lantmätarens redovisning blir därför paradoxalt ”Skattetomtans kronohemman”. Men förklaringen är alltså att det tidigare funnits en obebyggd skattetomt i byn.⁵⁹

En kommentar om jordägor som påminner om utjordar

Jag ska också kommentera ett par svårtolkade uttryck, som kan ha med utjordar att göra, men som jag inte inkluderat i tabell 1.1 (se not 4 och 6 i tabellen). Det gäller uttryck i kartor över Dalarna och Ångermanland, med uppgift om hemman som uttrycks äga jord i andra hemman och byar. Omkring 300 sådana fall har konstaterats i kartmaterialet.⁶⁰ På vissa kartor markeras dessa ägor som bestämda åkertegar, ängar och obebyggda hustomter. I andra fall framgår inte om eller hur dessa varit avgränsade på marken. Att vissa är utjordar kan inte uteslutas. En annan tolkning är att dessa ägor är en följd av det särskilda arvssystem som tillämpades i Dalarna, realarvet, som innebär att alla i syskonskaran blev jordägare (se Sporrang 2008 s 204ff). Möjligen har de släktingar som inte bor i byn kunnat få sina ägoanspråk allokerade till bestämda jordlotter.

Dessa ägor benämns inte med någon särskilt utjordsterm. Däremot kallas bönderna som äger jord i andra byar för *utjordskarlar* (*utjorz karlar*). Uppgiften finns endast på en karta. Det gäller Sunnanbyn i Floda socken. Först namnges tolv skattebönder som är hemmansägare i byn, eller som det står ”... dessa alla bor uti byn”. Därefter följer en uppräknig av åtta andra bönder som äger jord i Sunnanbyn, men som är skrivna på hemman i andra byar. Uttrycket lyder: ”... och de som efterföljer är utjordskarlar” (U1:50). De som hade jord i annan by kunde alltså kallas för utjordskarl eller utjordsbonde.

Vad som är orsaken till dessa ägoanspråk som lantmätern tar upp kräver en särskilt granskning. En faktor som försvårar jämförelsen med andra landskap är att kartorna över Dalarna är betydligt mer storskaliga, som gör att fler detaljer

59 Jfr *Skattetomta* i Ortnamnsregistret med belägg från 1540: ”En tomt i Skattetomta”.

60 Totalt 312 fall har konstaterats i Dalarna, att jämföra mot 975 karterade hemman. D.v.s. omkring 30 procent av alla hemman har jord i andra byar (volymerna U1–U3). Någon beräkning för Ångermanland har inte gjorts, men uppgifterna gäller hemman som skattar för jord i andra byar, redovisat efter jordetalet *seland*.

framträder.⁶¹ Jag lämnar därför dessa åt sidan, och väljer att inte inkludera dem bland de utjordar som ska undersökas mer i detalj framöver. Även de Ångermanländska fallen lämnas därhän. Dessa fall påminner om Dalarna med uttryck som ”skattar och brukar i denne byn” för ågor som bönder har i andra byar (t.ex. X1:29, 32, 176).

1.3 Utbredningen

Jag ska nu återgå till frågan om utjordarnas regionala fördelning. Statistiken talar sitt tydliga språk: de flesta utjordarna finns i östra Mellansverige. På Öland finns utjordar i genomsnitt i varje by, i Östergötland i var tredje by och i Svealandskapet i var femte by. Utgår man från Ulf Sporrongs regionindelning över odlingslandskapet så koncentreras utjordarna till östra Mellansveriges kulturområde, en jordbruksbygd med flera gemensamma drag (Sporrong 1985 s 33). Undantagen är Småland och Närke. I Småland finns utjordar, men större delen av landskapet räknas till Sydsvenska höglandet. Närke räknas vanligen till östra Mellansverige men där är utjordarna fåtaliga. Varför ser den geografiska fördelningen ut som den gör? Varför en koncentration till östra Mellansverige?

I figurerna 1.2 och 1.3 visas den exakta geografiska fördelningen av utjordarna inom kartornas täckningsområde. Varje punkt motsvarar en bebyggelseenhet med en eller flera utjordar. Koordinaterna kommer från databasen.⁶² Man får ta hänsyn till lakunerna, där det inte finns några kartor. Koncentrationen är ändå så pass tydlig att man kan dra två slutsatser.

För det första, östra Mellansverige – dit jag räknar Öland, Östergötland, Uppland, Småland, Södermanland samt Västmanland – bildar ett kärnområde för utjordarna i de äldsta kartorna från cirka 1640. Inom kärnområdet finns omkring 1 500 belägg och utanför cirka 100. Av de utanför så ligger de flesta i västra Värmland. Största delen av Värmland saknar däremot utjordar. Så är också fallet i Västergötland, Hälsingland, Dalarna, Ångermanland och Västerbotten – alla landskap som karterades under 1640-talet.

För det andra, inom kärnområdet finns en koncentration till slättbygderna: Vadstenaslätten, Uppsalaslätten, södra Öland och Mälardalen. Mer glest förekommer utjordar inom Södertörn, på Vikbolandet och i norra Småland. De saknas i stort sett i Östergötlands bergslag (Bråbo), i centrala Södermanland

61 Vissa kartor över Dalarna har skalan 1:1 000 (t.ex. volym U1) mot 1:5 000 som var den vanliga skalan under 1640-talet.

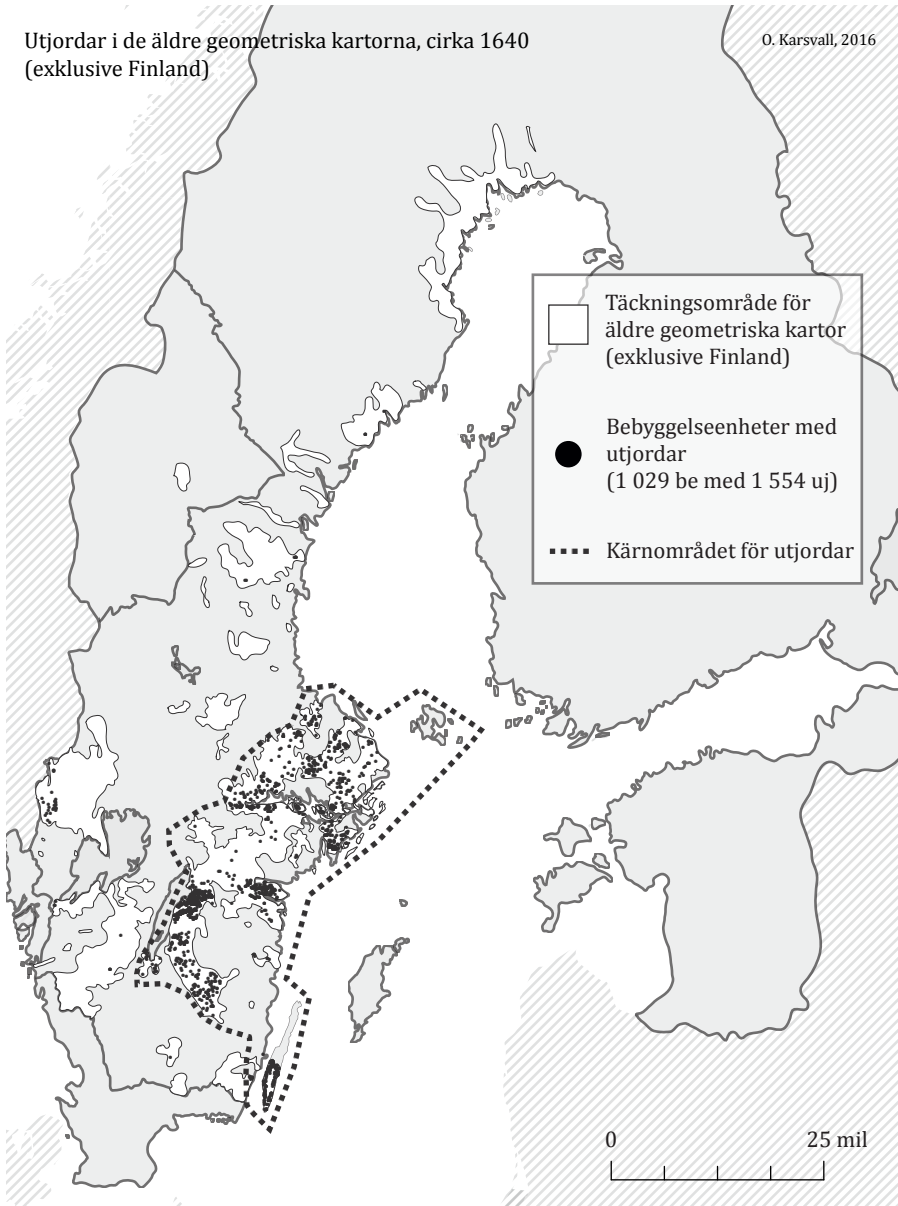
62 Om metoden för koordinatsättningen, se manual på hemsidan för ÄGK samt bilaga 1, avsnittet ”Databasen ÄGK” (jfr Tollin & Karsvall 2010 s 99ff).

samt i Närke. Bryter man ner fördelningen per landskap så är alltså utjordar i första hand är ett slättbygdsfenomen.

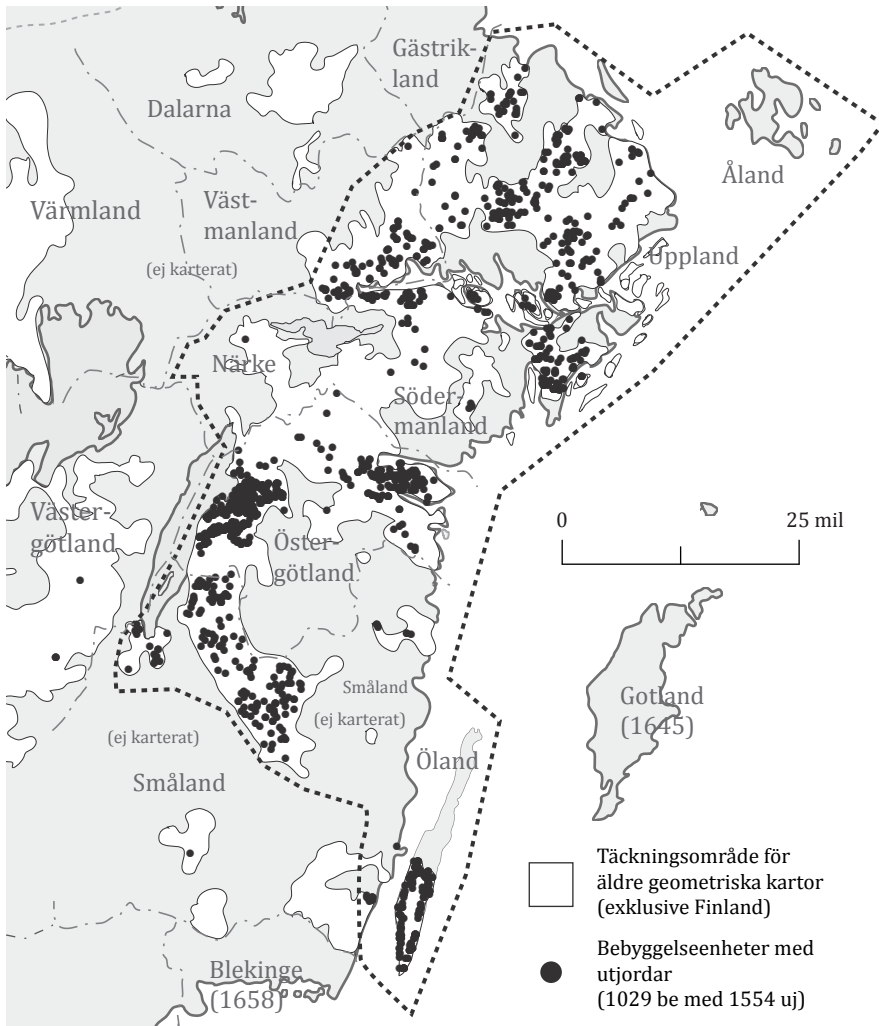
Figurerna 1.2 och 1.3 inkluderar även Åland till kärnområdet östra Mellansverige. Anledningen till detta är att det finns omkring 1 500 äldre geometriska kartorna över Finland från samma tid. Dessa ingår inte i databasen, men vid en genomläsning av dessa kartor på Riksarkivet i Helsingfors 2013 så fann jag utjordar på Åland men inte på finska fastlandet. Sedan tidigare, genom Eljas Orrmans studier, är det känt att utjordar finns noterade i Vasatidens jordeböcker som gäller fastlandet. Av Orrmans genomgång framgår också att *utby* (även *utbysjord*, *utbysmän*) är den kamerala term i Finland som motsvarar *utjord* på svenska sidan (se s 25). Jag fann emellertid inte några belägg i de äldre geometriska kartorna för Finland, förutom tio utjordar på Åland. Detta resultat är preliminärt. Materialet behöver registreras systematiskt innan en slutsats görs. Poängen med att inkludera Åland till det jag kallar utjordarnas kärnområde är att visa att det finns en vidare utbredning som inkluderar Finland, som då var svenskt.

Utjordar i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
(exklusive Finland)

O. Karsvall, 2016

Figur 1.2. Förekomsten av utjordar i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640. Varje punkt motsvarar en bebyggelseenhet med en eller flera utjordar. Källa: Bearbetning efter ÄGK.

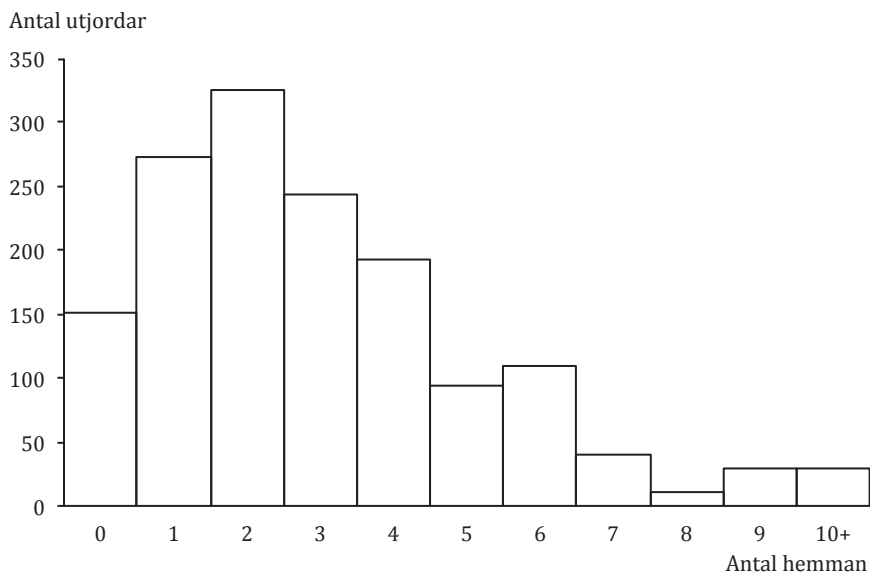

Figur 1.3. Kärnområdet för utjordar i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640. Kartorna för Finland från samma tid ingår inte i sammanställningen, men ett tiotal utjordar finns på Åland (MHA volym A2D från cirka 1650). Utsnitt av figur 1.2. Källa: Bearbetning efter ÅGK.

En fråga som följer av koncentrationen till slättbygder är om utjordar är vanligast i stora eller små byar. I slättbygder är bybebyggelser vanligare än ensamgårdar, så hypotetiskt vore utjordarna också att förvänta inom de lite större byarna. Frågan kan belysas utifrån relationen bystorlek och förekomst av utjordar. Bystorlek definierar jag efter antalet hemman.

Resultatet, som visas i figur 1.4, är att det finns en koppling mellan utjordar och byar. Av de 1 600 beläggen ligger omkring 150 för sig själva, utan inblandning med andra hemman. Något fler, omkring 270, ligger tillsammans

med ett enstaka hemman. Den resterande delen, omkring 1 100, finns inom byar, med två eller flera hemman. De allra flesta finns i små byar med två hemman. Detta speglar bystorleken generellt under 1600-talet. Byarna hade i genomsnitt inte mer än 2 till 3 hemman. Noterbart är också att omkring 300 utjordar ligger inom relativt stora byar, med mer än 5 hemman. Slutsatsen blir att utjordar förekommer inom olika bebyggelsestorlekar. De kan utgöra egna enheter och de förekommer inom små och större byar. Så förutom att utjordar relaterar till slättbygder så finns det även en koppling till bybebyggelser.

Figur 1.4. Antal utjordar per bebyggelseenhet efter storleksklass (antal hemman). Källa: ÄGK.

1.4 Skillnader i redovisningssätt mellan lantmätare och karteringsår?

Innan vi går vidare med statistiken så ska några källkritiska frågor om kartornas tillförlitlighet ställas. Är det exempelvis så att bara vissa lantmätare redovisat utjordar? Frågan är viktig eftersom det kan påverka bedömningen av antalet och spridningsbilden. Beror exempelvis koncentrationen till östra Mellansverige på att lantmätnarna där redovisat utjordar mer frekvent? Även om lantmätnarna arbetade för kammaren på Stockholms slott, och utgick från samma instruktioner, så kan man tänka sig att vissa lantmätare var mer noggranna än andra.⁶³

⁶³ Om lantmätnarnas instruktioner, se bilaga 1 s 361ff.

En annan faktor som kan påverka statistiken är att själva principen att redovisa utjordar utvecklades efterhand, det vill säga att allt fler utjordar registrerades vartefter karteringen intensifierades. De allra flesta kartorna är från 1640-talet, men några volymer är från 1630-talet och 1650-talet. Avseende utjordar, skiljer sig de tidiga karteringarna från de senare?

Ett 20-tal lantmätare har signerat eller står som upphovsperson i titelbladen till kartvolymerna. Att en så liten grupp av lantmätare upprättat över 10 000 kartakter under en 20-årsperiod tyder på en mycket hög aktivitet. Antalet lantmätare var också färre under 1630-talet. I praktiken handlar det om 10–15 år med intensiv kartering, från slutet av 1630-talet fram tills början av 1650-talet. Clas Tollin har undersökt arbetstakten och kommer fram till att den i genomsnitt bör ha legat på 30 till 40 kartor per lantmätare och år (Tollin 2008 s 30). Tollin tar då hänsyn till att lantmätrarna hade en medhjälpare. Som lantmätarteam uppskattar Tollin att de avmätte ett par byar i veckan. Antagligen är det så vi får betrakta de 20-talet lantmätare vi känner namnet på: de var ansvariga för karteringen och signerade de färdiga kartorna, men utförde inte allt arbete själva. Det är annars svårt att förstå hur exempelvis lantmätaren i Västmanland, Johan Åkersson, ensam kan stå som lantmätare till mer än 1 300 kartor från 1640-talet.

Det är ändå en enorm aktivitet som lett fram till att närmare 12 000 kartor upprättats under en förhållandevis kort period. Den höga arbetstakten är en faktor som bör ha påverkat kartornas detaljeringsgrad. Det är rimligt att anta att man inte hann kartera varje by lika noggrant. Man får också räkna med att arbetsmetoderna förfinats efterhand.

För att undersöka de två frågorna – om det finns skillnader i redovisningen av utjordar mellan lantmätare och mellan olika karteringsår – använder jag mig av fulltextsökning. Med den kan jag ta reda på hur många kartor (mer precist kartakter eller sidor) varje lantmätare upprättat samt antalet akter där ordet *utjord* förekommer. De lantmätare som bara signerat ett fåtal kartor har jag inte tagit med. Resultatet visas i tabell 1.3.

Som förväntat är det lantmätaren på södra Öland, Ambjörn Larsson, som ligger i topp, med uppgifter om utjordar på omkring 40 procent av sina kartor. Vidare är det lantmätrarna i Östergötland (Johan Larsson och Johan de Rogier) och Uppland (Johan Persson, Mårten och Thomas Christiernsson samt Sven Månsson) som oftast redovisar utjordar. Även lantmätaren i Småland, Peder Jonsson, hamnar som förväntat högt upp.

Några av lantmätrarna har varit aktiva i flera landskap, vilket tillåter oss att pröva om deras redovisning av utjordar är knutna till personen eller till faktiska förhållanden. Ambjörn Larssons karterade förutom Öland även en volym på andra sidan sundet i östra Småland. Inom denna volym (G4) omtalas *utjord* på

8 av 71 akter (11 procent), att jämföra med Öland med en frekvens på 40 procent. Denna skillnad kan inte förklaras utifrån lantmätaren, utan visar att utjordarna var vanligare på Öland än i östra Småland. En annan lantmätare som karterat i flera landskap är Johan Botvidsson. I kartorna för Uppland 1635–1636 (volymen A4) tar han upp utjordar i 28 av 82 akter. Senare var han lantmätare i nordöstra Västergötland. I dessa kartor kommenteras endast 1 utjord på drygt 600 kartakter.⁶⁴ Skillnaden mellan västra och östra Mellansverige förefaller alltså vara reell. Ett annat exempel är Sven Månsson. Han var ordinarie lantmätare i Uppland men är också upphovsman till ett par volymer i Södermanland år 1636 (volym C7) och 1638 (volym C6). I båda dessa, som avser Sotholms och Svartlösa härad, är utjordar vanliga. De förekommer på närmare 20 procent av kartorna. I Månssons Upplandskartor, som de flesta är från 1640-talet, redovisas ett mindre antal utjordar i Tierps och Färentuna härad, men för Vätö och Värmdö saknas utjordar. Rimligen beror det varierande antalet på att utjordar inte var lika vanliga på alla platser.

Det förefaller inte heller finnas något samband mellan karteringsår och antalet utjordar. Lantmätnarna som var verksamma från starten vid mitten av 1630-talet (t.ex. Larsson, Månsson och de Rogier) hör till dem som redovisat flest utjordar.

64 ”Een vthjord j Jlfztorp i Aklinga sokn intitt affmätt” (P3:144).

Tabell 1.3. *Lantmätare 1633–1656, antal akter och antalet omnämmanden av ordet utjord*

Lantmätare	Verksam period	Antal volymer	Antal akter	Antal akter med <i>utjord</i>	Andel akter med <i>utjord</i>
Ambjörn Larsson (Ruth)	1639–1642	2	261	104	39,8%
Johan Persson (Thoring)	1637–1655	1	58	14	24,1%
Johan Larsson (Groth)	1633–1648	11	1 409	336	23,8%
Mårten Christiernsson	1640–1643	2	232	54	23,3%
Peder Jonsson (Duke)	1643–1647	3	604	99	16,4%
Thomas Christiernsson	1636–1639	3	311	44	14,1%
Johan de Rogier	1636–1655	5	1 012	136	13,4%
Sven Månsson	1635–1641	9	900	112	12,4%
Erik Nilsson (Aspegren)	1636–1637	2	64	6	9,4%
Johan Åkesson	1640-tal	7	1 321	104	7,9%
Anders Samuelsson	1636–1641	5	383	20	5,2%
Jacob Christoffersson (Stenklyft)	1645–1647	2	215	11	5,1%
Johan Botvidsson	1635–1647	2	646	29	4,5%
Carl Larsson (Bandlert)	1655–1656	1	171	5	2,9%
Håkan Arfvidsson	1637–1648	2	849	24	2,8%
Anders Börjesson (Gadd)	1639–1655	1	212	4	1,9%
Kettil Classon (Felterus)	1642–1650	2	508	6	1,2%
Olof Larsson (Tresk)	1634–1647	4	542	6	1,1%
Nils Eriksson (Njurén)	1648–1650	2	249	2	0,8%
Jonas Arfvidsson (Kjellander)	1643–1654	1	511	1	0,2%
Olof Ragvaldsson (Falk)	1637	1	155	0	-
Abraham Kempe	1637	1	39	0	-
Totalt		69	10 652	1 117	10,5%

Källa: ÄGK

Några lantmätare tar upp få eller inga utjordar. Som framgår av tabell 1.3 används utjordstermen av alla lantmätare utom två. Det gäller Olof Ragvaldsson och Abraham Kempe, som båda arbetade i Närke 1637. Även Håkan Arfvidsson och Ander Samuelsson karterade i Närke samma tid. Arfvidsson omtalar *utjord* två gånger och Samuelsson en gång (S1:170–171, 186–187, 189). Att det förekom utjordar i Närke på 1500-talet är känt via Jan Brunius ödegårdsstudie (Brunius 1980 s 67). Fler utjordar vore därför att förvänta, också med hänsyn till att Närke kan räknas till odlingslandskapet i östra Mellansveriges (Sporrong 1983 s 33). Möjligen är förklaringen här att Närkevolymen S1 är en av de tidigaste karteringarna, samt att den är upprättad av lantmätare som inte var verksamma som lantmätare särskilt länge. Varken Ragvaldsson eller Kempe gjorde några fler kartor utöver de för Närke. Samuelsson däremot fortsatte med karteringar i Södermanland. Rönö och Åkers härad karterades 1638 och 1641 (C1, C3). Inte i någon av dessa kartor tar Samuelsson upp utjordar. I en annan volym av honom, över Villåttinge härad (C4) 1636–1638, nämns utjord på 3 av cirka 180 akter. Några fler omnämmanden gör Samuelsson i volymen för Selebo härad (C5) från cirka

1640. Men uppenbart karterade han färre utjordar än Sven Månsson och Johan Larsson, som också arbetade i Södermanland.

Min uppfattning är att Anders Samuelsson är den lantmätare som avviker mest i sin karterings- och redovisningsteknik. Hans kartor ger ett slarvigare intryck än de andras. Det är inte samma stadiga hand som ritat dessa kartor. Dessutom är textinnehållet uppställt och formulerat på annat vis än vad som var gängse. Hans mer självständiga och egenartade stil tror jag också är förklaringen till att så få utjordar redovisas. Samuelsson har helt enkelt inte varit observant på dessa jordägor. Slutsatsen blir därför att antalet utjordar i kartorna för Södermanland, och delvis också för Närke, underskattar det verkliga antalet, och att detta beror på bristfällig kartredovisning.

En annan lantmätare i Södermanland som lämnar få uppgifter om utjordar är Olof Larsson (Tresk). På omkring 400 akter (hans övriga kartor avser norra Sverige) nämns *utjord* endast ett par gånger. Här är förklaringen sannolikt en annan. Larsson tillhörde de första lantmätnarna, och kartorna för Södermanland 1634–1636 är några av de första avmätningarna. Lantmätnarna hade fått allmänna instruktioner år 1633, men först i en instruktion 1635 anges att de ska markera och anteckna ”urfjäll, utjord och utäng” (se bilaga 1, s 364). Förklaringen till att Larsson (Tresk) redovisar få utjordar är troligen att man i uppstarten av det stora nationella karteringsprojektet i början av 1630-talet inte tog full hänsyn till utjordarna. Detta motsägs förvisso av att den första kartvolymen från 1633–1634, av Johan Larsson över Dals härad, som innehåller flera utjordar.⁶⁵ Men uppenbarligen sker en utveckling och harmonisering av hur uppgifterna redovisas från efter 1635, och troligen karterades inte alla utjordar under de första åren.

Till detta resonemang kan tilläggas att Johan Åkesson, lantmätaren i Västmanland, inte nämner utjordar alls i Övertjurbo och Yttertjurbo härader i volymen T5. Exakt vilka år som Åkesson upprättade dessa kartor är inte känt, då de lämnades in till kammaren i efterhand. De kan också ha renritats (reoverats) vid senare tillfällen. Möjligen var dessa två härader Åkessons första karteringar, vilket i sådana fall kan förklara varför utjordar saknas just här.

Min sammanvägda tolkning är att utjordar saknas i de mindre noggranna avmätningarna (som gäller vissa lantmätare) och i de tidiga karteringarna 1633–1637. Det fanns fler utjordar än vad kartorna visar. Inget tyder däremot på att koncentrationen till östra Mellansverige, och avsaknaden av utjordar i

65 I andra avseenden skiljer sig Larssons första kartvolym från hans senare. I volym D6 summeras exempelvis inte arealuppgifterna för åker och äng per hemman och utjord, något som lantmätnarna skulle göra enligt instruktionen från 1636 (se Ekstrand 1901 s 20).

västra och norra Sverige har med redovisningssätt eller olika karteringsår att göra, utan denna skillnad är reell.

1.5 Utjordarnas storlek inom kärnområdet östra Mellansverige

Fortsättningsvis kommer jag avgränsa mig till utjordarna inom kärnområdet östra Mellansverige, området från Uppland i norr till södra Öland (se figur 1.3). Urvalet gäller omkring 1 500 utjordar belägna inom knappt 8 000 bebyggelseenheter (tabell 1.4).

I detta avsnitt ska jag redogöra för utjordarnas storlek. Hur stora jordar handlar det om? Storleken är intressant eftersom det ligger nära till hands att tolka ”hemmansstora” utjordar som sannolika ödegårdar (se t.ex. Brunius 1980 s 65). Utjordar som var stora som hemman hade åtminstone potential att bebyggas. Frågan är alltså: Hur många är utjordar är till storleken jämförbara med hemmanen?

Det säkraste fastighetsmättet i slättbygder är åkerstorlek. På slätten var tillgång till åker förutsättningen för jordäggande. Det var åkerinnehavet som skatterna huvudsakligen utgick efter. Jordinnehav kan uppskattas på olika vis. För medeltiden kan jordetal och ränteuppgifter ge ungefärliga besked om gårdsstorlekar. Med 1640-talets kartering blev åkerarealerna för första gången uppmätta och systematiskt redovisade.⁶⁶ Detta är första tillfället det noggrant går att storleksbedöma enskild enheter.

Tabell 1.4. *Antalet enheter inom utjordarnas kärnområde i östra Mellansverige, cirka 1640*

Landskap	Antal bebyggelseenheter	Antal hemman	Antal utjordar	Antal torp m.m.	Antal hemman per bebyggelseenhet	Antal utjordar per bebyggelseenhet	Andel utjordar av antal kamerala enheter
Öland	148	656	188	4	4,4	1,27	22,3%
Östergötland	1 935	3 498	555	94	1,8	0,29	13,7%
Uppland	2 027	4 305	283	403	2,1	0,14	6,2%
Småland	1 299	1 838	175	46	1,4	0,13	8,7%
Södermanland	1 411	1 943	159	133	1,4	0,11	7,6%
Västmanland	1 013	1 669	91	201	1,6	0,09	5,2%
Totalt	7 833	13 909	1 451	881	1,8	0,19	9,4%

Anm: Som kamerala enheter räknas hemman och utjordar men inte torp m.m., som avser oskattade eller till hemmanen underliggande enheter.

Källa: ÅGK

De äldre geometriska kartorna redovisar uppmätt åker för byarna som helhet, men också för de enskilda hemmanen och utjordarna. Åkern redovisas efter ett bestämt tunnlandsmått, som i lantmätarnas instruktioner definieras till 14 000

⁶⁶ Uppmätningar förekom visserligen tidigare i samband med skattläggning (revningar), men arealuppgifter anges sällan i äldre källor. Undantag finns, bland annat innehåller Vadstena klostrets jordeböcker 1447 och 1502 enstaka åkeruppgifter.

kvadratalnar (Ekstrand 1901 s 14; Tollin & Karsvall 2010 s 96). Ett tunnland motsvarar cirka ett halv hektar. Lantmätarna använde ofta uttrycket *tunnor*, men avsåg då alltså ytmättet tunnland.⁶⁷

För att kunna besvara frågan hur stora utjordarna är i relation till hemmanen så behöver hemmanens storlek redovisas. Hemmanens åkerstorlek i kartmaterialet har jag undersökt i en annan studie (Karsvall 2014). Jag kunde då verifiera en äldre uppfattning, om att hemman i Sverige vid mitten av 1600-talet hade 5 till 10 tunnland åker överlag, och i spannmålsbygder 10 till 20 tunnland åker (Karsvall 2014 s 193f). Detta ger ett riktmärke för ett fullsatt hemman. Jag kunde också visa att spännvidden var stor. Vissa hemman hade mer än 20 tunnland åker, andra inte mer än något enstaka tunnland. Att små och stora hemman låg blandade inom samma socknar och bygder visar att det inte är tillgången på åkermark som begränsar gårdarnas storlek. Snarare handlar det om olika ekonomiska förutsättning. Hemmanen hade olika ålder och produktionen såg olika ut, vissa hade mer boskap och ängsmarker, andra mer åker. En poäng jag lyfter fram i denna tidigare studie är att spännvidden – skillnaden mellan olika stora gårdar – inte framträder lika tydligt när skattningar görs utifrån andra jordmätt i källmaterialen, som jordetal, räntor och mantal.

Att hemmanen inte var homogena utan olikstora är en viktig faktor att ta hänsyn till när man granskar utjordarnas storlek. Hur stor ska en utjord vara för att den ska kunna sägas vara ”hemmansstor”? Att de förekom små gårdar, med något enstaka tunnland åker, betyder att även små utjordar måste beaktas. Jag ska närma mig denna problematik i flera steg, och jag kommer att gruppera statistiken landskapsvis så att de regionala skillnaderna framträder.

I tabell 1.5 summeras åkerarealen för hemmanen och utjordarna i undersökningsområdet (torp och lägenhetsbebyggelse ingår inte). Arealen avser total åker, det vill säga de summor lantmätarna redovisar, utan hänsyn till trädesrotation.⁶⁸ Tabellen visar att utjordarnas genomsnittliga åkerstorlek är cirka 5 tunnland mot 14 tunnland för hemmanen. En utjord motsvarar alltså i genomsnitt en tredjedel av ett hemman. Regionalt finns stora skillnader. Utjordarnas åkerstorlek är störst i Västmanland och i Uppland, och minst på Öland och i Småland. I mindre grad överskattas skillnaderna, på grund av att

67 Att ytmättet tunnland avses framgår av flera kartakter, t.ex. ”affmätte och calculerade effter den instruction som der vthöffver serdeles giffvin ähr recknandes 14 000. quadratae alnar på huart tunnlandh” (Nya Bergkvara:3); ”rächnas på ett tuneland efter cronones instruction 14 000 quadratalnar” (O3:6–7); jfr U3:Försättsblad, där en skillnad på 2 336 kvadratalnar anges mellan ”nya och gamla revningen”.

68 I många byar i östra Mellansverige brukades omkring halva åkern årligen, medan den andra halvan låg i träda. Total åker, som redovisas här, avser utsädet och trädan.

trädesjord är mindre i de två sistnämnda landskapen, till följd av mer boskapsinriktning.

Åkeruppgifter finns för två tredjedelar av utjordarna. För hemmanen saknas åkeruppgifter för omkring 10 procent av fallen. Bortfallet är alltså större för utjordarna. Särskilt i Småland och Södermanland. Här saknar mer än hälften av utjordarna uppgift om åker i kartorna. Detta beror dels på att vissa utjordar endast upptar ängsmark. Dels beror det på att åkeruppgifter saknas på vissa kartor. Ibland kommenterar lantmätarna att de inte kunnat återfinna en utjord de haft kännedom om. Några exempel på hur detta uttrycks i kartorna följer nedan.

Vidby i Ösmo socken: ”Frälseutjord till Nynäs, ligger inne med Västergårdens åkerskifte” (C6:159); Byestad i Vetlanda socken: ”har och uti sina ägor en kronoutjord som brukas inne med gårdens ägor, och ingen vet berätta var han är belägen” (E4:1); Slagsta i Klosters socken: ”Denna utjord brukas inne med byns ägor och ingen vet att berätta var hon är belägen, därför kunde hon här inte specificeras” (C1:85); Ödshults Brände i Alseda socken: ”en frälseutjord, räntar ½ pund smör, och ingen vet berätta var hon är belägen” (E4:137).⁶⁹

Vissa utjordar har alltså inte gått att identifiera var de ligger. Andra har observerats som hopslagna med hemmanen. Hur bortfallet påverkar statistiken är svårt att avgöra. Åkeruppgifter finns trots allt för två tredjedelar av utjordarna (närmare tusen fall), vilket borde ge god grund för en storleksbedömning.

Jag tar upp bortfallet också av en annan anledning. Kommentarer om att utjordar kunde döljas under hemmanen kan betyda att bönderna antingen undanhöll uppgifter för lantmätarna eller att det fanns fler utjordar förr, som på 1640-talet inte längre gick att återfinna. Konsekvensen av att vissa hemman lagt under sig utjordar blir att deras hemmansstorlek ökar. Hur vanlig det var med ”dolda” utjordar går inte att avgöra. Jag har observerat ett 50-tal kommentarer om detta i materialet, men rimligen finns ett stort mörkertal. I kapitel 4 återkommer jag till frågan om antalet utjordar under 1500-talet i relation till antalet under 1600-talet. Men här går att konstatera att inte alla utjordar blev karterade under 1640-talet. Flera hade före karteringen lagts ihop med hemmanen, och flera hade, som jag konstaterade tidigare, inte uppmärksamrats av vissa lantmätare under de första åren.

⁶⁹ Kommentarer om ränta för en utjord som inte gått att identifiera bör betyda att lantmätarna hämtat uppgiften om utjorden från en äldre jordebok. Flera liknande kommentarer finns, se t.ex. E4:1, 205, 342–343; E3:195.

Tabell 1.5. Åkerstorlek för hemman och utjordar i östra Mellansverige, cirka 1640

Landskap	Tunnland total åker				Utjordar med åkeruppgift
	Hemman		Utjordar		
	Antal	Medel	Antal	Medel	
Västmanland	1 503	24,2	69	8,7	76%
Uppland	3 889	18,4	184	7,8	65%
Östergötland	3 241	13,8	416	5,5	75%
Södermanland	1 465	15	74	4,6	47%
Öland	635	7,9	151	3,4	80%
Småland	1 723	8	65	2,4	37%
Totalt	12 456	14,6	959	5,4	63%

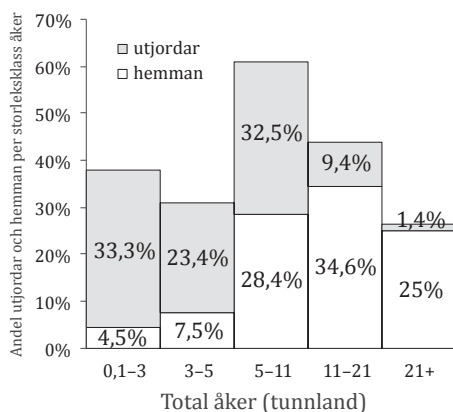
Källa: ÅGK

Hur stora bör utjordarna vara för att de ska kunna betraktas som ”hemmansstora”? Frågan kan också formuleras: Hur mycket åker behövde ett hemman ha för att försörja ett hushåll? Skattningar har gjort förut. För det högmedeltida England har man räknat med att det krävdes omkring 8 till 10 *acre*, vilket motsvarar cirka 6 till 8 tunnland. Samtidigt har man konstaterat att en stor andel bönder satt på gårdar som var för små för att klara egen självförsörjning (Mavis 1991 s 80, 104; Hatcher & Bailey 2001 s 44ff; Campbell 2006 s 207 och där anf. litt.). De var alltså beroende av annan inkomst. Skattningen gäller England men ger en fingervisning om vad som var rimligt. Som konstaterat hade ett genomsnittligt hemman i Sverige under 1640-talet 5 till 10 tunnland åker. Många var antagligen självförsörjande men producerade inte några stora överskott. Man måste tillägga att boskapsinriktade gårdar och de som specialiserat sig på andra näringar än jordbruk kan ha klarat sig på mindre arealer.

I figur 1.5 är tre tunnland gränsen för vad jag uppskattar som minst åkerareal för ett hemman i undersökningsområdet. Ungefär fem procent av hemmanen är mindre än så, varför denna gräns förefaller rimlig. Det visar sig då att ungefär en tredjedel av utjordarna tillhör gruppen som är mindre än tre tunnland. Några inom denna grupp kan motsvara mycket små hemman, men generellt är en tredjedel av utjordarna inte hemmansstora.

Nästa storleksklass i tabell 1.5 är tre till fem tunnland. Inom denna grupp hamnar knappt en fjärdedel av utjordarna. Dessa är jämförbara med små hemman. I gruppen fem till elva tunnland, som motsvarar fullsatta hemman, så finns 33 procent av utjordarna. Det vill säga en tredjedel är hemmansstora.

Större utjordar är ovanligt. Omkring elva procent har mer än elva tunnland, och omkring 20 tunnland är utjordarnas övre gräns. Spridningen är alltså stor mellan små och stora utjordar, vilket också gäller för hemmanen.

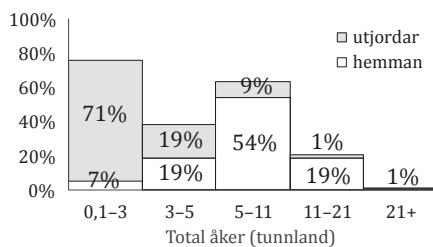

Figur 1.5. Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek (fem klasser) i östra Mellansverige, cirka 1640. Källa: ÄGK.

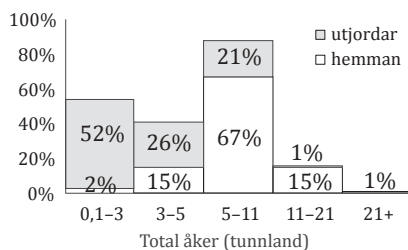
I en serie av figurer (1.6–1.11) redovisar jag statistiken per landskap. Några regionala skillnader framträder. I Småland och på Öland, där de minsta utjordarna finns, så når hälften inte upp till tre tunnland. Detta följer hemmansstorleken, inte minst i Småland, där hemmanen är mindre än i andra landskap. Huruvida utjordarna är små eller stora behöver följaktligen ställas i relation till regional förhållanden. Åkerinnehavet för hemman och utjordar är störst i Västmanland och Uppland. Därefter kommer Södermanland och i Östergötland. Minst enheter har Öland och Småland.

Statistiken visar att i alla landskap utom Småland så är minst hälften av utjordarna tillräckligt stora för att jämföras med hemmanen inom landskapet. Öland är ett gränsfall med små hemman och små utjordar. I kontrast märks Västmanland och Uppland, där hemmanen är stora, och där mer än 20 procent av utjordarna har minst elva tunnland åker.

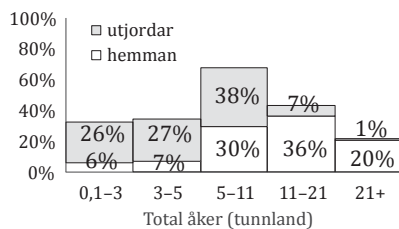
Med detta kan vi konstatera att utjordar generellt inte kan uppfattas som obetydliga jordägor, något skilt från hemmanen. Drygt hälften var under 1640-talet tillräckligt stora som jordbruksfastigheter för att jämföras med små och medelstora hemman. Statistiken visar alltså att vi måste betrakta utjordar som en del av den egentliga gårds- och fastighetsstrukturen. De som innehade utjordar hade en betydande extraresurs.

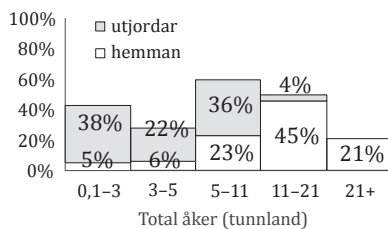
Figur 1.6. Småland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÄGK.

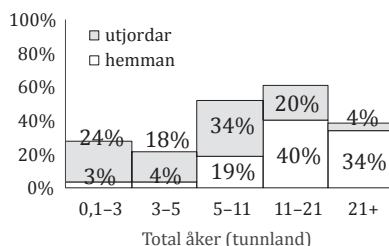
Figur 1.7. Öland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÄGK.

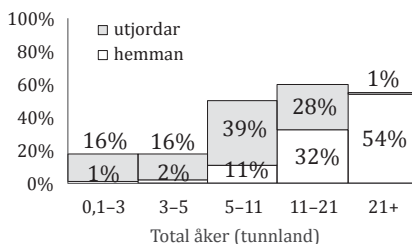
Figur 1.8. Östergötland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÄGK.

Figur 1.9. Södermanland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÄGK.

Figur 1.10. Uppland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÅGK.

Figur 1.11. Västmanland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640. Källa: ÅGK.

För att komplettera analysen av åkerstorlek ska jag redovisa motsvarande statistik för ängsmarken. Till skillnad från åkern är ängen inte arealberäknad. Istället redovisar lantmätarna avkastningstal (skördetal), räknat i lass hö. Enligt uppskattningar som gjorts motsvarade ett lass hö (sommarlass) omkring 213 kilo.⁷⁰ Att höskörd föredrogs framför areal är begripligt med tanke på ängsmarkens skiftande kvalitéter (jfr Nilsson 2010 s 95 och där anf. litt).

Höskördetalen uppskattades av lantmätarna på plats. Hur värderingarna gjordes framgår inte av kartorna. Risken finns att lantmätarna gjorde olika bedömningar.

Det finns också ett annat källkritiskt problem med ängsuppgifterna. En del konceptkartor finns bevarade, bland annat för Lysings härad i Östergötland. På dessa har Staffan Helmfrid observerat att lassuppgifterna kan vara högre på de färdigställda kartorna än vad som anges på koncepten (Helmfrid 1962 s 17). Vad detta beror på är oklart. Att det skulle handla om skrivfel från koncept till renritning kan uteslutas då sådana skrivfel inte förekommer i övrigt. Istället tycks det som att lantmätarnas första bedömning ibland värderats om när uppgifterna förts över till de färdiga kartorna.

För att visa på skillnader mellan koncept och renovation skillnaderna summeras i tabell 1.6 lasstalen från för nitton hemman och en utjord i Lysings

⁷⁰ Karl Lindstedt (1883) anger 1 sommarlass till 25 lispund eller 213 kilo. Jfr 212 kilo i Jansson & Waldetoft 1995 s 78.

härad. Skillnaderna är stora: både ökning (12 fall), oförändrad nivå (4 fall) och minskning (4 fall) förekommer. Skillnaderna är osystematiska, så det kan inte handla om en omräkning från ett lassmått till ett annat.

Att pröva vad som ligger bakom olika värderingar av ängsmarker ligger utanför denna undersökning. Men vi kan konstatera att det funnits en osäkerhet över hur ängsmarken skulle värderas. Uppgifterna har varit föremål för omräkningar, inte osannolikt också i andra landskap än Östergötland. Man får därför vara försiktig i tolkningarna av ängsstatistiken.

Jag ska ändå redovisa ängsstorleken för hemman och utjordar, då detta kan påvisa skillnader mellan hemman och utjordar. Jag kommer att hålla mig till ängsuppgifterna från renovationerna, alltså de färdiga kartorna.

I tabell 1.7 redovisas medelvärdena för ängsinnehavet för hemman och utjordar i östra Mellansverige. Resultatet motsvarar proportionerna för åkern. Hemmanen har ungefär tre gånger mer äng än utjordarna. I figur 1.12 är ängsstatistiken klassindelad. Den lägsta klassen går upp till fem lass hö. Omkring 5 lass hö tycks ha varit gränsen för hur mycket äng ett hemman behövde. Vi finner att 16 procent av utjordar har mindre än så. Ungefär 30 procent finns mellan fem till tio lass hö. I relation till hemmanen motsvarar detta små enheter. Den resterande delen, ungefär hälften av utjordarna, är jämförbara med fullsatta hemman.

Slutsatsen för både åker och äng är att omkring hälften av utjordarna är jämförbara med små och medelstora hemman. En skillnad mot åkerstorleken är att fler utjordar finns i den största gruppen med ängar om 30 lass eller mer.

Tabell 1.6.

Exempel på skillnader i redovisningen av ängsinnehav (antal lass hö) mellan konceptkartor och renovationskartor i Lysings härad, cirka 1640

Enstaka hemman	Socken	Antal lass hö i koncept	Antal lass hö i renovationer	Skillnad (%)
Bankaby	Ödeshög	20	28	40
Gumby	Ödeshög	12	20	67
Kråkeryd	Ödeshög	12	30	150
Erstorp	Ödeshög	20	16	-20
Hillingstad	Rök	12	12	0
Gimmersta	Rök	12	16	33
Alsike	Svanshals	36	36	0
Dalbobeta	Svanshals	16	18	12,5
Skenliden	Harstad	30	20	-33
Hemman i byar				
Syllerstorp	Åby	40	20	-50
Syllerstorp	Åby	45	25	-44
Ugglesta	Tollstad	16	18	12,5
Ugglesta	Tollstad	16	18	12,5
Ugglesta	Tollstad	16	18	12,5
Valla	Rök	28	28	0
Valla	Rök	20	20	0
Valla	Rök	17	18	6
Valla	Rök	9	10	11
Valla (utjord)	Rök	7	8	14
Valla	Rök	14	16	14

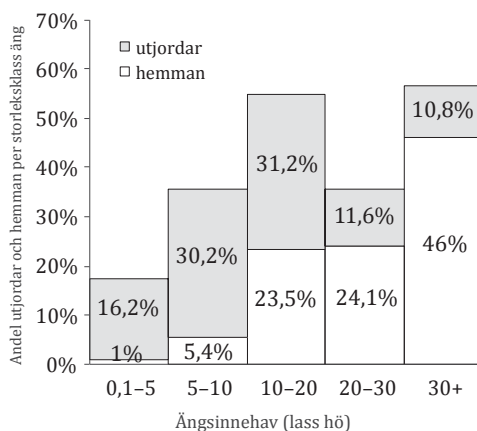
Källa: ÄGK (D10a; D10b)

Precis som med åkern så redovisas inte ängsuppgifter för alla utjordar. Uppgift saknas för 40 procent av fallen. För hemmanen är bortfallet 14 procent. Hur detta fördelar sig landskapsvis framgår av den sista kolumnen i tabell 1.7. Anledningen till detta är flera. Som jag redan varit inne på har det förekommit hopslagningar som gjort att inte alla utjordar som var känd kunde lokaliseras. Dessa noteras i kartorna varken med uppgift om åker eller äng. I andra fall är kartans redovisning ofullständig, det vill säga lantmätaren har inte slutfört redovisningen. Därför gäller bortfallen också hemmanen.

Tabell 1.7. Ängsstorlek för hemman och utjordar i östra Mellansverige, cirka 1640

Landskap	Avkastning äng (lass hö)				Utjordar med ängsuppgift
	Hemman		Utjordar		
	Antal	Medel	Antal	Medel	
Västmanland	1 477	54,2	58	18,5	64%
Uppland	3 786	38,5	181	14,8	64%
Södermanland	1 406	40,3	43	14,6	27%
Öland	620	27,9	152	12,5	81%
Småland	1 498	33,6	95	11,5	54%
Östergötland	3 209	23,8	385	8,0	69%
Totalt	8 787	36,4	914	13,3	60%

Källa: ÄGK

Figur 1.12. Andelen utjordar och hemman efter ängsstorlek. 1 lass hö uppskattas till omkring 213 kilo (Lindstedt 1883). Källa: ÄGK.

Den viktigaste förklaringen till att inte alla utjordar redovisas med åker eller äng är emellertid en annan. Flera utjordar (364 utjordar) berör bara ett markslag, antingen åker (203 utjordar) eller äng (161 utjordar). Med hänsyn till detta så är det faktiska bortfallet – utjordar som helt saknar uppgift om både åker och äng – 23 procent (tabell 1.8). Det högre bortfallet i Södermanland beror på att många kartor här är ofullständiga. Det finns också andra regionala förklaringar. I Västmanland, Uppland, Östergötland och på Öland är kombinationen åker och äng för utjordar vanligt. I Södermanland berör många utjordar bara åkern. I Småland är det tvärtom vanligare med utjordar endast i äng. Majoriteten av utjordarna brukades alltså både som åker och äng. När de

endast upptar ett markslag är åker något vanligare. Endast i Småland är utjordar en typisk ängsresurs.

Tabell 1.8. Antal utjordar med ett markslag, samt antal utjordar i både åker och äng

Landskap	Antal utjordar			Antal med uppgift	Totalt antal utjordar	Bortfall (%)
	Endast		Åker & äng			
	åker	äng				
Västmanland	12	3	55	70	91	23,1
Uppland	44	42	139	225	283	20,5
Södermanland	41	10	33	84	159	47,2
Öland	12	13	139	164	188	12,8
Småland	19	49	46	114	175	34,9
Östergötland	75	44	341	460	555	17,1
Totalt	203	161	753	1 117	1 451	22,9

Källa: ÄGK

Avslutningsvis kan konstateras att utjordar med bara äng är större än de som brukas som både åker och äng. Särskilt tydligt är detta i Småland, där utjordar endast med äng i genomsnitt ger 14 lass hö, jämfört med 9 lass om de ligger i åker och äng. Samma förhållande finns i Uppland, där utjordar som är ängar ger 20 lass i genomsnitt mot 13 lass när de täcker båda markslagen. På Öland är motsvarande siffror 18 lass när de ligger i äng, och 12 lass när de ligger i åker och äng. Däremot finns ingen skillnad i Östergötland. Oavsett hur de brukas så är de omkring 8 lass i genomsnitt. En rimlig hypotes – ställt mot tidigare forskning – är att flera stora ängsutjordar döljer gammal åkermark från ödegårdar som lagts om till äng (jfr inledningskapitlet, avsnittet ”Utjordar förklarade som ödegårdar”).

1.6 Ägandeförhållanden: Vilka ägde utjordarna?

Efter att ha redovisat antalet utjordar, utbredningen och storleken så ska jag avsluta kapitlet med att redogöra för statistik om ägoförhållanden för utjordar. Ägandet eller innehavet kommer till uttryck genom jordnatureerna, det vill säga de kategorier som jorden på kartorna delas in i: kronojord, frälsejord och skattejord. Framför allt en fråga är intressant: Är utjordarna jämnt fördelade mellan jordnatureerna eller är de vanligare inom någon av de jordägande kategorierna?

Frågan är viktig eftersom utjordar, enligt en av hypoteserna jag tog upp inledningsvis, skulle ha bildats till följd av arvskiften (se s 36ff). Om hypotesen stämmer borde utjordarna i första hand finnas ibland skattejorden, som

bönderna var arvsberättigade till. Landbor som ledje (arrenderade) jord borde inte haft samma möjlighet att dela upp jorden släktledes. Visserligen kan ägandeförhållanden ha förändrats över tid; en gård som varit skattejord kunde bli landbojord (krono, frälse) till följd av köp och byten, och vice versa. Men stämmer arvshypotesen så borde de vara överrepresenterade ibland skattejorden.

Även hypotesen att utjordar hänger samman med jorddonationer till kyrkliga institutioner borde avspeglas i jordnatur. Istället för en överrepresentation bland skattejorden skulle vi då finna utjordar bland den kyrkliga jorden (sockenkyrka, domkyrka, kloster etc.), som lantmätnarna redovisar sammanslaget med kronojorden.

Det är viktigt att betona att utjordarna anges med en egen jordnatur (som skatteutjord, kronoutjord o.s.v.), som inte behöver vara av samma slag som hemman de tillhör. Ett skattehemman kan ha en kronoutjord, och tvärtom. Relationerna mellan hemman och utjordar framträder när man granskar enskilda exempel. Jag återkommer det detta i kapitel 3. Här ska jag istället ta reda på vad jordnaturerna säger generellt.

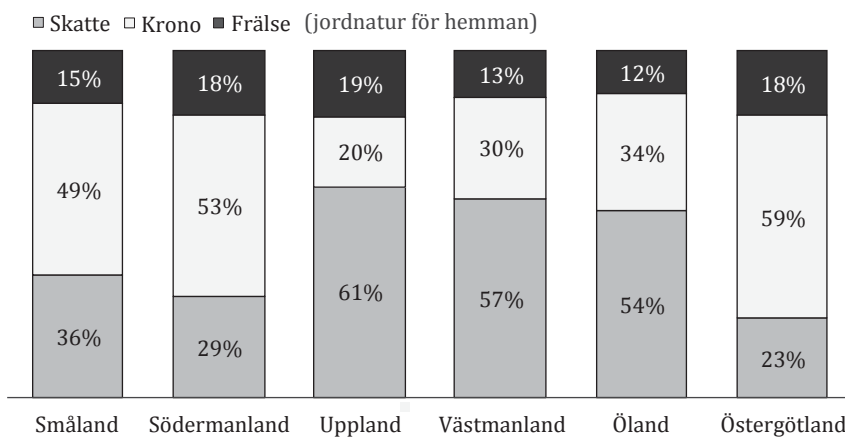
Frågan gäller i första hand om utjordar är vanligare bland skattejorden och kronojorden, men vi ska också redovisa frälseutjordarna. Resultatet redovisas i tabell 1.14. Hur hemmanen fördelas efter jordnatur redovisas i tabell 1.13.

Ett första konstaterande är att utjordar finns inom alla tre jordnaturer. De följer i stort samma ägomönster som hemmanen. Det är något vanligare med skatteutjordar än skattehemman i Södermanland, Uppland och Östergötland. I Småland är kronoutjordar överrepresenterade, om än marginellt. Andelen frälsejordar är vanligare än frälsehemman i Uppland.

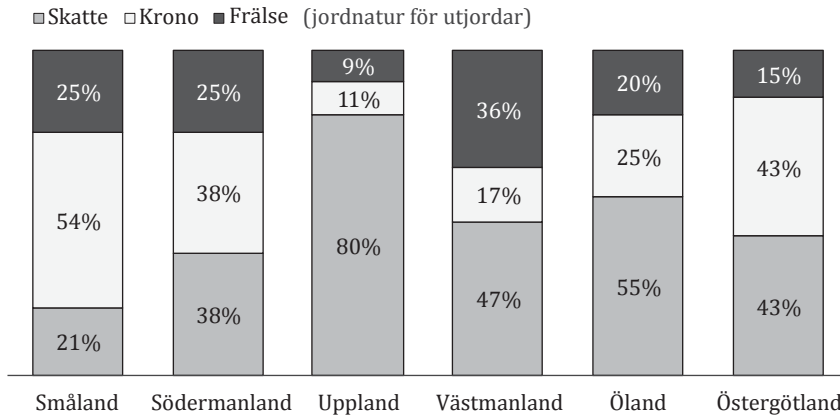
I likhet med uppgifter om åker och äng saknas uppgift om jordnatur för flera utjordar. Urvalet i figur 1.14 gäller endast hälften av utjordarna. Den resterande hälften är ospecificerade i kartorna. Särskilt stort är bortfallet i Uppland, Västmanland och Södermanland. Här saknas uppgift om jordnatur i 70–80 procent av fallen. Uppenbarligen har jordnaturen i många fall inte varit känd. Lantmätnarna, och de inom förvaltningen på kammaren, kunde inte kontrollera alla ägandeförhållanden. Jag ska ta ett exempel. Det gäller Skeberga i Staby socken i Uppland. På kartan 1642 omtalas fyra hemman och skatteutjord till Bärsta. På Bärstas karta nämns samma utjord som kronoutjord (A2:41, 46–47). Här ger konceptkartan en förklaring till förväxlingen: ”Kronoutjord till samma hemman, 1 1/2 öresland och ligger i tegskifte ihop med skattehemmanen förvisso vet man inte örestalet till denna by, ty fogden har fört tillhoppa utjord och örestalet” (LMMy Uppsala:195). Med andra ord är utjorden inräknad under skattehemmanet i jordeboken. När lantmätaren karterade byn observerade han utjorden, och tvekade om den ska räknas som

skatte- eller kronojord. En annan kommentar som vittnar om förväxlingar gäller en rannsaking i Orlunda i Östergötland 1641: ”Den 30 maj rannsakades efter två skatteutjordar i Orlunda som länsmanen brukar vilka finns i jordeboken för skatteutjordar och inte för kronoutjordar” (Blå nummer 40). Längre fram, i kapitel 5, ska jag återkomma till dessa rannsakingar och lantmätarnas kommentarer.

Det finns alltså en underliggande ägandeproblematik som gäller utjordarna. Många gånger var svårt att veta vilken jordnatur utjordarna hade. Om någon jordnatur systematiskt inte redovisas påverkas förstås statistiken. Någon indikation på detta har jag dock inte sett i materialet. Jag tolkar det som att statistiken, trots ett större bortfall, ger en förhållandevis riktig bild av jordnaturens fördelning i undersökningsområdet.

Figur 1.13. Hemmanens fördelning efter jordnatur i östra Mellansverige inom täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640. Urvalet gäller explicita skatte-, krono- och frälsehemman. Övriga kategorier, som akademi och prästgårdar, samt ospecificerade ingår ej. Källa: ÄGK.

Figur 1.14. Utjordarnas fördelning efter jordnatur i östra Mellansverige inom täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640. Urvalet gäller 741 utjordar. Ospecificerade (753 utjordar) räknas ej. Källa: ÄGK.

Till sist ska frälseutjordarna kommenteras. Som vi kunnat se finns de i alla landskap. Även om de är få till antalet så är de väl representerade i relation till andelen frälsehemman (figur 1.14). Resultatet ska ändå kommenteras. Frälseutjordarna är nämligen sällan upptagna i de äldre jordeböckerna (se bilaga 1 s 360). På kammaren hade man dålig kännedom om dessa. Tack vare lantmätarnas arbete får vi kännedom om många frälseutjordar. Detta visar på lantmätarnas dubbla uppgifter: att kartera byarna, med utgångspunkt från jordeboken, och rannsaka och föra in nya uppgifter som var intressanta för kronan.

1.7 Sammanfattning

I detta kapitel har jag redovisat och diskuterat statistik om utjordarna utifrån uppgifter i de äldre geometriska kartorna, från omkring 1640. Jag har använt mig av en databas som täcker hela detta kartmaterial, omkring 12 000 kartor. Det visar sig att det förekommer omkring 1 500 utjordar. Diskussionen har gällt antalet, geografiskt läge, storleken samt ägandeförhållanden. Resultaten kan sammanfattas med fyra konstateranden.

För det första, utjordarna finns i östra Mellansverige, huvudsakligen på slättbygden. Endast omkring hundra belägg faller utanför landskapen Östergötland, Öland, Uppland, Småland, Södermanland och Västmanland. De flesta ligger i byar vilket antyder att de koncentreras till slättbygderna. Att olika lantmätare karterat kan inte förklara koncentrationen till östra Sverige, utan skillnaden måste bero på andra faktorer, att återkomma till i kommande kapitel.

För det andra, utjordarna är i de flesta fall till storleken jämförbara med mindre bebyggda hemman. I genomsnitt upptar de 5 tunnland åker och 13 lass hö. Detta är mindre än vad hemmanen har generellt, men hälften upp till två tredjedelar av utjordarna är tillräckligt stora för att motsvara hemman. En tredjedel av utjordarna är mindre än de minsta hemmanen. Om dessa har samma bakgrund som de andra återstår att granska. Detta får betraktas som en uppvärdering av utjordarnas status, då de tidigare ibland betraktats som smärre enheter, av annan status än hemman. Att utjordarna är större än vad man tidigare trott är ett viktigt konstaterande för ödegårdsfrågan. Det öppnar för tolkningen att flertalet utjordar, under medeltiden eller tiden därefter, varit egna gårdar.

För det tredje, utjordarna brukades som åker eller äng. Det finns inga uppgifter i kartorna som talar om ett samband mellan utjordar och utmarken (betesmark och skog). Vi kan därmed ringa in företeelsen till att det handlar om jord som legat närmast bebyggelsen. Kopplingarna till slättbygden, bybebyggelser, åker- och ängsmark talar för att utjordarna ingår i östra Mellansveriges äldre fastighetsstrukturer. Det talar mot hypotesen att de skulle ha tillkommit genom nyodling. Ett annat konstaterande är att fler utjordar brukades som åker än som äng. Utjordarna under 1640-talet kan med andra ord inte uppfattas som extensiva markresurser, vilket är scenariot man antagit för utjordar i relation till ödegårdar.

För det fjärde, utjordar förekommer inom alla ägokategorier, och är inte särskilt bundna till böndernas skattejord eller de stora jordägarnas landbojord. Båda grupperna har befattat sig med utjordar. Detta talar mot hypoteserna att utjordar bildats till följd av arv och kyrkodonationer.

I nästa kapitel ska jag ta analysen ett steg längre och precisera var inom byarna utjordarna ligger omkring år 1640, och mer exakt beskriva hur de avgränsas på marken.

2 Utjordarnas form och karaktär

Utjordar har tidigare uppfattats som olikartade, som jordar med olika bakgrund och ålder. Denna slutsats delas av de som tidigare studerat utjordarna i östra Mellansverige (Helmfrid 1968 s 91; Brunius 1980 s 47, 2010 s 58f; Bååth 1983 s 54f, 65). Olikheterna har i sin tur använts som argument för att utjordar generellt inte kan godtas som ödegårdsindikator. Framför allt de största utjordarna, de ”hemmansstora”, har uppfattats som ödegårdar. Att små utjordar skulle vara ödegårdar har ansetts mindre troligt. Om man följer resonemanget så skulle de utjordar vi möter i kartmaterialet inte behöva ha något samband med varandra, annat än att de är obebyggda. Vissa skulle kunna vara ödegårdar, andra uppkomna till följd av handel, arvsdelningar och av andra orsaker; några från medeltiden, andra nybildade på 1500- och 1600-talen. Men stämmer det att utjordarna är olikartade?

Att utjordar är heterogena är ett påstående som aldrig har granskats mer än utifrån enstaka exempel, och då med storlek som variabel. Men som framkom i det förgående kapitlet så var små gårdar vanliga i det äldre jordbrukssamhället, och förhållandevis få utjordar var så små att de omöjligt kan ha varit egna gårdar. Det finns också ett problem med storlek som variabel: storleksuppgifter tar inte hänsyn till hur utjordarna och hemmanen avgränsades på marken. Om det skett uppdelningar och hopslagningar tidigare så är det inte säkert att storleken under 1500- och 1600-talen är relevant all gånger vid analyser av senmedeltida ödegårdar. Detta eftersom små utjordar skulle kunna vara delar av tidigare ödegårdar.

Tills vidare ska jag lämna frågan om utjordarnas orsaker – huruvida de är ödegårdar eller ej – för att fokusera på hur utjordarna ser ut på de äldsta storskaliga kartorna från 1640-talet. Frågorna för detta kapitel är: Hur ser utjordarna ut? Finns det några återkommande former eller mönster? Stämmer det att utjordarna är olikartade? Jag kommer att analysera utjordarnas utseende, och visa detaljer från kartbilderna, som ger exempel på olika typer av utjordar.

2.1 Huvudtyperna

I detta avsnitt ska jag på ett övergripande sätt definiera och illustrera på vilka olika sätt utjordarna förekommer i kartmaterialet. För detta har jag utarbetat en typologi, som jag redovisar i flera figurer (2.1, 2.2, 2.14, 2.15). Jag kommer att referera till figurerna i senare kapitel. De ska därför beskrivas grundligt.

Att utifrån kartmaterialet beskriva utjordarnas struktur är ingen enkel uppgift. Det finns över 8 000 kartor från östra Mellansverige från omkring 1640, och ingen by är helt lik den andre. Typologin bygger på att jag gått igenom hela kartmaterialet. Databasen har underlättat eftersökningarna, men kartbilderna har sedan lästs och tolkats en och en. Några grunddrag har jag publicerat tidigare i en artikel 2011 (Karsvall 2011 s 24f). Vad jag där beskriver gäller fortfarande, men typologin har nu förfinats.

Utjordarna är givetvis mer komplexa i kartmaterialet än i figurerna. Antalet indelningar är fler, och de är inte så rätvinkliga som i figurerna, som inte tar hänsyn till terrängförhållanden. Figurerna visar schematiskt vilka indelningar som fanns, och jag menar att alla utjordar i kartmaterialet – oavsett komplexitet – antar någon av de former jag här ska redogöra för. Jag kallar dessa grundformer för *huvudtyper*. Med hjälp av kartmaterialet ska varje huvudtyp exemplifieras, men först ska typerna definieras.

Bebyggelseenheten är basen för alla huvudtyper. Förenklad är en utjord antingen en hel bebyggelseenhet eller en viss del inom en bebyggelseenhet. Vad typerna belyser är de olika indelningarna. Hemmanen, som i de flesta fall upptar den största delen av bebyggelseenheten, lämnas åt sidan.

Två aspekter, som är gemensamma för alla utjordar, tar jag inte hänsyn till i figurerna. Den ena aspekten gäller brukandet. Som framgått av statistiken var utjordarna på 1640-talet brukad jord; de brukades antingen som åker eller äng eller så omfattades båda markslagen. Jag tar därför inte hänsyn till markslagen, utan fokus ligger på avgränsningarna på marken, som på kartorna visas med hägnader eller streckade och prickade rågångar.

Den andra aspekten gäller ägandet; mer precist hur utjordar relaterar till hemman. I regel tillhör varje utjord ett hemman. Det är så de redovisas i kartmaterialet. Ett hemman kan däremot ha flera utjordar. I undantagsfall redovisas en utjord till flera hemman (t.ex. A10:67; A6:2–3). I kommande kapitel ska jag studera dessa relationer mer i detalj, men i figurerna är relationen hemman-utjord förenklad. Varje utjord förbinds med en hemmanssymbol, men var detta hemman ligger är sekundärt. En utjord kunde tillhöra hemman inom den egna bebyggelseenheten och hemman i andra byar.

Det centrala i typologin är alltså fastighetsmönstren. Huvudtyperna utgår från skala, eftersom utjordarna finns på tre rumsliga nivåer: *by-*, *gårds-* och *åkernivå* (tegnivå).

Första nivån gäller utjordar som är hela bebyggelseenheter, som kan motsvara en hel by till ytan. Ägoområdet är obebyggt och odelat, och lyder i sin helhet till ett hemman i en annan bebyggelseenhet. Ofta har enheten ett namn som är bebyggelseindikerande. Flera forskare har tolkat sådana utjordar som ödeenheter (Helmfrid 1962 s 89f; Bååth 1983 s 55; Framme 1985; Jansson 1993 s 37ff). Tolkningen är oproblematiserad då andra tolkningsalternativ saknas. Utjordar som liknar bebyggelseenheter, men som saknar bebyggelse, bör ha varit bebyggda tidigare. När en utjord uppfyller kriterierna för att vara en bebyggelseenhet – det vill säga när det finns ett ägoområde, med inägomark och en rågång, och allra helst ett gammalt bebyggelsenamn – då kan man i princip vara säker på att det är en ödeby eller en öde ensamgård. Svårigheten ligger i att återfinna dessa enheter. Kartmaterialet är nyckeln eftersom det ger oss de variabler som behövs för analysen, som rågång, inägomark och ortnamn.

På *andra nivån*, gårdsnivån, finns utjordar som avser en eller flera delar inom en bebyggelseenhet. Detta gäller situationer när det finns minst en utjord och ett hemman eller flera utjordar inom samma bebyggelseenhet. Det är först då som ägoindelningar blir aktuellt. Hur indelningarna ser ut varierar, men det går att urskilja två grundläggande mönster: särägo block och tegskifte.⁷¹ Med särägo block avser jag en kameral enhet (fastighet) – hemman eller utjord – som är ett sammanhållet jordstycke. I ett tegskifte utgör enheterna en samling av flera mindre jordar. I motsats till särägosystemet så innebär tegskiften ägoblandning. De tegskiftade jordarna (tegarna) låg utspridda inom byn. Man behövde alltså passera andras jordar för att nå sina egna. Att döma av kartorna var tegskifte vanligare än särägosystem på 1640-talet.

Varför man indelat jorden på det ena eller andra sättet är ett problemområde som får lämnas därhän.⁷² Men formerna har betydelse för tolkningen av många utjordar. Detta motiverar en liten utveckling i ämnet. Jag håller mig till tegskiftet i de äldre geometriska kartorna, och faktorer som påverkar utjordarna. Utjordar i tegskifte skiljer sig principiellt inte från hemman i tegskifte. De kunde tegskiftas på samma vis. När jag framöver använder ordet *fastighet* – som är ett modernare begrepp – så avses såväl utjordar som hemman.

Att tegskiftena såg olika ut är välkänt. Jag menar, i likhet med andra forskare, att man grovt kan klassificera de historiska tegskiften, som fanns före 1700- och 1800-talens skiftesreformer, som antingen *reglerade* eller

71 *Teg* eller *parcell*, d.v.s. mindre jordlott, enligt Gren (1997) ”den minsta avgränsbara åkerytan” (s 97).

72 Se Sporrang 1985 s 53ff och Widgren 1997 s 11ff, och där anf. europeisk litteratur. Tegskiften undersöktes i ett pågående avhandlingsprojekt av Kristofer Jupiter.

oreglerade. Med reglerat skifte så åsyftar jag vad landskapslagarna och landslagen, under medeltiden, beskriver som *solskifte* och *laga skifte* (UL B. 2:6; ÖgL B. I–II; VmL B. 2:6; MEL B. V; KtL B. VI). En central aspekt i lagarna är att tegskiftena utgick från jordetal, alltså de fastighetsmått som hade förekommit i östra Mellansverige sedan tidig medeltid (Göransson 1971; Ericsson 2012). De ingående tegarnas samlade areal skulle överensstämma mot jordetalet, något som specifikationerna i kartorna också ger uttryck för. I en by med exempelvis tre gårdar, med jordetalen 8, 4 och 3 öresland, så har den första gården vanligtvis ungefär halva byjorden, den andra en tredjedel och den tredje en femtedel. Hade två fastigheter samma jordetal så behövde inte lantmätaren ange jordinnehavet, utan det räckte att tillägga ”lika i örestal och ägor” (se t.ex. A6:14–15; A9:141, 148–149, 158–159).

Karaktäristiskt för reglerade skiften är vidare att tegarna, liksom gårdstomterna, hade bestämd storlek och geometrisk form. Leif Gren har lyft fram tre tegformer: blockformig/kvadratisk, bandformig/rektangulär och oregelbunden tegform (Gren 1997 s 98 fig. 46). Följer man denna klassificering så är block- och bandform vanligaste i reglerade tegskiften, även om tegarna i kanten av åkern ofta blir oregelbundna när åkern bryter av mot annat markslag.

En poäng med den geometriska formen är att man enkelt kunde få fram fastigheternas relativ storlek i en by, deras *byamål*, genom att mäta bredden på tegarna. Uppmätt tegbredd benämns på kartorna, förutom som byamål, också som *bred åker*, och anges med alnemått.⁷³

Inte bara tegarnas form och storlek kunde vara bestämda, utan även dess placering. I ett reglerat tegskifte låg fastigheterna ”teg om teg”.⁷⁴ Om man kunde betrakta det reglerade tegskiftet från ovan så skulle man se ett planerat geometriskt tegmönster. Idealiskt låg gårdstomterna på rad, och tegarna i samma ordning. Lika många tegar som fastigheter bildade ett teglag, som repeterades över hela byjorden. Denna tomt- och tegordning kallas i Östgötalagen för *laga läge* (ÖgL B. I–II). Som jag kommer att visa längre fram ligger många utjordar på detta vis. Det ska understrykas att grunden för det reglerade tegskiftet var jordetalen. Alla gårdstomter och tegar i åker och äng behövde inte vara geometriskt utformade. Kartorna lämnar inte uppgifter som gör att man kan avgöra hur strikt lagen tillämpades. Troligtvis genomfördes regleringarna inte fullt ut och lika konsekvent i alla byar.

⁷³ Uttrycken varierar, även *byskifte*, *gå i skifte*, *tegskifte* och *stångamål* förekommer i de äldre geometriska kartorna för byar med reglerade skiften (solskifte).

⁷⁴ T.ex. ”En Crone uthiord fins i Årneberga ägor teg om tegh” (D6:43–44); ”... öresland och Höö effter de uthiorder liggia teg om teg” (D6:95–96); ”... bönderna sine enge skifte teg om teg” (D5:184–185). *Årneberga* antaligen fel för Järnberga.

Med detta sagt om reglerade tegskiften så ska jag här införa två begrepp. Fastigheterna i byar som ligger i ett reglerat tegskifte kan, oavsett om det är hemman eller utjordar, kallas *byamålsenheter* – deras gårdstomt och tegar ingick i en för byn bestämd struktur – och utjordarna i detta system kan benämnas *byamålsutjordar*.

Jag ska också kortfattat beröra oreglerade tegskiften. I dessa jordindelningar var tegarna utspridda inom byn utan särskild ordning. Vad man ägde, det som utgjorde fastigheten, var en samling av olika stora tegar. Något särskilt tomt- eller tegmått användes inte, utan storleken på dessa fastigheter fick uppmätas teg för teg.

I ett sådant oreglerat system finns en flexibilitet, då tegarna (åtminstone teoretiskt) kunde bytas och säljas mellan olika gårdar. Till följd av handel med tegar kunde enskilda tegar få status som egna separata ägor. Bevis för detta finns då det runt om i bygderna användes särskilda termer för detta. I Svealand kallades en enskilt ägd jord för *urfjäll* eller *fjäll*, och i Östergötland samt i angränsande områden är den motsvarande termen *hump*; alla uttryck som markerar att jorden var avskild och enskilt ägd.⁷⁵ Hädanefter använder jag mig av ordet *fjäll* (pl. *fjällar*), vilket alltså är samma sak som *urfjäll* och *hump*. Merparten av dessa var tegar inom byarna, och avsåg mycket små jordägor.

Det ska understrykas att utjord och fjäll är skilda saker: små utjordar kan finnas i form av en eller flera fjällar (små enstaka jordar), men alla fjällar är inte utjordar. Endast fjällar, som kartorna och jordeböckerna tar upp som egna kamerala enheter med egna skatter, är utjordar i kameral mening. Även hemman kunde bestå av fjällar. Kommentarer om detta finns i kartor för östra Mellansverige, där avvikelser från det reglerade tegskiftet ibland kommenteras.⁷⁶

Jag har nu berört indelningsprinciperna på gårdsnivån, som kräver mest fördjupning. På åkernivå slutligen, den tredje och lägsta nivån i fastighetsbildningen, finns utjordar som avser en specifik jord eller teg, som alltså motsvarar en fjäll. Jorden är en egen äga som varken räknas ihop andra tegar eller ingår i något byamål. Rimligtvis är sådana utjordstegar utbrutna från någon fastighet. Form och storlek varierar. Långsmal tegform indikerar att utjordstegen ligger i ett reglerat tegskifte, och är utbruten från någon av de tegskiftade enheterna i byn.

⁷⁵ Schlyter (1877) *Urfjælder* (Urfjäll) ”ett stycke jord” (s 673), *Humper* (Hump) ”skildt jordstycke” (s 287). Se bilaga 6 för utförligare definitioner och exempel.

⁷⁶ T.ex. Säby i Sänga socken: ”Skatte uthiordh 1. Lyder till Walla och är affället i bådhe gården, män i engen ligger hon i tegeskiffte medh the andre” (A1:62–63; jfr A1:20). ”cronoheman 1/4, hafwer sin åker affiällat och för sig sielff” (A1:93).

För att summera så förekommer utjordarna på tre rumsliga nivåer:

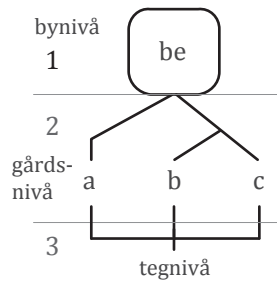
1. *Bynivå*: Hel bebyggelseenhet (ett ägoområde)
2. *Gårdsnivå*: Enhet inom bebyggelseenhet
3. *Åkernivå*: Enstaka jord/teg (fjäll) inom bebyggelseenhet

Viktigast att belysa är gårdsnivån, som gäller för de flesta utjordarna i byarna. Utjordarna på denna nivå kan delas in i tre grupper:

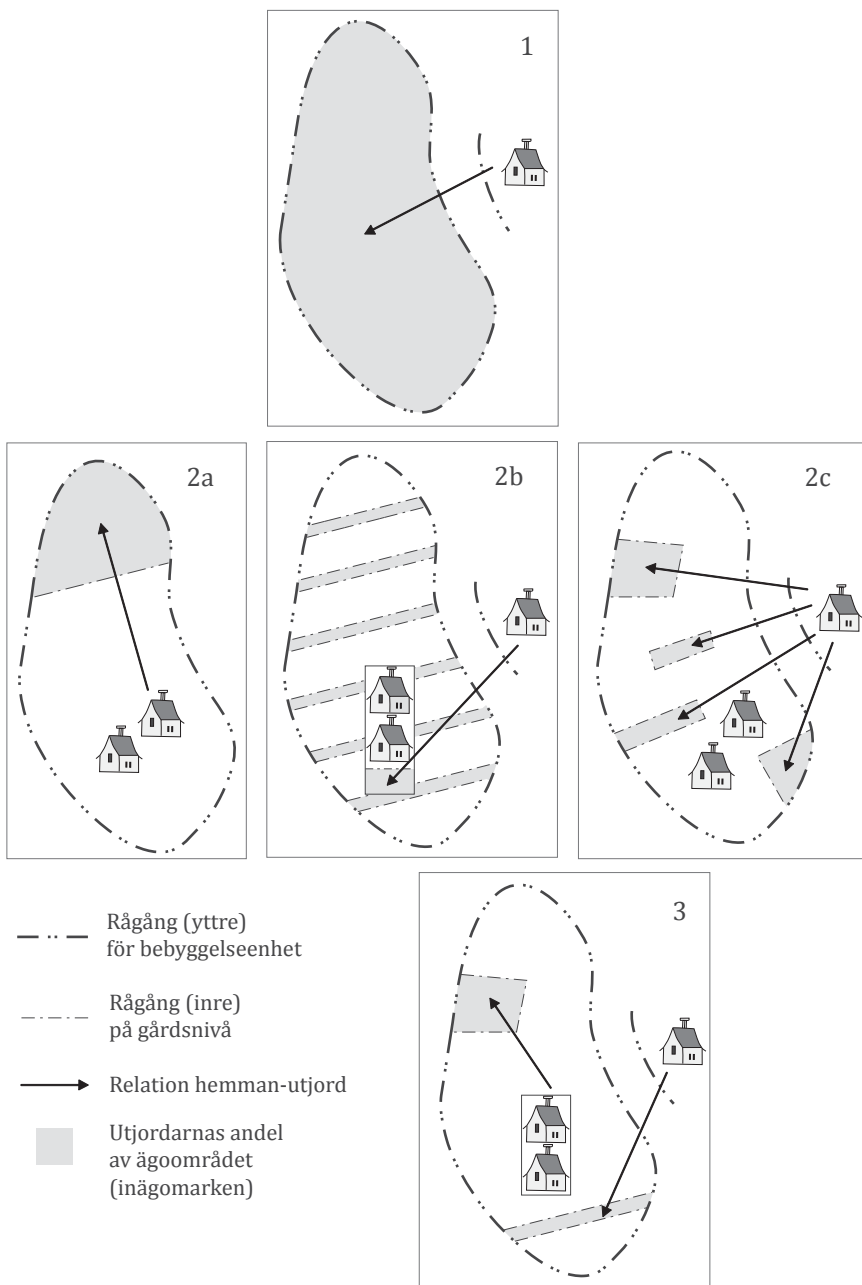
- 2a. *Särägoblock* (utjord som ett samlat jordstycke)
- 2b. *Byamålsutjord* (inom ett reglerat tegskifte)
- 2c. Utjord som *en samling av enskilda jordar/tegar* (flera *fjällar*)

Typ 2a är alltså ett obebyggt jordstycke inom en by. Typ 2b och 2c består av flera mindre jordar som ligger i ägoblandning med andra utjordar eller hemman. Vad som skiljer 2b och 2c åt är indelningsprincipen, där en reglerad byamålsutjord följer ett visst mönster medan de andra är oreglerade.

Detta ger sammantaget fem huvudtyper av utjordar, som skisseras övergripande i figur 2.1, och mer utförligt i figur 2.2. För att typerna ska bli tydliga i figur 2.2 så redovisas inte hemmanen annat än som hussymboler. Principen för hemmanens indelning är dock likartad. Skillnaden är främst att utjordar finns på åkernivå, som enstaka jordar (typ 3), något hemman inte gör.

Figur 2.1. Utjordar, fem huvudtyper på tre nivåer: 1) bebyggelseenhet, 2a) särägoblock, 2b) byamålsutjord, 2c) oreglerad enhet, 3) mindre enstaka jord/teg.

Figur 2.2. Huvudtypernas ägostrukturer. Grå yta motsvarar utjordarnas andel av inägomarken. Övrig vit yta motsvarar hemmanens del av inägomarken, utan hänsyn till deras ägostruktur.

2.2 Exempel på bynivå

Utjordar som är bebyggelseenheter är förhållandevis enkla att upptäcka. Kartbilden visar en struktur som påminner om en by (ett ägoområden) med skillnaden att det saknas bebyggelse. Flera har egna namn, som påminner om bebyggelsenamn, trots att de är obebyggda. Det handlar med andra ord om gårdsstora eller större utjordar, som kan avse hela ödeenheter. De flesta brukas som ängar, vilket är en konsekvens av att de är obebodda.

I figur 2.3 visar tio exempel på sådana utjordar. Deras namn och storlek efter hömått är: *Baggbol* (4 lass), *Bondeberg* (en beteshage), *Ekeryd* (6 lass), *Emmeboda* (30 lass), *Flotthult* (6 lass), *Gobona* (6 lass), *Granshult* (10 lass), *Gunnarsbol* (12 lass), *Nikareängen* (10 lass), *Skiene kulle* (64 lass).

Att dessa rimligen är ödeenheter som blivit återbrukade som utjordar framgår av flera uppgifter i kartorna. ”Skiene kulle” sägs exempelvis bestå av ödeåker.⁷⁷ En annan indikation är att enheterna har egna yttre rågångar. Ibland sammanfaller gränserna med hägnader, ibland visas de med rödprickad linje. På en del kartor skrivs namnen ut på de byar som gränsar runt omkring, vilket visar var gränsen går mellan olika bebyggelseenheter.

Det går däremot inte utifrån kartbilderna avgöra hur många gårdar dessa utjordar bestått av. Att de innehas som ”en utjord” innebär att enheten var odelad och tillhörde ett hemman vid karteringstillfället. Men detta säger inget om antalet tidigare bebyggelser; om det var en by med flera gårdar eller ett enstaka hemman. Storleken på ägoområdet ger en indikation. De minsta, exempelvis *Baggbol* och *Flotthult*, har förmodligen varit ensamgårdar (mindre gårdar eller torp). ”*Gobona*” och *Emmeboda* är större, och kan ha rymt mer än en gård. Åkerns kvalitet är också en bebyggelseindikator. Förekomst av ödeåker tyder på sädesodling ganska nära i tid med karteringen, men bebyggelsen kan ha ödelagts tidigare. Jag kommer dock inte här, eller senare, försöka beräkna antalet ödegårdar utifrån utjordarna. Vad jag istället vill peka på är att 1640-talets kartbilder kan ligga till grund för identifiering av sannolika ödeenheter. Och genom att se till ägoområdets storlek och karaktär så går det att ställa hypoteser om vad för slags ödeenheter det troligtvis handlar om.

Ibland lämnar lantmätarna kommentarer som antyder att utjordar har varit bebyggda. I texten till kartan för *Emmeboda* står: ”lägenhet att göra ett torp utav” (E4:9). Lantmätaren anger vad som kunde förbättras, något de skulle göra enligt lantmätarinstruktionerna (se bilaga 1). Kunde man bygga ett torp på platsen så är det inte osannolikt att utjorden också varit bebyggd tidigare.

⁷⁷ ”... en ödhe åcker om vtsädhe 3/4 ta[tunnland]” (E4:372)

Figur 2.3. Exempel på utjordar som är bebyggelseenheter (egna ägoområden). Källa: ÅGK.

En utjord som blivit bebyggd är Flotthult. Kartan visar en hussymbol, men trots detta kallas den *utjord*. Lantmätaren har alltså observerat ett boställe, men i jordeboken, som vi får anta att lantmätaren utgått ifrån, var den ännu upptagen som en utjord. Till utjorden hör också enligt lantmätaren ”nödtorftig och allehanda skog” (E1:29). Det fanns alltså utmark till utjorden. Det bekräftar att det karterade området, som enligt en påskrift består av ”nyröjd hårdvallsäng”, inte är vilken äng som helst utan en inägomark och ett ägoområde med tillhörande utmark. Liknande kommentarer om utmark till utjordar finns på andra kartor.⁷⁸

På kartbilden över ”Gobona” ser vi andra indicier på ödeläggelse. Dels det njurformade ägoområdet, med två större gården, som till formen påminner om en by. Utjorden brukas huvudsakligen som äng. En del är beteshage till ”sex hästar”. Lantmätaren har också på inägomarken markerat områden som ”dugligt till åker”, ”gammal svedjemark” och vad som täcks av ”gran och tallskog” (D1:106). Sannolikt har dessa delar varit åker tidigare. ”Gobona” kan också ha varit mer vidsträckt än vad kartbilden visar. I närheten, på en kartbild över grannby Tjugentorp, finns en äng kallad ”Gobon engh”, som andra hemman i Kapperstad och Höckerstad delar mellan sig i ett tegskifte (D1:107).⁷⁹ Utjorden tycks alltså ha blivit uppdelad, med en del inlagd under grannbyn. Jag kommer återkomma till uppdelade utjordar längre fram.

De flesta av dessa utjordar tillhör ett hemman. Ett undantag är Bondeberg som lyder till två hemman, men är ändå ”en utjord”, då den brukas som en beteshage. Om den istället hade brukats som åker eller äng är det mer troligt att den hade varit delad som två utjordar. Antalet utjordar bestäms av kopplingen till hemmanen, och är en kameral sak. Det är inte heller säkert att hemmanet som tillskrivs utjorden, och betalade skatten, alltid var den som brukade jorden. Bakom den kamerala beskrivningen kan finnas mer invecklade ägo- och brukandemönster. I ”Gobona”, på vars karta det finns flera kommentarer, sägs utjorden vara ”disputerligt” mellan tre hemman, vars bönder alltså tvistade om rätten att bruka jorden. Kameralt är den ändå redovisad till ett hemman, som antagligen är den som fick betala skatten. Möjligen är det också denna hemmansinnehavare som meddelat lantmätaren om tvisten (jfr exemplet Bollarp, s 35).

Något ska också sägas om namnen. Namn som *Ekeryd*, *Emmeboda* och *Flotthult* är i sig ödeindikerande då efterlederna är vanliga för bebyggelser. Att bebyggelsenamn levde vidare på platser där bebyggelsen lagts ner är ett känt

78 T.ex. ”Och är till be[mäl]ta vtjord något lijtet swidie skogh, som är vtij om [utom] hank och stöör och är vtmark.”(E4:141).

79 Jfr Ortnamsregistret *Godabonda hage*, *Godborg*. Jfr D1:16.

fenomen.⁸⁰ Hur många utjordsnamn som är gamla bebyggelsenamn i kartmaterialet har jag inte analyserat. Ortnamnsforskningen ligger utanför avhandlingens fokus. Jag har däremot sammanställt utjordarna med egna namn i de äldre geometriska kartorna till en bilaga, som förbereder för en sådan studie (bilaga 3). En reflektion ska också delges. När man analyserar namnen på utjordarna behöver man ta hänsyn till ägosambanden mellan hemman och utjordar, då det förekommer att utjordar blivit namngivna efter den by de kommit att brukas under. Ett exempel på detta finns i Kimstads socken. En utjord här benämns av lantmätaren som *Kimstad klockarlyckor*. Den kallas också *Klockarbolet* och *Klockartäppan* (D2:Register, D2:10). Vad detta namn säger är att utjorden lyder till Kimstad prästgård, som upplåtit utjorden till en klockare. Utjorden är sannolikt ingen klockargård från början, utan en ödeenhet vars namn trängts undan till förmån för dess nya ägare. Det gamla namnet kan antagligen spåras i äldre källmaterial.

I bilaga 3 listas 87 utjordar, som är bebyggelseenheter med egna namn, belägna i östra Mellansverige. Det totala antalet utjordar av typ 1 (se figur 2.2) är fler i databasen, då många saknar namn. Hur många det finns är dock svårt att avgöra. Flera är svåra att skilja från andra utjordstyper (särskilt särägoblocken, typ 2.1). Utjordar av detta slag kan också förväxlas med separata ängar som är del av någon bys utmark. Variablerna jag använt vid analyserna, som rågång, inägomark och namn, kan vara mer eller mindre tydliga. Namn kan utgå, rågångar kan ändras och inägomarken, med åker och äng, kan ha lagts om till skog och blivit del av någons utmark. Utjordarna förändras, om än långsamt, och därför är det oundvikligt att vissa missas, trots att kartorna är detaljerade.

Vad som däremot kan konstateras är att hela bebyggelseenheter (typ 1) utgör en mindre andel av det totala antalet utjordar, som i undersökningsområdet är cirka 1 500. Flesta utjordar finns inom byarna på gårdsnivå, som ska exemplifieras i nästa avsnitt.

2.3 Exempel på gårdsnivå

Särägoblock (typ 2a)

Jag börjar med att beskriva utjordar som är särägoblock inom byar (typ 2a), som utgör ett samlat obebyggt jordstycke inom egen rågång. Ett sådant block kan påminna om en egen bebyggelseenhet, men upptar inte hela ägoområdet utan en viss del. Som vi ska se varierar storleken på dessa utjordar, men de är

⁸⁰ Se Framme (1985) som redogöra för flera senmedeltida ödegårdar i Bohuslän spårade via ortnamnen i yngre kartmaterial. Jfr Brink 1990 s 40f.

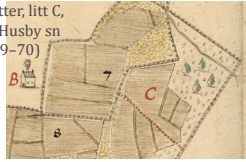
större än de separata utjordstegarna (typ 3). Storleken anges inte alltid i kartan, men arealen går att uppfatta utifrån kartbilderna. Totalt finns ett hundratal sådana utjordar i undersökningsområdet. Några av dem exemplifieras kortfattat nedan.

I figur 2.4 syns bland annat Värsta, med ett hemman och en utjord, där utjorden är ett större block som upptar hälften av byn, totalt 15,75 tunnland åker (äng finns men anges ej); Veddesta, med ett utjordsblock som rymmer åker/ödeåker om 8,5 tunnland och äng till 20 lass; Diseberg, med en åker om 2,5 tunnland som motsvarar hälften av ett gårde; Ängeby, där en utjord om 2,25 tunnland åker och 15 lass hö lyder till ett hemman i byn, som har sin gårdstomt intill särägoblocket, och som förutom denna utjord har ett byamål (tegskite) i byn.

Bergby, litt. F, Vallentuna sn (A10:67)

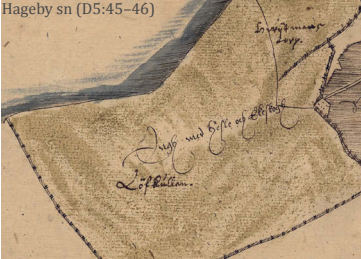

Bryttsätter, litt. C,
Västra Husby sn
(D2:69-70)

Diseberg, litt. F,
Ekeby socken (D7:23)

Medhamra (*Lövkulletorp och Vitmanstorp),
Hageby sn (D5:45-46)

Ekbolanda, Hagby sn
(A4:116-117)

Veddesta, litt. E och G, Järfälla sn (A10:22-23)

Seneby ("Skialeby"), litt. E, F och G,
Vada sn (A10:22-23)

Värsta, litt. E, F, G, Spånga sn (A10:13)

Älsta, litt. F och G,
Järfälla sn (A10:24)

Ängeby, litt. K och L, Danmarks sn (A5:12)

Ängeby, litt. G,
Lunda sn (A9:80)

Figur 2.4. Exempel på utjordar som särägoblock. Källa: ÄGK.

Flera hemman kan dela ett särägoblock utan att blocket för den skull är uppdelat, av vad som framgår på kartan. I Bryttsätter finns ett ”åkerstycke” (2,5 tunnland) som sägs delas lika mellan två hemman i grannbyn Gadderstad (D2:69–70, 80). I Ängeby är utjorden en äng som byns två hemman delar på (A9:80). Ett annat fall som visas i figur 2.4 är Bergby. Här delas utjorden mellan hemman i tre olika byar. Kartbilden visar ett odelat block i åkern (A10:67). Vad som på kartan är ett särägoblock kan alltså rymma flera kamerala utjordar. Möjligen har vissa särägoblock varit tegskiftade, även i fall detta inte visas på kartan.

En egenhet för särägoblock är att de ofta ligger sekundärt i förhållande till hemmanen. Ofta finner man dem på inägomarken i ena kanten av byn. Förhållandet påminner om avgärdaenheter, det vill säga torp och mindre gårdar, som ligger på visst avstånd från de andra gårdarna i ”bolbyn”. De ligger inom samma ägområde. Några ligger dock inte på inägomarken. I Ålsta finns en utjord på utmarken. Den visas på egen kartbild och ser ut som en egen bebyggelseenhet (typ 1), men den kommenteras som ”belägen på Ålstas ägor” (A10:24). Därför kan även denna betraktas som ett särägoblock, en enklav, inom Ålsta.

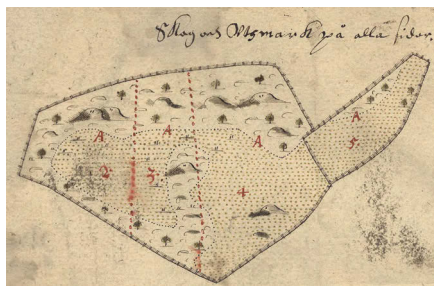
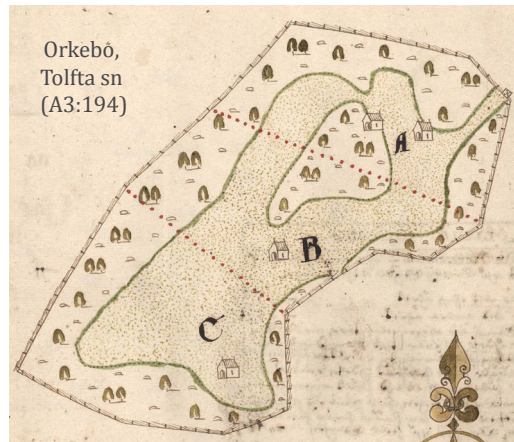
I några fall kommenteras utjordsblocken som ödegårdar. Så är fallet i Ekbolanda. Här finns ett särägoblock, med åker och äng, som sägs ha ”varit en gård för sig själv” (A4:116–117).⁸¹ Även egna namn förekommer. I Seneby står att utjorden heter *Skiäleby* (5,4 tunnland och 16 lass): ”Till samma hemman ligger en utjord som tillförne har varit ett hemman för sig benämt Skiäleby” (A10:84–85). Två liknande fall finns i Medhamra, där två utjordar som är ödetorp kommenteras med egna namn: ”Vitmanstorp och Lövkulletorp är lagda till äng under Medhamra” (D5:45–46). På samma karta sägs Medhamra ha blivit byggd till en sätesgård, vilket kan förklara varför torpen är ödelagda och inlagda under sätesgården. Ett annat indicium som indikera ödeläggelse är kommentarer om ödeåker/obrukad åker inom blocken.⁸²

Ett särfall är Ensta där en utjord består av två större särägoblock, som ligger i var sin ände av byn, om sammanlagt 7 tunnland och 14 lass hö med värderingen 3 öresland (A9:13, 21). Flera block är vanligast när hela bebyggelseenheten är obebyggd. I figur 2.5 ges exempel på detta – hela ödeenheter som är blockindelade – där varje block är en utjord till ett hemman.

81 ”Denne vthiordh ligger vnder samma skatt medh Ebblanda, och samma vthiord waritt en gårdh för sig sielf hafwer förra, men vthi s[alig] och höglåfligh i åminnelse konung Carls tijdh är hon kommen vnder gården, dhär på fins breef. 9 tunnelandh är vthiorden.” (A4:116–117; jfr A10:6–7).

82 T.ex. ”Uthjordh belegen på Ålestadz Egor Åkeren är Obrukadt” (A10:24).

Dessa exempel visar att särägoblock kan ha uppstått på åtminstone två sätt. Antingen genom *sammanslagning* av två bebyggelseenheter, där en bebyggd by lägger till sig en ödeenhet, som ändå har kvar sina gränser. Eller genom *separering*, att en del brutits ut till ett block eller ägoenklaiv inom bebyggelseenheten. Vilket scenario som är troligast kan inte avgöras utan analys av enskilda fall. Det kan också handla om fler processer; att enheter läggs samman och separeras under olika tidsperioder. Det kan förklara varför flera utjordar av denna typ har karaktär av att vara ett mellanting av en egen bebyggelseenhet och ett särägoblock inom en by.

Ingfrömora,
Skäftehammars sn
(Gimo:3a)

Figur 2.5. Exempel på bebyggelseenheter som är obebyggda (typ 1), och indelade i särägoblock, där varje block är en egen utjord (typ 2a). Källa: ÅGK.

Byamålsutjordar (typ 2b)

Byamålsutjordarna finns i byar med reglerat tegskifte i östra Mellansverige. I dessa byar är gårdstomterna en del av tegskiftet, och inte bara hemmanen utan även utjordarna har tomt.⁸³ På kartbilderna syns ofta gårdstomterna, men

⁸³ Gårdstomt eller byggningstomt som de kunde kallas av lantmätarna, t.ex. "utjordsbyggningstomt" (C6:165–166).

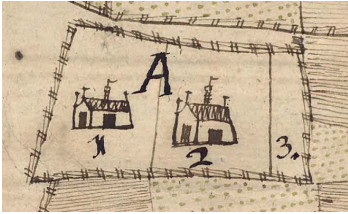
däremot inte de enskilda tegarna. Samma sak gäller hemmanen. Till detta finns en förklaring: var jorden indelad efter byamål behövde lantmätaren inte avmäta enskilda tegar. Det räckte med att mäta upp hela byjorden, och dividera summan mot byamålen, för att få fram storleken på byamålsenheter. Den reglerade tegstrukturen förenklade lantmätarnas arbete. Detta leder till följande iakttagelse: på de kartor där tegarna inte syns så är det troligt att jorden varit tegskiftad efter byamål. En kommentar om detta finns i Bosgård i Harstads socken. Kartbilden visar inga tegar. Bosgård består av ett hemman och en utjord, där utjorden sägs ha en tomt och ”gå i skifte” med hemmanet med ”vart fjärde stång i byamål” (D7:170). När tegarna ändå är redovisade så beror det på att lantmätaren inte kunnat fastställa byamålen. Exempel på detta återkommer jag till längre fram.

Några fler byamålsutjordar ska kommenteras. Jag kommer fokusera på exempel där tomterna är markerade (figur 2.6). I Fallsberg sägs utjorden vara ”22 alnar bred” i åkern, som ger 11,5 tunnland åker och 7 lass hö. Det gör den till ungefär en tredjedel så stor som hemmanen i byn. Denna proportion avspeglar sig också på kartbilden, då utjorden har den smalaste tomten. I Fjuk sägs utjorden vara ”6 stänger i alla ägor”. Av notiser i andra kartor framgår att lantmätaren här, Johan de Rogier, använde sig av en 4,5 alnar lång mätstång (D1:378–379, D1:394–395). Utjordens tegar var alltså 27 alnar breda, och de gav 11 tunnland åker och 20 lass hö. I byn finns också två hemman, med 3 stänger vardera i byamål. Utjorden var följaktligen dubbelt så stor. Detta avspeglar sig även i gårdstomterna, då utjorden har en dubbelt så stor tomt.⁸⁴

Varje enhet i byamålet, även utjordarna, gavs del i utmark (skog) och fiskevatten när sådana tillägor fanns. Hur stor del man hade bestämdes av byamålet. Att utmarken delades efter byamålet bekräftas av kartan för Gillorp. Gillorp är ett enstaka skattehemman utan tillgång till utmark, men hemmanet har en utjord om 23 alnar i byamålet i grannbyn Rå, och får där med utjorden ”pro quota sin skog och mulbete” (D8:51–52). Anledningen till att Gillorp saknar egen utmark är att den ligger inklämd mellan flera byar. Men tack vare utjorden fick alltså Gillopsborna tillgång till skog och bete, något lantmätaren funnit anledning att kommentera. Annars kommenteras sällan rätten till utmarken, utan detta var underförstått.

⁸⁴ I Hanorp redovisas en utjord om 80 alnar och hemman om 100 alnar. Orsaken till dessa höga byamålstal är att lantmätaren mätt bredden på gårdstomterna istället för tegbredden, som var brukligt. Eftersom gårdstomter var bredare än åkertegar blir byamålet högre än normalt. Man kan alltså inte jämföra byamålstalen mellan olika byar, utan de anger proportionerna inom byn (jfr figur 3.12, s 148).

Fallsberg, nr 3, Helgona sn (D7:14)

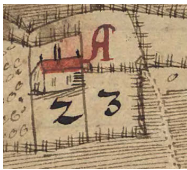
Fjuk, nr 8,
Konungsunds sn
(D1:164-165)

Hanorp, nr 3,
Klockrike sn
(D8:116)

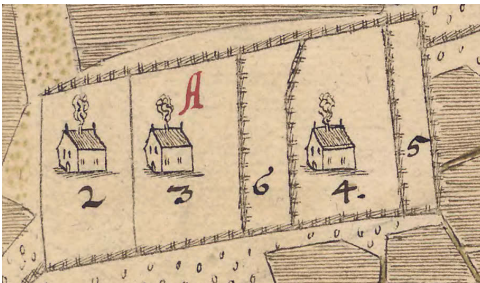
Kullerstad, nr 4 och 5,
Västra Husby sn (D2:76)

Starrmyra, nr 3,
Ny sn (D1:115)

Åsvittinge, nr 4,
Kuddby sn
(D1:38-39)

Skäggestad, nr 5 och 6,
Drothems sn (D2:127-128)

Häljorp, nr 3 och 4,
Vallerstad sn (D8:6)

Figur 2.6. Exempel på hur byamålsutjordar, med egna tomter, redovisas i kartbilderna. Källa: ÄGK.

Tomtbredderna svarar ofta mot byamålen. Man kan alltså i många fall utläsa fastighetsstorlekarna direkt utifrån gårdstomterna. Men det finns avvikelser. I Starrmyra är tomterna inte proportionerliga mot byamålet. Hemmanet i Starrmyra har 6 stänger. Utjorden har 3 stänger. Trots att hemmanet är dubbelt så stort är gårdstomten inte större. En förklaring kan vara att hemmanet övertagit en viss del av utjordens tegar. Tomtbredden vore i sådana fall inte vara felaktig, då utjorden varit större tidigare. Ett annat scenario är att utjordens tomt breddats.

Hur utjordarnas tegar ingick i tegskiften får vi se i Gölstorp (figur 2.7). Lantmätaren har inte varit säker på byamålet. Något byamåls anges överhuvudtaget inte. Istället har de enskilda tegarna karterats. Gölstorp ger oss därför en unik inblick i hur tegarna kunde se ut i en reglerad by. Byn består av ett hemman och en utjord. Man ser en regelbunden tegordning som löper över byns åkergården. Utjordens tegar är märkta med nummer 7. Avvikande från ett idealt reglerat tegmönster är att utjordens tegar inte repeteras i hela det norra gårdet, samt att utjorden tycks sakna tomt. Det finns däremot en obebyggd yta på gårdsplanen, som skulle kunna vara utjordens tomt, men den tillhör hemmanet. Antagligen har hemmanet i byn kommit att överta utjordens tomt och några av dess tegar, förändringar som kan ha gjort att byamålet upplösts, vilket i sin tur kan vara orsaken till att tegarna karterats.

Exemplet Gölstorp visar att byamålsutjordar, i ett reglerat tegskifte, kan förekomma som tegar utan gårdstomt. Flera små byamålsutjordar visar på samma sak, de består av ett mindre antal tegar i åker och äng men berör inte hela byns tegskifte och de saknar gårdstomt (t.ex. A10:170, A9:114–115).

Även den omvända situationen förekommer: utjordar som har gårdstomt, men saknar tegar. Några exempel från Östergötland visar hur detta kommenteras (figur 2.8): Högby med två obebyggda tomter: den ena kallas ”tomt till prästgården”, den andra ”en utjord eller tomt, räntar 3 öre” (D7:100–101); Rimstad, ”En kronoutjord räntar 12 öre är en liten hage till 1 lass hö” (D8:17); Bjälbo med ”byggningstomtsåkrar” (D7:205–206); Borringe med två utjordar som på kartan visas som obebyggda tomter, inom egen rågång, utan tillhörande tegar (D8:30); Valla, ”En kronoutjord, räntar 1 örtugland och är en liten änghage till hö 1 lass och är nu köpt till frälse” (D8:86–87); i Norrby ”En äng, räntar 2 fjärdingar korn, till 6 såtar hö”; i Karlebytorp, tre utjordar med beteckningarna *frälsetomt*, *kronoåker* och *frälseåker*. I alla dessa exempel ligger utjordarna intill hemmanen, och att döma av form och storlek så ser de ut som gårdstomter.

Figur 2.7. Gölstorp i Regna socken i Östergötland, cirka 1650. Utjorden nummer 7 ligger i tegskifte med hemmanet nummer 2 (med tegarna nr 3 och 4). Det södra ängsgärdet är inte tegskiftat på reglerat vis, utan här har utjorden sin del i ett separat ängsstycke. Källa: D1:470–471.

Att det inte finns tegar till en del utjordstomter gör att de kan uppfattas som någonting annat än byamålsutjordar. De liknar mer de utjordar som jag klassificerat som en enstaka jord (typ 3). Gårdstomterna är emellertid en central del av det reglerade tegsystemet. Dessa fall kan därför ses som särfall av byamålsutjordarna. Troligen handlar det om gamla gårdstomter, som har separerats från tegskiftet och byamålet och blivit egna utjordar.⁸⁵

Det är framför allt i Östergötland och på Öland som lantmätarna märkt ut tomterna till utjordarna på kartorna. För byar i Svealand är gårdsplanen och tomterna sällan karterade i de äldre geometriska kartorna. Det kan tolkas som

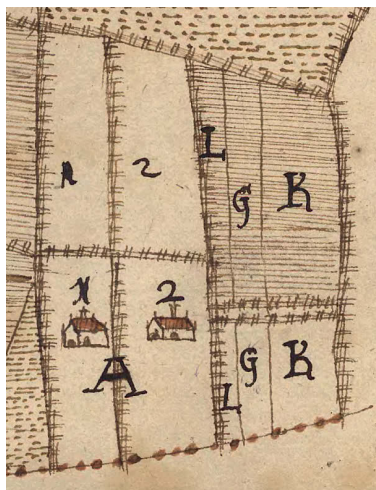
⁸⁵ Jfr avsnitt 3.4 s 163, ”Strukturer i solskifte som troligen inte är utjordar”.

att tomterna hade mindre betydelse i byamålssystemet i Svealandskapen, och att tegsystemet inte var lika strikt. En annan faktor som talar för detta är att särägblocken (typ 2a) är vanligare här än i Östergötland och på Öland.

Borringe, nr 6 och 7, Älvestad sn (D8:30)

Karlebytorp, litt L, G, K, Väderstads sn (D7:183)

Norrby, nr 11, Högby sn (D7:106)

Figur 2.8. Exempel på utjordar i solskiftade byar som endast avser en tomt. Källa: ÄGK.

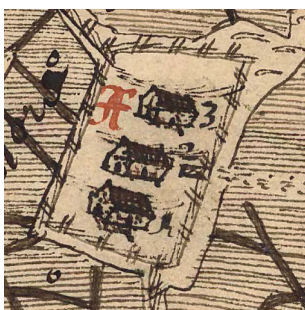
Regionala särdrag är emellertid inte hela förklaringen. Lantmätarna arbetade ofta i ett eller ett par landskap, och de använder lite olika redovisningsteknik. I kartor för Uppland markeras eller numreras sällan tomtgränserna för hemman eller utjordar, som är vanligt annars. Utelämnandet av denna information är konsekvent, och gäller inte särskilt kartor med utjordar.

Genom att granska kartbilderna och tomtplanen kan man ibland se antydningar till utjordstomter. Figur 2.9 ger tre exempel på detta. Första exemplet är Yttersten, där en obebyggd inhägnad yta har påskriften "tomt". Det finns också en utjord i byn, som troligen har denna tomt. Det andra exemplet är

Ösby. Här är byamålsutjordens plats inom tomtplanen tydlig. Numrering saknas men tomtgränserna markeras. Tomten längst i norr är obebyggd och bör tillhöra utjorden i byn. Det tredje exemplet är Norrby. Denna karta visar hur det oftast ser ut i det Uppländska kartmaterialet: en gårdsplan ritas ut, men den lämnas utan information. Lantmätaren skriver i detta fall att ”här inne är en skatteutjord”. Den specificeras med jordetalet 6 öresland, att jämföra med 10 öresland för hemmanet (A9:89). Det betyder att ungefär en tredjedel av tomten kan ha tillhört utjorden. Ser man till kartbilden så är också gårdsplanen dimensionerad för ytterligare minst en gårdstomt. Slutsatsen här är således att lantmätare, bland annat i Uppland, utelämnat information om tomter, som uppenbarligen fanns vid karteringstillfällena, även för utjordarna.

Yttersten, Järfälla sn (A10:26-27)

Ösby, Lunda sn (A9:86-87)

Norrby, Lunda sn (A9:89)

Figur 2.9. Exempel på byamålsutjordar i Uppland, som redovisas i karttexten, men inte på kartbilderna. Källa: ÄGK.

Med hjälp av databasen kan man sortera ut alla utjordar som har ett byamål och på så vis få besked om antalet byamålsutjordar. Antalet är omkring 700, det vill säga närmare hälften av alla utjordar i materialet är byamålsutjordar. Antalet som redovisas i alnar eller stänger är cirka 500, de flesta i Östergötland och på Öland. Därutöver tillkommer de där jordetalen (öresland) används som byamål, omkring 200 stycken, som finns i Svealand (ÄGK).

Byamålsutjordarna är alltså den vanligaste typen av utjordar. Precis som med andra utjordstyper är antalet i databasen en underskattning. Som togs upp i samband med statistiken i föregående kapitel lämnas notiser om utjordar som inte blivit karterade (se s 66). Denna typ av kommentarer gäller särskilt byamålsutjordar. Formuleringarna varierar, som i Stora Kolstad: ”... vet ingen hur stor hon är allenast skatten går därav” (D2:107–108); i Berga: ”Än sägs att denna gården skall ha en kronoutjord inne med sig” (D1:90–91); i Ullekalv: ”... bruka denna förskrivna hemman de kronoutjordar inne med sina ägor”

(D7:112–113); ett hemman i Vammelby: ”räntar med en kronoutjord 6 tunnor korn, har i byamål med utjorden 27 alnar bred åker” (D7:124–125). I Valstad berättas om fyra utjordar men alla sägs vara inräknade med det enstaka hemmanet då: ”... ingen vet hur stora de är, eller var de är belägna” (D8:121). Många fler kommentarer för byamålsutjordar handlar om samma sak (t.ex. A7:36; A8:16; A9:45, 48, 86–87, 89, 114–115; D1:291; D2:260, 276; D7:36; T3:64).

Lantmätarna hade alltså uppgifter om fler utjordar än vad som karterades. Alla gick inte att finna. Deras uppgifter får vi förmoda kom från äldre jordeböcker (se s 362). Ett troligt scenario är att utjordar hade lagts in under ett till utjorden angränsande hemman. Så skedde i Kummelby. Här har ett hemman och en utjord sina tomter intill varandra, men lantmätaren redovisar dem sammanslaget som 11 alnar (D7:140–141). En situation som indirekt tyder på hopslagningar är när flera utjordstomter, på olika platser inom bytomten, specificeras som en utjord i karttexten (t.ex. D1:100–101).

Tegskiftade, oreglerade utjordar (typ 2c)

Jag ska nu ge exempel på den tredje typen av utjordar på gårdsnivå: tegskiftade utjordar utan byamål. Dessa behandlas mindre utförligt än särägoblock och reglerade skiften. Det finns två skäl till detta. Dels är de mindre vanliga. Dels påminner de om byamålsutjordarna. De har egen jordnatur och kan bestå av flera tegar i både åker och äng. Skillnaden är att tegarna inte ligger i särskild ordning, och dessutom saknas gårdstomt. Ett precist antal har inte kunnat räknas fram, då inte alla kartor ger de uppgifter som behövs för att kunna bestämma vad för slags utjord det rör sig om. Uppskattningsvis är antalet utjordar av detta slag fler än särägoblocken (typ 2a), men färre än byamålsutjordarna (typ 2b).

Denna utjordstyp (typ 2c) förekommer i olika slags byar. De finns i byar där hela byjorden är tegskiftad på oreglerat vis. De finns också i de reglerade solskiftade byarna. Då som tegar utbrutna från byamålet. Här kan tegformen ge en indikation på vilket sammanhanget är. Bandformade tegar gäller vanligen vid solskifte, medan block- och oregelbundna tegformer utmärker de oreglerade skiftena.

Ett exempel på en by med inslag av både reglerad och oreglerad struktur är Gredby (figur 2.10). Här finns ett hemman och två utjordar. Eftersom utjordarna saknar byamål har lantmätaren karterat varje utjordsteg. Den ena utjorden, som har fått nummer 2, finns bara i ena ängen, där den har ”5 stänger i tegskifte”. Dessa tegar ligger i ordningsföljd. Den andra utjorden sägs vara ”en åker i varje gårde och en ängsteg i ängen”. Här följer däremot tegarna inget givet mönster.

Figur 2.10. Gredby i Klosters socken, Södermanland, 1647. Nummer 1 är ett hemman, byamålstegarna nummer 2 en utjord, och tegarna littera K, H och L är en annan tegskiftad oreglerad utjord. Källa: C1:106–107.

Att utjordstegar inte ligger i ordningsföljd betyder alltså inte att byn i övrigt är oreglerad. Utjordarna kan vara utbrutna från byamålet och lagda på ett oreglerat vis. Ett sådant fall är Ösby. Här finns tre hemman vars jord delas efter byamål, samt en utjord som ”ligger i fjällar”. Vad som visas på kartan är en utjord med två tegar i åkern (A9:148–149). Utjorden är också liten, endast 1 tunnland åker och 1 lass hö. Utjorden sägs bestå av fjällar. *Fjäll* används här i motsats till jord i byamål. Det ska igen understrykas att fjällar inte är speciellt för utjordar. Även hemman kan bestå av fjällar. Exempelvis ensamgården Botlöt som sägs ha sin åker ”inuti” byn Karby i ”fjälletal”. I ängen i Karby har Botlöt däremot ”efter sitt örestal tegskifte” (A9:129). Både Ösby och Botlöt är exempel på att de två tegskiftesprinciperna – den reglerade och den oreglerade – kan förekomma inom samma bebyggelseenhet.

Fler exempel på ”fjällade” utjordar finns i Ängeby. En utjord här består av flera blockformade tegar i åkern (två i varje gärde), samt en blockformad teg i ängen, om totalt 5 tunnland och 2 lass hö (A4:37; jfr A4:103 med ett snarlikt fall). Andra exempel på detta är Vaskesta, med fem ”åkerfjällar till Vallby” om 13 tunnland (A5:44, 46–47); Hämringe, där hemman har flera åkerfjällar (A5:94–95); Ösby, där flera tegar i åker och äng bildar ”en skatteutjord 10 penningland vilken är belägen i fjällar uti Össby gårderna” (A9:140, 148–149); Äspesta, där fyra utjordar med jordetal består av flera block i åker och äng (A9:105); Hamra, med flera tegar om drygt 3,5 tunnland åker och 22 lass hö som tillhör ett hemman i grannbyn Åttinge (C1:42–43); Vevinge, med fyra åkertegar som tillhör prästgården i socknen (Skeppsås). Dessutom finns två byamålsutjordar i Vevinge, varför man inte kan utesluta att prästgårdens tegar är utbrutna från någon av de andra utjordarna; Ullevi, med två bandformade åkertegar och en blockformig ängsteg. Åkern bör vara solskiftad. Ängstegens form antyder däremot att åtminstone delar av ängen varit oreglerade (D7:16–17).

Nästa exempel, Åby, illustreras i figur 2.11. I Åby redovisas tre åkertegar om knappt 2 tunnland under rubriken *Miödebordet* (E3:11–12). De ska alltså förstås som en enhet, något som också antyds av namnet, då *bord* är en vanlig benämning på en byamålsenhet (om *bord*, se bilaga 6). Något byamål har emellertid inte denna utjord, utan de tre tegarna bör vara separerade från något av hemmanen i byn. Att antalet tegar är få, och att den saknar tegar i ängen, är förhållanden som talar för detta. Intill ”Miödebordet” ligger också en annan utjord med två tegar. En hypotes är att båda utjordarna är separerade från samma byamålsenhet i byn.

Figur 2.11. Åby i Säby socken, Småland, cirka 1640. En utjord med tegarna littera F, G, H och en annan utjord med littera I och K. Källa: E3:11–12.

Också för denna utjordstyp finns regionala skillnader. De flesta exemplen gäller Uppland. Jämförelsevis är byamålsutjordarna vanligast i Östergötland och på Öland. Iakttagelsen återkopplar till mitt tidigare antagande om att solskiftet inte var lika utbredd i Svealandskapen som i Östergötland och på Öland (se s 97f). Detta har tidigare belysts av Sigurd Rahmqvist, som i en uppsats ger exempel på hänvisningar till enskilda jordar, i skriftliga källor från slutet av medeltiden (Rahmqvist 2013 s 350ff).

I Västmanland förekommer en särskild jordindelning som lantmätnarna kallar för *butar*, som avser en avdelning inom ett gårde, som både hemman och utjordar kan ha del i (om *butar*, se bilaga 6). Exempelvis kan ett åkergårde vara indelat i två butar, som lantmätaren skiljer åt med en rödprickad rågångslinje. I några fall har det betydelse för utjordarna, som kan finnas som en del inom i viss but. I Lista finns exempelvis en frälseutjord som ingår i ett reglerat tegskifte (typ 2b), men till skillnad från byns två hemmanen, som har del i hela byjorden, så berör utjorden endast två butar (T1:40).

Minst två tegar är gränsen för hur jag definierar en oregerad tegskiftad utjord. De flesta exempel gäller fler tegar än så. Ett fall med två tegar är dock Ramstad. Utjorden här utgörs av en åkerteg i de två gårderna. Tegarna är bandformade och lika stora, tillsammans 2,5 tunnland (D7:192–193). Ett annat exempel är Nyby med ”Tvenne åkerfjällar till Räfsta by om 2 1/4 tunnland” (C1:5). Kartan visar ett enstaka hemman samt en utjord om två jordstycken, ett

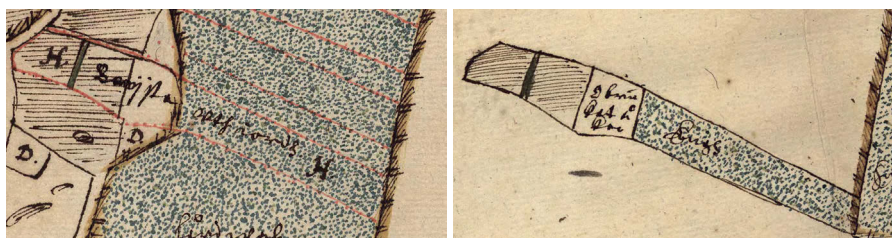
i varje gårde, som tillhör Räfsta. De ligger i norra änden av byn, där Räfsta gränsar intill. Vad vi ser här är att utjordstegarna, när de inte följer ett reglerat mönster, ofta är lagda i kanten, i riktning närmast hemmanen i grannbyarna som jorden tillhör. Detta mönster gäller också utjordar som enstaka tegar, som härnäst ska exemplifieras.

2.4 Exempel på åkernivå

Enstaka tegar (typ 3)

En teg är den minsta avgränsbara jorden i en by. Tegarna är de beståndsdelar som bildar tegskiftesenheterna (typ 2b och 2c). En enstaka jord eller teg kan också bli en egen utjord. Det handlar om små utjordar. Merparten av de minsta utjordarna i statistiken, de som är mindre ett tre tunnland, är enstaka tegar (jfr figur 1.5). Också här är det svårt att bestämma ett exakt antal då det finns ofullständiga uppgifter. Men mellan 10–20 procent eller cirka 200 utjordar i statistiken är av detta slag. Som enstaka tegar utgör de inga gårdsfastigheter, då de är för små för att bebyggas. Rimligen är de utbrutna från en annan fastighet – ett hemman eller en utjord – inom byn. Som vi ska se är det ofta svårt att avgöra från vilken enhet utjordstegarna är tagna.

I Fransåker i Odensala socken finns en utjordsteg om drygt ett tunnland åker till grannbyn Brista i Husby socken. Tegen är en bandparcell, långsmal, vilket är vanligt för reglerade byar. Flera tegmarkeringar på kartan antyder att byns två hemman är tegskiftade efter reglerat mönster. Utjorden är troligen utbruten från tegskiftet och lagd till grannbyn. Utjordstegen är även karterad på Brista karta med en kommentar om att denna ligger i Fransåkers gårde. Det finns alltså två kartbilder av samma teg (figur 2.12).

Figur 2.12. Utjord i Fransåker, Odensala socken, Uppland, 1636. Vänster: Detalj från kartan över Fransåker. Höger: Detalj från Bristas kartbild, där utjordstegen också visas. Källa A10:172–173, 176–177.

Ett annat fall finns i Rickomberga. Utjordstegen ligger i södra änden av byn, i ett för åkern central läge. Den är blockformig, med lite oregelbunden tegform, och den ansluter inte till någon reglerad struktur. Till ytan är den 3

tunnland, och den sägs lyda till ett hemman i grannbyn Berthåga. Eftersom Rickomberga sägs bestå av 10 lika stora hemman så bör jorden i byn i övrigt vara tegskiftad. Utjordstegen eller blocket passar inte in i det förväntade reglerade tegmönstret. Till skillnad från Fransåker, där utjorden ingår i ett tegmönster, så framstår utjorden i Rickomberga mer som en anomali.

Varken i Fransåker eller Rickomberga finns några andra utjordar. Utjordstegen är den enda avvikelser. Den tolkning som ligger närmast till hands för Fransåker är att tegen är utbruten från något hemman i byn. I Rickomberga är alla hemman lika stora, så inget hemman verkar sakna någon teg. Denna mer blockformiga utjord kan vara en rest av en äldre tegindelning i byn, som föregår solskiftet, som antyds av kartan. För att gå vidare med analysen kan man jämföra med äldre material. Även yngre kartmaterial kan komplettera bilden. Läsning och tolkning av 1640-talskartan ger alltså en hypotes som kan prövas mot annat material. Jag kommer använda denna metod mer i senare kapitel.

Vanligt är att enstaka utjordstegar ligger i bebyggelseenheter där det också finns andra utjordar. Exempelvis i Kummelby i Hogstads socken, med tre byamålsutjordar och därutöver ett enskilt åkerstycke i ena kanten av byn (D7:140–141). Samma sak i Nedre Mjärdevi i samma socken, med två byamålsutjordar samt ”en åker” om knappt ett tunnland för särskild ränta, samt ”en äng som ännu inte är skattlagd, till 1 lass hö” (D7:147). Båda tegarna är bandparceller, som indikerar att byn är reglerad. Rimligen är tegarna utbrutna från någon byamålsenhet. Inte osannolikt är de kopplade till de andra utjordarna i byn. Saken är dock svår att bevisa när inte hela tegskiftet syns på kartan.

En koppling mellan små utjordstegar och större utjordar framträder i byar med särägoblock (typ 2a). I Örtomta i Kimstads socken är en större del av byn obebyggd. Inom denna del har ett hemman en mindre teg, ”en hump”, om 1,5 lass (D2:7–8). Samma sak i Ättorpa i Klockrike socken, som är en egen bebyggelseenhet, obebyggd och avgärda till Stora Berga. Inom denna har prästgården och klockargården i socknen var sin mindre teg. Vad vi ser är uppdelningar av större utjordsblock (typ 2a), där enstaka tegar blivit egna utjordar.

Ett avslutande exempel på enstaka tegar belyser uppdelningsproblematiken. En frälseutjord i Klevarp, om knappt ett halvt tunnland, finns som en enstaka åkerteg mitt i byn, belägen mellan byns två hemman. Vi ser denna teg på kartan mitt i byn, märkt med nummer 3 (figur 2.13). Den anges vara brukad till hemmanet nummer 1, som är den södra gården. Lantmätaren har karterat hela tegskiftet, något som är ovanligt, så vi kan ta analysen ett steg längre. Vi ser att hemmanen är tegskiftade på ett reglerat vis, då de följs åt i ägora. Följer man

tegorningen så är det logiskt att utjordstegen hör till hemman nummer 1. Vad som gör tegen till utjord är att den har en avvikande ägandestatus. Utjorden är frälse och hemmanet krono. En hypotes är att hemmanet sålt eller på annat vis blivit av med tegen, dess värde eller avkastning, men fortfarande vid karteringstillfället brukar den under gården. Fler tolkningar går att göra. Det finns också en annan utjord i Klevarp, som ligger "inne med" hemmanet nummer 2. Den syns inte på kartan, då den är hopslagen med den norra gården, och utgör en viss del av tegarna märkta nummer 2. Någon jordnatur anges inte, så vi vet inte om denna också är frälse. Denna andra "dolda" utjord gör att man inte kan vara säker på varifrån utjordstegen nummer 3 härstammar. Istället för hemman nummer 1 kan tegen ha tillhört den dolda, förmodade men ej redovisade, byamålsutjorden.

Notarium		Explicatio p.	
A	Utskottet Jönköping	11 2
	Utskottet	11 2
<p>Jafte befallna joner, äro förskielade Amilla och Numererjade och som Numero 1 för samma gård, är Numererat med 3</p>			
I	Utskottet Jönköping	1
	Utskottet	B.....	4 1/2
		C.....	2 1/4
		D.....	4 5/8
		E.....	20 lot.
<p>En ejlig yvelen till gård och blåsig</p>			
2	Utskottet Jönköping	1
	Utskottet	B.....	18 1/2
		C.....	5 3/8
		D.....	18
		E.....	16 lot.
<p>En ejlig yvelen till gård och blåsig</p>			
3	Utskottet Jönköping	18
	Utskottet	18

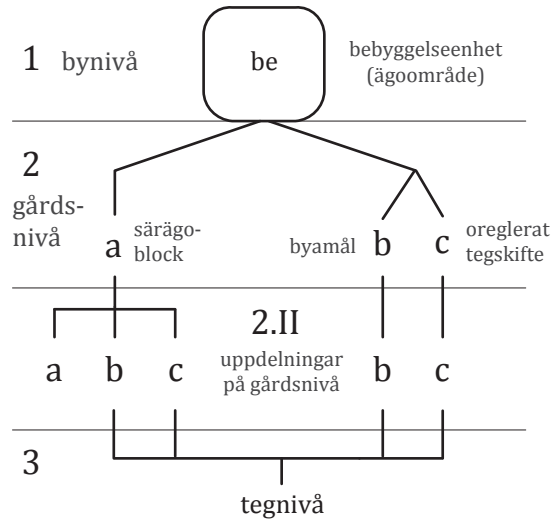

Figur 2.13. Klevarp i Rogberga socken, Småland, 1646. En utjordsteg, kallad *frälseåker*, i åkern med nummer 3, belägen mellan de två hemmanen nummer 1 och 2. Inom hemman nr 2 finns också en utjord. Källa: E2:73.

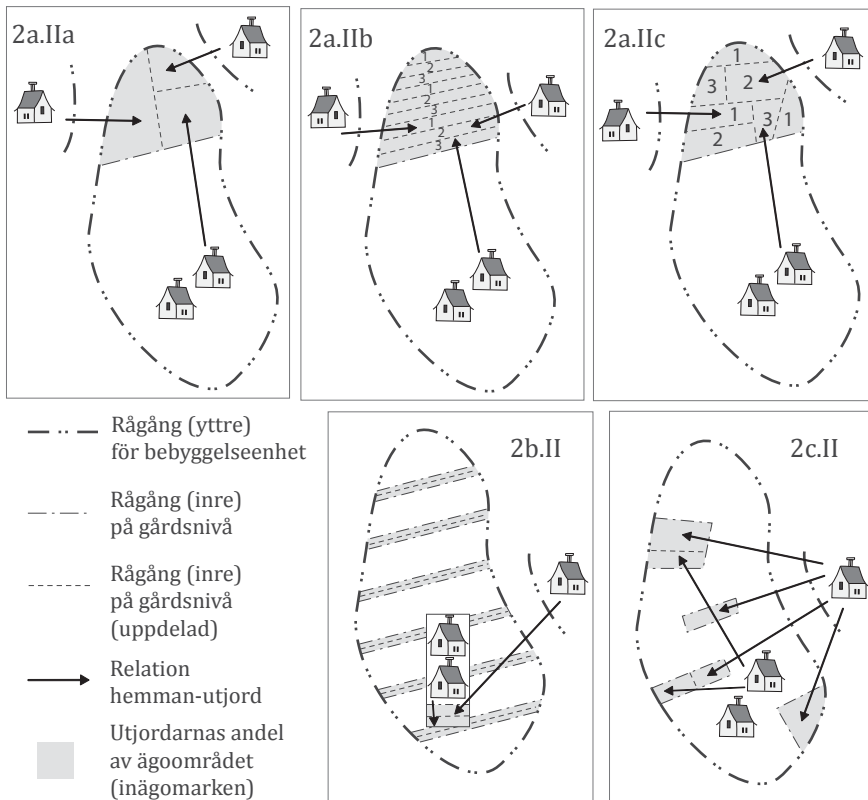
2.5 Utjordar uppdelade på gårdsnivå

Så här långt har utjordar identifierats på tre nivåer: by-, gårds- och tegnivå. Med detta har jag kommit in på problematiken med uppdelade utjordar. Flera utjordar inom en bebyggelseenhet kan således relatera till varandra.

Typologin behöver därför kompletteras på gårdsnivån, där de flesta utjordarna finns. I figur 2.14 är en undernivå infogad (typ 2.II). Denna kompletterar huvudtyperna som visas i figur 2.1. Undernivån tar hänsyn till att särågblock kan vara delat i mindre block, eller vara tegskiftade, samt att tegskiften kan vara tudelade i mindre enheter. Uppdelningar i flera steg än två ska inte uteslutas, men förefaller inte vara vanligt i materialet, då två tredjedelar av utjordarna har mer än 3 tunnland åker (se figur 1.5). I figur 2.15 illustreras hur dessa uppdelningar ser ut principiellt.

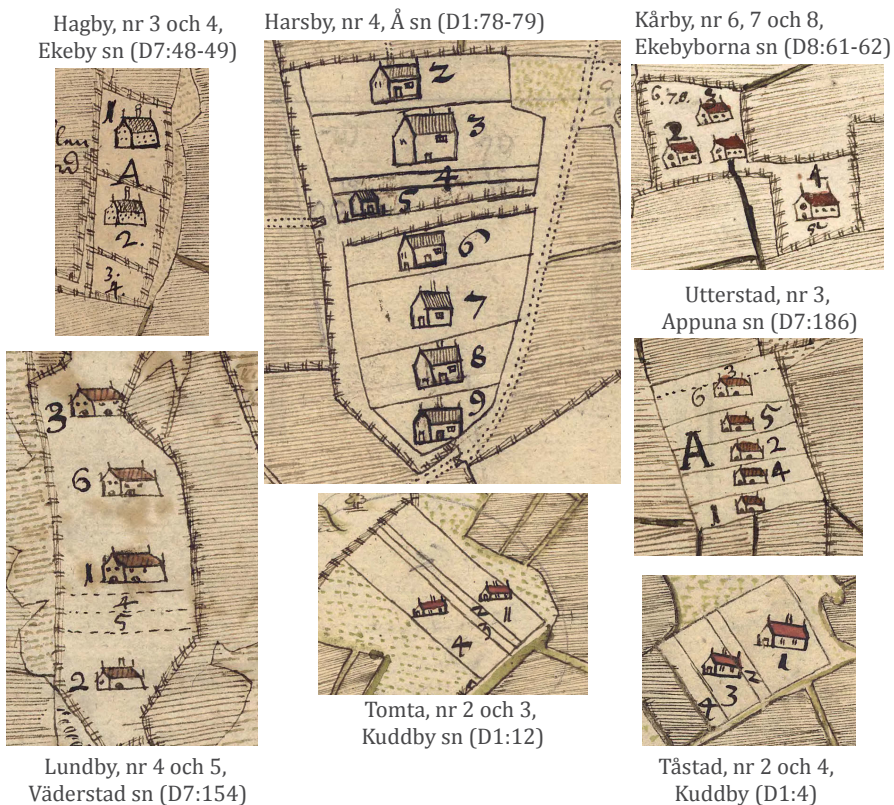
Figur 2.14. Utjordarnas huvudtyper med undernivå för uppdelningar på gårdsnivå (typ 2.II). Jfr figur 2.1.

Figur 2.15. Skiss över utjordar som är uppdelade på gårdsnivå. Jfr figur 2.2.

Uppdelningarna framträder tydligast i byar med reglerade tegstruktur. Två utjordar i samma by kan exempelvis ligga ihop och dela samma gårdstomt. Ett annat tecken på delade enheter är när två lika stora byamålsutjordar har samma jordnatur. Fler identifikationer på delning tar jag upp i nästa kapitel (se vidare tabell 3.3).

I figur 2.16 visas några detaljer på gårdstomter från byar i Östergötland där utjordarna på ett tydligt sätt är delade. Två av fallen utmärker sig. I Harsby och Utterstad så delar utjordarna tomt med hemmanen. Även dessa är misstänka delningar. I Harsby gränsar en smal utjordstomt till en lika smal tomt som är ett bebyggt hemman. I Utterstad visas utjorden som en avdelning av den norra gården. En tolkning är att byamålsutjordar som ligger ihop med hemman representerar en avstyckad del av hemmanet. En annan tolkning är att hela enheten och tomten först varit obebyggd, för att senare ha blivit delad och bebyggd i ena delen.

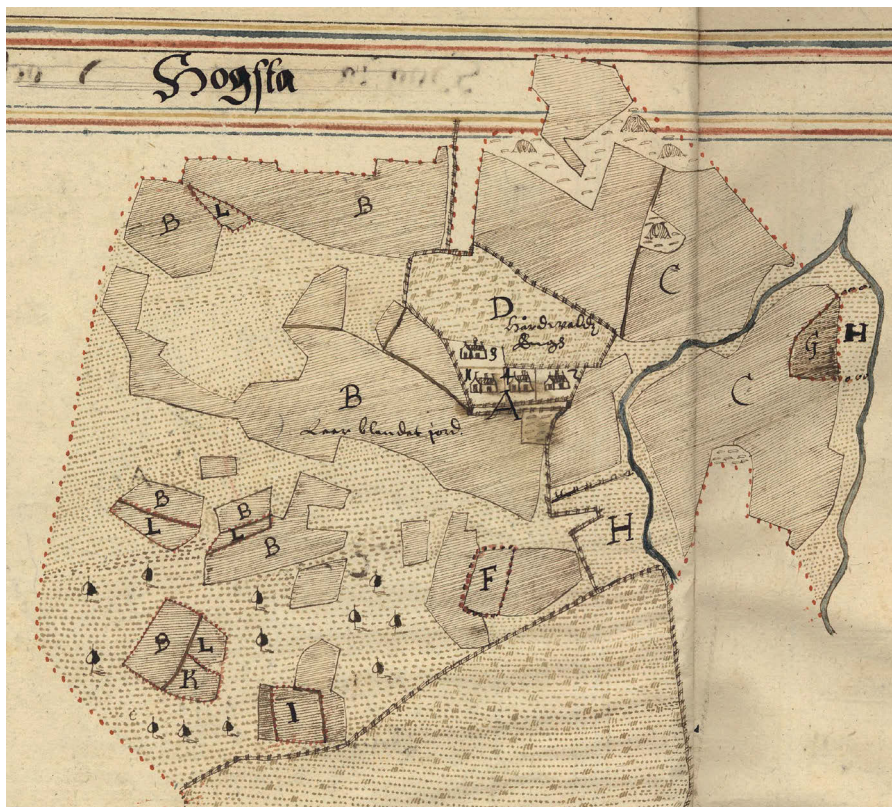
Figur 2.16. Exempel på delade byamålsutjordar (typ 2b.II), med parvisa smala gårdstomter.

Lantmätarna lämnar ibland kommentarer om uppdelningar, även i fall där delningen inte syns på kartbilden. Exempelvis Husby i Skinnberga socken med fem utjordar: ”tillhopa 10 stänger i alla ägor 2 stänger var” (D2:161–162). I byn finns därutöver fem hemman, som har 4 till 6 stänger vardera. De fem utjordarna tillsammans skulle alltså motsvara två hela hemman. En annan kommentar om en delning finns på kartan över Glömsta i Klosters socken: ”Denna utjord brukas av nummer 1 och nummer 2 här i Glömsta och är alldeles delat gårdarna emellan så att ingen vet hur stor hon är” (C1:89). Här har uttryckligen hemmanen i byn delat upp en utjord mellan sig. Det finns också kommentarer om hopslagningar av utjordar, men de är mer ovanliga.⁸⁶

Ett annat tillägg till huvudtyperna (figur 2.1 och 2.2) är att olika typer av utjordar kan förekomma inom samma bebyggelseenhet. I genomgången har jag

⁸⁶ T.ex. Hageby i Ekeby socken: ”Hafua både vthiorder tilsammans i byemåll 22 alna bred åker. Effer ingen wiste att berättta huru stor huar åhr för sig, åhre de för den skul i hopa förde” (D7:48–49). Jfr exemplet Målbyn i Alunda socken, figur 4.6.

behandlar en utjordstyp i taget. Men flera fall förekommer olika typer intill varandra. Exempelvis i Krakstad (figur 2.17). I denna by finns fem utjordar, varav fyra är oreglerade tegskiftesenheter (typ 2c). Den femte är en byamålsutjord, som är större än de andra utjordarna, men mindre än hemmanen. Tillsammans motsvarar de fem utjordarna ett halvt hemman i Krakstad. Inte osannolikt har utjordarna varit en och samma enhet tidigare.

Figur 2.17. Krakstad i Hogstads socken, Östergötland, 1638–1639. Utjordstegarna är särskilt utmärkta i åkern med littera F, G, H, I, K, och L. Till utjordarna hör äng men ängstegarna, som redovisas i texten, är inte utmärkta på kartan. Källa: D7:132–133.

Ett liknande fall gäller en byamålsutjord i Ryd, med obebyggd tomt och därtill tre stycken separata blockformade tegar i åkern (figur 2.18). Tegarna har samma nummer på kartan och specificeras som ”en kronoutjord”. De sägs dock tillhöra tre hemman. Vad vi antagligen ser är en byamålsutjord där två separata

åkerstycken brutits ut, med resultatet att en utjord blivit tre. Fallet visar att en utjord kan brytas ner i olika stora delar.⁸⁷

⁸⁷ En liknande kommentar, om olika delar inom en utjord, gäller Långsätter i Häradshammars socken: "utiorden haffuer sina åker humpar enskylt men i engen haffuer han 6 steng[e]r" (DI:194-195).

Figur 2.18. Ryd i Skedevi socken, Östergötland, 1650. En byamålsutjord med nr 6 (4 stänger) är utmärkt med en tomt. Därtill två andra utjordar, som är tre separata åkerstycken, också märkta med nummer 6. Notera att hemman nr 4 har en extra obebyggd tomt, som inte kommenteras, som ligger intill utjordens tomt nr 6. Källa: D1:519.

Ett sällsynt belägg bekräftar att utjordar kunde förflyttas inom byarna. Detta gäller Sörby, där en byamålsutjord om 18 alnar redovisas med kommentaren: "... men nu har han bytt sig till i humpar både i åkern och ängen" (D1:382–383; figur 2.19). Utjorden – som på kartan är ett särägoblock – har alltså tidigare varit en byamålsenhet. Bakgrunden kan ha att göra med brukandet. Utjorden tillhör grannbyn Fyrby, som gränsar till Sörby i norr. Genom att lägga utjorden i ett stycke närmast den egna byn kom byborna åt jorden bättre. Samma placeringsmönster gäller för fler utjordar, något jag varit inne på tidigare, och som jag kommer att belysa mer längre fram.⁸⁸

Figur 2.19. Sörby i Eneby socken, Östergötland, 1650. Utjorden, som tidigare legat i tegskifte efter byamål, har blivit lagd i ett särägoblocket (nummer 17, 18 och 19) i norra änden av byn. Från detta stycke är tegen nummer 19 lagd till socknens prästgård, medan resterande del tillhör ett hemman i grannbyn Fyrby, som gränsar till utjorden. Källa: D1:382–383.

Varför utjordar ibland delades upp och förflyttades inom byarna kan ha flera orsaker. Att hemman kunde klyvas är ett känt fenomen, åtminstone från slutet av 1600-talet och under 1700-talet.⁸⁹ Från ett hemman etableras då två. Befolkningsökning brukar anges som drivkraften bakom detta. Vid delningar av utjordar är emellertid situationen en annan. Utjordarnas delas utan att de för

⁸⁸ Jfr s 92, 104f och se s 156ff, kapitel 3, avsnittet "Enskilda små jordar – utjordar eller ej".

⁸⁹ Jfr Widgren 1997 s 114ff som antar gårdsdelningar redan under högmedeltiden för Bohuslän.

den skull blir bebyggda. Delningarna resulterar istället i så pass små enheter att detta förhindrar etableringen av nya gårdar. Övergångar från större till mindre enheter kan alltså inte enbart förklaras utifrån bebyggelsestillväxt. När det gäller utjordar tycks det istället handla om en ägandeproblematik, vilket bland annat antyds av att många utjordar inte har någon känd jordnatur (se s 74ff).

En hypotes är att delningar av utjordar är en följd av en lokal jordhandel, där man inom byar och mellan angränsade byar har köpt och bytt till sig utjordar. Att utjordarna är obebyggda gör dem attraktiva att handla med. Eftersom många utjordar är landbojord (krono eller frälse) har denna handel sannolikt inte varit accepterad av kronan. Detta kan vara en bakgrund till varför kronan, med hjälp av lantmätare, ägnade stor kraft åt att identifiera och kartera utjordarna.⁹⁰

2.6 Sammanfattning

Frågan i detta kapitel har gällt utjordarnas utseende och karaktär, och analysen har gjorts utifrån de äldre geometriska kartorna. Tidigare har uppmärksamats att utjordarna är olika stora. Vi kan nu tillägga att det finns olika typer av utjordar, som också kan relatera till varandra.

Gemensamt är att de tillhör bebyggelseenheter och finns på inägomarken, där de brukas som åker och äng. Man kan urskilja tre rumsliga nivåer. I sin enklaste form, på *bynivå*, är utjordar hela bebyggelseenheter. De flesta finns emellertid på *gårdsnivå* inom bebyggelseenheter, där de bildar enheter av tre olika slag: *särägoblock*, reglerade *byamålsenheter* eller *oreglerade* tegskiftade enheter. De minsta utjordarna finns på *åkernivå*, och utgör enstaka tegar.

Dessa tre nivåer relaterar till varandra. En hel bebyggelseenhet kan brytas ner i gårdsdelar, som kan brytas ner i separata jordar eller tegar. Denna struktur gäller inte bara utjordarna utan även hemmanen. Skillnaden är att en utjord kan avse en enstaka teg medan hemmanen består av flera tegar. På gårdsnivå består utjordar av flera tegar, men antalet är ofta färre än hemmanens tegar.

Storlek är dock inte den enda faktorn som har betydelse när utjordar jämförs med hemman. Genomgången visar på att det finns en dynamik inom bebyggelseenheter, med hopslagningar och uppdelningar av utjordar. Att det är vanligt med flera utjordar inom samma bebyggelseenhet talar för uppdelningar. Att utjordar som enstaka tegar är delar av större enheter antyds av tegformen. Många har en geometrisk utformning, antingen rektangulär form eller blockform, som kan ansluta till andra utjordar i samma by. Att delningar och hopslagningar förekom bekräftas också av lantmätarnas kommentar.

⁹⁰ Se vidare avsnitt 5.3, ”Lantmätaren Johan Larssons rannsaking i Östergötland 1641”.

På frågan vad som är ”en utjord” kan följande konstateras: en bebyggelseenhet eller en gårdsfastighet, som saknar bebyggelse, är ”en utjord”, men är den uppdelade så beror antalet utjordar på hur många hemman som tagit var sin del. Orsaken är kameral. Skatterna utgick per hemman, och lantmätarna följer denna jordeboksprincip. Vad som är en utjord relaterar på så vis till den rumsliga strukturen för byar och gårdar, men också till skattesystemet (jordskatterna).

Kartbilderna visar att utjordarna kunde identifieras och mätas ut på marken. Varje hemmansinnehavare hade kontroll över sina jorddelar. Kartorna visar också att den kamerala beskrivningen i princip motsvarar de fysiska indelningarna, men vissa avvikelser. Kommentarer om att en del utjordar inte gick att återfinna tyder på att det fanns eller hade funnits fler utjordar än de som karterades omkring år 1640.

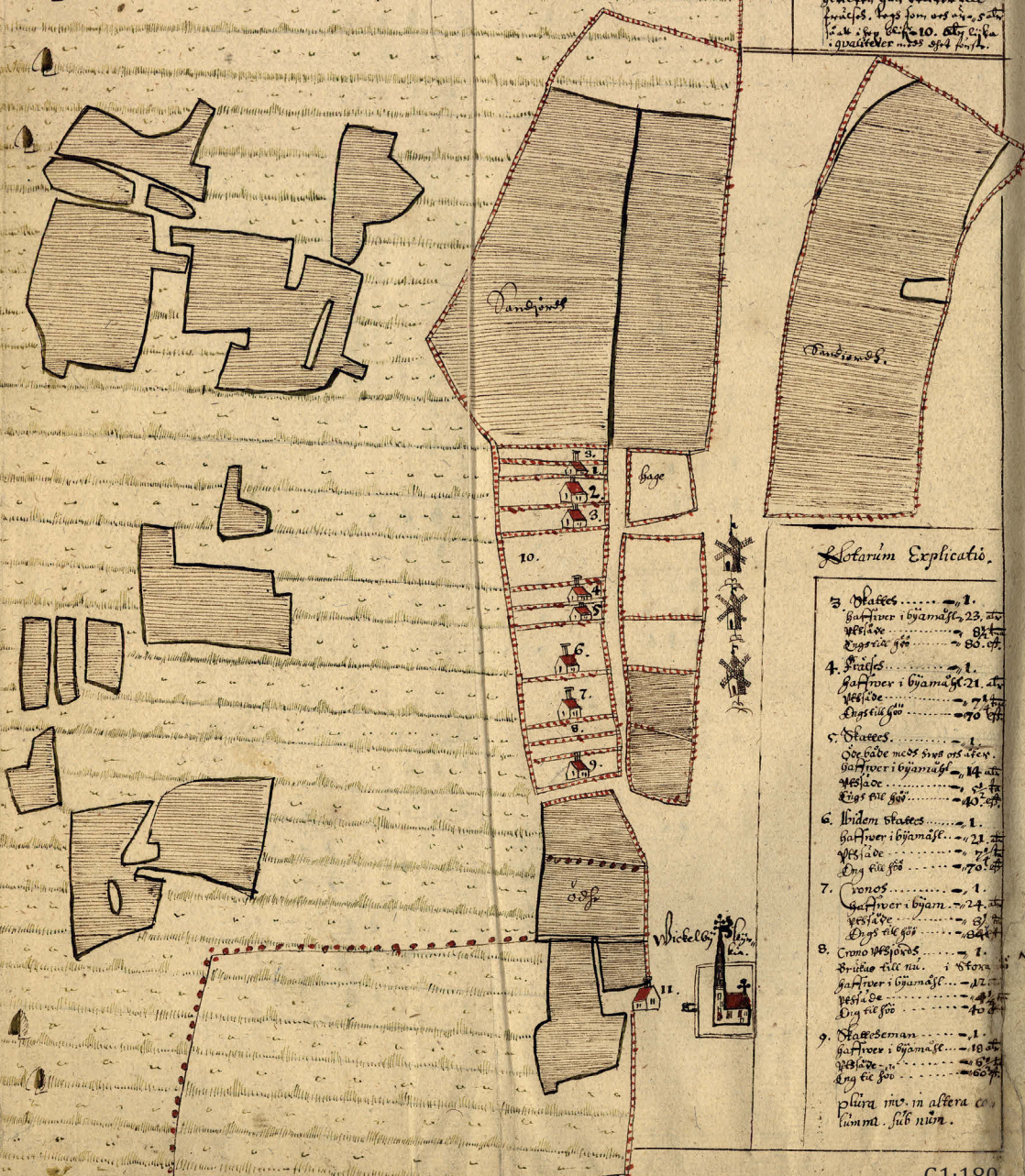
Utjordarnas koppling till ödegårdar är uppenbar när det gäller hela bebyggelseenheter, men svåranalyserad på gårds- och åkernivå. Svårast är åkernivån. Enstaka tegar kan vara delar av större utjordar, men de kan också vara separerade från hemmanen. För att kunna ställa dessa i relation till eventuella tidigare ödegårdar behöver de enskilda tegarna analyseras ihop med andra utjordar och hemman inom byn. Finns det flera utjordar i byn kan den totala utjordsmängden väl motsvara en gårdsenhet, även om utjordarna räknat en och en inte gör det.

Den viktigaste gruppen av utjordar är byamålsutjordarna. Åtminstone hälften av alla utjordar är av denna typ. Nästa kapitel kommer därför att handla om byamålsutjordarna, och den särskilda reglerade tegstrukturen (solskiftet) i östra Mellansverige.

- Vickelby Cronos 1/2.
- Statesemna 4.
- Frätssemnan 2.
- Statte Skogarden 2.
- tit skates. i stora Cronos.
- in stacte ussi. 1.
- tit Carleby.
- Cronos usjords 1.

- N. 1. Cronog. Cronos 2
 Gaffner i byamäste 10 at
 Västade 3/4
 Engs till foo 30/100

2. Fräts 2
 Gaffner inne medt sit skid
 te en Cronogord till 2
 Gaffner gan vanden till
 fräts. Engs som ut i 5 at
 tit i by skat 10 at. ut i by
 Gaffner medt sig skat.

Lotarium Explicatio.

- 3. Skates 1.
 Gaffner i byamäste 23 at
 Västade 3/4
 Engs till foo 80/100
- 4. Fräts 1.
 Gaffner i byamäste 21 at
 Västade 3/4
 Engs till foo 70/100
- 5. Skates 1.
 Or gåde medt sigs ut af en
 Gaffner i byamäste 14 at
 Västade 3/4
 Engs till foo 40/100
- 6. Vidon skates 1.
 Gaffner i byamäste 21 at
 Västade 3/4
 Eng till foo 70/100
- 7. Cronos 1.
 Gaffner i byan 24 at
 Västade 3/4
 Engs till foo 84/100
- 8. Cronos usjords 1.
 Cronos till sid. i stora
 Gaffner i byamäste 12 at
 Västade 3/4
 Eng till foo 40/100
- 9. Statesemna 1.
 Gaffner i byamäste 10 at
 Västade 3/4
 Eng till foo 60/100
 plura m. in altera ca
 lamma. sub nra.

3 Solskiftet och byamålsutjordarna: särskilt Lysings härad

Flest utjordarna finns på slättbygden i byar i östra Mellansverige, där många av byarna har ett reglerat tegskifte, så kallat solskifte. Min övergripande fråga i detta kapitel är: Varför är utjordar vanliga i solskiftade byar? Jag ska närma mig denna fråga med en fördjupad analys av den vanligaste formen av utjordar, de jag kallar *byamålsutjordar* (se kapitel 2). Jag ska ta reda på hur dessa ingår i de reglerade tegskiftena. Resultatet av analyserna ska jag sedan återkoppla till min övergripande fråga om utjordarnas ursprung.

I inledningskapitlet ställde jag upp fyra hypoteser till hur utjordarna kan ha bildats: genom ödeläggelse, nyodling, arv och avsöndringar (avstyckning). Nyodling har kunnat uteslutas som förklaring, då premissen för nyodling är att jorden legat utanför eller sekundärt i relation till bebyggelsen och den centrala åkern. Utjordar generellt, och i synnerhet byamålsutjordar, upptar tvärtom de centrala delarna av byarna som varit odlade länge, den så kallade kärnåkern. Även arv förefaller orimligt som förklaring, då många utjordar innehavs som landbojord. Kvarstår gör alltså förslagen om ödeläggelse och avsöndring.

Min ingående hypotes för detta kapitel är: i en reglerad solskiftad struktur, där tomter och tegar har en viss proportion och följer en viss ordning, så borde utjordarna – om de varit ödegårdar – inte vara kopplade till de befintliga hemmanen, utan istället finnas i tegskiftet som egna självständiga enheter. Om de däremot är kopplade till hemmanen, talar det för att utjordarna tillkommit genom separering från gårdar. Frågan är därför: Är byamålsutjordarna egna enheter att jämföra med hemman, eller handlar det om jorddelar som separerats från hemmanen?

Eventuella samband mellan utjordar och hemman kan inte upptäckas om utjordarnas analyseras en och en. Hela byar, även hemmanens jord, behöver tas med i analysen. Dessutom kan det finnas ägosamband mellan byar. Även omliggande byar kan behöva tas med i analysen. Metoden och upplägget i detta

kapitel skiljer sig därför från de två tidigare. Utgångspunkten är fortfarande utjordarna under 1640-talet, men här ska ett sammanhängande område studeras, primärt åkermarken, som är det markslag som många utjordar på slättbygden består av. Analyser på gårds- och åkernivå är tidskrävande och förutsätter en områdesavgränsning. I stort bygger empirin i detta kapitel på uppgifter från ett utvalt geografiskt område: Lysings härad i sydvästra Östergötland. Det finns två skäl till varför Lysings härad är lämpligt att detaljstudera.

För det första ligger Lysings härad inom Östgötaslätten, som är ett av tre slättbygdsområden i östra Mellansverige med många utjordar. De andra är Uppsalaslätten och södra Öland (se figur 1.3 s 58). Uppland återkommer jag till i nästa kapitel. Solskiftet och utjordarna på södra Öland har jag granskat i en separat studie, som kommer att publiceras i ett annat sammanhang. De preliminära resultaten från Öland pekar i samma riktning som de jag kommer att redovisa här. Även om jag avgränsar mig till en mindre del av västra Östergötland så är det utjordarna som står i fokus, och inte Lysings härad som region. Jag kommer att argumentera för att dessa exempel och analyser säger något om utjordarna generellt, inte minst byamålsutjordarna som är likartade var man än finner dem i östra Mellansverige.

För det andra är Lysings härad ett område med särskilt bra kartmaterial. Konceptkartorna, det vill säga de grundkartor som lantmätarna utarbetade i fält, har nämligen bevarats. Att koncept bevarats är ovanligt för 1600-talet, och att det finns koncept från ett helt område är unikt.⁹¹ Det betyder att det finns två kartversioner, ett koncept och en renritning, över i stort sett varje by och varje utjord. Konzepten ger en unik inblick i karteringsarbetet och öppnar för noggrannare källkritik. På koncepten finns också uträkningar, kommentarer och kartdetaljer som inte tagits med i de färdiga renritningarna. Konzepten bidrar på så vis med uppgifter som underlättar tolkningen av de färdigställda kartorna. Lysings härad är därför ett nyckelområde vid analyser av utjordar, och vid källkritisk granskning av de äldre geometriska kartorna.

3.1 Fastighetsstrukturen i Lysings härad 1640

Figur 3.1 visar bebyggelsen i Lysings härad, med utjordar och hemman omkring 1640. Denna bygger på uppgifterna i de två tillgängliga kartvolymerna (D10a och D10b). Kartfiguren har arbetats fram vartefter jag bearbetat källmaterialet, och fungerar som översikt till alla mina exempel. Den

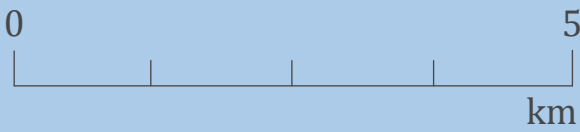
91 Konzepten sändes inte in till kammaren, vilket förklarar att de sällan bevarats bevarats. En notis på omslaget till koncepten för Lysings härad lyder: ”Oduglige chartor på byar i Lysings härad af Anders Börjesson omkring 1640, ankomne i december 1795” (D10a: Försättsblad).

visar precis var utjordarna finns och till vilka hemman de tillhör. Utjordarnas symboler följer typologin från kapitel 2, med tre huvudtyper av utjordar: obebyggda ägoområden (typ 1), byamålsutjordar (typ 2b) och enstaka jordar (typ 3). Särägblock inom byar (typ 2a) och utjordar inom oreglerade skiften (typ 2c) förekommer inte i Lysings härad. Som enstaka jordar har jag på kartan inkluderat all jord som kallas *ffjäll*, *hump* eller liknande, även om inte alla av dessa är utjordar. Att skilja en enstaka jord som är utjord från andra enskilda jordar låter sig inte göras utan analys, med bedömning från fall till fall. Denna grupp kommer jag att återkomma till längre fram i detta kapitel, efter att jag behandlat byamålsutjordarna.

Läget för utjordar och hemman är bedömt utifrån 1640-talskartorna, om än något justerade för att inte överlappa varandra på figuren. De heldragna linjerna visar lantmätarnas redovisning över vilka hemman som innehar utjordar. Dessa rumsliga förbindelser tar jag upp i slutet av kapitlet. En företeelse som jag inte tagit upp tidigare är hemman med två eller flera byamål, eller ”tvenne bol” som lantmätarna kan uttrycka det. Dessa är svårbedömda, men avser sannolikt flera gånger byamålsutjordar, då de till karaktären är likartade. På figuren visas de med en egen symbol. Även dessa återkommer jag till.

Det ska tilläggas att figur 3.1 inte visar alla bebyggelseenheter i Lysings härad. Urvalet är de enheter som karterades omkring 1640. Helt frälseägda enheter karterades sällan. Detta gäller bland annat delar av Ödeshögs socken, där kartfiguren lämnar ett tomrum. Några utjordar tillhör hemman som ligger i byar som saknar karta. Var dessa ligger har jag märkt ut med ortnamnet inom parentes.

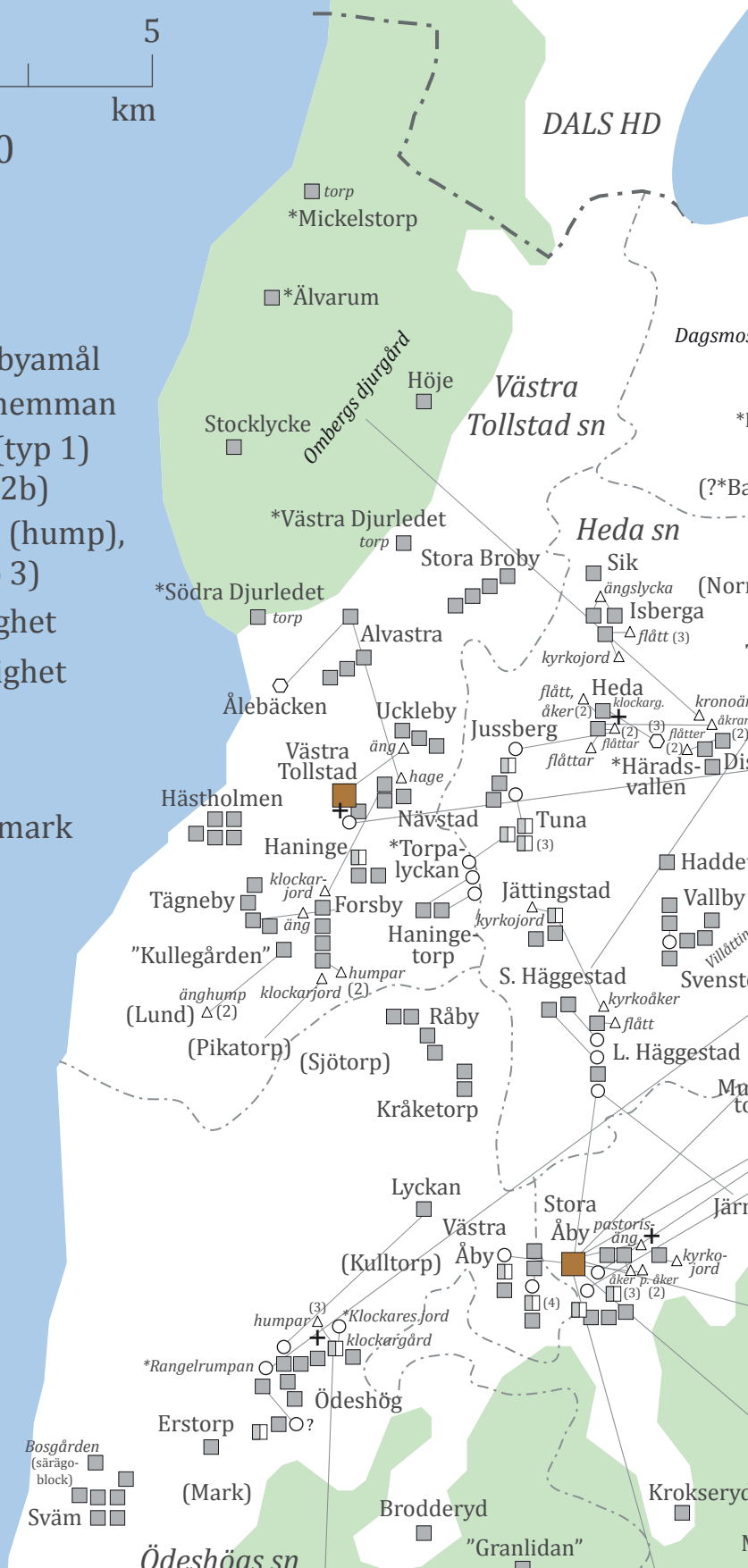
Sammantaget är det cirka 270 bebyggelseenheter i Lysings härad som karterats, och inom dessa omkring 400 hemman och 90 utjordar. Siffran 400 hemman kan jämföras med de cirka 430 hemman som Lars-Olof Larsson sammanställt utifrån kronans jordeböcker från 1640 (Larsson 1972 s 100). Differensen på cirka 30 hemman beror på huvudsakligen på att frälsehemman saknas i kartmaterialet.

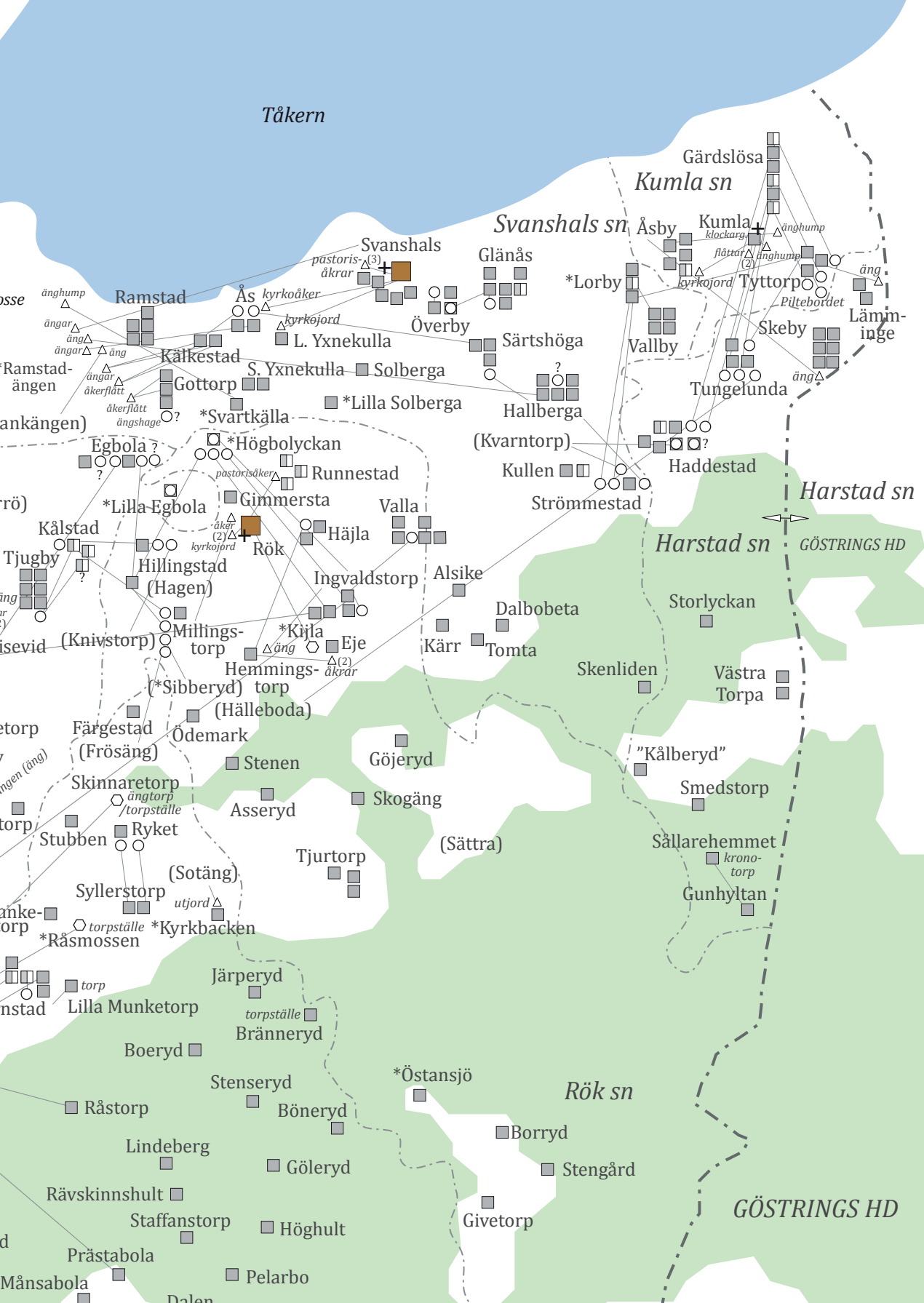

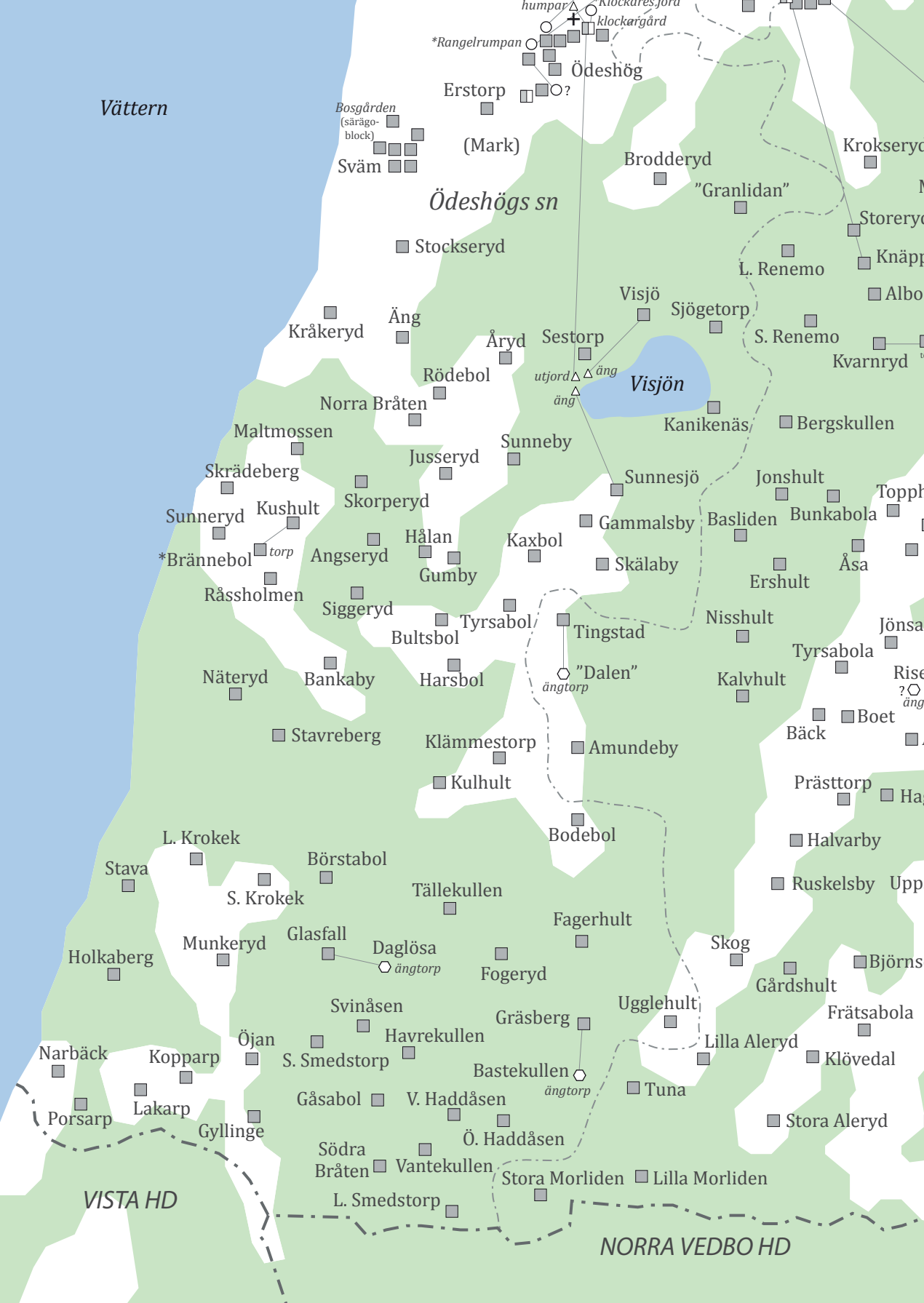
Lysings härad ca 1640

- Kyrka
- Prästgård
- Hemman
- Hemman med flera byamål
- Utjord bebyggd till hemman
- Utjord, ägoområde (typ 1)
- Byamålsutjord (typ 2b)
- Enskild mindre jord (hump), eller utjordsteg (typ 3)
- Utjordarnas tillhörighet
- Oklar status/tillhörighet
- Sockengräns
- Häradsgrens
- skog
- öppen mark

O. Karsvall 2016

Vättern

Ödeshögs sn

Visjön

VISTA HD

NORRA VEDBO HD

*Rangelrumpan
Bosgården (särägo-block)
Sväm
(Mark)

Erstorp

Brodderyd

Krokseryd

Stockseryd

"Granlidan"

Storeryd

Kråkeryd

Äng

Visjö

Sjögetorp

L. Renemo

Albo

Åryd

Sestorp

S. Renemo

Kvarnryd

Rödebol

utjord
äng

Visjön

Kanikenäs

Bergskullen

Norra Bråten

Jusseryd

Sunneby

Sunnesjö

Jonshult

Topp

Maltmossen

Skrådeberg

Skorperyd

Kaxbol

Gammalsby

Basliden

Bunkabola

Sunneryd

Kushult

Angseryd

Hålan

Gumby

Skälaby

Ershult

Åsa

*Brännebol
corp

Råssholmen

Siggeryd

Tyrabol

Tingstad

Nisshult

Jönsa

Näteryd

Bankaby

Harsbol

"Dalen"
ängtorp

Kalvhult

Rise
? ang

Stavreberg

Klämmestorp

Amundeby

Bäck

Boet

Stava

L. Krokek

Börstabol

Tällekullen

Fagerhult

Halvarby

Ruskelsby Upp

S. Krokek

Holkaberg

Munkeryd

Glasfall

Daglösa
ängtorp

Fogeryd

Skog

Gårdshult

Björns

Narbäck

Kopparp

Öjan

S. Smedstorp

Havrekullen

Gräsberg

Ugglehult

Lilla Aleryd

Frätsabola

Porsarp

Lakarp

Gyllinge

Gåsabol

V. Haddåsen

Bastekullen
ängtorp

Tuna

Stora Aleryd

Södra Bråten

Ö. Haddåsen

Stora Morliden

Lilla Morliden

L. Smedstorp

Vantekullen

Åby sn

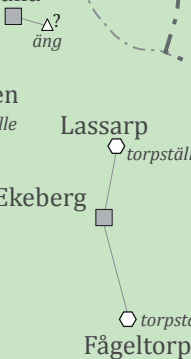
GÖSTRINGS HD

NORRA VEDBO HD

- Råstorp
- Lindeberg
- Rävskinnshult
- Staffanstorp
- Prästabola
- Månsabola
- Ingebola
- Jonstorp
- Hällan
- Skramlan
- Bro
- Sjögård
- Bonderyd
- Stenkilsby
- Sonaby
- Lyckan
- Bökö
- Hemmingsby
- Kälkebo
- Toretorp
- Ermundeby
- Krisseby
- Blixthult
- Västantorp
- Öna
- Stengårdshult
- Skräddarp

- Böneryd
- Göleryd
- Höghult
- Pelarbo
- Håletorp
- Åsgårda
- Fagerhult
- Hägena
- Fivlefall
- Hålan
- Pukeryd
- Olstorp

- Borryd
- Stengård
- Givetorp
- Lilla Sandkulla
- Hallången
- Lassarp
- Ekeberg
- Slangeryd
- Fågeltorp
- Svärdstorp
- Hult

Figur 3.1. Lysings härad, Östergötland, 1640. Ortnamnen följer modern stavning. Oklara namn markeras med asterisk (*). Underlagskartan som skiljer mellan öppen mark och skog, bygger på moderna kartor. Socken- och häradsgärns följder indelningen 1640 men gör inte anspråk på att vara exakta. Källa: ÄGK (D10a, D10b).

Naturgeografiskt delas Lysings härad in i en nordlig slättbygdsdel – Tåkernbygden inom Vadstenaslätten – och en sydlig skogsbygdsdel, Hålaveden. Den tydliga gränsen mellan slätt och skog sätts i samband med häradnamnet Lysing, ”ljus öppen plats, glänta” (SOL 2003 s 200f). Även bebyggelsestrukturen följer denna gräns. Som framgår av figur 3.1 består skogsbygden helt av ensamgårdar medan slättbygden präglas av byar. Inom byarna på slättbygden finns merparten av utjordarna. Här finns också en typologisk skillnad. Alla byamålsutjordar (typ 2b) finns på slättbygden medan, utjordarna i skogsbygden är obebyggda ägoområden (typ 3).

Innan jag fortsätter analysen ska terminologin på kartorna kommenteras. Det förekommer flera utjordstermer, som bidrar till tolkningen av vad utjordarna avser. Vad en utjord kallas på ett koncept kan också skilja sig från vad som står på renovationen. I mina exempel, och i tabeller och figurer, redovisar jag därför lantmätarnas egna benämningar. Följande utjordstermer förekommer:

- Obebyggda ägoområden (typ 1): *utjord, äng, ängtorp, torp, torpställe*
- Särägblock (typ 2a): *utjord, flått*
- Byamålsutjordar (typ 2b): *utjord, otting, bol, bord, skifte, utbol*
- Enskilda jordar (typ 3): *utjord, hump, flått, åker, kyrkoåker, kyrkojord, äng*

Här kan ett konstaterande göras: konceptkartorna innehåller termer och uttryck som uppenbarligen användes i byarna, men talar sällan explicit om *utjord*. De färdigställda kartorna däremot rättar sig efter den kamerala jordeboksterminologin, och här används regelbundet ordet *utjord* och mer sällan bygdetermerna.

Termerna ger information om exempelvis markslag (*åker, äng*), vem som innehåft jorden (*kyrkojord*), och kan upplysa om att jorden ingår i ett tegskifte (*skifte, bord*). Rimligen handlar det om bygdetermer som blivit normaliserade när de tagits upp i de färdiga kartorna.⁹² En antydning till normalisering finns också på koncepten, då det i några fall används dubbla uttryck, exempelvis ”utjord eller otting” (t.ex. D10a:15). Man ska alltså ha i åtanke att bakom det kamerala utjordsbegreppet finns en rad andra uttryck. Det betyder inte att alla *åkrar, humpar* och så vidare är utjordar, men det säger att en och samma

⁹² Att *utjord* inte var en bygdeterm för obebyggda enheter inom byar, utan ett begrepp som skapades på kammaren, är något jag utvecklar mer i kapitel 6.

jordenhet kan benämnas på flera sätt. Det går inte att kategoriskt följa lantmätarnas språkbruk om man ska identifiera utjordar, utan bedömningen av vad som är en utjord måste utgå från analys av karttext och kartbild (jfr s 49ff).

Uplägget är att jag börjar med slättbygden och byamålsutjordarna (typ 2b), för att sedan komma in på enskilda jordar (typ 3), och sist obebyggda ägoområden (typ 1).

3.2 Byamålsutjordarna

Hälften av utjordarna i Lysings härad är byamålsutjordar. Det motsvarar fördelningen i landet som helhet. För att ta sig an dessa behöver analyserna utgå från deras tomter. I det reglerade tegskiftet, solskiftet, är en gårdstomt ett rättsligt dokument som markerar en andel av byn (ett byamål) med bestämda tegar. Som konstaterats tidigare karterade lantmätarna sällan de enskilda tegarna (se s 93f). De behövde inte karteras för att genomföra areaberäkningar. Om tegskiftet var reglerat var det tillräckligt att mäta hela byjorden och sedan dividera den totala arealen med byamålet. Solskiftade byar var därför enklare att areabestämma på gårdsnivå (per hemman och utjord) än byar utan reglering, där varje teg måste mätas. Lantmätarna tog reda på byamålen, som uppmättes antingen utifrån bredden på gårdstomterna eller utifrån bredden på vissa åkertegar (tomtåkrar). Hemmanen visas med en tomt, och på denna en hussymbol, som symboliserar hemmanets olika gårdshus och byggnader. Byamålsutjordarna visas med en obebyggd tomt, som är av samma slag som de hemmanen har.⁹³

Man brukar lyfta fram att det var av rättviseskäl som byar solskiftades, så att alla fick del av den bättre och den sämre jorden i byn (se KLNLM, *Solskifte*, av David Hannerberg). Men en annan finess var alltså att mätförfarande och beräkningarna av jordbruksenheterna förenklades. Solskiftet innebar också att jordstrukturen, tomternas och tegarnas placering, i stort sett blev låsta för förändringar. Poängen här – som jag kommer att återkomma till – är att utjordarna på slättbygden är nära kopplade till solskiftet.⁹⁴

Som framgår av tabell 3.1 är byamålsutjordarna olika stora. Tabellen visar den sammanlagda storleken för åker och äng per bebyggelseenhet. Det finns utjordar som är stora som hela hemman, exempelvis i Ingvaldstorp, och det

93 På vissa kartor i Lysings härad är inte tomterna för hemman och utjordar karterad, men det betyder inte att tomter inte fanns. Att utjordar med byamål saknar tomt är ovanligt, och kommenteras särskilt av lantmätarna, exempelvis för Strömmestad: ”En frelsevthiord till Quarnetorp och hafuer ingen tomp. Men i byeskifte hafuer denne vthiord 5 alnar bred åker” (D10b:23–24).

94 Om solskiftets funktion, ålder och utbredning finns olika hypoteser och få slutsatser är dragna inom forskningen. Jag hoppas kunna återkomma till dessa frågor i ett annat sammanhang.

finns betydligt mindre utjordar, bland annat i Särtshöga och Hallberga. Storleken behöver dock diskuteras i relation till antalet utjordar per bebyggelseenhet. Utjordarna i alla tre ovan nämnde byar är, trots sina olika storlekar, jämförbara med halva eller fjärdedels hemman inom sina byar. De allra minsta utjordarna, med något enstaka tunnland åker, finns i byar med två eller fler byamålsutjordar. Det gäller bland annat Strömmestad, Västra Åby och Millingstorp. Den sammanlagda utjordsstorleken i dessa byar är jämförbar med hela hemman. Vad som framträder är ett samband mellan utjordarnas storlek och antalet utjordar per bebyggelseenhet. Ju fler utjordar det finns inom byarna desto mindre är utjordarna i genomsnitt. Det gäller inte alla byar, men tendensen är att antalet påverkar storleken.

Lysings härad är inget särfall utan sambandet finns också på nationell nivå. Ser man till hela statistiken över byamålsutjordar så framgår att de som ligger ensamma i byar med andra hemman i genomsnitt är 6,1 tunnland i åkern (ÄGK). När det finns två byamålsutjordar i samma by är de i genomsnitt 4,6 tunnland i åkern. Med tre byamålsutjordar inom samma by är den genomsnittliga åkerstorleken 3,5 tunnland åker. Därefter upphör sambandet mellan ökat antal byamålsutjordar och minskad total storlek per byamålsutjord. Fler än fyra byamålsutjordar leder inte till att den genomsnittliga storleken minskar. Minsta storlek för byamålsutjordar är cirka 2 tunnland, som också är lägsta storlek för hemman med byamål. Det finns alltså en nedre gräns för hur små byamålsenheter (hemman och utjordar) kunde vara, och denna gräns går vid omkring 2 tunnland åker.

Den rimliga förklaringen till att utjordarna är mindre när de är flertaliga inom samma by är att de blivit uppdelade, det vill säga att de i ett tidigare skede hängt ihop och bildat en större enhet. Delningar har gjort att antalet utjordar ökat (antalet delar), men jordmängden har varit densamma.

En annan faktor som talar för att mindre utjordar hänger samma med andra mindre utjordar inom samma by är att utjordarna flera gånger har sina tomter placerade intill varandra. Att detta kan indikera ödeläggelse har tidigare uppmärksammats av Staffan Helmfrid, och jag landar i samma slutsats (se s 30 figur I.3, exemplet Hageby).

Tabell 3.1.
 Antalet och storleken på byamålsutjordarna i Lysings härad, cirka 1640

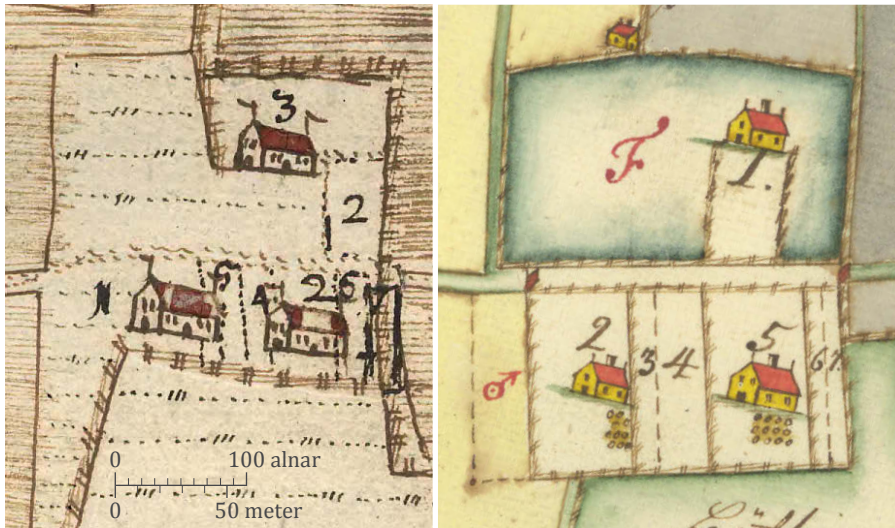
Bebyggelseenhet	Antal utjordar	Åkerstorlek (tunnland)	Antal hölass	Åkerstorlek per utjord (intervall)
Haddestad	5	36,3	41	3,6–13,3
*Lilla Häggestad	3	21,5	16	3,3–10,8
Strömmestad	4	28,6	28	1,7–14,8
Hillingstad	2	28,3	10	14,1–14,1
*Högbohyckan	4	24,0	10	4,3–11,6
Tungelunda	4	23,0	8	3,9–9,8
Ås	2	23,0	6	11,5–11,5
Millingstorp	4	21,5	28	2,8–11,8
Ingvaldstorp	1	19,8	15	
Egbola	3	19,1	24	3,1–9,8
Överby	1	18,8	10	
Valla	1	14,0	8	
Tyttorp	3	13,3	17	3,3–5,9
Tjugby	1	12,8	10	
Häjla	1	9,0	10	
Glånås	1	8,0	7	
Jussberg	1	7,9	5	
Kålstad	1	6,0	7	
Vallby	1	5,2	6	
Särtshöga	1	4,3	2	
Hallberga	1	4,0	3	

Källa: D10a; D10b

Anm: I Åby kyrkby, Västra Åby och Ödeshög finns byamålsutjordar men antalet och storleken är osäkert.

Tungelunda i Harstads socken är ett sådant exempel. Här finns fyra utjordar med smala tomter som ligger parvisa, två och två, vilket indikerar uppdelningar av två tidigare större utjordar. Den solskiftade tomtplanen för Tungelunda visar tomter för tre hemman (nummer 1–3) och fyra utjordar (nummer 4–7). Alla utjordar har en egen tomt. Nummer 7 syns svagt till höger i den nedre tomtraden (figur 3.2). Utjorden nummer 4 och 5 respektive 6 och 7 ansluter till varandra. Utjordstomterna är smala och inte stora nog att bygga gårdshus på. Det stärker intrycket av att de hängt ihop och bildat två tidigare större enheter. Denna tes stöds också av kartan 1695, där de parvisa utjordarna ligger inom

gemensam hägnad. De delas till fyra utjordar med en streckad ägo gräns, som lantmätaren sannolikt märkt ut på basis av råmärken som funnits på tomten.

Figur 3.2. Tomterna i Tungelunda i Harstads socken, cirka 1640 och 1695. Antagligen är det i stort sett samma tomtindelningen som avses på de två kartgenerationerna. Skillnaderna beror främst på olika grad av generalisering. För Tungelunda finns ingen bevarad konceptkarta. Källa: D10b:4; LSA D134–21:1.

De kvantitativa uppgifterna om byamål, åker och äng gör att utjordarna tillsammans upptar 28 procent av Tungelunda (tabell 3.2). Antal utjordarna är fyra gentemot hemmanen som är tre. Att utifrån storleksuppgifterna tolka hur utjordarna tidigare hängt samman är svårt. De två skatteutjordarna nummer 4 och 5 blir tillsammans större än hemmanet nummer 3. Utjordarna nummer 6 och 7 blir mindre. Följt av resonemanget att utjordarna haft ursprung som två bebyggda hemman följer att Tungelunda bestått av tre olika stora gårdar. Tolkning är osäker, men att utjordarna är delade framstår som säkert.

Flera byar visar på en liknande situation som den i Tungelunda. En av dessa är Ås i Svanshals socken. Här finns två utjordar som sannolikt är uppdelade från en tidigare större enhet. Flera faktorer binder dem samma. De har sin tomt intill varandra, båda är skattejord, de är lika stora och deras sammanlagda storlek svarar mot ett helt hemman i Ås. Situationen 1640 kan bekräftas av en senare karta från 1683, där de två utjordarna ligger inom samma hägnad. En skillnad på den yngre kartan är att den ena utjorden har ytterligare en tomt del, placerad i den östra änden av tomtplanen (figur 3.3).

Tabell 3.2. *Tungelunda i Harstads socken, cirka 1640*

Jordnatur (nr)	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal (hölass)	Tunnland/alnar	Hölass/alnar	Till vem utjorden tillhör
kr (1)	1 hemman	22	19,63	8	0,89	0,36	
kr (2)	1 hemman	31	28,00	10	0,90	0,32	
kr (3)	1/2 hemman	11	9,75	4	0,89	0,36	
sk uj (4)	utjord	11	9,75	4	0,89	0,36	Tyttorp (nr 1)
sk uj (5)	utjord	6	5,50	2	0,92	0,33	Gärdslösa (nr 5)
fr uj (6)	utjord	4	3,63	1	0,91	0,25	Hällebo (Röks sn)
sk uj (7)	utjord	4	3,63	1	0,91	0,25	Gärdslösa (nr 6)
	Totalt:	89	79,88	30			
	Varav utjordar		22,50	8			
	Andel utjordar		28%	27%			

Källa: D10b:4

Anm: kr = kronohemman, sk uj = skatteutjord, fr uj = frälseutjord

Figur 3.3. Ås i Svanshals socken, cirka 1640 och 1683. För Ås finns ingen bevarad konceptkarta. Källa: D10b:18; LSA D13:146–47.

Vi har alltså fyra faktorer som antyder uppdelning: att antalet utjordar är minst två, tomternas parvisa placering, överensstämmande jordnatur och förekomsten av likstora utjordar. Dessa variabler kan ligga till grund för en större identifiering av möjliga delade byamålsutjordar.

Tabell 3.3 visar hur väl byamålsutjordarna i Lysings härad uppfyller dessa kriterier. Urvalet gäller byar med två eller flera byamålsutjordar. De första två kriterierna är enligt min uppfattning de starkaste. Överensstämmande jordnatur kan betyda att utjordarna haft samma ägare, men jordnatur kan ändras vid ägarbyten. Därför är detta kriterium svagare. Det fjärde kriteriet, att utjordarna i en by är likstora, antyder att en tidigare större utjord blivit kluven på mitten. Inte heller detta är ett absolut kriterium eftersom man också kan dela en enhet

till olika stora bitar. Men i kombination med de två andra kriterierna stärks argumentet att det handlar om delningar. Även när tre kriterier sammanfaller, som det bland annat gör i Tungelunda och Ås, så talar det starkt för att en uppdelning har ägt rum. Man skulle kunna lägga till ett femte kriterium: att utjordarna tillsammans ska bilda en hemmansstor enhet. Men eftersom hemmansstorleken varierar så har jag valt att inte ta med detta.

Tabell 3.3 *Bebyggelseenheter med minst två byamålsutjordar i Lysings härad, cirka 1640*

Bebyggelseenhet	Antal utjordar	Minst två ligger parvis	Minst två har samma jordnatur	Minst två är lika stora
Egbola	4	x	x	x
Haddestad	3	x	x	
Hillingstad	2	x	x	x
*Högbolyckan	4	x	x	x
*Lilla Häggestad	3	x	x	
Millingstorp	4	x	x	x
Strömmestad	4	x	x	
Tungelunda	4	x	x	x
Tyttorp	4	x	x	
Ås	2	x	x	x

Anm: Byamålsutjordar finns även i Åby kyrkby, Västra Åby och Ödeshög men för dessa är tolkningen osäker

Källa: ÅGK

För att illustrera komplexiteten med flera utjordar i samma by så ska jag behandla tre byar mer utförligt. Först Millingstorp sedan Tyttorp och sist Lilla Häggestad. I alla förekommer byamålsutjordar som sannolikt blivit delade. I de två senare exemplen finns också mindre enstaka jordar. Analyserna leder fram till att dessa mindre jordar med någorlunda god säkerhet kan tolkas som tegar separerade från byamålsutjordarna. Med andra ord finns det en koppling mellan utjordar på gårdsnivå (typ 2) och enstaka jordar (typ 3).

Millingstorp: Exempel på uppdelade byamålsutjordar

Millingstorp ligger i Röks socken söder om Tåkern på Vadstenaslätten. Byn avmättes första gången 1640. Kartan visar ett enstaka hemman, markerad med en hussymbol med nummer 1 (figur 3.4). Intill hemmanets gårdstomt finns fyra

markeringar, nummer 2–5, specificerade som utjordar.⁹⁵ Att hemmanet är bebyggt syns tydligt, men hur ska utjordarna förklaras?

Att det fanns ett hemman och fyra utjordar betyder att jorden i Millingstorp – åker, äng och andra ägor – var uppdelade på fem byamålsenheter eller fastigheter. Störst var hemmanet nummer 1. Detta hade 42,5 tunnland åker, vilket motsvarar omkring 20 hektar åker – för sin tid ett stort åkerinnehav.⁹⁶ Även utjordarna hade åker. Den största (nummer 2) hade 10,75 tunnland. Den minsta (nummer 5) hade 3 tunnland. Tillsammans hade utjordarna 21,5 tunnland, alltså hälften mot hemmanet. Även ängsmarken i Millingstorp fördelades efter samma proportion som åkern (tabell 3.4).

Figur 3.4. Millingstorp i Rök socken, cirka 1640. Renovationen till vänster: Ägora är uppdelade på fem fastigheter. Nummer 1 är ett bebyggt hemman, markerad med hussymbol. De fyra övriga, nummer 2 till 5, är utjordar och markeras på kartan med obebyggda tomter. Till höger visas konceptkartan. På denna visas inte utjordarnas tomter men de beskrivs i den tillhörande karttexten. Källa: D10b:53–54; D10a:53–54.

Vilka ägde och brukade utjordarna? Lantmätaren redovisar ägandeförhållandena för varje utjord. De tillhör hemman i Hagen, Sibberyd, Kålstad och Frösäng som alla ligger i närheten av Millingstorp (figur 3.5). Hagen och Sibberyd gränsar till Millingstorp. Kålstad och Frösäng finns inom en radie av två kilometer i andra socknar: Kålstad i Heda socken och Frösäng i Åby socken. Av dessa utmärker sig Sibberyd, som i början av 1400-talet i brev

⁹⁵ Till Millingstorp hör också ett åkerstycke (*hump*) i Rök, som ligger vid kyrkan, om 1,75 tunnland. Den är sannolikt en kyrkojord, och lantmätaren benämner den inte som *utjord* (D10b:41–42).

⁹⁶ Hemman i västra Östergötlands slättbygd hade vid 1600-talets mitt vanligen 10–20 tunnland åker, varav hälften brukades årligen. Mindre hemman hade ca 5 tunnland åker totalt (Karsvall 2014 s 194).

noteras som ett ödetorp och i Vasatidens jordeböcker först kallas *ödetorp*, sedan *utjord* men vid slutet av 1500-talet är den ett bebyggt hemman. Hemmanet i Sibberyd bör därför inte ha innehaft utjorden i Millingstorp särskilt länge, då Sibberyd tidigare varit en utjord.⁹⁷

Figur 3.5. Relationerna mellan utjordar i Millingstorp och de hemman som de tillhör cirka 1640. Fler utjordar än de som visas i figuren finns i byarna runt omkring Millingstorp (jfr figur 3.1).

Tabell 3.4. Millingstorp i Röks socken, cirka 1640

Jordnatur (nr)	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal (hölass)	Tunnland/ alnar	Hölass/ alnar	Till vem utjorden hör
sk (1)	1,5 hemman	64	42,5	50	0,66	0,78	
sk uj (2)	utjord/0,5 hemman	16	10,75	14	0,67	0,88	Kålstad (nr 1)
sk uj (3)	utjord/atting	6	4	5	0,67	0,83	Hagen
kr uj (4)	utjord	6	4	5	0,67	0,83	Sibberyd
fr uj (5)	utjord	4	2,75	4	0,69	1,00	Frösäng
	Totalt:	96	64,0	78			
	Varav utjordar		21,5	28			
	Andel utjordar		34%	36%			

Källa: D10a:53-54; D10b:53-54

Anm: sk = skatthemman, sk uj = skatteutjord, kr uj = kronoutjord, fr uj = frälseutjord

97 Sibberyd tycks ha varit bebott år 1418 (Liedgren 1994 s 54; SDHK nr 19125) men benämns som *ödetorp* till ett hemman i Tuna i Heda socken omkring 1540 (t.ex. ÖH 1543:6; 1544:2) och som *kronoutjord* till Hästäng i Röks socken under 1550-talet (t.ex. ÖH 1552:2). Senare har utjorden blivit bebyggd, något som antyds i jordeboken 1589:11 "Olof i Sibberyd" (fol 58v). Jfr Andersson (1992) med lokalisering av Sibberyd (s 153f).

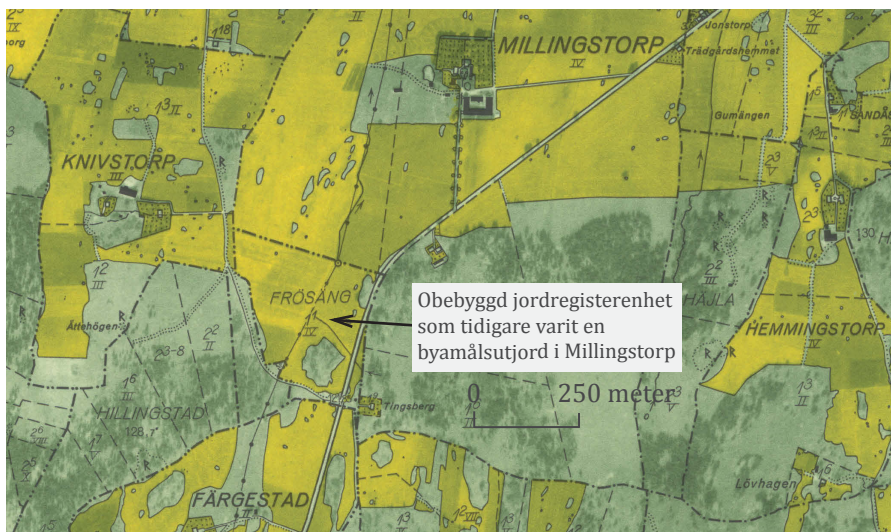
Den gynnsamma källsituationen i Sverige gör att Millingstorp, med hjälp av jordeböcker, kan följas flera generationer bakåt i tiden, tillbaka till 1540-talet. När Gustav Vasas fogdar registrerade Millingstorp under 1540-talet noterades ett skattehemman och en kyrkoutjord.⁹⁸ Sannolikt är det denna utjord som lantmätaren 1640 anger som kronoutjord. Lantmätarna hade nämligen vanan att översätta tidigare kyrkoägda enheter som kronans egendom. De andra utjordarna, två skatteutjordar och en frälseutjord, saknas i jordeböckerna. Frälseutjordar togs sällan upp i kronans jordeböcker, och för Lysings härad saknas även skatteutjordarna, som vanligen finns i jordeböckerna för Östergötland (jfr s 335). Lantmätarens beskrivning 1640 är därför första gången som hela byn redovisas. Möjligheten finns att fastighetsstrukturen, med ett hemman och fyra utjordar, har varit densamma ett sekel eller ännu längre. Att kontinuiteten för utjordarna i solskiftade byar är hög var slutsatsen jag drog i min tidigare studie som gällde Svanshals socken (Karsvall 2011 s 31ff). Det mesta pekar på att Millingstorp, som ligger i grannsocken Rök, följer samma mönster, och går tillbaka till en period före 1500-talets mitt.⁹⁹

Att utjordar har lång kontinuitet märks också när man jämför med yngre kartor. Trots stora förändringar inom jordbruket, och trots att ägorna omfördelades vid storskiftet 1761 och vid enskiftet 1823, så har en utjord i Millingstorp blivit kvar fram tills idag. Den fotobaserade ekonomiska kartan från mitten av 1900-talet visar en obebyggd jordregisterenhet i Millingstorps sydvästra hörn, med namnet *Frösäng* (figur 3.6). Denna gräns lades ut i samband med enskiftet 1823, men ägoförhållandet går tillbaka på den utjord Frösäng hade haft i Millingstorp sedan åtminstone 1640-talet.¹⁰⁰ Själva byn Frösäng ligger något längre söder ut. Det var inte bara hemmanen som skiftades under 1700- och 1800-talen, även utjordar bröts ut och förlades till nya skiften efter det att solskiftet upphörde att gälla. Av fyra utjordar i Millingstorp kan en följas framåt i tiden. De andra har rationaliserats bort. För att fånga företeelsen med utjordar måste man därför utgå från de äldsta kartorna från 1600-talet. Utgår man från senare kartor är risken stor att de flesta utjordarna inte finns kvar, samt att det skapats nya tegskiften och nya ägogränser.

98 Första uppgifterna om utjordar i Millingstorp ges i ÖH 1543:6 fol 106r, s 199 och 1545:6A s 130, under rubriken kyrkoutjord: ”Lasse i Ås [i Svanshals socken] av en utjord i Millingstorp landgille penningar 6”.

99 I kapitel 4 behandlas utjordarnas ålder mer ingående.

100 Storskifte 1761 (LSA D87–31:1); enskifte 1823 (LSA D87–31:2).

Figur 3.6. Utsnitt över Millingstorp på den flygfotobaserade ekonomiska kartan från 1948. En obebyggd jordregisterenhet som tillhör Frösäng bildar en enklav i Millingstorps sydvästra hörn. Källa: RAK 1948 (8 E HJO 2 h RÖK).

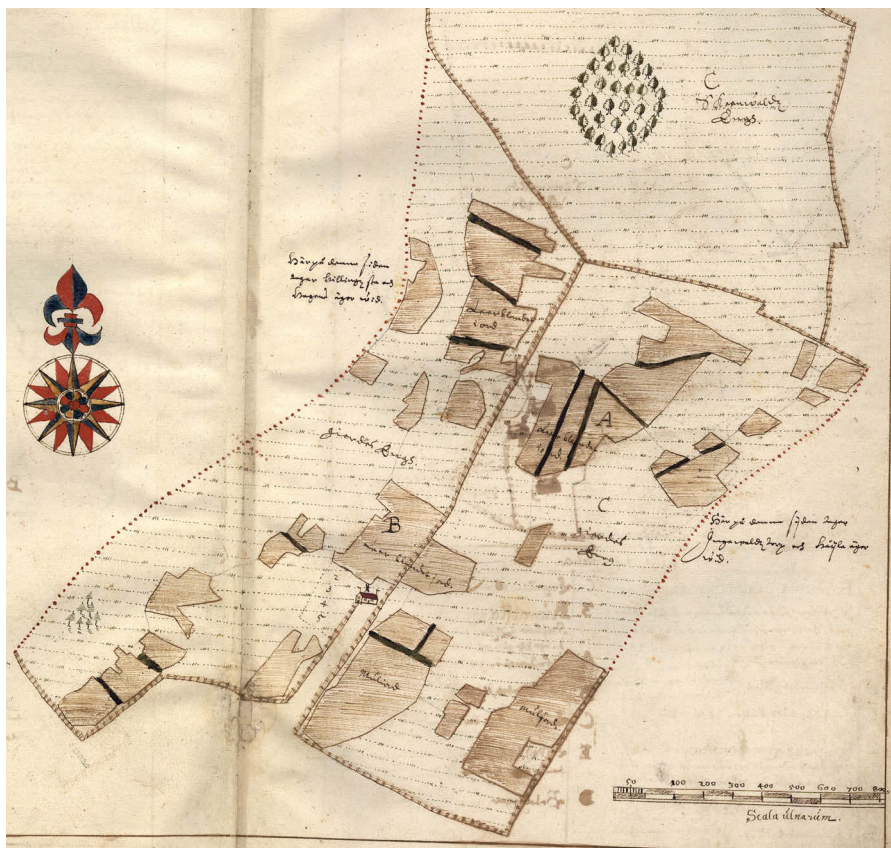
Är utjordarna i Millingstorp ödegårdar?

Kartan från 1640 över utjordarna i Millingstorp stämmer inte med vedertagna bilden av var i landskapet en senmedeltida ödeläggelse är att förvänta. Vadstenaslätten är en centralbygd med uteslutande äldre bebyggelser. Millingstorp är inte något vanligt hemman, utan en stor gård med över 40 tunnland åker, och utjordarna är inga ängs- eller betesresurser, så som man kan förvänta att ödegårdar användes, utan de innehåller både åker och äng och markeras med tomter mitt i byn.

Finns det indicier i Millingstorp som talar för att en bebyggelseödeläggelse har ägt rum? Finns det andra förklaringar till utjordarna? Tillspetsat kan man säga att det finns två sannolika scenarier: antingen har utjordarna sitt ursprung i gårdar som ödelagts eller så har utjordarna från början tillhört det bebyggda hemmanet i Millingstorp. I det första fallet har Millingstorp varit byggt som en by, det vill säga det har tidigare funnits flera gårdar. I det andra scenariot har den enstaka gården i Millingstorp varit betydligt större tidigare.

Vilken tolkning är mest sannolik? Kartbilden (figur 3.7) visar att åkern är fläckvis spridd i två gårdar med äng runtomkring. Inte osannolikt har en del av åkern blivit omlagd till äng (före 1640). Igenläggningen kan ha skett i samband

med att en eller flera gårdar lagts ner inom byn.¹⁰¹ Utjordarna och åkerns fläckvisa mönster kan alltså hänga ihop med en tidigare regression inom byn.

Figur 3.7. Millingstorp i Röks socken, cirka 1640. Källa: D10b:53–54.

Ödeläggelsehypotesen kan prövas mot äldre skriftliga belägg. Millingstorp omskrivs i flera brev från början av 1300-talet och under 1400-talet. Åtminstone tre personnamn (bönder) kan knytas till platsen i början av 1400-talet.¹⁰² Dessa bekräftar att Millingstorp var bebyggt. Antalet gårdar anges inte explicit, men två av bönderna namnges 1418–1419. Det bör alltså ha funnits två gårdar då. I ett brev 1432 är det möjligen en av utjordarna nämns, då en ”1

101 Jfr Tollin (2010) med kommentaren att bytomten ligger asymmetriskt i förhållande till åkern (s 22f).

102 ”Thomas i Millingstorp” 1399 (SDHK nr 15170; jfr nr 15172, 15175), ”Jönis i Millingstorp” 1418, ”Lasse i Millingstorp” 1419 (Liedgren 1994 s 54 och där anf. källor). Den äldsta uppgiften är från 1313 (SDHK nr 2565; jfr nr 6765). Jfr 1390 då ”1/8 jord med ett fiskevatten inom Ramstad” i Svanshals socken köps till Millingstorp (SDHK nr 13634).

åttning” i Millingstorp såldes till Hillingstad.¹⁰³ På kartan 1640 kallas också en av utjordarna för *en ottingh*, den som tillhör Hagen. Hagen har också band till Hillingstad. Enligt Hillingstads karta från 1640 var Hagen en del av Hillingstad by.¹⁰⁴ På kartan står: ”Hagen har 1 atting jord i Millingstorp” (D10b:52). Förmodligen är det samma jord och ägandeförhållande som nämns 1432.¹⁰⁵ Det kan i sådana fall betyda att en ödeläggelse skett någon gång 1419–1432.

Här finns ytterligare en faktor att väga in, nämligen tegstrukturen. Enligt lantmätarens beskrivning av Millingstorp har hemmanet och de fyra utjordarna var sitt byamål inom solskiftet. Tegarna synes inte då solskiftets fasta struktur medfört att lantmätaren inte behövde kartera varje teg. Men tomtmarkeringarna, numreringen 1–5, och byamålstalen antyder en uppdelning bland utjordarna. Tillsammans är utjordarna hälften så stora som hemmanet. Alla utjordar i Millingstorp bör därför inte varit självständiga bebyggelser på medeltiden. Att en tredjedel av byns åkerjord är uppdelad som fyra utjordar, talar för en tidigare gård som styckas upp i fyra delar. Dessa indikationer räcker inte helt för att avfärda hypotesen att utjordarna istället är avsöndrade från hemmanet. Men att utjordarna är flertaliga, åkerjordens fläckvisa utläggning, att de ligger inom solskiftets låsta struktur, samt de medeltida uppgifterna om flera jordägare i Millingstorp, talar starkt för ödeläggelsehypotesen, och att antalet gårdar i Millingstorp reducerats från minst två till en gård.

Solskiftet kan i sig indikera att utjordar varit bebyggda. Om Millingstorp vore en större ensamgård på medeltiden, där utjordarna ingick, då återstår att förklara varför jorden är tegskiftad. Det förväntade mönstret för ensamgårdar är att gården har sin jord samlad i ett ägostycke. Med bara en gård vore en ägouppdelning på marken inte nödvändig. Solskifte påbjöds visserligen i lagen fram till 1700-talets mitt. Strukturen med tomter och tegar under 1640-talet kan inte utan vidare kan föras tillbaka till omkring år 1300, då solskifte först nämns i Östgötalagen.¹⁰⁶ Om Millingstorp blev solskiftad under medeltiden så kan tegstrukturen ha gjorts om senare. Källmaterial som redovisar förändringarna på åkernivån under medeltiden finns dock inte. Att en av utjordarna på 1640-talet kan härledas tillbaka till 1540-talet antyder däremot att fastighetsstrukturen, åtminstone delvis, varit fast över ett sekel. Tillsammans med de medeltida beläggen så talar detta för att utjordarna har kontinuitet till

103 Liedgren 1994 s 54 och där anf. källor. Enligt samma brev var ”Joens” i Millingstorp faste.

104 Hagen ”hafwer halfwa sina äghor hema och halfwa borta”, d.v.s. i Hillingstad (D10a:52).

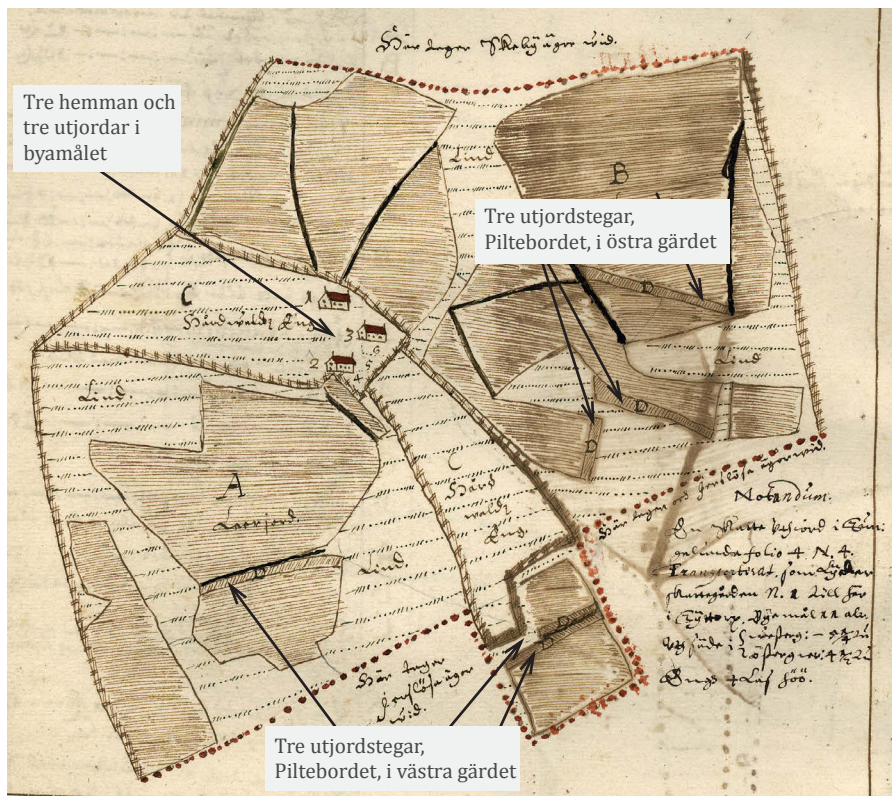
105 Att byamålsheter inom en solskiftad by, hemman och utjordar, omtalas som *attung* går tillbaka på det medeltida sättet att värdera jord efter jordetalet *attung*, som solskiftet utgick ifrån (se Ericsson 2012 s 21).

106 Solskifte påbjöds i 1734 års byggningsbalk (se Carlén 1841 s 68), men utgår därefter.

medeltiden. Att de förekommer som fyra utjordar på 1640-talet kan däremot vara resultat av uppdelningar som gjorts under olika perioder.

Byamålsutjordar och utjordstegar i Tyttorp

Tyttorp i Kumla socken har en situation som påminner om den i Millingstorp, med flera byamålsutjordar. Skillnaden är att det här finns en mindre utjord om 2 tunnland åker, som ligger i tre separata tegar (*humpar*). Är den minsta utjorden, som inte har något byamål, kopplad till de andra utjordarna?

Figur 3.8. Tyttorp i Kumla socken, cirka 1640. Tre hemman och tre utjordar redovisas i byamålet med nummer 1–6. Dessutom finns en utjord i separata tegar utanför byamålet, kallad *Piltebordet*. Källa: D10b:37.

Tyttorp redovisas 1640 med tre hemman och fyra utjordar. Tre av utjordarna har byamål med tomter intill de tre hemmanen. Den fjärde kommenteras: ”kallas *Piltebordet* och är tre åkrar[åkertegar] i varje gårde och är ett tunnland [åker]” (D10b:37). Namnelement *-bord* samt uppgiften att den består av tre tegar i varje gårde (sex tegar totalt) säger att dessa tegar är

placerade i tegskiftet.¹⁰⁷ Byamål och tomt saknas dock. Det bör handla om tegar som separerats från någon byamålsenhet. Att den är separerad från byamålet förklarar varför tegarna är särskilt utmärkta. Det var så lantmäterna gjorde i solskiftade byar; de karterade de tegar som låg utanför byamålet, medan byamålsenheterna endast markerades med sina tomter.

Jag ska återkomma till Piltebordet men först tolka helhetsbilden. Summeras all jord i Tyttorp så ser vi att utjordarna upptar 25 procent av byn. Utjordarna är fyra till antalet och hemman tre. Utjordarna bör därför ha blivit uppdelade. Frågan vi ställde tidigare är om byamålsutjordarna är avstyckade från hemmanen eller om de ska ses som uppdelningar från en tidigare större utjord. Det vill säga, finns det ett ägosamband mellan utjordarna och hemmanen eller är utjordarna inbördes kopplade till varandra? En tabell med jordinnehavet för hela byn underlättar analysen.

Tabell 3.5. Tyttorp i Kumla socken, cirka 1640

Jordnatur (nr/littera)	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal (höllass)	Tunnland/ alnar	Höllass/ alnar	Utjordarnas tillhörighet
sk (1)	1/2 hemman	21	16,75	12	0,80	0,57	
sk (2)	1/2 hemman	24	18,8	14	0,78	0,58	
kr (3)	1 hemman	21	16,75	26	0,80	1,24	
sk uj (4)	utjord	6	4,63	6	0,77	1,00	Gårdslösa (nr 6)
sk uj (5)	utjord/utbord	4	3,3	4	0,83	1,00	Gårdslösa (nr 4)
sk uj (6)	utjord/utbord	7	5,38	7	0,77	1,00	Gårdslösa (nr 1)
sk uj (D)	Piltebordet	-	2	-	-	-	Tyttorp (nr 2)
Totalt:		83	67,6	69			
Varav i utjordar:			15,3	17			
Utjordarna andel:			23%	25%			

Källa: D10a:37; D10b:37

Anm: kr= kronohemman, sk = skattehemman, sk uj = skatteutjord

För att pröva ödegårdstesen så utgår jag ifrån de kriterier som ställdes upp tidigare upp, om antalet utjordar, storleken, deras läge i byn och jordnaturen. För att börja med storlek så svarar utjordarna tillsammans nästan mot ett helt hemman i byn. Deras sammanlagda byamål uppgår till 17 alnar, att jämföra med hemmanen som är 21 och 24 alnar. Om Piltebordet inkluderas så kan ytterligare 2 tunnland adderas, vilket motsvarar två till tre alnar i byamålet.

¹⁰⁷ Bord är en vanlig term för solskiftade enheter i västra Östergötland i det äldre kartmaterialet och finns även som namnelement, exempelvis *Palmebordet* i Vallby i Heda socken (D10b:67–68) och *Drakebordet* i Fällinge och i Nedre Mjärdevi, båda i Helgona socken (D7:6–7, D7:147).

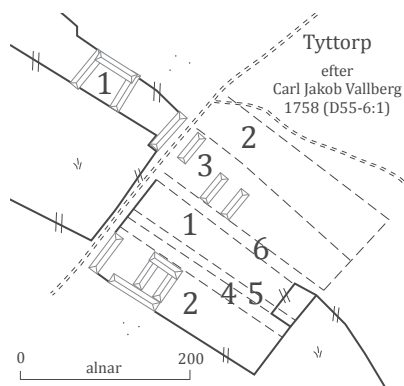
Kartbilden visar att byamålsutjordarna placeras intill varandra (figur 3.8). Vidare är alla utjordar skattejord, vilket stärker intrycket av ett gemensamt ursprung. De är dock olika stora, så om bakgrunden är en uppdelning av en större enhet till fyra mindre, så har varje del blivit olika stora.

Slutsatsen att alla fyra utjordar i Tyttorp har bildat en tidigare gård ska inte förhastas. Det finns också antydningar om samband mellan utjordarna och hemmanen. Hemman nummer 2, som är ett skattehemman, ligger intill utjordarna (figur 3.8). Om utjordarna hör hit blir tolkningen en annan. Det skulle betyda att skattehemmanet varit nära dubbelt så stort tidigare.

Utjordstomternas placering intill hemmanen i byn ger emellertid plats för ytterligare en gård i byn. På 1640-talskartan markeras inte tomtgränserna på kartan men däremot är de numrerade (figur 3.8). Uppfattningen att utjordarna hänger ihop skulle understödjas om det gick att bevisa att utjordarna intill varandra. Detta kan kontrolleras mot senare kartor.

Nästa karta över Tyttorp är storskifteskarta från 1758, och denna bekräftar att hemmanen och utjordarna ligger på de ställen som siffermarkeringarna visar på den äldre kartan (figur 3.9). Den bekräftar också att de nummer som utjordarna markeras med på den äldre kartan motsvarar geometriskt utlagda fysiska tomter. Den yngre kartan visar en rak tomtplan, med tomter för alla hemman och utjordar i byamålet. Utjordarna placeras mellan hemman nummer 2 och 3, precis som den äldre kartan visar. På kartan 1758 finns också två andra obebyggda tomter som inte har egna nummer på den äldre kartan. Dessa är dock inga utjordar, utan de tillhör hemmanen, och jag ska här förklara varför.

Kartan 1758 visar att hemman nummer 1 har sina gårdshus på andra sidan vägen, utanför den raka tomtplan som definierar byamålet. Den har ändå tilldelats en geometrisk tomt, som är obebyggd med nummer 1 inom tomtplanen (figur 3.9). Den är placerad mellan utjordarna nummer 5 och 6. Också på den äldre kartan står detta hemman vid sidan om. Utrymmet mellan hemman nummer 2 och 3 lämnar alltså plats för ytterligare en tomt. Rimligen har det första hemmanet haft sin solskiftade tomt här även 1640 (och tidigare).

Figur 3.9. Renritning av tomtplanen för Tyttorp, efter storskifteskartan 1758, av Carl Jakob Vallberg. Källa: LSA D55–6:1. Numreringen har jag anpassat så att jämförelsen med kartan från 1640 blir enklare (jfr figur 3.8).

Vad som inte framgår på den äldre kartan är att hemman nummer 2, som har sina gårdshus längst i söder, också innehar den obebyggda tomten längst i norr (figur 3.9). Inte heller denna obebyggda tomt är någon utjord utan den tillhör hemmanet som en extra tomt. Förklaringen har antagligen att göra med reglerna för solskiftet. Alla byamålsenheter skulle, om reglerna följdes, ha en tomt i den geometriskt reglerade tomtplanen. Ett hemman kunde inneha de bägge yttersta tomterna, och således har dubbla byamål. För Öland har detta uppmärksamrats av Sövle Göransson, som nämner att de yttre tomterna kunde kallas *renbord* (Göransson 1971 H:3). Jag återkommer till detta längre fram (se s 169f).

I Tyttorp kan emellertid förklaringen till de dubbla tomterna vara en annan. Lantmätaren Vallberg har antecknat solskiftesordningen, och den säger att utjord nummer 4 ”börjar byamålet i öster och söder” och att hemman nummer 2 avslutar i ”väster och norr”. Det betyder att den södra gården har sin rätta tomt i längst i norr. Ordningföljden i teglagen är således nummer 4, 5, 1, 6, 3 och 2 (figur 3.9). Först kommer två utjordar, sedan ett hemman, därefter igen en utjord och sista de två hemman. Ordningen har betydelse för hur vi ska tolka utjordarna. Den säger att utjordarna nummer 4 och 5 är parvisa och rimligen hör ihop. Utjorden nummer 6 däremot gränsar till hemman nummer 1 och 3. Eftersom nummer 1 är minst och skattejord kan utjorden höra dit. Då kvarstår att förklara varför hemman nummer 2 har sina gårdshus längst i söder, när dess tomt ligger längst i norr.

Möjligen finner vi förklaringen i Piltebordet, den fjärde utjorden som ligger utanför byamålet. Av kartan 1640 framgår att det är hemman nummer 2 som innehar Piltebordet. Man kan därför tänka sig följande scenario: Piltebordet har ursprungligen hängt ihop med utjordarna 4 och 5. De har haft ett byamål med

en tomt del längst i söder. Denna har sedan delats i tre bitar. Den minsta biten har ansetts vara för liten för att bilda ett byamål med tomt. Istället har den bestämts till några tegar som tagits från skiftet längst i söder. Hemman nummer 2 har dock kunnat hävda rätt till tomtplatsen i söder, och bebyggt denna. Piltebordet tillsammans med byamålsutjorden 4 och 5 bildar i sådana fall en enhet om cirka 12 alnar i byamålet med 10 tunnland åker. Det gör den till ett halvt hemman inom byn. Då hemman nummer 1 har sina gårdshus utanför tomten så öppnar det för tolkningen att även utjord nummer 6 hört ihop med de andra utjordarna.

En annan faktor som talar för utjordarna som en tidigare enhet är att alla utom Piltebordet tillhör hemman i grannbyn Gärdslösa (se tabell 3.5). Hade det bara funnits ett hemman i Gärdslösa så skulle utjordarna ha räknats som en enhet. Nu har det blivit tre byamålsenheter och en utbruten del, Piltebordet. Relationerna mellan hemman och utjordar ger alltså ytterligare en dimension på hur utjordarnas kan tolkas.

Kartan från 1758 upprättades inför storskiftet. Den visar en ägoindelning som ännu inte hade påverkats av en den nya jordreformen. Lantmätaren Carl Jakob Vallberg har noterat att man inom byn kommit överens om att inte ändra på solskiftets indelning. Däremot avsåg man att bryta ut utjordarna från byamålet och lägga dem i ett jordstycke längst söder ut i byn.¹⁰⁸ Denna utbrytning eller omfördelning hade ännu inte genomförts 1758. Trots att kartan gjordes mer än ett sekel senare så ger den information om tomterna som är relevanta i analysen av utjordarna. Möjligen har det skett mindre omförflyttningar 1640–1758. Men den äldre kartans numrering och den senare kartans redovisning av de fysiska tomterna är samstämmig. Utjordarna har legat intill varandra och de har genomgått en uppdelning. Utjordstomterna en och en är också för smala för att rymma gårdshus. På storskifteskartan (figur 3.9) mäter utjordstomterna 10 till 15 alnar i bredd, vilket grovt räknat motsvarar 6 till 9 meter, att jämföra med hemmanstomterna som är cirka 50 alnar i bredd.

Den minsta utjorden Piltebordet kan analyseras mer. Vi har gjort troligt att denna är utbruten från de andra byamålsutjordarna. För att återknyta till typologin i kapitel 2: i grunden har vi en byamålsutjord (typ 2b) som sannolikt delas upp fyra delar (typ 2b.II). Piltebordet har dock blivit så liten att den inte kan räknas till byamålet. Den näst minsta utjorden nummer 6 har tre tunnland åker och fyra lass hö. Piltebordet har 2 tunnland åker och ingen del i ången. En storleksskillnad från två till tre tunnland åker markerar en gräns för vad som krävs för att få ta ha del i byamålet. En gräns vid 2 tunnland åker kunde jag

108 ”Efter överenskommelse behåller var och en sitt solskifte som det förr varit ... alla 3 utborden kommer att ligga tillhopa nere vid Skedby rågång” (LSA D55–6:1).

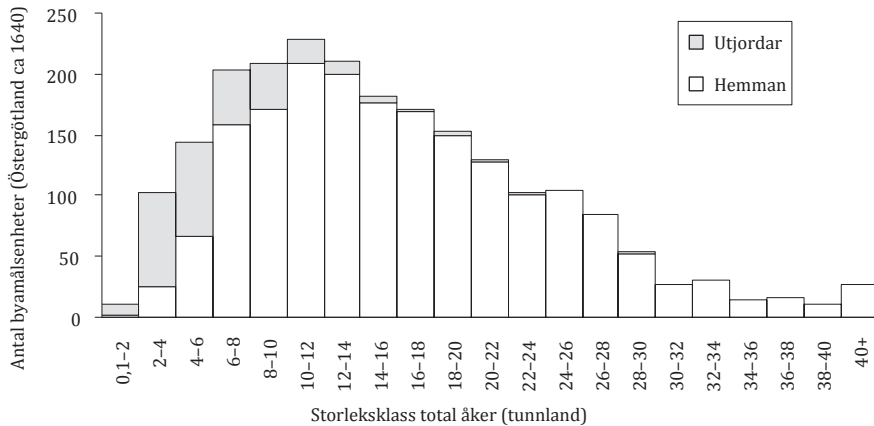
tidigare i detta kapitel, utifrån statistiken anta som minsta storlek för byamålsenheter (jfr tabell 3.1).

Att det krävs en viss storlek för att ingå i byamål omskrivs i Östgötalagen, där det sägs att man skulle innehav minst ”en sjättedels attung” för att begära att byn skulle solskiftas (ÖgL B I). En rimlig tolkning är att en sjättedels attung, som också kallades en *sättning*, anger nedre gräns för hur liten en byamålsenhet fick vara. Hur mycket jord motsvarade då en sjättedels attung i byamål? Även om jordvärderingen utgick från åkern så var jordetalen inga precisa ytmått, utan de relaterade även till jordens kvalité och avkastningsförmåga (Ericsson 2012 s 119f). Storleken på en attung kan därför variera mellan olika regioner. Folke Dovring utredde attungens storlek utifrån uppgifter från 1500-talet, och kom fram till ett medeltal på 12 tunnland total åker för en attung i västra Östergötland, ett resultat som har bekräftats av Alf Ericsson (Dovring 1947 s 109ff; Ericsson 2012 s 119f). En sätting skulle i sådana fall motsvara omkring två tunnland. Det kan alltså betyda att man fram till 1600-talet i västra Östergötland behållit principen att det krävdes minst en sätting eller omkring 2 tunnland åker för att få ingå i byamål, med tomt och tegar och del i utmarken.

Det har alltså funnits regler som bestämde hur små enheterna fick vara i ett solskifte. En följdfråga är om denna gräns gällde i hela Östergötland. Frågan kan prövas mot statistiken i databasen (figur 3.10). Svaret är så gott som entydigt: i Lysings härad finns inga utjordar under två tunnland och inom hela Östergötland, de områden som karterades under 1640-talet, förekommer bara tio byamålsutjordar med mindre än 2 tunnland åker.¹⁰⁹ Urvalet gäller åkeruppgifter för drygt 300 byamålsutjordar. Två tunnland är lägstanivån även för hemmanen med byamål. I Lysings härad finns 18 hemman med mindre än två tunnland åker, men dessa ligger inte i solskifte utan de ligger för sig som enstaka hemman, de flesta i skogsbygden. Inom hela kartmaterialet för Östergötland finns bara ett solskiftat hemman med mindre än två tunnland åker.¹¹⁰ Därmed kan vi med god säkerhet slå fast att två tunnland åker var minimum för en byamålsenhet under 1600-talet, åtminstone i Östergötland, och antagligen gällde denna nedre gräns också under medeltiden.

109 Den minsta finns i Dovstorp i Risinge, där en utjord har knappt 1 tunnland åker och 3 lass hö (D3:17).

110 Ett kronohemman i Prästtorp i Hällestads socken har 1,63 tunnland åker och ligger i solskifte med ett dubbelt så stort frälsehemman (D3:114).

Figur 3.10. Antal hemman och utjordar med byamål per storleksklass total åker i Östergötland, cirka 1640. Urvalet gäller de karterade byarna i de äldre geometriska kartorna. Källa: ÄGK.

Analysen ger följande händelsekedja för utjordarna i Tyttorp. Vad som föregått situationen 1640 är antagligen en uppdelning av en tidigare större byamålsenhet, med Piltebordet som den minsta delen, som lagts utanför byamålet, bestämd till sex åkertegar. Detta ägoinnehav ansågs för litet för att passa in i solskiftet och dess rättsliga system med tomt och tillgång till utmarken.

Av storskifteskartan 1758 framgår att Piltebordet gjorts om och förlagts till ett samlat jordstycke i byns sydvästra hörn (LSA D55-6:1). Efter 1640 har man alltså gjort ett byte inom byn, så att de sex tegarna ersatts av ett särägoblock. Förslaget var även att brytas loss utjordarna i byamålet och lägga dem i kanten av byn. En åtgärd som var rimlig då deras ägare fanns i grannbyn Gärdslösa. Att bryta loss utjordar från den tegskiftade jorden hände visats i Millingstorp (se figur 3.6). Antagligen genomfördes dessa förändringar från senare delen av 1600-talet.

Byamålsutjordar och utjordstegar i Lilla Häggestad

Det tredje mer utförliga exemplet på byamålsutjordar gäller Lilla Häggestad i Heda socken. Ägostrukturen här påminner om den i Tyttorp, med två hemman och fem olika stora utjordar. Två utjordar finns i byamålet och tre ligger som separata tegar. Till en början ska jag fokusera på dessa tre. Kan de härledas till hemmanen eller hänger ihop med de andra utjordarna i byn?

Konceptkartan ger mer uppgifter än renovationen, som dessutom visar tomtindelningen felaktigt (se figur 3.11). Jag ska därför utgå från uppgifterna i konceptkartan. För att kunna se om utjordstegarna relaterar till de andra enheterna behöver vi sammanställa ägostrukturen för hela byn. Vi ska också ta

med Stora Häggestad i tabellen eftersom de två hemmanen där, nummer 1 och 2 på kartan, har var sin utjord i Lilla Häggestad, som återges med samma nummer.

Tabell 3.6. *Stora och Lilla Häggestad i Heda socken, 1641*

Jordnatur (nr/littera)	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal (hölass)	Tunnland/ alnar	Hölass/ alnar	Utjordarnas tillhörighet
<i>Stora Häggestad</i>							
sk (1)	hemman, helt	50	16	20	0,32	0,40	
sk (2)	hemman, halvt	50	16	20	0,32	0,40	
<i>Lilla Häggestad</i>							
kr (3)	hemman, helt	14	21,5	16	1,54	1,14	
sk uj (1)	utjord	14	21,5	16	1,54	1,14	S. Häggestad (nr 1)
sk uj (2)	utjord/bol	5	7,25	5	1,45	1,00	S. Häggestad (nr 2)
kr (4)	hemman, halvt	9	14	11	1,56	1,22	
sk uj (o) ¹	utjord/bol/hävdeåkrar	-	3,25	1	-	-	Åby/Järnstad
kr uj (i)	utjord/flått	-	1,5	-	-	-	L. Häggestad (nr 3)
kr uj (k)	utjord/kyrkoåker	-	0,5	-	-	-	Jättingstad (nr 3)
Totalt, S/L. Häggestad:		100/42	32/69,5	40/49			
Varav i utjordar i L. Häggestad:			34	22			
Utjordarnas andel i L. Häggestad:			49%	45%			

¹ Skattebol på konceptet, kronoutjord på renovationen

Källa: D10a:69–70; D10b:69–70

Anm: kr= kronohemman, sk = skattehemman, sk uj = skatteutjord, kr uj = kronoutjord

Tabell 3.6 redovisar byamålstalen och storleken på åker och äng efter konceptkartan (D10a:69–70). Renovationen kompletterar med några beteckningar (D10b:69–70). Av uträkningar på konceptet framgår att lantmätaren dividerat byarnas totala åker och äng mot byamålstalen. De höga byamålen i Stora Häggestad talar för att dessa är mätta utifrån tomtbredderna, medan de lägre talen för Lilla Häggestad avser tegbredderna. I Stora Häggestad bedöms det ena skattehemmanet som helt och det andra som halvt, trots att de är lika stora i ägora inom sin by. Förklaringen ligger i att deras utjordar i Lilla Häggestad är medräknade. Då den ena utjorden är betydligt större än den andra så blir hemmanen totalt sett olika stora.¹¹¹ Innehavet av utjordar ger också substans till namnet *Stora Häggestad*, som annars bedömt utifrån sitt egna ägoområde, utan utjordarna, är mindre än Lilla Häggestad.

¹¹¹ I kronans jordeböcker är det inte ovanligt att skatten för hemman och utjordar är sammanräknad när det gäller skattejord (se s 335).

Figur 3.11. Lilla Häggestad i Heda socken, 1641. Till vänster visas detalj från konceptet och till höger från renovationen. Notera avvikelserna mellan de båda versionerna. På renovationen har utjorden nummer 2 en egen tomt, men detta är felaktigt. Konceptet säger att tomt saknas och visar att hela detta tomtområde till utjorden nummer 1. Dessutom saknas även den utbrutna delen längst i sydost inom tomtplanen, littera O. Lilla Häggestad har tidigare räknats till Ödeshögs socken, och även kallats *Nedre Häggestad* (se Ortnamnsregistret). Källa: D10a:69–70; D10b:69.

Lilla Häggestad har en rak solskiftad tomtplan med tre tomter. Tomten längst i norr, nummer 3, är ett hemman. Sedan kommer utjorden nummer 2, som tillhör hemman nummer 2 i Stora Häggestad. Därefter en uppdelad tomt som i ena delen, nummer 4, är ett hemman och i andra delen, nummer 2, är en utjord till det andra hemmanet i Stora Häggestad. Om denna utjord skriver lantmätaren: ”till detta bolet finns ingen tomt” (D10a:69–70). Istället sägs den ligga ”inne med” hemman nummer 4.¹¹² Kartbilden visar trots detta att tomten är delad. Det står också hus på bägge tomterna. Av senare kartor framgår att hemman nummer 4 bebyggt båda tomterna (se figur 3.13). Det förklarar varför bara nummer 4 är markerad på den äldre kartbilden. Vad vi ser är alltså inte en bebyggd utjord – vilket annars vore en rimlig tolkning – utan ett hemman som övertagit och bebyggt en utjordstomt.

Så långt är ägostrukturen klar. Konceptets uppgifter visar tre lika stora byamålsenheter i Lilla Häggestad med 14 alnar vardera i byamål. Av dessa är den tredje södra tomten uppdelad om 5 respektive 9 alnar i byamål. Vad som återstår att förklara är de tre mindre utjordarna som ligger utanför byamålet i separata tegar. De kan inte enkelt adderas till byamålsenheterna. De tre jämnstora byamålen nummer 1, 2 samt 3 och 4 förefaller inte sakna någon jord

¹¹² ”Och halffwa skattegården haffwer eett sk[atte]bolet ther inne, byemål 5 [alnar]. Och ligger med 1/2 chronegården som haffwer 9 alna, och till thett bolet finnes inga tomtt.” (D10a:69–70).

i relation till sitt byamål. En viss snedfördelning råder dock mellan nummer 3 och 4. En annan uppgift antyder att lantmätaren kan ha räknat fel för nummer 2.¹¹³ Med detta i beaktande så kan hypotetiskt någon av de mindre utjordarna littera J och K vara avtagna från detta byamål, men sannolikt inte alla tre separata utjordar, som tillsammans utgör 6,25 tunnland åker och 1 lass hö. Jag ser två tolkningar som möjliga. Antingen har de minsta utjordarna tillkommit byn efter solskiftet utläggning eller då byn senast tegskiftades, exempelvis som nyodlingar. Det skulle förklara varför de inte har något samröre med byamålsenheterna. Eller så har utjordstegarna brutits ut, men utan att detta medfört en minskning av byamålstalen. Det senare scenariot förefaller vara det riktiga.

Det har skett flera omstruktureringar i Lilla Häggestad. Den ena utjordstomten är obebyggd och den andra är uppdelad, och delvis obebyggd. Delningen gäller den södra tomten i byn som inkluderar utjorden littera O. På kartrenovationen är denna en kronoutjord utan byamål och tomt. På konceptet däremot är ett hörn av den södra tomten avdelad, som visar att utjordens rätta tillhörighet är den södra tomten. Att den minsta biten, utjorden littera O, saknar byamål kommenteras på konceptet: ”Nock ett skattebol, såsom herr Anders i Åby brukar till Järstad, vilket särdeles är uttaget och annoterat med o” (D10a:69–70).¹¹⁴ På renovationen tilläggs: ”är särdeles avmätt efter hävdar [häfdar] i alla åkerskiften” (D10b:69–70). Antalet separata tegar till utjorden littera O summeras till fyra ”hävdeåkrar” i norra gårdet och sju ”hävdåkrar” i södra gårdet. Utjorden består alltså av elva ”hävdade” tegar i byn.¹¹⁵ Dessa tegar är också utmärkta på kartbilden. Alla åkertegar har samma långsmala rektangulära form. Tegarna har dessutom samma bredd. Dessa former är typiska för ett solskifte där byamålen utgår från fasta tomt- och tegbredder. Kartans skala visar att utjordens 11 tegar har 14 alnars bredd vardera.

Av detta kan vi dra slutsatsen att utjorden littera O, med sina elva tegarna, är utbrutna från någon av tre troliga grundenheter i solskiftet med 14 alnars tegbredd. Ett helt byamål om 14 alnar ger 21,5 tunnland åker. De elva tegarna som brutits ut till utjorden ger 3,25 tunnland åker och 1 lass hö. Omräknat skulle ett helt byamål om 14 alnar omfatta omkring sextio åkertegar. Man hade

113 På konceptet finns två olika uppgifter om hur mycket åker och äng som hör till utjord nummer 2: 6,25 tunnland och 8 lass hö, samt 7,25 tunnland åker och 5 lass hö. Det är den senare uppgiften som tas upp i renovationen.

114 På renovationen står den som *kronoutjord* (D10b:69–70). Sannolikt har uppgiften ändrats för att ägandet ligger på kyrkan i Åby. Se vidare kapitel 5 om lantmätaren Johan Larssons rannsakingar, som visat att det i lantmätarnas roll ingick att lämna kommentarer om ägandeförhållanden och även införa rättelser, särskilt om kronojorden.

115 Denna utjord ges flera beteckningar i kartorna. Förutom *kronoutjord* och *skattebol* även *hävdebol*, där *bol* kan motsvara gård, jordegendom/fastighet (D10a:69–70; D10b:69–70).

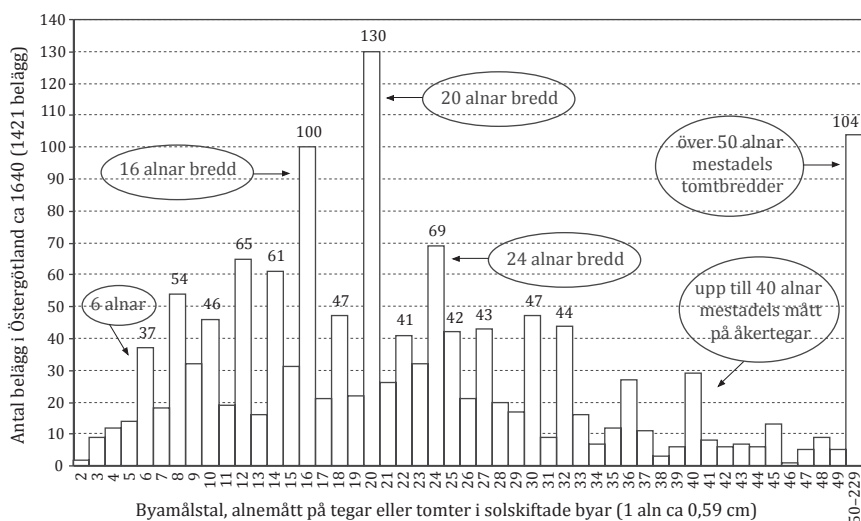
kunnat åstadkomma en lika stor utjord med omkring 60 tegar med två alnar tegbredd men istället har man valt att inte skapa en sådan smal byamålsutjord. Antaligen var så smala tegar opraktiska att bruka. Istället har de minsta utjordarna förlagts till separata tegar utan del i byamålet. Det är detta vi ser resultatet av på kartbilden över Lilla Häggestad: elva tegar märkta littera O med bibehållen tegbredd om 14 alnar har fått bilda en utjord (se figur 3.14). Vilka tegar som blivit utjordstegar förefaller slumpmässigt.

Att ta ut små utjordar från byamålen och lägga dem till separata tegar har med andra ord skett i både Tyttorp och Lilla Häggestad. Även här gäller regeln om minst 2 tunnland åker för att ingå i byamålet.

Ett minsta mått på byamålsenheter kan också uppskattas utifrån byamålstalen, som mäter tomt- eller tegbredder. Av statistiken för hela Östergötland framgår att två alnar är minsta tegbredd för byamålsenheter. Tegbredder mindre än sex alnar är dock sällsynt (figur 3.12). Man tycks ha strävat efter minst 6 alnars tegbredd. Byamålstalen kan relateras till statistiken över åkerstorlek. Två tunnland åker krävs för ett byamål. Utjorderna littera o i Lilla Häggestad är på drygt tre tunnland åker. Att så små arealer blir byamålsenheter är ovanligt. Därtill skulle byamålen ha minst två alnars tegbredd.

Utbrytningen av utjorderna littera O från den södra tomten i Lilla Häggestad följer därför en gängse praktik som gick ut på att lägga de minsta ägorna utanför byamålet. Byamålsutjordarna har varit större än 2 tunnland och haft bredare tegar än 2 alnar.

Vi kan också sluta oss till att den södra tomten i Lilla Häggestad, någon gång före karteringen 1641, hade blivit delad i minst tre delar. Två delar blev utjordar och den tredje största delen ett hemman. Helhetsbilden växer fram när uppgifterna från kartbilden och karttexten samanalyseras. Figur 3.13 (vänstra bilden) återger byamålen utifrån tomtindelningen efter konceptkartan från 1641, dock med två justeringar som jag menar ger en mer korrekt bild.

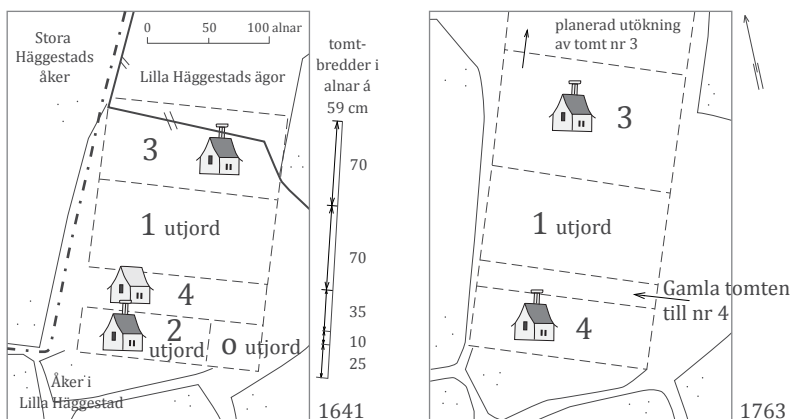

Figur 3.12. Byamålstal (alнемått) för solskiftade byar i Östergötland, cirka 1640. Avser mått på åkertegar och tomter. Jämna tal från 6 upp till 24 alnar är vanligast och avser åkertegar som regel. Över 40 alnars bredd avser oftare tomtbredder. Källa: ÅGK (D1–D10).

Den första justeringen är att norra tomten har breddats så den ansluter till byamålet, och får samma bredd som tomt nummer 1. Konceptet visar en smalare tomt (se figur 3.11). Men lantmästarna under 1640-talet var inte alltid precisa när det gäller tomtmätning. Jag stödjer mig här på nästa generations karta från 1763 (figur 3.13, höger), som visar en bredare tomt för norra hemmanet.¹¹⁶ Den andra korrigeringen gäller den södra delade tomten. Tomtgränserna är oförändrade men utjorden littera O är här placerad inom den tomtavgränsning som syns längst ner till höger. Antagligen är det denna del som avses på den äldre kartan. Utjorden nummer 2 bör ha sin tomt här, trots konceptkartans uppgift om att utjorden saknar tomt. Den senare kartan från 1763 ger ytterligare en upplysning. Den övre tomt delen sägs här vara hemmanets ”gamla byggningstomt” och hemmanet ”bör därför giva den forne ersättning på annat ställe” (LSA D32–6:2). Detta förklarar varför det finns två hussymboler på den äldre kartan: hemman nummer 4 hade övertagit utjordstomten och var på väg att flytta sina gårdshus dit. Den ”forne” som ska ersättas borde avse utjorden nummer 2, som på kartan 1763 sägs vara kallade *Rumpan* och som tidigare tillhörig nummer 2 i Stora Häggestad.¹¹⁷

¹¹⁶ Utjorden hade 1763 breddats mer än vad byamålet medgav. Resultatet av denna breddning framgår av kartan från 1805 (LMA 05-hed–32). Det förefaller som att tomternas funktion som byamål, liksom solskiftet i allmänhet, började luckras upp under senare delen av 1700-talet.

¹¹⁷ Om *rumpjörd* som benämning på delade byamålsutjordar, se kapitel 6 s 331f samt bilaga 6 s 418f.

Figur 3.13. Lilla Häggestad i Heda socken. Till vänster: tomtplanen tolkad efter Anders Börjessons konceptkarta från 1641. Till höger: renritning av tomtplanen från storskifteskartan 1763. Numreringen har anpassats för att följa den äldre karta. Tomtbredd mätt i alnar á 59 cm. Källa: D10a:69–70; LSA D32–6:2.

Utjorden nummer 3 är således ingen nyodling. Tillsammans med hemmanet nummer 4 och utjorden nummer 2 utgör den en tredje ”stomfastighet” inom solskiftet i Lilla Häggestad. Lantmätaren har markerat den som utbruten från byamålet, men har uppenbarligen missat att dra av motsvarande jordmängd från hemman nummer 4. Byamålen kan uppfattas utifrån tomt- och tegbredderna. De dryga tre tunnland som utjorden motsvarar en tegbredd om 2 alnar och en tomtbredd om 10 alnar (tabell 3.7). Att den blivit utlagd i tegar med 14 alnars bredd antyder en fast tegbredd över hela åkerjorden. Detta borde även gälla utjorden nummer 2. Om denna hade tegar om 5 alnars bredd eller om man också här valt ut separata tegar ger kartorna inget besked om. Antagligen har båda tillvägagångssätten varit möjliga. Hela byamålsenheter har kunnat delas längs med i både tomt och tegar, men man har också kunna välja ut ett antal tegar. Det fanns alltså en viss flexibilitet inom solskiftet, dock begränsat till förändringar inom solskiftets fasta grundmönster.

Tabell 3.7. Uppskattat byamål i Lilla Häggestad, 1641

Jordnatur (nr)	Byamål		Åkerstorlek tunnland	Byamål i % av	
	Tegbredd	Tomtbredd		tegbredd	tomtbredd
kr (3)	14	70	21,5	33,3	33,3
sk uj (1)	14	70	21,5	33,3	33,3
kr (4) ¹	7	35	10,75	16,7	16,7
sk uj (2)	5	25	7,25	11,9	11,9
kr uj (o) ¹	2	10	3,25	4,8	4,8
	42	210	64,25	100	100

¹ Korrigerade värden

Källa: D10a:69-70

Avslutningsvis ska de två minsta utjordarna behandlas. I figur 3.14 är de utmärkta med littera J och K, med var sin teg intill varandra i norra gårdet. Hur ska dessa tolkas? Är dessa kopplade till de andra utjordarna i byamålet eller finns det andra förklaringar?

Vi finner dem inte som markeringar på gårdstomten, så de kan inte kopplas till någon byamålsenhet. De båda tegarna är också betydligt bredare än de 14 alnar som gäller inom solskiftet. De tycks alltså ligga utanför den solskiftade delen av by. Det skulle kunna tolkas som att jorden nyodlats efter det att byn senast solskiftades. Men även om jorden i den norra delen av byn uppodlats sent så behöver det inte betyda att nyodling skapat utjordarna. Som jag har tagit upp så fanns det en flexibilitet inom tegskiftet; utjordar kunde utbrytas och läggas på nya ställen.

Att utjordstegarna placeras i norra änden av byn kan i relation till brukandet ges en rationell förklaring. Den ena sägs vara brukad till den norra gården i Lilla Häggestad, hemmanet nummer 3. Den andra ligger till ett hemman i grannbyn Jättingstad, som gränsar till Lilla Häggestad i norr. Tegarna ligger alltså nära de hemman som innehar jorden. Detta är ingen tillfällighet utan ansluter till ett gängse mönster för hur enstaka utjordstegar och fjällar är placerade: de är ofta lagda så att de ligger nära till de hemman som innehar och brukar dem (jfr s 113, 160). Ett avståndssamband antyds också för utjorden littera O. De flesta av utjordens tegar ligger i det södra gårdet, vilket är logiskt med tanken på att utjorden tillhör ett hemman i byn Järnstad, som gränsar till Lilla Häggestad i söder.

En annan faktor som talar för att de små utjordarna återgår på äldre jordinnehav är deras jordnatur. Båda tas upp som *kronoutjord* på renovationen, men på konceptet benämns de *kyrkoåker* respektive *flått*. Den ena kan ha bakgrund som en donation eller gåva till sockenkyrkan i Heda. Det kan också

gälla den andra, då både ligger intill varandra. I sådana fall bör dessa tegar ha tillfallit kyrkan före reformation.

Nyodling på 1500- eller 1600-talen håller därför inte som förklaring. Frågan kvar står dock: Från vilken eller vilka enheter är jorden tagen? Inom den solskiftade jorden har vi kunnat rekonstruera tre jämnstora enheter. De tycks inte ”sakna” två tunnland åker, som dessa båda utjordstegar upptar. Något enkelt svar finns därför inte. Man får hålla olika förklaringar öppna.

En möjlig förklaring är att båda tegarna är kyrkojordar och att de tillkom kyrkan redan före byn solskiftades, uppskattningsvis perioden 1100–1300. När solskiftet sedan sker kan dessa ägor lagts ut till kanten av byn, för att på så vis inte störa eller göra ett avbrott inom solskiftet.

En annan förklaring är att tegarna ändå varit kopplade till byamålen, och är utbrutna från antingen ett hemman eller någon utjord i byn. I sådana fall ligger det närmast till hands att anta att de tillkommit som separering från den södra tomten i byn; den tomt som vi tidigare konstaterade som delad till ett hemman och två utjordar. Antagandet bygger på att vi känner till att denna enhet blivit uppdelad och att andra tegar brutits ut härifrån. För ett samband med andra utjordar talar att även de enstaka tegarna och utjorden littera O tillhör sockenkyrkan, dock ej Heda utan grannsocken Åby. Av allt att döma så har åkerarealen för utjorden littera O inte dragits av från byamålet. Samma missräkning kan ha skett för de två tunnland som utgör utjordarna littera J och K.

Vilken av tolkningarna som är mest sannolikt kan inte avgöras, men exemplet visar att även mycket små utjordar – som utgör enstaka tegar – kan vara sammankopplade med större byamålsenheter inom samma bebyggelseenhet.

Stora & Lilla Häggestad

efter Anders Börjesson
1641 (D10a:69-70)

kronoutjord eller
flått om 1,5 tunnland
till hemman nr 3

kyrkoåker
till Jättingstad
1/2 tunnland

Vallby ägor
möter

Jättingstad
ägor möter

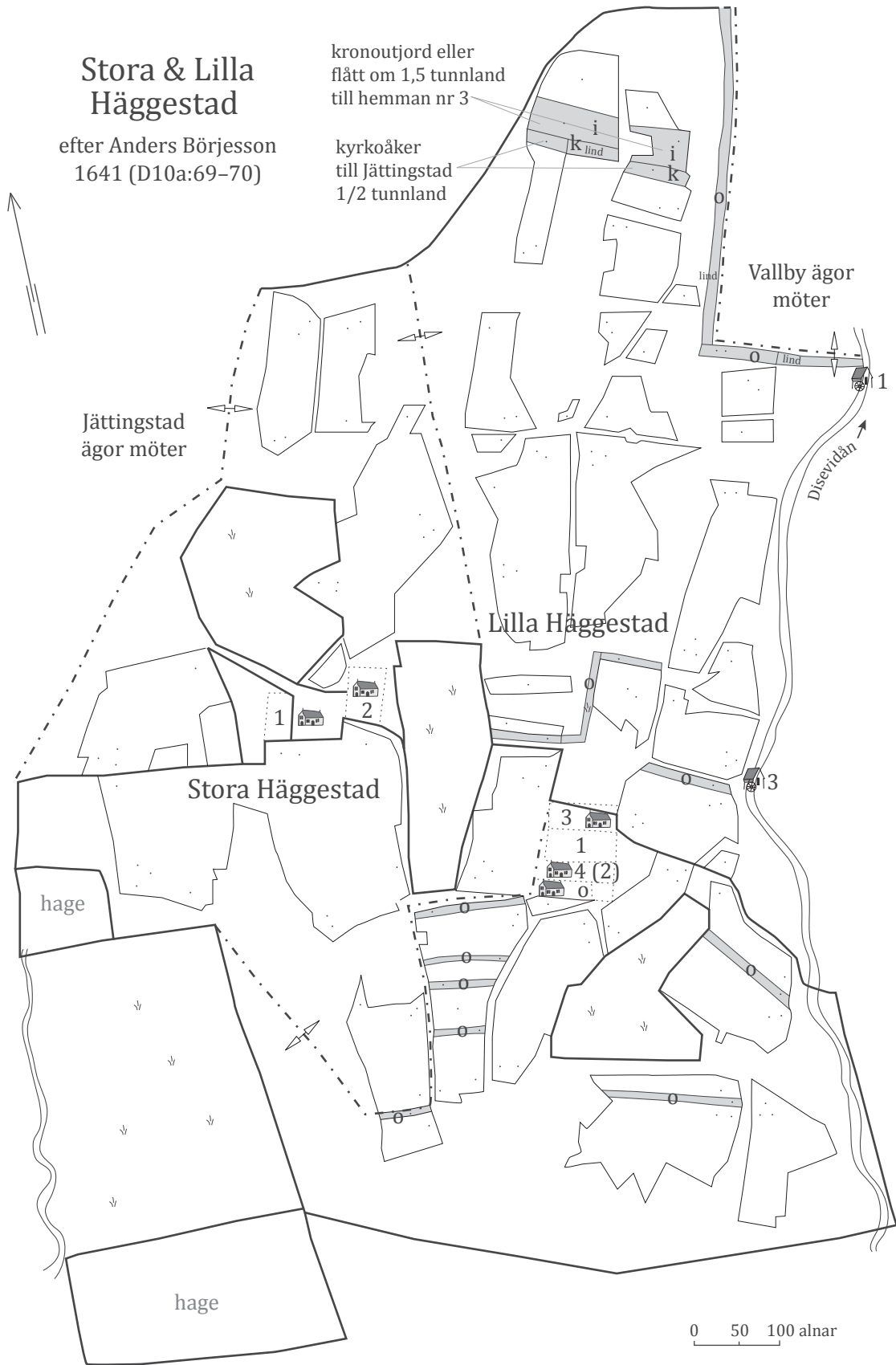
Lilla Häggestad

Stora Häggestad

hage

hage

0 50 100 alnar

Figur 3.14. Renritning av Anders Börjessons konceptkarta över Stora och Lilla Häggestad från 1641. De separata utjordstegarna är särskilt utmärkta (gråmarkerade). Till hemman nummer 3 och utjorden nummer 1 hör var sin skvaltkvarn vid Disevidån, en tillgång som den södra tomten, med hemma nr 4 och utjordarna nummer 2 och littera O saknar. Hemman och utjordarnas nummer och littera specificeras i tabell 3.7. Källa: Efter D10a:69–70.

Bebyggda byamålsutjordar

En del utjordar bebyggdes och upptogs som hemman, en övergång som skedde succesivt. I min tidigare publicerade studie över utjordarna i Svanshals socken kunde jag genom jämförelser med Vasatidens jordeböcker visa att några hemman på 1640-talet hade varit utjordar på 1500-talet. Det gällde fyra utjordar: en i Valla som 1567 finns som ett hemman i jordeboken; en i Lorby som tas upp som ett hemman 1592; en i Glänås som bebyggdes 1595; och en utjord i Överby som förmodligen bebyggts i början av 1600-talet (Karsvall 2011 s 27 fig 3). Att nya hemman tillkom under 1500-talet är allmänt känt. För bland annat Lysings härad har bebyggelsestillväxten studerats av Lars-Olof Larsson (1972). Larsson diskuterar emellertid inte utjordarnas övergång till hemman. Det ökade antalet hemman ses som ett reellt nytillskott av gårdar. Att utjordarna inne i byarna ingår i 1500-talets bebyggelseprocess ger en ny dimension till frågan om 1500-talets expansion. Hur stor del av ökningen berodde på reell nybyggnation och hur stor del som var återtagna enheter? Frågan får anstå till nästa kapitel då jag analyserar hur utjordarna förändras över tid. Här avgränsas diskussionen till en redovisning av de direkta beläggen för bebyggda utjordar i Lysings härad.

Det finns två typer av belägg för bebyggda utjordar på kartorna. Dels kommentarer om bebyggda utjordar, dels utjordar som markeras med hus- eller hemmanssymbol på kartbilden, men i övrigt är okommenterade. Att dessa skulle vara felritade är inte troligt, utan vad det handlar om är en kameral eftersläpning: bebyggda enheter som kameralt ligger kvar med sin gamla beteckning *utjord* trots att de blivit bebyggda.¹¹⁸

En kommentar om en övergång från utjord till hemman finns i Lilla Egbola. Ett kronotorp med hussymbol på kartbilden följs av kommentaren: ”finns i jordeboken för en kronoutjord i Svanshals socken”. Denna är alltså kvar som *utjord* i jordeboken, men lantmätaren väljer att ge den beteckningen *kronotorp* då den är bebyggd (D10b:53–54).

Ett annat exempel på detta är Haddestad. En skatteutjord (*skatteutbord* på konceptkartan) finns på kartan som nummer 3 med en hussymbol, som om den vore bebyggd (figur 3.15). Det står att den ”lyder till Norreskattegården”

118 Till exempel Högbolyckan, där en utjord på kartbilden visar som bebyggd (D10b:40).

(D10b:9–10).¹¹⁹ På nästa generations karta 1703 beskrivs samma utjord som ”ett skatteutbol eller utjord till Skedby ... med hus välbyggt” (LSA D134–5:1). Det står att Skedby är ”långt härifrån beläget” men rimligen avses det Skedby som angränsar till Haddestad, även om dess bebyggelse ligger på ett visst avstånd. Av detta kan man dra slutsatsen att enheten varit bebyggt 1640 men stått kvar som utjord i jordeboken fram till 1703.

Kartan från 1640 redovisar tre utjordar i Haddestad inklusive den bebyggda. Den senare kartan från 1703 ger fler uppgifter om tomtindelningen. Här specificeras tomter till sju utjordar: nummer 1, 2, 5, 6, 7, 9 och 10. Av dessa sägs nummer 5, 6 och 10 vara bebyggda med hus. Det ökade antalet utjordar tycks bero på att utjordarna delats upp i mindre delar. Alla förändringar avspeglar sig inom samma tomtplan och antalet hemman förefaller vara konstant. Det har också skett omförflyttningar inom tomtplanen. Bland annat sägs att utjordarna nummer 6 och 9 ”varit två kronoutjordar” men nu bebyggs på ”tomten nummer 6” (LSA D134–5:1). Några har alltså förflyttats till annan tomt.

Figur 3.15. Haddestad i Harstads socken, cirka 1640 och 1703. Den äldre kartan specificerar följande enheter (hemman om inget annat anges): nummer 1 krono med två bord, nummer 2 krono, nummer 3 skatteutjord, nummer 4 skatte, nummer 5 krono, nummer 6 krono (dock utan hussymbol på konceptet), nummer 7 frälse (utjord på konceptet), nummer 8 skatteutjord, nummer 9 skatteutjord. Kartan 1703 (till höger) kompletterar den äldre kartans uppgifter. Hemman nummer 1, med två bord 1640, har två tomter. En extra markeras med järnsymbol/marstecken till höger om hussymbolen. Fler utjordstomter finns som mindre delar. Den äldre kartans högre generaliseringsgrad gör antagligen att den inte visar alla tomtindelningar. Källa: D10b:9–10; LSA D134–5:1.

¹¹⁹ Det är oklart vilken gård *Norreskattegården* avser; jft *Norreskattegården* i Tyttorp i samma socken.

Som jag nämnde fanns en bebyggd utjord också i Överby i Svanshals socken. Byn har enligt kartan två hemman och två utjordar. Alla ligger i byamålet. Den ena utjorden kommenteras ”är en halv gård”, och sägs tillhöra ett hemman i grannbyn Glånås. Kartbilden visar också utjorden med en hemmanssymbol. Den är således bebyggd men har kvar sin kamerala status som utjord. Situationen är densamma på den senare kartan från 1695. Också då tas den upp som utjord, med tillägget ”är bebyggd” (LSA D108–32:1). Nu sägs däremot inget om att den ligger under något annat hemman. Antydning är istället att den fungerar som ett självständigt hemman. På nästföljande kartgeneration 1741 är den ett hemman (LSA D108–32:2). Detta visar på den sega kamerala strukturen. Som kameral enhet kan en utjord finnas kvar trots att den blivit bebyggd, i detta fall i mer än 50 år.

Totalt är det fem utjordar i Lysings härad som lantmätarna tar upp som bebyggda 1640. Det är relativt få, men det största tillskottet av nya hemman i Lysings härad skedde troligen under 1500-talet, som mest fram till mitten av 1500-talet (Larsson 1970 s 138 Tabell 51). Således bör den stora övergången från utjordar till hemman varit slutförd långt före karteringen under 1640-talet.¹²⁰ I nästa kapitel återkommer jag till frågan om bebyggandet av utjordar under 1500-talet. Med dessa exempel kan vi ändå göra troligt att flera hemman under 1640-talet hade bakgrund som utjordar under 1500-talet.

Avslutande kommentar om utjordar inom byar i solskifte

Utifrån mina tre längre exempel – som alla gäller utjordar i solskiftade byar – kan en hypotes ställas upp om att byamålsutjordarna: det mesta talar för att de har ett gemensamt ursprung, vilket i sin tur pekar mot en bakgrund som bebyggda gårdar som ödelagts utan någon större ödeläggelse av jorden. De har därefter blivit uppdelade och återbrukade av andra gårdar som deras utjordar. Man får väga in att det över tid har skett förändringar inom solskiftet; exempelvis att jordnaturer ändras, att storleken på utjordar justeras och att tomter och tegar placeras om. Det finns också enstaka utjordstegar. De ingår i byar där det finns byamålsutjordar, och de berör sällan mer än två eller tre tunnland åker. Dessa har tillkommit som en konsekvens av solskiftets regler om att enheterna skall ha en viss storlek – minst två tunnland åker – för att inte bli utbrutna från byamålet. Ju fler delningar som gjordes desto större var risken att de minsta utjordarna lades ut som enstaka tegar.

120 Om tillskottet av nya hemman i Lysings härad på 1500-talets, se Larsson 1972 s 102. Det framgår dock inte om bebyggda utjordar är medräknade. Man måste också väga in att rannsakingar ägde rum efterhand och att ökningen är för år kan spegla registreringsprocessen snarare än faktisk ökning.

Exemplen visar hur svårt det ofta är att tolka utjordarnas status och bakgrund. Man ställs inför flera tolkningsalternativ. Den retrogressiva analysen – att uppgifter i kartorna ger oss information om vad som hänt tidigare – ger oss inga definitiva svar om ursprunget, men lyfter fram troliga scenarier. Variabler att utgå ifrån i dessa analyser är bland annat antal, storlek, läge inom byn och ägandet. Den samlade bilden är att utjordar i solskiftade byar har ett gemensamt ursprung som större enheter, som tidigare har varit egna bebyggda gårdar.

3.3 Enskilda små jordar – utjordar eller ej?

Som framgått kunde byamålsutjordar dels till mindre jordar som lades utanför byamålet. Men går det att tala om ett generellt samband mellan större och mindre utjordar? Av totalt 58 enskilda jordarna i Lysings härad, som listas i tabell 3.8, finns bara 10 i byar där det finns byamålsutjordar. Det öppnar för tolkningen att det finns olika bakgrunder till dessa mindre jordar, som i Östergötland ofta kallades *hump* och *flått* och som i andra delar av landet kallades för *fjäll* eller *urfjäll*. Var dessa fanns i Lysings härad på 1640-talet framgår av översiktskartan (figur 3.1), där de markeras med egen symbol. Antagligen fanns fler enskilda jordar än vad kartorna visar. Med lantmätarnas höga arbetstakt bör inte alla små jordägor ha blivit karterade. De ha varit svåra att upptäcka, och de kan ha förbisetts när kartorna renritades. Ett exempel på detta är byn Eje, där två särskilt utmärkta och kommenterade åkertegar på konceptkartan endast antyds på renovationen, där de utelämnas från karttexten (D10a:48–51, D10b:48).

Sannolikt är många enstaka jordar inte heller utjordar. Vissa kan istället ha separerats från hemmanen. Genom att räkna av motsvarande jordinnehav på det hemman varifrån jorden tagits kan de ha blivit egna jordar. Lantmätarna gör emellertid inte åtskillnad mellan ”utjordsfjäll” och ”hemmansfjäll”, så varje jord av detta slag behöver analyseras för sig. En allmän observation är att många små jordar saknar kameral status. De specificeras sällan ihop med andra utjordar, och de benämns inte *utjord* annat än i undantagsfall.

Tabell 3.8. Enskilda små jordar under hemman i Lysings härad, cirka 1640

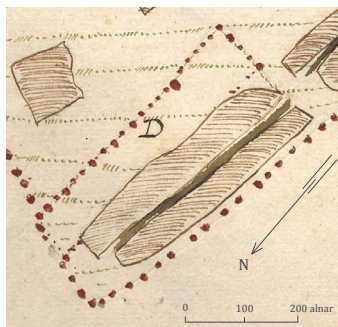
Bebyggelse- enhet	Socken	Antal jordar	Markslag		Tegform		Beteckningar på kartorna		Explicit kyrkojord	
			Åker	Äng	Parcell	Block	Koncept	Renovation		
Lilla Häggestad	Heda	1	x			x		kyrkoåker	kronoutjord	x
Lilla Häggestad	Heda	1	x			x		flått	kronoutjord	
Runnestad	Rök	1	x				x	pastorisåker	utjord	x
Rök	Rök	2	x				x	kyrkojord	kyrkojord	x
Rök	Rök	1	x				x	åker	åker	
Eje	Rök	2	x	x		x		åkrar	-	
Hemmingstorp	Rök	1		x		(hage)		äng	äng	
Åsby	Kumla	1	x	x		x		kyrkojord	kyrkojord	x
Kumla	Kumla	2	x				x	flåttar, kyrkojord	kyrkojord	x
Kumla	Kumla	1		x	x	x		änghump	kyrkoäng	x
Kumla	Kumla	1		x	x			änghump	äng	
Lämminge	Harstad	1		x			x	äng	äng	
Skeby	Harstad	1		x			x	äng	äng	
Svanshals	Svanshals	3	x			x	x	pastorisåkrar	åkrar	x
Lilla Yxnekulla	Svanshals	1	x			x		-	kyrkojord	x
Ås	Svanshals	1	x			x		-	kyrkoåker	x
Jättingstad	Heda	1		x	x			utjord	änghump, kyrkojord	x
Isberga	Heda	1		x			x	ängslycka	äng	
Isberga	Heda	3	x	x			x	flått	åker, äng	
Isberga	Heda	1	x			x		kyrkoåker	kyrkojord	x
Heda	Heda	2	x			x	x	flått, åker	åker	x
Heda	Heda	2	x				x	flåttar	åker	x
Disevid	Heda	1		x			x	-	kronoäng	
Disevid	Heda	2	x			x		åkrar	åkrar	
Disevid	Heda	2	x				x	flåttar	åker	
Lund	Tollstad	2		x			?	änghump, ängsstycke	äng	
Forsby	Tollstad	3	x				x	humpar	utjordar	
Forsby	Tollstad	1		x		(hage)		äng	äng	
Forsby	Tollstad	1	x			x		utjord, klockarjord	kronoutjord	x
Forsby	Tollstad	1	x			x		utjord, klockarjord	kronoutjord	x
Uckleby	Tollstad	1		x			x	betesäng	äng	
Nävstad	Tollstad	1		x		(hage)		kalvhage	-	
Ödeshög	Ödeshög	3	x			x		humpar	åkrar	x
Kyrkbacken	Åby	1		x				-	"rydiea", kronoutjord	
Åby	Åby	1	x			x		-	kyrkojord	x
Åby	Åby	1		x		(hage)		pastorisäng	ängshage	x
Åby	Åby	2	x			x	x	pastorisåker	åker	x
Åby	Åby	1	x			x			åker	
Sestorp	Ödeshög	1		x			x	-	kronoutjord	x
Sestorp	Ödeshög	1		x			x	-	äng	
Sestorp	Ödeshög	1		x			x	-	äng	
		58	25	20	18	21				20

Källa: D10a; D10b

Till form och karaktär är enstaka jordar olika. Sammanställningen i tabell 3.8 visar fyra karaktärsdrag. För det första är jordinnehaven små. De flesta är ett halvt till ett tunnland åker. Sällan är de över två tunnland. Ett undantag gäller ett par större jordstycken i Disevid och Isberga. Dessa återkommer jag till i

slutet av avsnittet. För det andra är antalet jordstycken få till samma hemman. De flesta har en enda teg. Detta kan jämföras med byamålsutjordarna i Tyttorp och Lilla Häggestad som var uppdelade till sex och elva tegar. För det tredje tillhör de flesta sockenkyrkan. Förvisso är det mindre än hälften som explicit anges som ”kyrkojordar” eller ligger under en prästgård eller klockargård. Men det är tillräckligt många för att markera ett samband med sockenkyrkan. För det fjärde så benämns de sällan som *utjord*, utan som *äng*, *ängslycka*, *kronoäng*, *flått*, *åker*, *kyrkojord*, *kyrkoåker*, *klockarjord* och *pastorisåker*.

De kyrkoägda jordarna registrerades antagligen av kronan i samband med reformationen under 1500-talet. De kan då ha sammanblandats med andra utjordar i jordeböckerna. Noteringar om jordeboksränta för enstaka jordar talar för detta. Ett exempel gäller Jättingstad, där en enskild ängsteg tas upp som utjord med ränta om 1 öre (figur 3.16). På konceptet kallas samma jord för ”en anghump som kronogården brukar och ger där för ett öre och kallas kyrkojord” (D10a:73). De tre beteckningarna *utjord*, *hump* och *kyrkojord* ger en bild av situationen: *hump* visar att det handlar om en separat jord, en teg eller motsvarande mindre jordstycke; *kyrkojord* säger att jorden tillhört kyrkan; *utjord* säger att den finns upptagen för ränta i jordeboken som en egen enhet bland de andra utjordarna. Ängstegen är som i många andra byar placerad i norra kanten på inägomarken i Jättingstad, antagligen för att den som brukar jorden (det norra hemmanet i byn) lättare ska komma åt jorden.

Figur 3.16. Jättingstad i Heda socken, cirka 1640. Detalj över ängstegen littera D som ligger i utkanten av byn i norra gårdet: ”... utjord räntar 1 öre och är en äng till 7 sätar”. Samma jord tas i renovationen upp som *anghump* och sägs vara en *kyrkojord*. Källa: D10b:73.

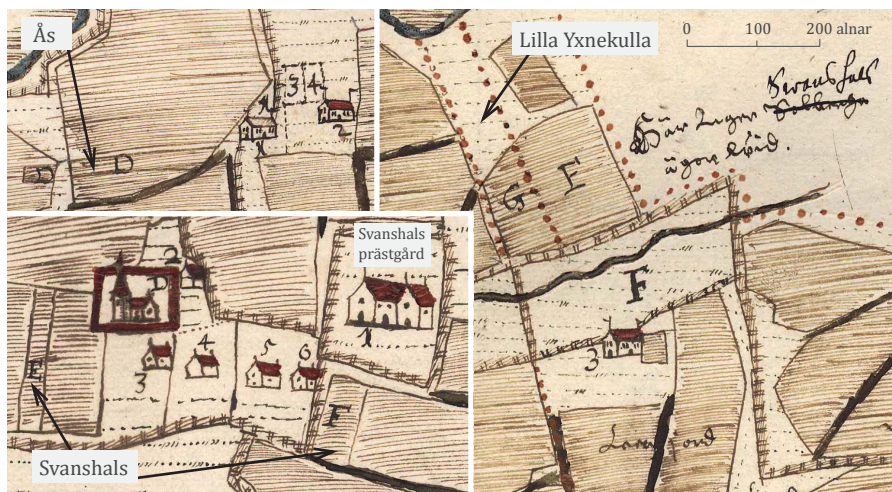
Ett par kommentarer berättar om enstaka jordar som tagits från hemmanen. I Åsby finns en åkerteg som brukas av klockargården i Kumla, och här tilläggs att skattegården i Åsby ”felar” denna jord från sitt byamål.¹²¹ Åkertegen är

121 ”Kyrkejordh som kläkaren brukar och i then ssaden [sådden] feelass skattegården så myckett.” (D10a:35–46).

alltså tagen från detta hemman. Detta bör ha skett efter det att byn senast tegskiftades. Specificeringen i kartan av åkerinnehaven visar att skattehemmanet i byn saknar åkern från sitt byamål. I Ödeshög finns en liknande kommentar. Det gäller ett frälsehemman: ”Här ifrån är givet tre åkrar i västergärdet till kyrkan, och är 1 tunna [tunnland] som felas på store bordet i västergärdet och nu brukas till klockaregården” (D10b:98–99).

Vi får alltså redan på orsaken till utbrytningen: det handlar om jord som tillkommit sockenkyrkan. Bakgrunden till många enstaka jordar ligger till sockenkyrkan, prästgårdar och klockargårdar är rimligen donationer eller liknande. Det är således ingen slump att många enstaka jordar ligger i kyrkbyarna eller i byarna närmast kyrkan.

Att avgöra varifrån enskilda jordar är tagna är oftast dock svårt. För att ta de tegar som ligger till prästgården i Svanshals som exempel. En är en *kyrkåker* i Ås som är en teg om knappt ett tunnland. Den ligger mitt i åkern och inte i ett kantläge som annars är vanligt (figur 3.17). I byn finns två hemman och två byamålsutjordar. Alla fyra redovisas med åker i proportion till sitt byamål, så vi lämnas utan uppgift om varifrån tegen är tagen. Situationen är densamma i Lilla Yxnekulla. En enstaka jord kommenteras: ”en kyrkojord i Yxnekulla: som pastor brukar utsäde 1 tunnland” (D10b:14). Samma förhållanden i Svanshals kyrkby. Här har prästgården tre åkertegar för sig själv. Inte heller här framgår från vilket eller vilka hemman tegarna är tagna.

Figur 3.17. Enstaka åkertegar till prästgården i Svanshals, cirka 1640. I Ås, littera D, *kyrkåker*; i Lilla Yxnekulla, littera G, *kyrkojord*; i Svanshals kyrkby, littera E och F, *pastorisåkrar*. i Svanshals ligger en tredje separat teg utanför figurens utsnitt. För jordarnas läge, se figur 3.1. Källa: D10b:13–14, 18, 21.

Mindre kyrkojordar finns i alla socknar inom häradet. Vilka som explicit är kyrkojord framgår av tabell 3.8 (sista kolumnen). Markeringarna gäller de som nämns som *kyrkojord* eller lyder direkt under en prästgård eller klockargård.

Kyrkodonationer är antagligen också orsaken bakom andra enstaka jordar som i kartmaterialet ligger under kronohemman. Möjligen ser man detta i Forsby, en by med fyra kronohemman på rad i ett solskifte. En separat teg ligger i det södra gårdet: ”en kronoutjord kallas Picketorp utsäde $\frac{3}{4}$ tunna” (D10b:80). Kartan visar att det är den sydligaste tejen i gårdet som avses. Att denna teg från början haft namnet *Picketorp* är osannolikt. Konceptet ger fler besked: ”en utjord vilken kallas klockarejord som brukas av en frälsegård, nämligen Picketorp” (D10a:80–81). Picketorp är alltså inte namnet på tejen utan namnet på det enstaka hemman som innehar jorden. Av konceptet framgår att den kallas *klockarjord* och tillhör Tollstad kyrka. I Forsby finns ytterligare en teg av samma slag i norra änden av byn. På renovationen betecknas den som *kronoutjord* medan konceptet talar om att denna är av samma slag som den förra, det vill säga en klockarjord. Denna brukas av en gård i Nävstad. Att dessa hemman brukade jorden är rimligt med tanken på tegarnas placering. Tejen till Pikatorp ligger längst i söder och Pikatorp ligger åt det hållet. Nävstad ligger norr om Forsby och har sin teg längst upp i det norra gårdet.

Att två separata jordar, åkertegar i detta fall, kallas *klockarjord* visar att det handlar om kyrkoegendom. Hypotesen blir därför att dessa går tillbaka på en medeltida jorddonation från Forsby till Tollstad kyrkan. Sedan har andra gårdar, frälsehemmanet i Pikatorp och ett kronohemman i Nävstad, kommit att bruka dessa mot ränta till kyrkan. Efter reformationen har de blivit kronoegendom, men de har fortfarande blivit ihågkomna som kyrkojordar. De kan ha utgått från samma donation, och senare förlagts till två tegar, närmast de hemman som kommit att bruka jorden.

Några enskilda jordar är större block. Bland annat tre separata jordstycken i Forsby om 5,5 tunnland. Är detta utjordar i form av särägo-block (typ 2a) eller är detta en annan slags jord? De ingår i tabell 3.8 bland de enskilda jordarna med blockform men skiljer sig från de andra då de till åkerstorlek kan jämföras med ett fullsatt hemman.

I Forsby är det södergården, det minsta hemmanet, som har denna jord något som kommenteras: ”utjordar eller enskilda ägor som göra tillfyllest $\frac{1}{2}$ gård efter det att det är ganska ringa ägor som han har med byn i skifte” (D10b:80). På konceptkartan benämns jorden som *humpar*. Kommentaren antyder att jorden är komplement till den södra gården, då denna i bymålet har ”ringa” ägor. Hela hemmanet blir med dessa tre jordblock nästan lika stort som de andra hemmanen i byn.

Liknande större särägoblock finns i Isberga och Disevid. I Isberga är det som i Forsby det minsta hemmanet i byn som har enskilda ägor utöver sitt byamål; två större jordstycken eller *flåttar*, som lantmätaren kallar dem: ”har flått i varje gårde som kan göra fyllest” (D10a:61–62). I Disevid är det istället det största hemmanet i byn som har enskilda ägor. Hemmanet har redan 30 tunnland åker i solskiftet och ges ytterligare 10 tunnland i enskilda ägor. Det finns också hemman som helt och hållet utgörs av en säräga. Exempelvis Bosgården i Sväm. Den ligger i sin helhet som några särägoblock utan byamål, men dessa jordar är inte upptagna som utjordar. Liknande är situationen för prästgården i Rök, som ligger för sig med den mesta av sin jord omkring sig.

De ovan givna exemplen från Forsby, Isberga och Disevid på enskilda större jordar kan ha en annan bakgrund än utjordar och andra enskilda mindre jordar. Hemman i dessa byar har en del i byamålet och därutöver separata jordstycken utanför byamålet. Olika tolkningar kan göras. Möjligen handlar det om jord som undgått att solskiftas och återgår på äldre strukturer.

Den sammantagna bilden av enskilda jordarna är att vissa har hängt ihop med större utjordar medan andra mer sannolikt är separerade från hemmanen eller ligger utanför tegskiftet. De minsta jordarna, som är en enda teg, tycks sällan ha varit upptagna i jordeboken som utjordar, utan deras skatt kan ha varit inräknat på hemmanen. De kallas sällan för *utjord* av lantmätarna utan benämns efter funktion (*hump*, *fjäll*, *flått*) eller markslag (*åker* eller *äng*).

Tägneby
ägor möter

Tollstad ägor möter

"Klockarejord" eller "kronoutjord"
0,75 tunnland åker, brukas av
Nävstad

"En äng som lyder
halvparten till Tägnaby.
Och halva till Forsby"

Forsby
efter Anders Börjesson
/Johan Larsson
ca 1640
(D10a:80-81, D10b:80)

god äng
20 lass

Östergårdet
36,5 tnl

Västergårdet
21 tnl

gärdesäng

"Humpar", "utjordar" eller
"enskilda ägor som göra
tillfyllest 1/2 gård"
(till Södergården)

48 alnar
31 alnar
31 alnar
17 alnar
Södergården

2 tnl

Råby
ägor möter

12 lass

betesvall

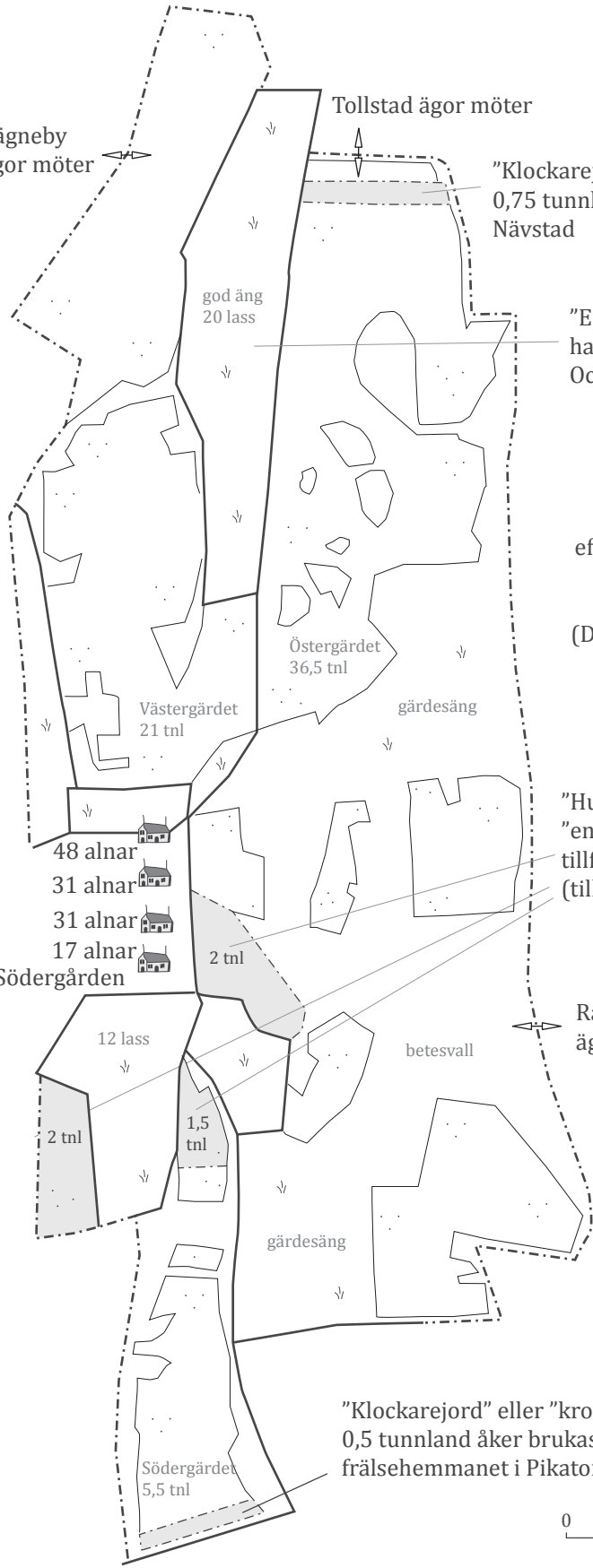
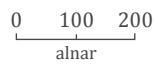
2 tnl

1,5
tnl

gärdesäng

"Klockarejord" eller "kronoutjord"
0,5 tunnland åker brukas av
frälsehemmanet i Pikatorp

Södergårdet
5,5 tnl

3.4 Strukturer i solskifte som troligen inte är utjordar

Eftersom min målsättning är att ringa in vad som är utjordar, och inte är utjordar, så ska företeelser som till form och karaktär påminner om utjordar kommenteras. Som framgått kan enstaka utjordstegar förväxlas med enstaka tegar som brutit ut från hemmanen. Risken att förväxla utjordar med andra företeelser gäller också byamålen och tomtindelningen. Jag ska därför återgå till analysen av tomtindelningar på de äldsta kartorna från 1640. Jag har tidigare visat att obebyggda tomter ofta tillhör byamålsutjordar. Ofta är dessa uppdelade. Förutom att obebyggda tomter tillhör utjordar så går det att se fyra andra situationer inom solskiftet som kan ge upphov till obebyggda tomter. Jag kommer att diskutera dem i denna ordning:

1. Hemma med gårdshuset placerade utanför den solskiftade tomten
2. Hemman med flera byamål
3. Två byhalvor med obebyggda tomter till hemmanen
4. Möjliga ideella andelar inom byamålen

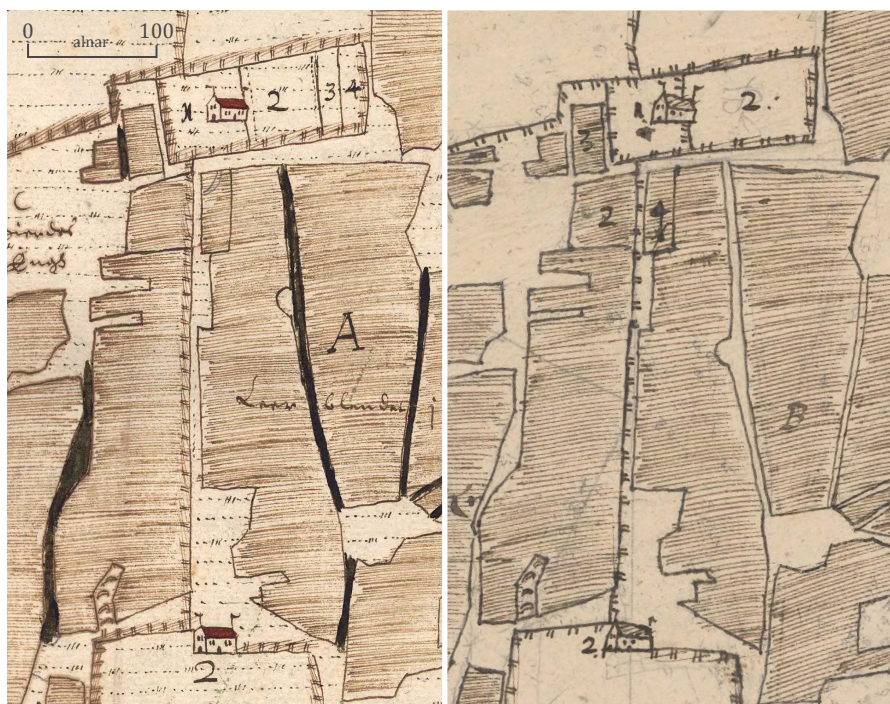
Hemman med obebyggd tomt

Att hemmanens gårdshus står vid sidan om den för solskiftet geometriska tomten är en vanlig orsak till obebyggda tomter i solskiften. Detta ser lite olika ut. Jag ska därför ta upp fyra exempel.

Det första exemplet gäller Hillingstad och Hagen som tillsammans bildar en gemensam bebyggelseenhet. Hemmanet som kallas *Hagen*, nummer 2 på kartan (figur 3.19), står utanför den raka geometriska gårdsplanen. Byamålet definieras av den obebyggda tomten nummer 2. I byamål och tomtbredd är Hagen lika stor som det andra hemmanet i Hillingstad. I Hillingstad finns dessutom en byamålsutjord som blivit tudelad. Denna har nummer 3 och 4 på renovationen (se anmärkningen till figur 3.19). Men det finns alltså även en obebyggd geometrisk tomt som tillhör hemmanet Hagen, vars gårdshus står utanför tomtplanen.

Om Hagen är en utflyttning från Hillingstad kan detta förklarar varför gårdshuset ligger utanför tomten. Hagen är dock inte någon typisk avgärdaenhet eller torpbebyggelse under Hillingstad. Hagen är ett stort hemman med drygt 30 tunnland åker. Dessutom har Hagen tre byamålsutjordar i andra byar, i Egbola, Högbolyckan och Millingstorp (se figur 3.1). Utjordarna ger tillsammans 18 tunnland åker och 20 lass hö. Allt som allt blir detta 44 tunnland åker 32 lass hö som tillfaller Hagen, så med sin tids mått var Hagen en stor gård. En alternativ förklaring är att hemmanet Hagen i samband med

solskiftet valde att inte flytta in sina hus till den tilldelade nya tomten. För detta talar att Hagens gårdshus står i ett för åkern central läge. Istället för att vara en utflyttad gård skulle Hagen då markera ett äldre bebyggelseläge som föregår solsiftet.

Figur 3.19. Hillingstad och Hagen i Röks socken, cirka 1640. Renovation (vänster) och koncept (höger). Hagens gårdshus står utanför tomten nummer 2 som definierar byamålet. Nummer 3 och 4 är utjordar, båda lika stora, och tillsammans lika stora som hemmanen 1 och 2. Dessa indikerar en tidigare tredje gård i Hillingstad. På konceptet (till höger) är byamålet uppmätt i åkern. På renovationen (till vänster) finns dessa tomtåkrar kvar men bredderna är nu inritade på tomtplanen. Källa: D10b:52, D10a:52.

Det andra exemplet är Överby. Här har två hemman var sin obebyggd tomt. Sannolikt hör dessa till en solskiftad plan, där de anger ordningsföljden i teglagen. På den färdiga kartan har emellertid lantmätaren numrerat och placerat hemmanen fel. Möjligen på grund av att konceptkartan inte är helt tydlig. Därför ska en yngre geometrisk karta från 1695 tas med i analysen. I figur 3.20 visas kartan från 1640 till vänster och den från 1695 till höger, som jag för denna analys har renritat.

Jag nämnde tidigare att det finns en bebyggd utjord i Överby. Denna kallar lantmätaren nummer 1 och den har två tomter. Dubbla tomter har också hemman nummer 2, som dessutom har en utjord inne i sitt hemman. Det ligger

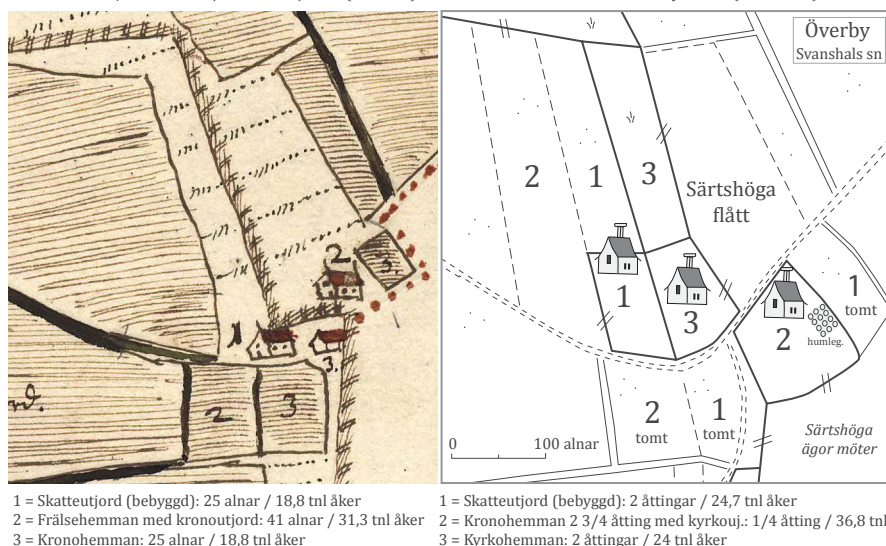
därmed nära till hands att uppfatta de två obebyggda tomterna som tomter till de två utjordarna. Så är dock inte fallet. På kartan står: ”Frälsegården brukar en kronoutjord som räntar korn 1 tunna och är inte särskild ifrån hans byamål och utsäde. Därför är hon här inräknad med frälsegården både i utsädet och i ängen” (D10b:17). Enligt den yngre kartan räknas utjorden som ”en fjärdedels åtting” (D108–32:1). Den motsvarar i åkern en tolfedel av hemmanet, med två till tre tunnland åker. I Vasatidens jordeböcker kan denna utjord följas som en kyrkoutjord till ett hemman i Överbyn.¹²² Det är alltså en kyrklig äga som går tillbaka till åtminstone äldre Vasatid.

Kartan från 1695 hjälper till att reda ut ägoförhållandena. I karttexten sägs att hemman nummer 2 har sina gårdshus på Särtshögas mark, som hemmanet gränsar mot (figur 3.20). Karttexten berättar att Särtshögaborna fått ett jordstycke inom Överby som kompensation. Det är denna jord som på den yngre kartan kallas ”Särtshöga flått”, som ligger norr om bygatan i Överby.¹²³ Inget av detta framgår av den äldre kartan, men området där flåttan ligger 1695 var obrukad 1640.

Gränsen mellan Överby och Särtshöga är otydlig men gårdshuset till nummer 2 i Överby står avsides till. Byamålet däremot utgår från den obebyggda tomten. Vad vi ser är ett hemman som har gårdshuset utanför den solskiftade tomtplanen. Kommentaren om att husen står på Särtshögas mark kan betyda att hemmanet har flyttat ut från sin tidigare tomtplats då den kommit över ett stycke jord i grannbyn. I Överby tycks med andra ord hemman nummer 1 och 2 haft sina hus utanför den solskiftade tomten. Om hemman nummer 1 vet vi att denna var en utjord tidigare. Möjligen placerades gårdshuset utanför tomten när utjorden bebyggdes.

122 Se t.ex. ÖH 1545:6A s 117ff; JB Östergötland 1639.

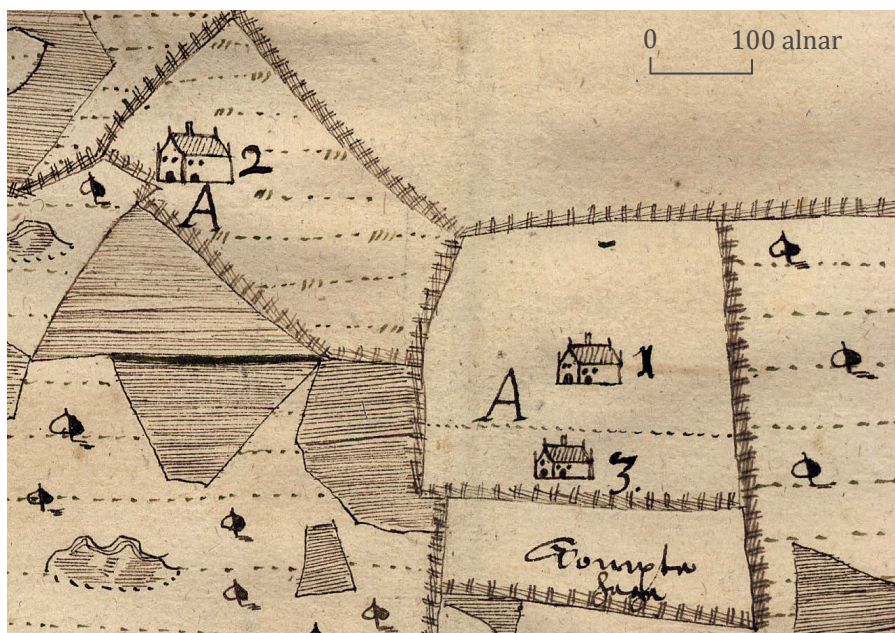
123 ”Detta hemman är byggt på Särtshöga ägor, varför Särtshöga by har den flåttan på norra sidan om vägen i vederlag” (LSA D108–32:1).

Figur 3.20. Detalj över tomtplanen i Överby, Svanshals socken 1640 och 1695. På den äldre kartan finns flera ritningsfel. Hemman nummer 1 och 3 är felplacerade. Dessutom är tomten och hussymbolen nummer 3 felnummerade. De avser hemman nummer 1. Numreringen för renritningen 1695 har anpassats efter den äldre kartans numrering. Källa: D10b:17; LSA D108-32:1.

Det tredje exemplet är Tungelunda. Jag har berört utjordarna i byn tidigare men jag har inte tagit upp att det också finns två obebyggda tomter som inte är utjordar. Att notera på den äldre kartbilden är att hemman nummer 2 har en extra tomt norr om sitt gårdshus (se figur 3.2). Denna tycks inte ha någon motsvarighet på den yngre kartan, och vi får inga andra uppgifter om vad denna avser. Vad vi däremot kan slå fast, med hjälp av den yngre kartan, är att hemman nummer 3, som står för sig, också har en tomt inom den raka tomtplanen. Dess geometriska tomt ligger längst i väster, och är märkt med en järnsymbol på den yngre kartan. Att den saknas på den äldre kartan kan bero på att tomten tillkommit senare eller att lantmätaren inte märkt ut den. Den saken går inte att avgöra. Men detta är alltså ytterligare ett exempel som visar att en obebyggd tomt kan tillhöra gårdshus som står på ett annat ställe.

Det fjärde exemplet som visar samma sak är Tjurtorp. Byn har tre hemman, två står på rad men den tredje står för sig. Nedanför de två tomterna finns en tredje tomt. Denna är inhägnad och lantmätaren kallar den "Tomthage". Denna är ingen utjord, utan den tillhör hemmanet som ligger för sig, något som bekräftas av yngre kartor (figur 3.21).

Figur 3.21. Tjurtorp i Åby socken, cirka 1640. Hemman nummer 2 har sitt gårdshus vid sidan om den reglerade tomten lägst i söder, kallad "Tompte hage". Källa: D10b:176–177.

Sammanfattningsvis visar dessa exempel att man inte var helt bunden till att bebygga den solskiftade tomten. I alla solskiftade byar står inte gårdshusen på den tilldelade geometriska tomten, utan husen kan stå vid sidan om. Alla obebyggda tomter inom en geometrisk tomtplan är därför inte utjordar. Man måste skilja mellan utjordarnas tomter och andra obebyggda tomter i solskiftet som tillhör hemmanen, vilka på kartbilderna har samma utseende.

Att hemmanen kan ha obebyggda tomter är en följd av solskiftets praktik. En by kunde vara solskiftad utan att gårdshusen stod på rad på sina uppmätta tomter. Tomterna fanns ändå som fastighetsmarkörer, där bredden angav måttet på jordinnehavet (byamålet). Att de geometriska tomterna var ägorättsliga markörer kommer till uttryck i Östgötalagens byggningsbalk. Praktiken att lägga tomterna på rad går alltså tillbaka till åtminstone 1300-talet. Lagrummet säger att om "de flesta vilja" kunde man lägga tomterna på rad eller i fyrkant, det vill säga som en enkel eller dubbel radby, med bygatan mot tomternas ena kant (ÖgL B I). Det sägs också att de "gamla tomterna" var giltiga tills man flyttat till de nya (B XI). Solskiftet var en radikal omläggning. Man fick ge upp den jorden man brukat för att bli tilldelad nya tegar, och man fick flytta husen till en ny angiven tomtplats. Att vissa gårdar i solskiftade byar ligger utanför

tomtplanen kan alltså beror på att dessa inte flyttat sina hus till den solskiftade tomten utan ligger kvar på sin gamla plats.¹²⁴

Hemman med flera byamål

En annan orsak till obebyggda tomter, förutom byamålsutjordar och gårdshus utanför tomten, är hemman med flera byamål. I Lysings härad redogör lantmätaren för 22 hemman som har två eller flera byamål. I översiktskartan har jag märkt ut dessa med egen symbol (figur 3.1).

Förhållandet har uppmärksammats av Helmfrid (1962), som diskuterar saken i samband med utjordarna. Det finns anledning att se närmare på detta. Vad är skillnaden mellan hemman som har en utjord som ingår i byamålet, och hemman som har dubbla byamål?

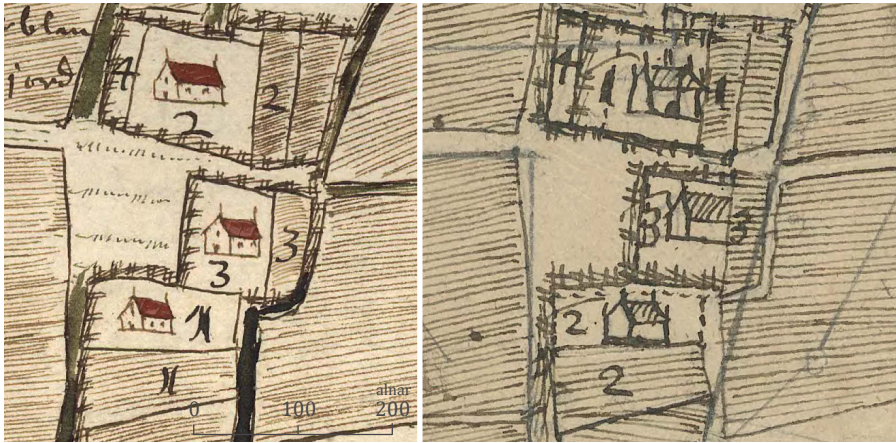
Lantmätarna benämner denna företeelse med tre termer: som *tvenne skifte*, *tvenne bol* (tveboldade) och *tvenne bord*. *Skifte*, *bol* och *bord* är rimligen utbytbara termer här. Det finns också några exempel på tre skiften under samma hemman, och ett fall med fyra skiften till samma hemman.¹²⁵

Ett exempel är Kålstad i Heda socken. Renovation och koncept beskriver samma situation: tre hemman nummer 1–3, en utjord nummer 4 samt två extra skiften till hemman nummer 2 och 3 (figur 3.22). På renovationen kallas de extra skiftena för *tvenne bord*, medan konceptet benämner dem som *smalebolet* och *bredebolet*, och utjorden kallas här *utbol*. Alla indelningar kan alltså betraktas som andelar i solskiftet. Även hemman nummer 1 har en extra tomtedel, men denna specificeras inte. Till vilket hemman utjorden nummer 4 hör framgår inte heller.

De extra skiftena till hemmanen nummer 2 och 3 ligger intill dem. De är avgränsade inom tomtplanen och den obebyggda tomten brukas till åker. Detta bör betyda att hemmanen hade dubbla tegar i teglagen. Det är annars svårt att se meningen med att den extra tomten. Tolkningen stöds av själva uttrycket ”tvenne skifte”, som alltså räknades till samma hemman. Noterbart är också att de extra skiftena har en betydligt smalare tomt, men räknat i byamål är de enligt redovisningen omkring hälften så stora som hemmanen.

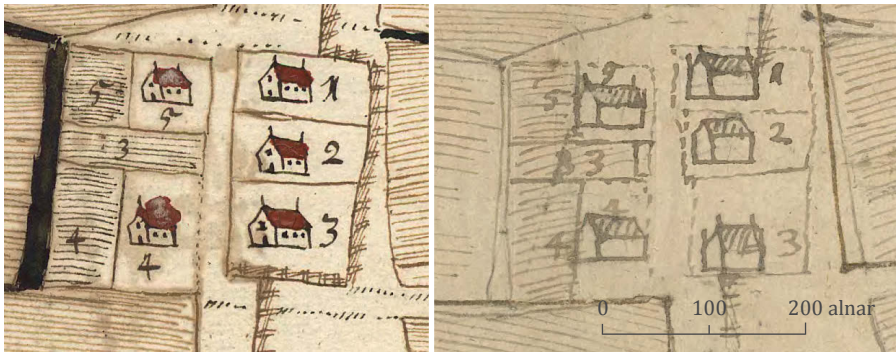
124 Att så kunde bli utfallet vid solskifte kommer till uttryck i Jyske Lov där det sägs att den som hade kvar husen fick kompensera för detta eftersom man upptog en bit av den jord som annars skulle tegskiftas (JL 1. bog § 55. Hvis en by skal solskiftes; Holmbäck & Wessén 1933 s 229).

125 T.ex. Tuna i Heda socken: ”Hafuer i byemåll trij skifte” (D10b:70); Västra Åby, där ett skattehemman har tre bord i ena gårdet och ett fjärde skifte eller bord i ett annat gårde (D10b:158–159).

Figur 3.22. Kålstad i Heda socken, cirka 1640. Notera att konceptet visar ytterligare tomtindelning inom hemman nummer 1 (nummer 2 på renovationen). Källa: D10b:65; D10a:65.

Ett andra exempel är Åsby (figur 3.23). Hemman nummer 3, som är krono, har ”två skiften eller bord”. Båda markeras med del av tomten, men ligger inte intill varandra som i Kålstad, utan tomten ligger på andra sidan om bygatan. Dessutom har hemman nummer 4 och 5 var sin extra tomt, brukade som åker, men dessa kommenteras inte. I likhet med Kålstad är det extra skiftet hälften så stort som hemmanets första skifte.

Figur 3.23. Åsby i Kumla socken, cirka 1640. Hemman nummer 3 har ”två bord”, vilket på kartan visas genom att hemmanet har en extra obebyggd tomt. Källa: D10b:35–36; D10a:35–36.

Vissa extra skiften kan eventuellt förklaras av solskiftets praktik; att man exempelvis tilldelats ett extra skifte för att åstadkomma en större ägoblandning inom byn. En sak som tyder på detta är att hemman ibland innehar de bägge yttertomterna och tegarna i solskiftet, de så kallade renborderna (jfr s 140). Det finns en kommentar om detta i Järnstad: ”har i byamål tvenne bord. Det första 24 alnar bred åker och begynner byskiftet. Det andra är 24 alnar bred åker och

lyktar i byskiften” (D10b:168–169). Detta hemman i Järnstad har alltså två tegar i varje teglag, som ”begrinner” och ”lyktar”, det vill säga de börjar och avslutar varje teglag. Nu är inte tomterna utmärkta men det förväntade är alltså att hemmanet innehade de båda yttertomterna.¹²⁶ Det kan ha gjorts för att kompensera för sämre jord. Om jordkvalitén exempelvis var bättre i norra delen av byn så missgynnades den som fick de södra tegarna i varje teglag. Genom att då också få tegarna längst i norr jämnades detta ut, något som sedan avspeglar sig i dubbla tomter.

För att återgå till frågan: Ska företeelsen med extra skiften till hemman tolkas som utjordar eller som någonting annat? Något rakt svar går inte att ge utan jag håller olika tolkningar öppna. En annan möjlighet är att dessa obebyggda skiften inte är särskilt gamla, utan resultat av gårdsuppdelningar nära i tid med karteringen. Vad som dock talar emot detta är att vi i de yngre kartorna inte ser några nya hemman på dessa extra byamål. Det handlar med andra ord inte om hemmansklyvning.

Sölve Göransson har varit inne på en annan tolkning som går ut på att de extra tomterna kan ha tillkommit efterhand (Göransson 1971 H:3). De behöver i så fall inte ha med solskiftets utläggning att göra men kan vara en konsekvens av solskiftets låsta struktur. Min uppfattning är att Göransson antagligen har rätt, och att det oftast handlar om uppdelningar inom hemmanen, vad man skulle kunna kalla ”dold hemmansklyvning”.

En kommentar från Hogstads socken och Hogstad by (Göstrings härad) antyder detta: ”Skattehemman 1, har tvenne bord, och lika stora och brukas och tillikes av tvenne, vartdera bordet har i byamål 32 alnar bred åker” (D7:128–130). Vi har alltså här ett hemman som i praktiken fungerar som två gårdsbruk. Man bör dock inte utesluta möjligheten att vissa av dessa istället beror på arrangemang i samband med solskiftets grundläggning, där hemman ibland tilldelats bägge de yttre renborderna, i syfte att åstadkomma en mer rättvis fördelning av jorden.

En annan slutsats man kan dra av dessa förhållanden – som har betydelse för utjordarna – är att företeelsen med dubbla byamål till hemmanen inte verkar ha tagit några kamerala avtryck, och således inte heller finns som kamerala utjordar under 1500-talet eller senare. I samband med att jag gått igenom 1500-talets jordeboksmaterial så har jag inte sett några uppgifter om sådana här extra skiften under hemman, varken i Lysings härad eller i andra

126 Sådana förhållanden kommenteras på flera kartor, exempelvis Viberga i Risinge socken (D1:424–425), Önstorp i Västra Husby socken (D2:64) och Svista i Klosters socken i Södermanland (C1:114–115).

områden.¹²⁷ Det är istället vissa lantmätare som observerat förhållandena och uppmätt dessa extra byamål som många hemman, framför allt skattehemman, hade under sig under 1640-talet.

Två byhalvor med obebyggda tomter

En annan orsak till obebyggda tomter gäller bebyggelseenheter med två byhalvor. I sådana byar kan alla hemmanen ha dubbla tomter och tegar. Dessa förhållanden har i Östergötland uppmärksammats av Staffan Helmfrid med benämningen *holmar* (Helmfrid 1962 s 154ff), och på Ölands av Sölve Göransson som *hopar* (Göransson 1971 D:101, I:5ff).

Ett troligt sådant fall i Lysnings härad, som involverar jord som lantmätaren kallar för *utjord*, är Gottorp och Ramstad. Här finns en ”kronoutjord räntar ½ [pund] korn, och är en anghage” (D10b:19–20). Konzeptkartan talar istället om ”En krono anghage som räntar ett halvt pund korn” (D10a:19–20). Kartbilden visar att denna hage ligger alldeles söder om Gottorps tre hemman, och den sägs ge 2 lass hö. Utjorden eller hagen har formen av en långsmal teg eller parcell. Läget vid gårdsplanen tyder på att hagen är en geometriskt tomt inom Gottorp. Nedanför finns ytterligare en likartad hage, men denna kommenteras inte. Konzeptkartan ger ytterligare information. En streckprickad rågång delar hagen i två delar, och utjorden specificeras som den norra delen. Situationen pekar mot att de tre hemmanen i Gottorp åtföljs av ytterligare tre obebyggda tomter lagda på rad, varav ett par är inhägnade och används som hagar.

Att en tomt på detta sätt blir upptagen som en utjord, utan tillhörande ägor (byamål saknas) är ovanligt i kartmaterialet. Orsaken är sannolikt Gottorps samröre med grannbyn Ramstad. Byarna brukar åker och äng inom samma gårde och ingår i samma teglag. Det finns två bebyggelselagen och två namn på byarna, men funktionellt är de en enhet. Detta framgår av lantmätarens kommentarer och av redovisningen av byamålen, som visar att alla hemman i både byarna är lika stora (egaliserade) om 16 alnar vardera i byamål.¹²⁸ En sådan helt jämn uppdelning av ägora bör följa ett relativt sent solskifte.¹²⁹ Den obebyggda tomten som kallas *utjord* och *hage* avviker lyder till Ramstad, men det sägs inte till vilket hemman.

I samband med säteribildningen under slutet av 1600-talet upprättades ytterligare en karta som visar situationen 1683 (figur 3.24). Denna ger mer besked. Vi ser då att utjorden eller hagen i Gottorp är uppdelad i flera delar.

127 Ett möjlig äldre belägg gäller en notering i Vadstena klostrets jordebok 1447, om en landbo med ”tvåskipad jord” som också betalar ränta för två jordar (Ericsson 2012 s 208).

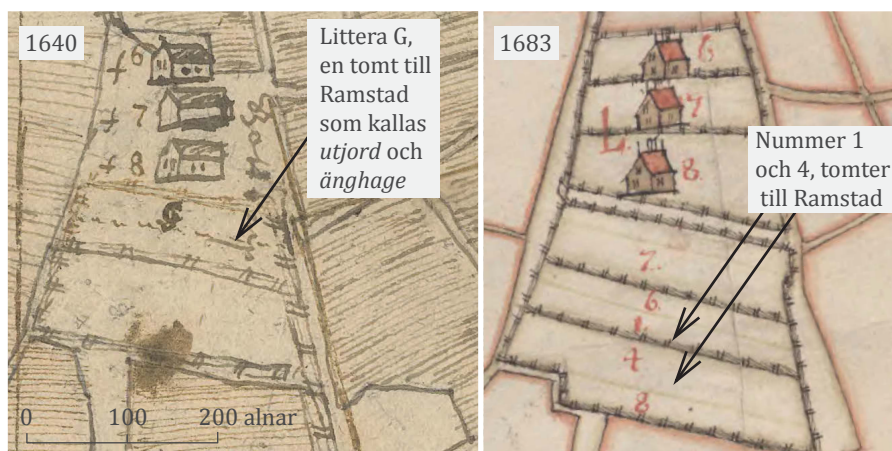
128 ”Gåttorp ... Hafuer i byemåll lijka med Ramsta 16 alna bred åker, och gå i byeskifte med huar annan både i wäte och torre” (D10b:19–20).

129 En avvikelse är en åkerflått som Gottorpsborna tagit upp av Ramstadsängen.

Varje hemman i Gottorp har en extra tomt här, och dessutom har Ramstad två tomter. På kartan för Ramstad 1683 finns ett liknande mönster med två tomter, en bebyggd och en obebyggd till varje hemman. I jämförelse med kartbilden från 1640 ser det ut som att dessa indelningar gjorts efter 1640. För Gottorps del är det mer tydligt att indelningen med extra tomter till hemmanen fanns vid tidpunkten för den äldre kartan.

Situationen i Ramstad och Gottorp med dubbla tomter till hemmanen, som troligen inte är utjordar, bör ha sin förklaring i solskiftet och det faktum att båda byarna funktionellt hört ihop. En sammanläggning av båda byarna kan ha lett fram till att Gottorpsborna fått jord i Ramstad och tvärtom. Konsekvensen av detta blir i ett solskifte att man samtidigt lägger ut en ny tomt som får representera jordinnehavet och tegarna i den andra byn. Att en av tomterna i Gottorp 1640 är upptagen som en kronoutjord för särskilt ränta, kan få sin förklaring i att något av hemman i Gottorp blivit av med en del av sin tomt, som tillfallit Ramstad.

Exemplet belyser alltså att obebyggda tomterna i byar med två byahalvor, inte nödvändigtvis ska tolkas som fysiska gårdstomter eller utjordar, då de också kan vara ett utslag av solskiftet.

Figur 3.24. Gottorp i Svanshals socken, cirka 1640 och 1683. En del av de obebyggda tomterna, kallas "en krono änghage" och för den utgår särskild ränta. Den kallas *kronoutjord* på renovationen och tillhör Ramstad. Konzeptkartan från 1640 visar att tomterna är delade, och att det är den norra delen, littera G, som avses. De andra delarna kommenteras inte. På den senare kartan från 1683 syns flera uppdelningar inom tomtplanen, varav tomterna nummer 1 och 4 refererar till hemman Ramstad. Källa: D10a:19–20; LSA D13:146–147.

Ideella andelar?

Böndernas individuella ägande är i stort sett dolt i de kamerala källorna men kommer till uttryck i några av lantmätarnas kommentarer. Det gäller några

uppgifter om ”parter” i gårdar, andelar som inte är utjordar utan innestående ägandedelar eller lotter som lantmätare endast nämner i karttexten. I relation till utjordar är dessa intressanta då det framgår att man även kunde äga parter även i utjordar. Jag ska kommentera ett par sådana fall.

I Kålstad i Heda socken finns två skattehemman, ett helt och ett halvt. De har också utjordar i andra byar. Lantmätaren skriver: ”1 skattegård har sin ½ gård i Millingstorps ägor och en otting i Tjugby. Och ½ gården fjädeparten av åttingen” (D10a:65). Det finns alltså en utjord i Tjugby, kallad *otting*, och i denna har ett annat hemman ”fjärdeparten”. Hur ska detta tolkas? Tjugbys karta redovisar att utjorden är på 12 alnar om 12,75 tunnland åker och 10 lass hö och att den lyder till till Kålstad. Konceptkartan ger mer information:

... en otting utan Kålstad skattgård, är här uti Tjugby, uti skifte, Hans Nilssons benämnd, och är lika stor med halva kronogården och de båda halva delarna gör lika mot vardera helgård [i Tjugby] ... Men Kålstad ½ skattgärdegård [skattegård], har en fjärdepart utan skatteutbordet [skatteutjorden] i Tjugby, både i åker och äng, eller var fjärde får [fåår] (D10a:59–60).

Utjorden räknas som en ”halv gård” i Tjugby, och det andra skattehemmanet i Kålstad äger fjärdeparten av utjorden, som ger rätt till var fjärde teg i tegskiftet. Vad som är intressant här är att individuella parter eller lotter kan ha varit bestämda till vissa jordar eller tegar, även om de kameralt räknas in under ett hemman eller en utjord. Att en fjärdedel av utjorden tillhör ett annat hemman kommenteras inte på den färdiga kartan. Antagligen har uppgiften strukits medvetet. Kartorna var kamerala dokument som inte syftade att redovisa allt som bönderna kommit överens om sinsemellan. Detta specifika fall ger oss en inblick i detta.

Ännu ett fall belyser det individuella ägandet som funnits inom de kamerala enheterna. Här handlar det inte om en utjord utan om en andel i ett hemman. Skattehemmanet i Tyttorp har ett *utbord* i Tungelunda samt en ”[?]edelning av skattegården i ½ Lorby” (D10a:37). Sannolikt avses ”tve-” (två) eller tredelning av hemmanet i Lorby, det vill säga hälften eller en tredjedel av gården. Uppgiften lämnas finns på konceptkartan och inte på den färdiga kartrenovationen.

Att flera personer nämns som ägare i gårdar kan vara en följd av arvslagarna, där en princip är att alla inom en jordägande familj ärver jord men i olika stora andelar. För kronan, ur kameral synvinkel vid skattläggning, har det enskilda ägandet inte haft någon egentlig betydelse. Gårdarna skattelades som de var indelade på marken eller efter bestämda jordetal. Sedan har dess olika delägare fått göra upp om skattebördan.

Resonemanget leder fram till att det rimligen finns ett samband mellan arv och privata ägodelar men att dessa delar inte kommer till uttryck som utjordar. Det enskilda ägandet fanns på en nivå under den kamerala; både hemman och utjordar kunde ha flera ägare. En jämförelse mellan kamerala källor och domboksmaterial skulle mer i detalj belysa hur det enskilda ägandet relaterar till de kamerala enheterna. Jag hoppas återkomma till detta i en annan studie.

För att avsluta diskussionen om strukturer som påminner om utjordar så handlar detta dels om solskiftets regler för tomter och tegar, dels om det individuella ägandet, som omfattar både hemman och utjordar. Härmed lämnar jag diskussionen om byamålsutjordar och enstaka jordar (typ 2 och 3) för att istället gå över till att diskutera utjordar som är hela ägoområden (typ 1).

3.5 Utjordar som ägoområden på slättbygden

Inom slättbyggen i Lysings härad finns fyra obebyggda ägoområden: Ålebäcken i Tollstads socken, Torpalyckan i samma socken, Högbolyckan i Röks socken och Häradsvallen i Heda socken. De tre första ska behandlas här. Den fjärde återkommer jag till sist i kapitlet.

Ålebäcken finns på kartan 1640 som en obebyggd enklav inom Alvastras ägoområde. Kartan är intressant eftersom den fångar tillfället då kungsgården i Alvastra alldeles nyligen lagts om till landbodrift: ”är fördelt till 4 kronohemman: alla lika stora, båda i åker och äng” (D10b:85–86). Kartan visar en nerlagd storgård och fyra utlagda lika stora (egaliserade) hemman inom ett förmodat nytt solskifte. Ett av kronohemmanen har sina gårdshus vid kungsgården men ingår ändå i solskiftet. De tre övriga är utlagda inom en reglerad bytomt (radby) söder om kungsgården. Varje hemman noteras för 20 alnar i byamål som ger 28,75 tunnland åker och 14 lass hö. Det är alltså fyra stora hemman. Hela enheten, kungsgården med Ålebäcken, uppgår till 117 tunnland och 72 lass hö.

Ålebäcken ligger inom Alvastra men framträder som ett eget ägoområde. Kartrenovationen talar om Ålebäcken som ”kronohemman ¼”, men konceptet säger: ”Ålebäcken brukas av nummer 4 [i Alvastra], och har inga hus”. Den var med andra obebyggd vid karteringstillfället, och platsen för gårdstomten markeras med nummer 8 på kartan (se figur 3.25). Vidare sägs: ”Hörsta Anders brukar en äng och något litet till åker där uti, som räntar en fjärdedels skeft [?] och kallas Ålebäcken” (D10a:85). Ålebäcken blev kvar som en egen enhet trots att en landboby och ett solskifte hade lagts ut i Alvastra. En annan utgång vore att enheten lades samman med Alvastra. Att så inte skedde kan förklaras av att Ålebäcken var enskilt ägd. Den tillhör på kartan ”Hörsta Anders”, som kan identifieras som den person som också innehar hemmanet vid kungsgården.

Ålebäcken gav 3,25 tunnland åker och 12 lass hö. Dessutom innehar samma person en kalvhage i Nävsta (D10a:79).

Figur 3.25 Alvastra och Ålebäcken i Tollstads socken, cirka 1640. Storgården i Alvastra har blivit solskiftad och utlagd till fyra kronohemman varav tre ligger inom tomtplanen som visas i utsnittet i figuren med nummer 5, 6 och 7. Det fjärde hemmanet, vars hus står kvar vid kungsgården (utanför bilden), innehar sannolikt den obebyggda tomten intill nummer 5. Ålebäcken finns som ett obebyggt ägoområde inom Alvastra, märkt med rödprickad rågång och littera F och G samt nummer 8 som kan markera läget för ett ödetorp Källa: D10b:85–86.

Ett liknande obebyggt ägoområde är Torpalyckan i Tollstads socken. Den ligger som en enklav inom Haningetorp i dess östra del som gränsar mot Tuna i Heda socken. Lantmätaren benämner den som "Ett gärde i Haningetorp kallas Torpalyckan" (D10b:70). Torpalyckan utgörs av två mindre gårdar eller vretar/lyckor, brukad till åker (ingen äng). Tre gårdar delar jorden mellan sig: ett skattehemman i Tuna och båda frälsehemmanen i Haningetorp.

Uppdelningen gör Torpalyckan kameralt till tre utjordar, men benämningen på de båda kartorna varierar. På Tunas karta talas om "en utjord med Haningetorp" (D10b:70). På Haningetorps karta talas istället om "ägor i Torpalyckan" (D10b:77–78). Hur Torpalyckan delas i tre utjordar visas inte på kartan. Av texten framgår att det handlar om tre olika stora delar. Det framgår

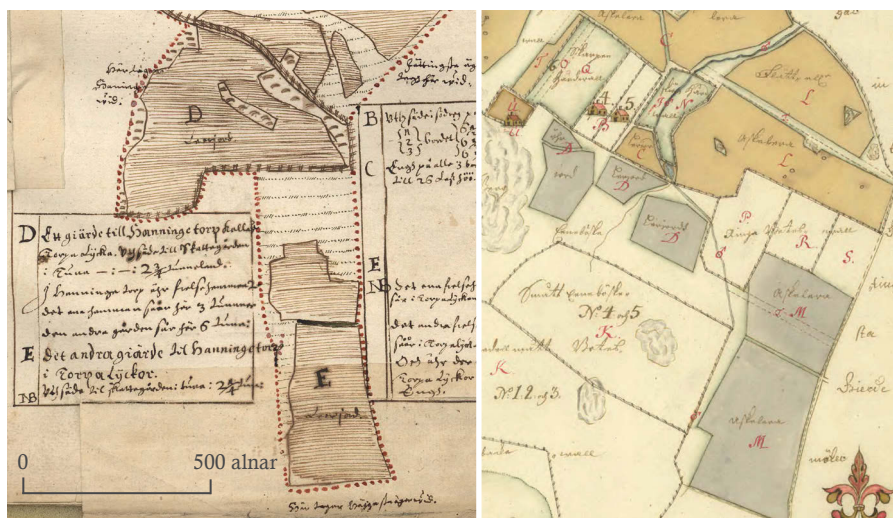
också att utjordarna har proportionerlig del i gårde D och E, något som indikerar att delningsgrunden följer ett tegskifte (tabell 3.9).

Om Torpalyckan ska betraktas som ett eget ägoområde eller en del inom Haningetorp är oklart. Å ena sidan visas den med en egen rågång som skiljer den från Tuna och Haningetorp. En bifära till Disevidån tycks utgör gräns mot Haningetorp, vilken syns tydligare på 1694 års karta (LSA D143–6:1). Å andra sidan lämnas en kommentar om att Torpalyckan är ”ett gårde i Haningetorp” (D10b:70).

Tabell 3.9. Torpalyckan i Tollstads socken, cirka 1640

Beteckning	Åkerstorlek (tunnland)		Totalt	Till vem utjorden hör
	Gärde D	Gärde E		
utjord/åkrar	2,75	2,25	5	Tuna sk 1
ägor/åkrar	3	2,5	5,5	Haningetorp fr 1
ägor/åkrar	6	5	11	Haningetorp fr 2
Totalt:	11,75	9,75	21,5	

Källa: D10b:70, 77–78; D10a:70, 77–78

Figur 3.26. Torpalyckan i Tollstads socken, cirka 1640 och 1694. Vänster: Torpalyckan redovisas på samma kartbild som Tuna i Heda socken men ägorna sägs ligga i Haningetorp. Höger: En tydligare bild över hur Torpalyckan ansluter till Haningetorp ger 1694 års karta. Källa D10b:70; LSA D143–6:1.

Kartan 1694 ger flera upplysningar (figur 3.26). Haningetorps ägor i Torpalyckan uttrycks här med byamål. Till byamålet hör två smala obebyggda

tomter inom Haningetorp. Den ena (nummer 6) redovisas som ”skatteutjord ... som allena har i Torpalyckorna”. Den andra tomten (littera O) kallas ”en teg i gårdshagen” (D143–6:1). Dessa två tomter kan av sin ringa storlek uteslutas som hela gårdstomter. Vad som avses är troligen markeringar av två byamålsutjordar som Haningetorps två hemman har inom Torpalyckan. Det finns därför två indicier som talar för att Torpalyckan är solskiftad. För det första att utjordarna är proportionerliga i båda gårderna. För det andra att en smal teg är utmärkt på Haningetorps konceptkarta (men ej renovationen) som 1694 beskrivs som en utjordstomt.

Figur 3.27. Detalj över Haningetorps två hemman med var sin utjord i Torpalyckan, cirka 1640 och 1694. Konceptkartan från cirka 1640 (vänster) visar intill hussymbolerna en liten åkerfigur, och i denna en smal ofylld teg, som inte kommenteras. Den färdiga kartan, renovationen (mitten), har inte med denna teg. På den yngre kartan 1694 (höger) återfinns två smala tomter eller tegar (nummer 6 och littera O) i beteshagen (littera Q), som markerar utjordar i Torpalyckan. Källa: D10a:77–78; D10b:77–78; LSA D143–6:1.

Torpalyckan kan kopplas till Haningetorp, som i sin tur ingår i ett solskifte med Haninge. De tre enheterna behöver därför analyseras tillsammans (tabell 3.10). Haninge och Haningetorp ingår i samma tegskifte. Bebyggelselaget för Haningetorps två hemman är sekundärt (avgärda) i relation till de större hemmanen i Haninge. Solskiftet och bebyggelsenamnen knyter dem ihop. Möjligen hör också Torpalyckan till detta större ägoområde.

Att döma av Torpalyckans åkerstorlek (22 tunnland) kan en förväntad tidigare bebyggd enhet ”Torpa” bestått av mer än en gård. Att Haningetorp innehar Torpalyckan kan betyda att Torpalyckan varit en del av Haningetorp. De reglerade tomterna vid Haningetorp som markerar ägande i Torpalyckan antyder detta.

Spåret av Torpalyckan idag är en utbuktning inom Tunas jordregisterenhet in mot Haningetorp. Detta syns på den ekonomiska kartan från 1948. Denna del går tillbaka på Tunas utjord i Torpalyckan. Till följd av innehavet av utjorden har församlingsgränsen (sockengränsen) justerat så att Heda församling sträcker sig in i en del av tidigare Torpalyckan, som bör ha varit utgått från och varit del av Haninge i Västra Tollstads socken.

Tabell 3.10. *Haninge, Haningetorp och Torpalyckan, cirka 1640*

Jordnatur m.m. Haninge	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal hölass	Tunnland/ alnar	Hölass/ alnar
kr (1) bord1	28	24,5	7	0,88	0,25
kr (1) bord2	16	14	3	0,88	0,19
kr (2)	24	21,13	6	0,88	0,25
kr (3)	24	21,13	6	0,88	0,25
	92	80,76	22		
Haningetorp					
fr (4)	24	21,13	6	0,88	0,25
fr (5)	16	14	4	0,88	0,25
	40	35,13	10		
*Torpalyckan			Till vem utjorden hör:		
utjord		5		Tuna (sk nr 1)	
utjord		5,5		Haningetorp (fr nr 1)	
utjord		11		Haningetorp (fr nr 2)	
		21,5			
Summa:		137,39	32		

Källa: D10b:70, 77-78; D10a:70, 77-78

Det tredje exemplet på obebyggda ägoområden på slättbygden är Högbylyckan, som ligger i nordvästra hörnet av Röks socken där den gränsar till Heda, Svanshals och Röks socken. Kartan 1640 visar att Högbylyckan delas mellan fyra hemman i Röks socken, ett i Hagen och tre i Ingvaldstorp. Varje del redovisas som "en utjord" med jordnatur, som tre kronoutjordar och en skatteutjord. Konzeptkartan beteckningar är *bol*, *bord*, *utbord* och *skifte*. Uttrycken antyder att Högbylyckan är solskiftad och att utjordarna är byamålsutjordar.

På kartbilden (figur 3.28) är utjordarna markerade med egna tomter. En redovisas med hussymbol men står som "kronoutjord till Ingvaldstorp". Sannolikt har utjorden nyligen blivit bebyggd men kameralt är kvar som utjord. Genom att markera en hussymbol (med tak och skorsten) – som är lantmätarnas symbol för hemman – signaleras att utjorden kan omtaxeras till ett hemman.

Sannolikt är det Högbylyckan som åsyftas i ett brev 1432 då en "ätting i Högby" i Röks socken räknas upp i samband med en försäljning (SDHK nr 21805). Utan att vidare gå in på hur Högby/Högbylyckan förekommer under medeltiden (det ligger utanför denna genomgång) kan konstateras att

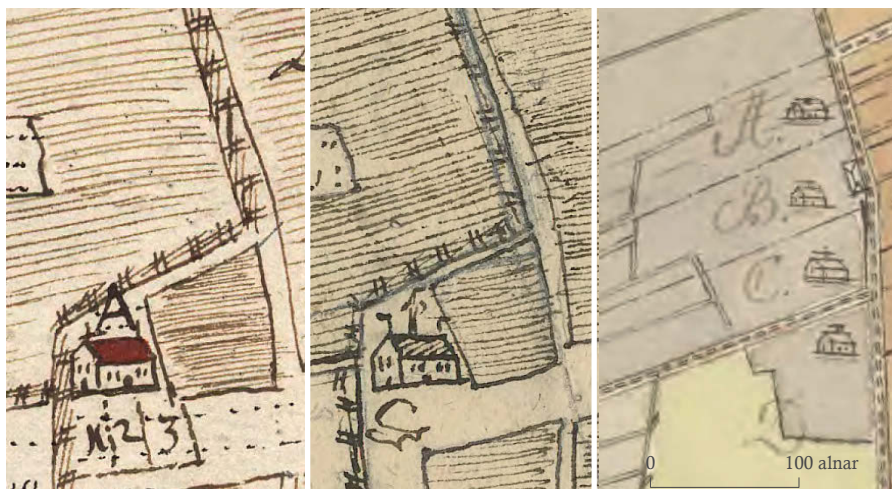
Högbolyckan, som ett eget ägoområde, om 24 tunnland åker och 10 lass hö, tidigare bör ha varit bebyggt. Möjligen som torp eller avgärdaenhet under en annan enhet i närheten. Kopplingen till Ingvaldstorp, som äger den största delen, kan ha uppkommit i mer närliggande tid då Ingvaldstorpsborna under 1640-talet är betydande jordägarna i Lysings härad med flera utjordar under sig (se figur 3.1).

Tabell 3.11. Högbolyckan i Röks socken, cirka 1640

Jordnatur (nr/littera)	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal hölass	Tunnland/ alnar	Hölass/ alnar	Till vem utjorden hör
kr uj (A)	utjord/bol	67	11,26	4	0,17	0,06	Ingvaldstorp
kr uj (1)	utjord/utbord	25	4,26	2	0,17	0,08	Ingvaldstorp
kr uj (2)	utjord/skifte	25	4,26	2	0,17	0,08	Hagen
sk uj (3)	utjord/bord	25	4,26	2	0,17	0,08	Ingvaldstorp
Totalt:		142	24	10			

Källa: D10b:40; D10a:40–43

Senare kartor från 1771 och 1787 visar att varje utjord i Högbolyckan är bebyggt, men att de fortfarande kallas *utjord* och *utbord* (LSA D87–20:1, D87–20:2). Möjligen var de ännu inte införda som hemman. Åtminstone har de gamla utjordsbeteckningarna funnits kvar. På 1940-talets ekonomiska karta finns Högbolyckan som en egen jordregisterenhet, och ett större skifte hörde fortfarande till Ingvaldstorp.

Figur 3.28. Högbolyckan i Röks socken, cirka 1640. Det obebyggda ägoområdet är indelat i fyra utjordar, troligen solskiftade, varav den ena (littera A) är bebyggd. Renovationen visar att de andra utjordarna har gårdstomter nummerade 1–3 (vänster). Konzeptet (mitten) visar inga tomter men däremot signumet S. Senare har gårdstomterna gjorts om. Storskifteskartan från 1787 (höger) visar tomternas nya läge. Källa: D10a:40–43; D10b:40; LSA D87–20:2.

3.6 Utjordar som ägoområden i skogsbygden

Obebyggda ägoområden är vanligare i skogsbygden än på slättbygden. Karaktären är dock densamma. De är obebyggda eller har nyligen blivit bebyggda, och de kan i sin helhet lyda till ett hemman i en annan bebyggelseenhet eller vara uppdelade till flera utjordar. En skillnad är hur de benämns. I skogsbygden kallas de av lantmätarna vanligen för *torpställe*, *ängtorp* eller endast *torp*, medan de på slättbygden där solskiftet förekommer bland annat kallas *utjord* och *bol*. För att illustrera dessa utjordar ska jag redogöra för några exempel.

Torpställena är fyra stycken och de är av samma slag som ängtorpen, det vill säga underliggande enheter som mest brukades som äng till närbelägna hemman (tabell 3.12; jfr figur 3.29 och 3.31). Man kunde tänkt sig lantmätarna skilde mellan ängtorp och torpställe, men så är inte fallet. Skinnaretorp i Åby socken – som jag återkommer till – kallas på konceptet för *torpställe* och på renovationen för *ängtorp* (D10a:178, D10b:178).

Tabell 3.12. Utjordar som obebyggda ägoområden i Lysings härad, cirka 1640

Bebyggelseenheter	Socken	Åkerstorlek (tunnland)	Antal hölass	Antal utjordar	Bebyggd	Beteckningar
Skogsbygd (Hålaveden)						
"Dalen"	Åby		20	1		ängtorp
Daglösa	Ödeshög		16	1		ängtorp
Bastekullen	Ödeshög	1	10	1	x	ängtorp
Hallången	Åby	0,75	8	1	x	torpställe
Lassarp	Åby	0,75	8	1	x	torpställe
Fågeltorp	Åby	0,75	9	1	x	torpställe, hemman
? (vid Hult)	Åby	0,75	14	1	x	torpställe
Riset	Åby	0,75	20	?	x	äng
Slättbygd/övergångsbygd						
*Kijla	Rök		12	1		äng
Skinnaretorp	Åby		20	1		ängtorp, torpställe, äng
*Råsmossen	Åby		16	1		torpställe, torp, äng
Tåkernbygden						
*Torpalyckan	Tollstad	21,5		3		utjord, gårde, ägor
*Högbolyckan	Rök	24	10	4	(1 av 4)	utjord, bol, bord, utbord
*Häradsvallen	Heda	21	16	2		Pastorisäng, flåttar
Ålebäcken	Tollstad	3,25	12	1		hemman (obebyggt)

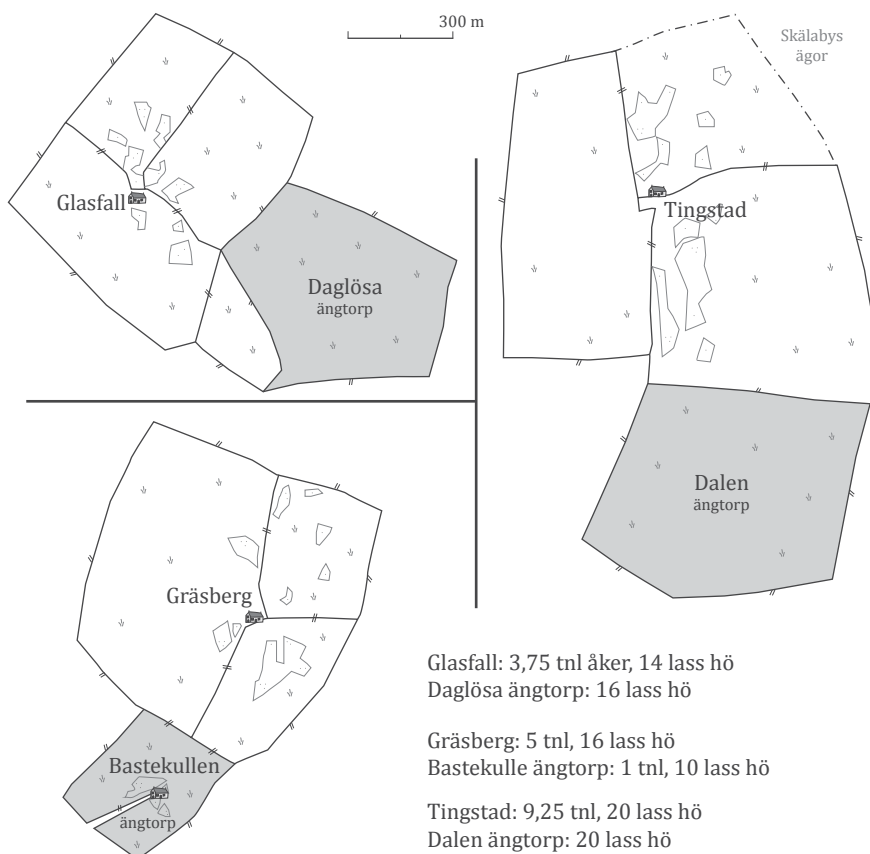
Källa: D10a; D10b

Vilken bakgrund har dessa utjordar? Här finns huvudsakligen två möjliga förklaringar. Antingen handlar det om ödeenheter som återuppodlats eller så avser de rena nyodlingar som inte tidigare varit bebyggda. Baserat på min genomgång so följer nedan, så håller jag det första alternativet som det troliga.

Tre av torpställena ligger inom en radie av två kilometer i Åby socken, i en del av Åby socken som på 1640-talet hade blivit Trehörna socken. De visas med hussymbol på sin kartbild och är alltså bebyggda utjordar. Två stycken, Lassarp och Fågeltorp, tillhör hemmanet Ekeberg. Det tredje heter *Hallången* eller *Hallingstuga* och innehavs av Slangeryd, som gränsar till Ekeberg (figur 3.30 och 3.31).

Flera uppgifter talar för att dessa tidigare varit ödelagda. För det första ligger dessa torpställen nära eller inom andra bebyggelseenheters rågång. Det antyder äldre ägosamband. Flera ligger exempelvis i närheten av Ekeberg som, för att ligga i skogsbygden, är ett stort hemman med 9 tunnland åker och 34 lass hö. För det andra utgår skatter, vilket inte brukar vara fallet med nybyggen som ofta skattebefriades. Om Fågeltorp sägs: ”detta hemma är skattlagt för ½

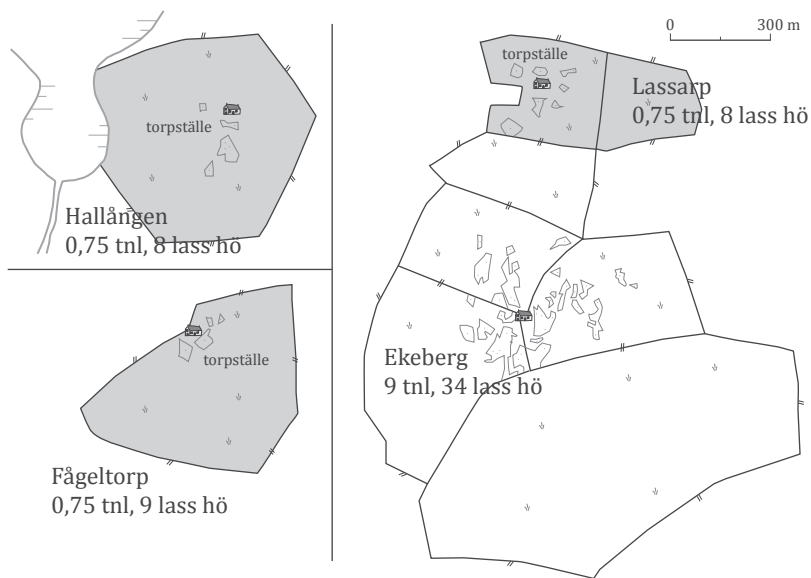
lispund smör och 1 daler silvermynt”. Någon hemmanstatus har det emellertid inte, utan den kallas ”torpställe på Ekebergs ägor”. Lassarp är inte skattlagt, då det bedöms ligga för nära Ekeberg: ”kan inte skattläggas, för ty det ligger Ekeberg för mycket till mena och allt för när” (D10b:264–265). Hallången rekommenderas av lantmätare att skattelägas: ”Detta torpställe är nu inte skattlagt, och kan väl skattläggas efter det att det ligger icke odalbyn för när” (D10b:256–257). Det ska tilläggas att både hemman och utjordar i Hålaveden generellt är kronojord enligt kartorna. Lantmätarens kommentarer om skatten får ses mot bakgrund av att man på kammaren ville uppta så många enheter som möjligt till hemman då det gav ökade skatteintäkter.

Figur 3.29. Ängtorpen Bastekullen och Daglösa i Ödeshög och Dalen i Åby socken, cirka 1640. Jfr figur 3.1. Källa: D10b:126–127, 144, 187.

Figur 3.30. Utjordar kallade *torpställe* kring Ekeberg och Slangeryd i Åby socken, cirka 1640. Jfr figur 3.1. Källa: D10b:256–257, 264–265.

Figur 3.31. Torpställena Hallången, Fågeltorp och Lassarp i Åby socken, cirka 1640. Källa: D10b:256–257, 264–265.

Att skogsbygden i sydvästra Östergötland tidigare varit mer bebyggd framkommer i kartorna, bland annat av en kommentar för Slangeryd: ”en ström till att låta uppbygga en sågkvarn uti där och tillförne har varit byggd sågkvarn” samt ”ödesåker [2 tunnland] i alla tre gärdern” (D10b:260–261). Denna kvarn i Slangeryd omtalas dessutom 1447 som *öde* i Vadstena klostrets

jordbok.¹³⁰ Inte bara torpstället Hallången varit ödelagt, utan även kronohemmanet i Slangeryd kan ha varit öde.

Fler jämförelser mot medeltida källmaterial skulle kunna göras, men det centrala här är att utjordarna, alltså de obebyggda ägoområden som här kallats *torpställe* och *ängtorp*, ingår i en pågående uppodling. I ett längre perspektiv kan de ingå i en långsam återhämningsprocess från äldre ödeläggelsefaser.¹³¹

Nyodling och återuppodling kan vara svårt att skilja åt som företeelser. Ett icke namngivet bebyggt torpställe till Hult i Åby socken sägs vara belägen på en ”gammal sved[ja] ... är uppröjd till att bärga hö uppå till 14 lass ... är detta torpställe brukas under själva gården och kan icke särskilt skatt läggas efter det att det ligger odalbyn förnär” (D10a:262; D10b:262). En alternativ tolkning till ödeläggelsen vore att detta torpställe anlagts i syfte att utöka ängsbruket, det vill säga som nyodling. Till form och karaktär påminner det emellertid om andra torpställen som sannolikt varit ödegårdar.

Ett annat är Riset i samma socken: ”Riset är en äng räntar ½ lispund smör och blir därpå när medelmåttig gräsväxt är 20 lass hö. Åker ibidem som uppgjord är ¾ tunnland” (D10b:214). Kartbilden visar med hussymbol att Riset är bebyggt. Rimligen indikerar detta att Riset har en egen brukare (landbo), som vid en ny skattläggning skulle kunna uppgraderas till ett hemman om den anses tillräckligt stor. Av uppgiften om Riset som ”en äng” antyder att den följer samma mönster som andra obebyggda eller nyligen upptagna torp och har legat under en granngård. I Vadstena kloster jordbok 1447 sägs att Riset ”stundom lejs för bastskogen” och att det finns en humlegård. Det står inte uttryckligen att torpet är öde, men uppgiften om en inkomst från en humlegård, samt att skogen är uthyrd antyder ödeläggelse. I klostrets jordbok 1502 är Riset lagd under samma skatt (avrad) som torpet Hagen som 1447 finns som ett ödetorp. Intill Riset och Hagen har klostret även gården Boet där avraden 1447 är satt till häften: ”var fordom 2 mark, nu är den 1 mark” (VKJB nr 145).

Detta ger att Riset under Hagen vid 1400-talets mitt brukats som ödetorp under Boet. När sedan Hagen återtogs har Riset räknas in dit. Situationen 1640

130 Slangeryd ingick i en donation till klostret 1387 tillsammans med flera andra torp under Sättra i Röks socken, som ligger cirka 11 kilometer norr om Slangeryd (SDHK nr 13334). Vid donationen utgick ränta (2 mark) för Slangeryd, varför man kan sluta sig till att Slangeryd ödelades mellan 1387 och 1447, för att återbyggas före 1640. Som torpen under Sättra, skänkta till Vadstena kloster 1387, redovisas även ett par oidentifierade enheter Ekehult och Bläsebol.

131 Att många nya hemman togs upp under första hälften av 1500-talet har för Lysings härad konstaterats av Lars-Olof Larsson (1972 s 99ff samt Karta 7). Här visar 86 nytillkomna hemman 1540–1650 inom Lysings härad. Dessa låg framför allt i skogsbygden och tillkom under äldre Vasatid (jfr Tabell 23 och Tabell 25). Larsson tolkar detta som ”skattlagd kolonisation” till följd av befolkningsökning efter senmedeltidens kris (s 99, 156f), men diskuterar inte möjligheten att det rör sig om återtagna ödegårdar.

kan spegla en slutfas i återhämtningen från nedgången före 1400-talets mitt. Lantmätarens beskrivning av Riset som ”en äng” får sin förklaring i att enheten varit brukad som äng under Hagen (och kanske andra gårdar) senast från mitten av 1400-talet. När Riset bebyggs på nytt – sannolikt under slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet – så är det ett nybygge, men alltså i ett längre perspektiv ett återtaget ödetorp.

Förutom *ängtorp* eller *torpställe* finns liknande enheter som endast kallas *torp*, som ofta är bebyggda (antagligen återuppbyggda) men lyder under andra närliggande gårdar. Exempelvis Brännebol i Ödeshögs socken, som kommenteras ligga för nära Kushult: ”detta förskrive torp för skatt med Kushult efter det är beläget på gårdens ägor och ligger odalbyn till men så att det särskilt icke kan skattläggas” (D10b:109). Utebliven skatt gäller också för Skramlan: ”Skramlan ett torp till Kvarnryd [i Åby socken], och brukas till själva gården efter han ringa i ägorna (D10b:197). För lite ägor i detta fall innebär en åker om 1,5 tunnland och äng till 6 lass hö. Att beteckningen *torp* kan avse utjordar gäller även Bränneryd i Åby socken, där ett ägoområden med en hussymbol kallas *torp* på konceptkartan, men *torpställe* och *kronohemman* på renovationskartan (D10a:183–186; D10b:184–185).

Avslutande kommentar om utjordar som ägoområden

I Lysings härad finns i kartorna 1640 omkring 15 ägoområden med egna namn som kan definieras som utjordar, som antingen är obebyggda eller som har blivit bebyggda men ännu inte uppnått hemmanstatus. På slättbygden, där bebyggelse ligger tätare, är de genomgående uppdelade och tillhör flera hemman. Ägoområden i skogsbygden, som oftast tillhör ett hemman och är odelade betecknas bland annat *torpställe*, *ängtorp* och *torp*, medan de i slättbygden oftare kallas *utjord*. Det ligger något rimligt i detta. Ett odelat ägoområde kan betecknas för vad det används som, exempelvis *ängtorp*, det vill säga en möjligt beboelig plats som används som en äng. Uppdelningar inom slättbygden har lett till ett kameralt språkbruk med *utjord* som det samlande begreppet. Även markanvändningen har betydelse. I skogsbygden är utjordarna framför allt använda som ängar medan de på slättbygd brukas till åker och äng.

Sammantaget tyder detta på att ägoområden, oavsett om de ligger i skogsbygd eller slättbygd, har ursprung som bebyggda gårdar och torp under medeltiden. Den alternativa tolkningen, att dessa ägoområden är nybyggen som inte varit bebyggda på medeltiden, är mindre sannolikt med tanke på deras ägostruktur, där yttre rågång, namn och särskilda ägosamband med närliggande gårdar talar för att de har bakgrund som egna bebyggelser, för att efter en ödeläggelse ha blivit utjordar.

3.7 Heda, Häradsvallen, Jussberg och Disevid: exempel på olika utjordar

Jag ska avsluta detta kapitel om utjordar i solskiftesområdet med ett längre exempel. Att jag tar upp detta sist har att göra med komplexiteten: exemplet fångar flera olika typer av utjordar: byåmålsutjordar, enstaka tegar och hela ägoområden.

I Heda och intilliggande Häradsvallen och Jussberg i Heda socken finns utjordar på alla tre nivåer: by-, gårds och tegnivå (typ 1–3). Dessutom finns separata kyrkojordar som inte bör tolkas som utjordar. För att illustrera likheter och skillnader ska jag redogöra för dessa bebyggelseenheter. Exemplet visar också att ”en gård” inte alltid motsvarar ett hemman. Man måste gå ner på åkernivå och inkludera utjordarna för att få klarhet i ägostrukturen. För denna analys har kartorna över bebyggelseenheterna renritats och fogats samman (figur 3.34). Jag kommer först redogöra för innehållet i dessa kartor, och därefter tolka ägobilden.

Förutom kyrkan finns i Heda en klockargård och ett kronohemman. Heda har emellertid inget eget ägoområde utan de två gårdarna har sina ägor i enskilda jordstycken som ansluter till eller ligger inom andra bebyggelseenheter.¹³² Klockargården, som har sitt gårdshus intill kyrkan, har tre utspridda ägor: en liten åkerteg mitt i Jussbergs södra gärde, ett något större åkerstycke, benämnd *flått*, i grannbyn Isbergas åkergårde. Därtill en större sammanhängande jord kallad *Häradsvallen*, som är ett eget obebyggt ägoområde intill Heda. Denna består av en ohägnad åker som ansluter till Jussberg åkergårde, en inhägnad åker (vret), och i norr en inhägnad äng, benämnd *pastorisäng*.

Kronohemmanet innehar ett åkerstycke intill kyrkan, med en hägnad och en ohägnad del betecknade ”två flåttar” om fem respektive sex tunnland åker i Jussbergs åkergården. Den ohägnade ligger i Jussbergs södra gärde, den hägnade räknas till Jussbergs norra gärde. På kartan är de märkta med littera D och E (se figur 3.32). Rödprickad linje på kartan betyder rågång, det vill säga ägogräns, som skiljer dessa delar från Jussbergs åker som ligger intill.

Kronohemmanet har också en utjord i Disevid, ”tvenne åkrar” i Disevid, som på kartbilden visas som rektangulära åkertegar i Disevids norra gärde. Dessutom har hemmanet en byåmålsutjord i Jussberg om ”13 alnar, både i åker och äng”. Denna markeras på kartbilden med en obebyggt tomt inom

132 Kronohemmanet finns i Vasatidens jordeböcker från 1540-talet som ett kyrkohemman (senare prästgårdshemman). Det betyder att gården vid medeltidens slut inte var prästbostad, utan ett landbohemman, brukad av en landbo mot ränta till sockenkyrkan. Heda kyrka var annex till Rök. Vissa prästfunktioner åvilade klockargården, som enligt konceptkartan 1641 innehades av en kaplan (D10a:71–72).

Jussbergs bytomt. En tabell över klockargården och kronohemmanet visar att det till Heda fanns 42 tunnland åker och 26 lass hö. Det mesta av denna jord låg i Häradsvallen och Jussberg (tabell 3.13).

Figur 3.32. Detalj från kartan 1641 över Hedas medeltida kyrka och två hemman. Kyrkan har nummer 6 på kartan, kronohemmanet nummer 5 och klockargården nummer 7. Källa: D10b:71–72.

Tabell 3.13. Utjordar och kyrkojord till Heda, cirka 1640

Beteckningar	Åkerstorlek (tunnland)	Antal höllass
Heda klockargård		
<i>en åker, flått i Isberga</i>	3,75	
<i>åker (teg) i Jussberg</i>	0,25	
<i>Häradsvallen (ohägnad)</i>	6	
<i>Häradsvallen (hägnad)</i>	4,5	
<i>Häradsvallen, pastorisång</i>		16
Totalt	14,5	16
Heda kronogård		
<i>flått i Jussberg norrgerde</i>	6	
<i>flått i Jussberg södergerde</i>	5	
<i>tvenne åkrar i Disevid</i>	0,5	
<i>13 aln byamål i Jussberg</i>	16	10
Totalt	27,5	10
Summa klockargård/kronogård	42	26

Källa: D10a:71–72; D10b:71–72

Häradsvallen är ett eget obebyggt ägoområde, att betrakta som en utjord. Den kan i Vasatidens jordebok spåras tillbaka till 1540-talet: ”Klockaren i Heda av en utjord som är en Häradsvall”.¹³³ Under några år har klockaren skatt för två jordar i Häradsvallen (t.ex. ÖH 1576:7 s 58).¹³⁴ Den norra delen, som på kartan 1640 brukades till äng, var då tingsplats i Lysings härad.¹³⁵ På ängen har lantmätaren ritat ett solitärträd, ”Heda tall eller rätteplatsen”, och i denna finns en hängd person.¹³⁶ Den fortsätter att kallas *utjord*, exempelvis ”utjord Häradsvallen” på en lantmäterikarta 1764. På 1948 års ekonomiska karta *Heda Häradsvallen*. Området är fortfarande idag en obebyggd jordregisterenhet. Med andra ord är detta ett obebyggt ägoområde som varit utjord till Heda kyrka minst ett halvt årtusende.

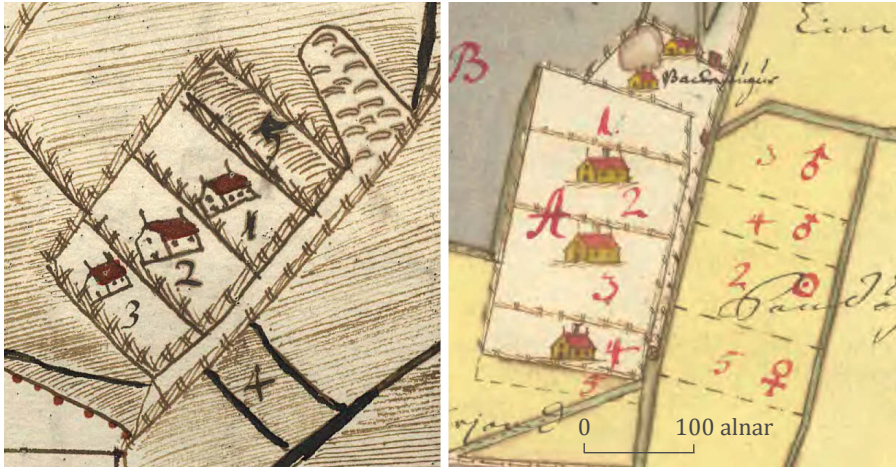
I Jussberg finns flera byamålsutjordar. En annan hör till östra gården i Tuna som gränser mot Jussberg i söder. Denna betecknas *utjord* men också *ottingh*, det vill säga *attung*. Byamålet är 6 alnar, vilket gör den till den minsta byamålsenheten i Jussberg. Dess tomt ligger på motsatt sida om vägen i en del av åkergårdet. Att denna tomt representerar en byamålsenhet framgår av den rektangulära formen, som motsvarar de andra tomterna i Jussberg. Det bekräftas också av en senare karta från 1699. På denna karta finns ytterligare fyra obebyggda tomter till hemmanen inom Jussberg. Den ena omtalas i karttexten 1640 som *bredebol* och *smale bordet* till hemman nummer 1 (figur 3.33). Detta är således ett exempel på en by där hemman kan ha flera tomter. Att konstatera här är att det finns två byamålsutjordar till hemman i Heda och Tuna.

133 Häradsvallen redovisas 1543 under rubriken *kronoutjord* men finns från 1550-talet under egen rubrik *Häradsvall*. Jfr ÖH 1543:6 fol 116r, 1554:16 fol 76r.

134 För landskapshandlingarna så hänvisar jag dels till paginerad folio (fol), dels till skannad sida (s) i Riksarkivets söktjänst (sok.riksarkivet.se).

135 Om tingsplatser i Lysings härad, se Andersson 1968 s 7ff.

136 Konceptet innehåller en kommentar om *Ljuga tall* i Vreta socken: ”där hängdes en som fick horn i pannan”. Kanske är detta en minnesbild som lantmätaren återgett på kartan för Heda.

Figur 3.33. Detalj över tomtplanen i Jussberg, 1641 och 1699. I solskiftade byar visas sällan tegarna men gårdspanen och tomterna. Till vänster: detalj från kartan 1641. Nummer 1–3 är hemman. Nummer 4 är utjord till Tuna och nummer 5 är utjord till Heda. Till båda hör en obebyggd tomt. Kartbildens bruna tvärstreck visar att tomterna brukas till åker. Till höger kartan 1699. Antalet hemman och utjordar (här även kallade *utbol*) som omskrivs är samma men antalet gårdstomter är nio: 1=kappelans *utbol* till Heda, 2 och 3=*alvastraklosterhemman*, 4=*kyrkohegman*, 5=*kronoutjord/utbol* till Tuna. Källa: D10b:71–72; LSA D32-8:1.

De minsta jordarna till Heda gäller enskilda åkertegar i Jussberg, Isberga och Disevid. Kartbilden visar att den i Jussberg och de två i Disevid är rektangulära åkertegar som rimligen är utbrutna från solskiftet. Den i Isberga har mer oregelbunden form, och kallas förutom åker även *flått*. Denna jord ger 4,5 tunnland åker till Heda.

Dessa mindre enskilda jordar avser sannolikt jord som skänkts till sockenkyrkan att bruka mot ränta till kyrkan.¹³⁷ Några kallas *kyrkojord*, *kyrkoåker* eller liknande, trots att de sedan reformationen tillhörde kronan.¹³⁸ En egenhet för dessa mindre kyrkojordar är, som också framgått av tidigare exempel, att flertalet ligger i kanten av inägomarken. Förmodligen har de placerats dit för att hålls utanför solskiftet.

137 Flera små enstaka jordar ägs av kyrkan i Heda, men brukas under andra gårdar. Exempelvis i Jättingstad (söder om Heda): ”Ena engehump som cronegården [i Jättingstad] brukar och gifwer ther för en öre [penningar] och kallass kyrke jordh”. Citerat efter Jättingstads konceptkarta (D10a:73). Renovationen talar istället om: ”En utjord räntar 1 öre och är en äng till 7 såtar hö” (D10b:73).

138 Andra exempel på utjordar som kyrkojord i Heda socken i 1640-talets kartor finns i Isberga om halvt tunnland kyrkejord (D10b:61) samt Häggestad, även där ett halvt tunnland kronoutjord, även kallad kyrkeåker (D10a:69–70; D10b:69). Flera omskrivs i de äldsta jordeböckerna från Vasatiden, vanligen under rubriken kyrkoutjord, bland annat utjordarna i Jättingstad och Häggestad: t.ex. ÖH 1545:6A fol 188v: ”[rubrik] Kyrkoutjordar ... [löptext] Häggestad landgäld korn 1,2 spann torkat ... Jättingstad av ett [?] ängstycke”.

Utöver de utjordar och kyrkojordar som Heda har 1640 finns i närheten ytterligare två enstaka jordstycken som ska kommenteras. Den ena *Munkängen*, ”en kronoäng bärgas till djurgården Omberg”, kan lokaliseras till ett ängsgärde avgränsad med rödprickad rågång i nordvästra hörnet av Disevid. Namnet och kopplingen till Omberg talar för att den innehafvs av Alvastra kloster.¹³⁹ Vem som brukar ängen redovisar inte 1641 års karta.

Den andra jorden tillhör ett frälsehemman i Disevid. Denna har ett byamål i Disevid därtill ”två flåttar enskilt” och en kvarn i Disevidån (D10:66). Här framträder samma mönster som för kronohemmanet i Heda: två enskilda åkrar (*flåttar*) samt en andel i byn (byamål). Dessutom är de lika i storlek: 11 tunnland enskilt till Hedas kronohemman mot 10,5 tunnland för Disevids frälsegård, lika stort som klockargårdens innehav i Häradsvallen. En annan likhet är att innehavet gället två jordstycken per gård, varav en är särhägnad. En skillnad är dessa jordar, trots att den redovisas enskilt, tycks vara inkluderad i byamålet.¹⁴⁰

Disevids enskilda åkrar ansluter till Häradsvallen, vilket framträder när Hedas och Disevids kartor renritas och fogas samman (figur 3.34). Ett samband mellan Häradsvallen och denna del av Disevid antyds av ägonamn på Disevids storskifteskarta 1764. Den enskilda åkern närmast rättgångsplatsen kallas då ”utjord Häradsgatan kallad”. Beteshagarna norr om de enskilda åkrarna i Disevid kallas *Hedshagarna* (LSA D32-2:1). *Häradsgatan* finns i Vasatidens jordeböcker från 1550-talet som kronoutjord, då tillhörande Gimmersta.¹⁴¹ Antagligen åsyftar namnet vägen mellan de enskilda åkrarna i Disevid som löper fram till rättgångsplatsen i Häradsvallen.

För att summera: Lantmätaren redogör för flera olika ägor till Heda i dess närmast omgivning: enskilda åkrar vid kyrkan om 11 tunnland; det obebyggda ägområdet *Häradsvallen* om 10,5 tunnland, 16 lass hö; i Jussberg en byamålsenhet om 16 tunnland och 10 lass hö; därtill 4,5 tunnland åker i enskilda tegar, *kyrkojord*, i Jussberg, Disevid och Isberga. Totalt i utjordar och enskilda jordar: 42 tunnland åker och 26 lass hö. Möjligen har Häradsvallen tidigare också inkluderat en del av Disevid (*Häradsgatan*) om 10,5 tunnland.

139 Alvastra kloster antas ha haft Omberg som utmark (Tollin 2010 s 64f). *Munkängen* redovisas på en karta 1716 över ”Ombergs djurgårds utängar”, då betecknad utäng om 4 lass (LSA D143-15:1). Tollin 2010 s 65 placerar Munkängen vid Isberga, men 1641 års karta visar att den ligger i Disevid (D10b:66).

140 Relationen åker (tunnland)/byamål (aln) ger 0,51 mot 0,66–0,68 för Disevids två andra hemman. Adderas utjordens 10,5 tunnland blir proportionen den förväntade. Andelen äng är dock högre.

141 ÖH 1554:16 fol 76r: *Häradsgatan*; ”herrets gatther ... Lasse i Gimmersta av heretz gatthe fritt”, d.v.s. utan skatt.

Heda har antagits vara en ursprunglig kyrkplats utan agrar bebyggelse.¹⁴² Kyrkans läge vid kanten av Jussberg, vid den gamla huvudvägen söder om Tåkern samt ett äldre namnbelägg *Hedakyrka* antas tala för detta.¹⁴³ Enligt tolkningen skulle bebyggelsen i Heda, som under 1640-talet utgjordes av en klockargård och en kronogård, tillkommit efter att kyrkan byggts, som avgårdatorp under Jussberg.¹⁴⁴ Det ansluter till en vanlig bebyggelsehistorisk tolkning om centrum-periferi, att det under tidig medeltiden anlagts nya gårdar (torp) inom etablerade byars (odalbyar) ägoområde (jfr ÖgL B. X).

Till tolkningen måste emellertid utjordarna och de enskilda jordarna i Jussberg, Heda och Häradsvallen vägas in. Minst 40 tunnland låg under Heda kyrka omkring år 1640, vars status på medeltiden är okänd. En svårtydd ägobild framträder med bland annat flera, från solskiftet separata, jordar. Tillhör gör också byamålsutjordar i Jussberg. De äldsta kartorna förefaller därför inte ge stöd för Heda som en avgärdaenhet. De två hemmanen vid kyrkan samt utjordarna benämns av lantmätarens också som *kyrkby*. Ägobilden från 1640-talet kan spåras i Vasatidens jordeböcker och tidigare. Diplom från år 1327 och 1363 talar om ”prästen Sven i Heda”, som rimligen var bosatt i Heda (SDHK nr 3454, 1363). Därtill har en runristad gravhäll från 1000-talets första mitt återfunnits vid kyrkan i samband med en utgrävning 2010.¹⁴⁵ Det kan alltså ha skett begravingar vid kyrkan före stenkyrkans byggande. Gravfälten intill talar också för att bebyggelsekontinuiteten går längre tillbaka. Åkerns utsträckning är en annan indikator: åkern har en utbredning vid Jussberg och en annan vid Heda som fortsätter mot Häradsvallen och Disevidån. Att Heda saknade bebyggelse tidigare under medeltiden kvarstår att bevisa.

142 Thorsten Andersson (1963 s 95ff) tolkar Heda som ett kyrkplatsnamn, ”kyrkan på heden”. Även kyrkorna Kumla och Rök ges en motsvarande förklaring. Definitionen finns också i SOL (2003).

143 Hedeskyrke 1294 (SDHK nr 1618).

144 Andersson (1963) hänvisar till Staffan Helmfrid (1962) som uppmärksammat relationen odalby-torp. Helmfrid belyser flera fall i västra Östergötland, dock inte Heda (Helmfrid 1962 s 93ff). Heda diskuteras istället angående det vanliga förhållandet att kyrkor saknar kyrkby. Istället uppträder ett prästbol (en kyrklig stomfastighet) i ett solskifte med en grannby, ibland även med enskilda jordstycken närmast kyrkan, som fallet är i Heda (se Helmfrid 1962 s 103ff, s 108). Jfr Tollin (2010 s 135ff, 140f) som menar att även kyrkor utan kyrkby, i denna del av Östergötland, kan vara bundna till storgårdar.

145 Heda är känd för sin stenkyrka, i sina äldsta delar från 1100-talets första hälft, två runstenar samt ett större och ett mindre gravfält strax väster om kyrkan (FMIS RAÄ-nummer Heda 12:1; 20:1). Det större gravfältet, *Jussbergs backe*, ligger mellan kyrkan och Jussbergs bytomt. Runsten Ög 131, 132 (murade i kyrkväggen). Gravhällen med inskriften ”detta valv över[?] Gudlög, [sin] moder” (citater efter Källström 2010).

Ett ägosamband mellan Heda, Jussberg och Häradsvallen kan således beläggas utifrån kartorna, vilket bör gå långt tillbaka, även med hänsyn till att solskiftet lades ut långt efter att kyrkan byggdes.¹⁴⁶

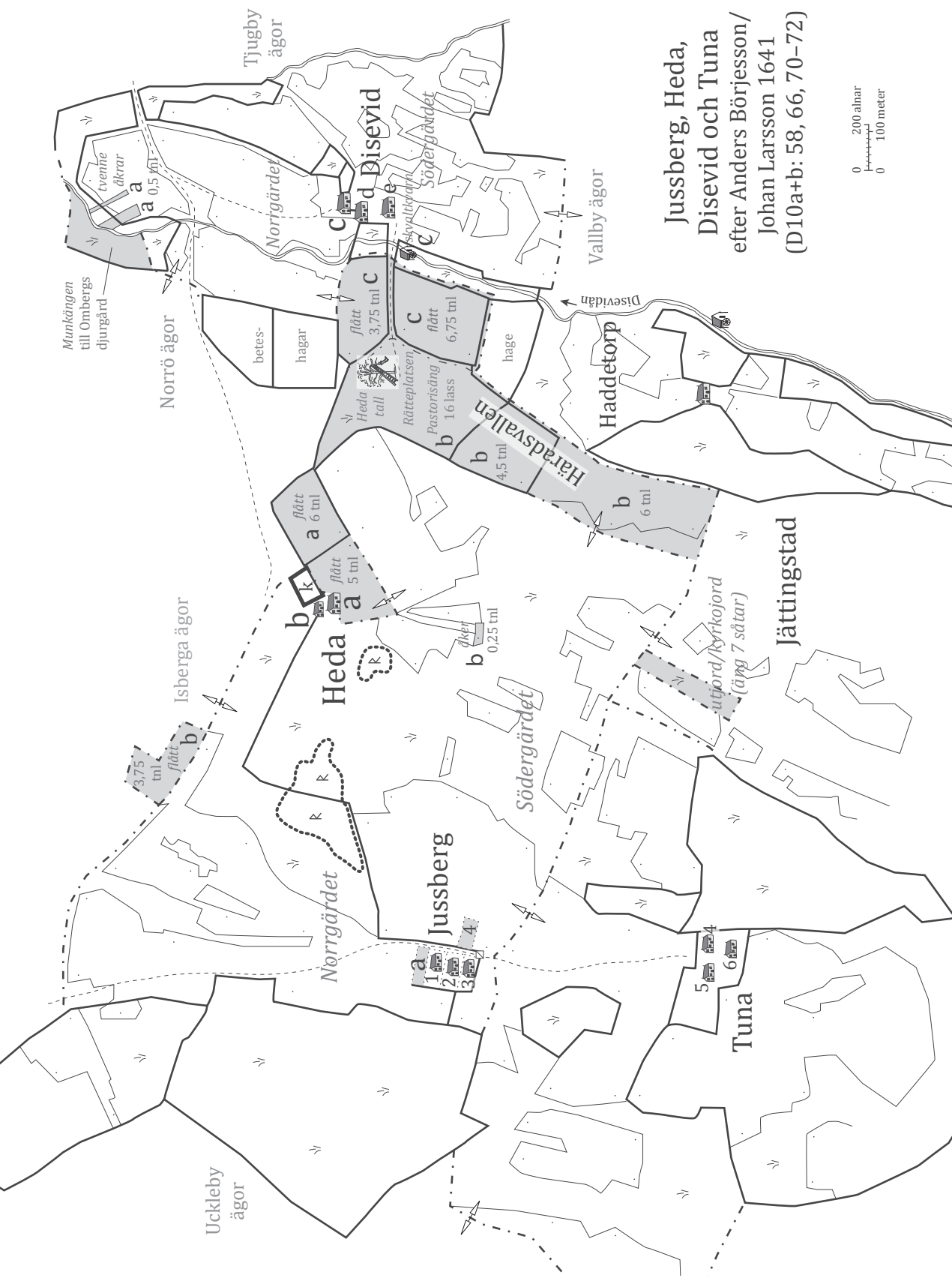
Tabell 3.14. *Jussberg, Heda, Häradsvallen och Disevid, cirka 1640*

Jordnatur	Beteckning	Byamål (alnar)	Åkerstorlek (tunnland)	Antal hölass	Tunnland/ alnar	Hölass/ alnar	Till vem utjorden hör
Jussberg							
kr (1)	bredebol	24	31,675	16	1,32	0,67	
kr (1)	smale bordet	12	15,75	8	1,31	0,67	
kr (2)		36	47,625	24	1,32	0,67	
kr (3)		13	16	10	1,23	0,77	
kr uj (4)	utjord, otting	6	7,88	5	1,31	0,83	Tuna kr (4)
kr uj (5)		13	16	10	1,23	0,77	Heda kr (a)
kr uj?	(teg) åker		0,25				Heda kr (b)
		104	135	73			
	varav i utjordar	19	24	15			
Heda							
kr uj? (a)	två flätter		11				
kr (b)	(endast gårdshus) Klockargård						
*Häradsvallen							
kr uj	pastorisäng, häradsvall		10,5	16			Heda kr (b)
			10,5	16			
Disevid							
fr (c)		60	30,5	26	0,51	0,43	
fr uj? (c)	enskilt, två flättar		10,5				
kr (d)		45	29,63	15	0,66	0,33	
sk (e)		15	10,25	5	0,68	0,33	
kr uj?	Munkängen, kronoäng			(redovisas ej)			Ombergs djurgård
kr uj?	tvenne åkrar		0,5	(2 såtar)			Heda kr (a)
		120	81,38	46			
Till Heda kyrka i andra byar							
kr uj?	en åker, flätt i Isberga		3,75				Heda kr (b)
kr uj?	kyrkojord, kyrkoåker i Isberga		0,5				Isberga kr
kr uj?	kyrkojord, utjord i Jättingstad			(7 såtar)			Jättingstad kr

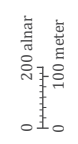
Anm: Frågetecken (?) markerar osäkerhet, om obebbyggda jordar ska tolkas som utjord eller kyrkojord.

Källa: D10a och D10b, akterna 66, 71-72

146 Alvastra kloster mottog ”1 attung” i Jussberg 1319 (SDHK nr 2932). Mot slutet av 1300-talet och början av 1400-talet fick klostret flera hela och halva attungar (t.ex. SDHK nr 11313, 13903, 14449, 14961, 16910). Antagligen var byn solskiftad då som Östgötalagen föreslår, eller blev den det inte långt därefter.

Jussberg, Heda,
 Disevid och Tuna
 efter Anders Börjesson/
 Johan Larsson 1641
 (D10a+b: 58, 66, 70-72)

Figur 3.34. Renritning av Heda, Jussberg, Disevid, Tuna och Haddetorp, samt delar av Isberga och Jättingstad, 1641. Utjordar och enskilda jordar=grå markering. Littera A=Heda kronohemman (tidigare kyrkojord/prästjord), med byamålsutjord i Jussberg, B=klockargård, C=Disevid frälsehemman, med två enskilda åkrar och kvarn, 4=utjord i Jussberg till Tuna kronohemman. För renritningen har hänsyn tagits till uppgifter på konceptkartan, bland annat hägnadernas sträckning, som bedömts mer trovärdiga. Källa: D10a och D10b, akterna 58, 66, 70–72.

3.8 Sammanfattning: Utjordar i solskifte

Varför finns merparten av utjordarna i solskiftade byar och hur ska dessa tolkas? Västra Östergötland tillsammans med södra Öland är de två områden där bebyggelsen mest konsekvent var lagd i solskifte under 1640-talet.¹⁴⁷ I dessa två slättbygder finns den största koncentrationen av utjordar. Bybebyggelse (två eller flera gårdar i funktionell samverkan), slättbygd och solskifte (reglerat tegskifte) har givit förutsättning för utjordar.

Utjordar i solskiftade byar förknippas med byamål (andelstal), definierad gårdstomt och fasta skiften (byamålsenheter). Enheterna har regionalt kallats *bol*, *bord*, *skifte*, *jord*, *attung* med mera. När de är obebyggda har de bedömts som utjordar. Några egenskaper för byamålsutjordarna kan konstateras. Storleksmässigt motsvarar de ofta hälften eller något mindre av ett hemman. Vanligen finns flera i samma by. De är vanliga i byar med blandad jordnatur. De saknas däremot i egaliserade byar, det vill säga i byar där hemmanen gjorts lika stora och där således också tegskiftet justerats till likstora enheter. Många tillhör hemman i andra byar, men de kan även tillhöra hemman inom samma by. Alla obebyggda tomter i solskiftade byar tillhör emellertid inte utjordarna. Vissa hemman har dubbla tomter, något som har att göra med särskilda regler inom solskiftet. Till hemmanen kan det också finnas enskilda jordar, ofta enstaka tegar som tillhör sockenkyrkan. Dessa små delar är sällan upptagna som kamerala utjordar och de behöver inte heller ha bakgrund som jord till ödegårdar.

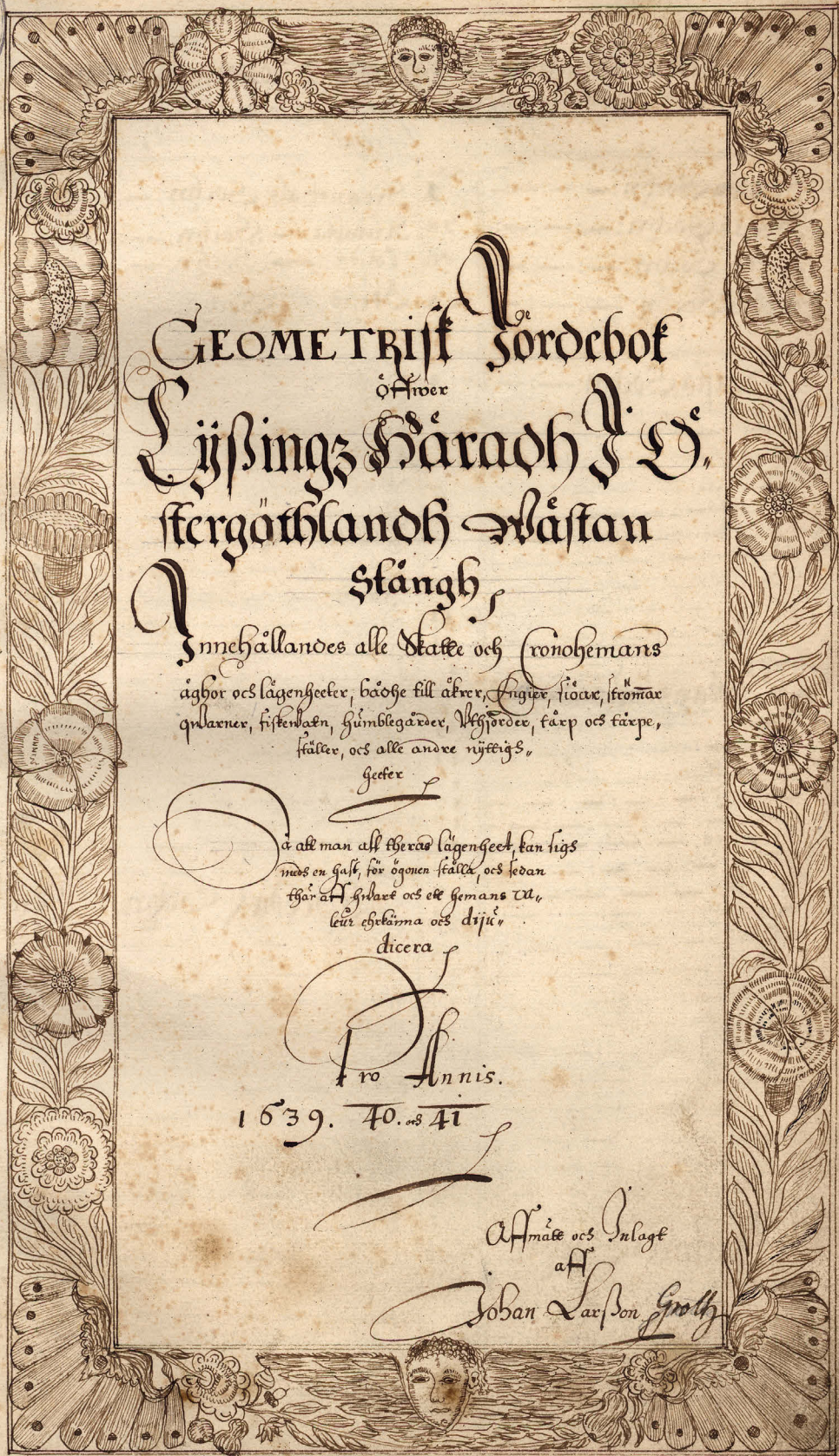
Byamålsutjordarna är däremot sannolikt ofta ödegårdar. De är svåranalyserade eftersom de inte passar in i mönstret av att vara ”en ödegård” men detta beror på att det skett uppdelningar, vilket framgår av sambanden mellan utjordarna inom byarna. Vissa blir också bebyggda över lång tid. De har alltså ingått i återuppodlingen och återbyggandet efter tidigare ödeläggelse. Utanför de solskiftade byarna förekommer andra utjordar som är obebyggda ägoområden, vilka också indikerar ödeläggelse (*ängtorp*, *torpställe* o.s.v.). Detta visar att ödeläggelse fanns såväl i slättbygd och skogsbygd. Byamålsutjordarna ansluter till frågan om så kallad partiell ödeläggelse eller

147 En motsvarande studie har gjort för södra Öland. Den kommer att publiceras som separat rapport. Huvudresultatet är att samma mönster som i västra Östergötland kan beläggas.

ödeläggelse inom byar, som inom den europeiska ödegårdsforskningen uppmärksammas som "shrunkn settlements" och "vacant holding" (Postan 1950, Beresford 1954, Helmfrid 1962). Ett resultat i detta kapitel är att många ödegårdar blivit kvar i solskiftet på grund av dess fasta struktur. Många ödegårdar bebyggdes på nytt, men fastigheterna var svåra att förändra. Därför blev de kvar som utjordar.

En stabil fastighetsstruktur till trots, i solskifte fanns en inre dynamik. Det var möjligt att dela utjordarna och handla och byta med dessa mindre bitar. De flesta utjordarna under 1500- och 1600-talen avser därför delar av tidigare större enheter. Detta förklarar varför många utjordar inte återbyggdes. De minsta delarna, de med omkring två tunnland åker eller mindre eller de som avkastar något enstaka lass hö om det gäller ängsmarken, har betraktats som enstaka tegar utan del i byamålet och utan samhörighet med någon gårdstomt. Den troligaste förklaringen till små utjordar är följaktligen att de är avdelade från tidigare större byamålsutjordar. Uppdelningar av utjordar har skett både i solskiftade och icke solskiftade byar, men i solskiftet är delningarna tydligare, då det finns en överordnad struktur som delarna anpassar sig efter.

KUNGL. LÄS-
SÄMME-
LIVET

GEOMETRISKE Rordebok
Öfver
Lijßings Hårach J. G.,
stergötblandh Wästan
Stäng,

Innehållandes alle Skatte och Cronhemans
äghor och lägenheete, både till åkrer, Ängar, siöar, stomar
qvarnar, fiskerlaten, humlegårdar, Wärdor, tärp och tärpe,
ställen, och alle andre nyttigs,
geeter

å att man all thetas lägenheet kan tigs
med en guld, för ögonen ställa, och sedan
thar af guldets och ett hemans ut
lär chäkma och dijör
dicera

1739. 40. 41
1739. 40. 41
1739. 40. 41

Affmåte och Inlagd
af

Johan Larsson Groth

4 Utjordarnas ålder: Exemplet Alunda socken 1540–1640

Hitintills har vi kunnat konstatera att utjordarna är vanliga på slättbygden i östra Sverige. Vi har också kunnat se att många utjordar är knutna till reglerade tegskiften, solskiftet. Men hur gamla är utjordarna? Är det samma utjordar som ligger kvar över tid eller tillkommer nya efterhand?

Förklaringarna till hur utjordarna uppkom som tidigare diskuterats – arv, handel, nyodling och ödeläggelse – har det gemensamt att de pekar mot medeltiden. Vad vi ser i källmaterialen under 1500- och 1600-talen skulle kunna vara relikter från medeltiden. Inom ödegårdsforskningen har man emellertid inte uteslutit tanken att utjordarna också bildades under 1500- och 1600-talen. Reformationen, de senare krigen och 1500-talets bebyggelseexpansion och nyodling har lyfts fram som faktorer som skulle kunna ha lett fram till nya utjordar. I några fall har detta också bekräftats, men då för senare delen av 1600-talet (Helmfrid 1962 s 90). En annan iakttagelse är att antalet utjordar tycks ha kunnat öka och minska under 1500-talet, något som leder till frågan om utjordarna tillkommer och utgår efter hand eller om det är samma utjordar som delas upp.

I en tidigare studie, publicerad i Bebyggelsehistorisk tidskrift, undersökte jag utjordarnas ålder i Svanshals socken (Karsvall 2011). De två viktiga resultaten från denna studie var att det inte hade skett någon nybildning och att flera utjordar under 1500-talet blev bebyggda till hemman. Utjordarna ingick alltså i bebyggelsestillväxten under 1500-talet; en diskussion som handlat om hemmansökning till följd av nyodling och nybyggen, men inte om bebyggandet av utjordar.

Slutsatsen att utjordarna har en hög ålder ska ändå inte förhastas. Det vore anakronistiskt att tala om 1640-talets utjordar som medeltida jordstrukturer om vi inte först konkret kan påvisa detta. Besked om detta kan sökas i 1500-talets jordeböcker. Först därefter är det möjligt att väga in utjordar i den större

diskussionen om bebyggelseförändringar och ödeläggelse under senmedeltiden.

Syftet i detta kapitel är att komplettera och fördjupa min tidigare genomgång av Svanshals socken med en liknande genomgång av en Upplandssocken, Alunda. På så vis får vi en jämförande och bredare bild. Om även utjordarna här kan beläggas till 1500-talets första hälft så talar det än starkare för att utjordarna har hög konstans. Frågorna är: Hur vanligt är det att utjordarna på 1640-talet också förekommer under 1500-talet? Sker det en nybildning av utjordar under 1500- och 1600-talen? Förändras utjordarna på något annat vis under denna hundraårsperiod?

4.1 Metoden att spåra utjordar i jordeböcker och kartor

I detta kapitel kommer jag att detaljstudera utjordarna i en socken, Alunda i centrala Uppland. Den äldsta totala bilden av bebyggelsen i socknen ger Vasatidens jordeböcker, den del som kallas årliga räntan. Ett senare tidsskikt ger kartbilderna från 1640-talet. För perioden däremellan finns ytterligare jordeböcker som ger fler uppgifter. Flera av jordeboksuppgifterna behandlas i *Det medeltida Sverige* 1:4 (DMS), som gäller hela Olands härad.¹⁴⁸ Här redovisas också de medeltida beläggen. I hög grad har jag kunnat luta mig på denna publicering. Men det är ändå originalkällan jag följer, vilken innehåller fler uppgifter om utjordarna som inte tas upp i DMS. Det ska sägas att vissa jordeböcker är fukt- och brandskadade med följderna att allt inte kan utläsas. Kartuppgifterna är uttagna från databasen, men i exemplen så är det kartbilden i sig jag analyserar.

Att följa utjordar över tid, i olika källmaterial, kräver att man lokaliserar var de ligger. Detta för att kunna överblicka och sortera uppgifter från olika år och olika källmaterial. Det är också ett sätt för att undvika sammanblandning av utjordar. Man blir även observant på utjordar som noteras på hemman som ligger i andra socknar. Det lämpligaste tillvägagångssättet är därför att lokalisera alla enheter, både hemman och utjordar, inom ett jordeboksområde, en socken eller liknande. Det ger en total bild över fastighetsstrukturen. Även de minsta utjordarna kan då ofta också lokaliseras. Det empiriska grundarbetet omfattar därför som regel ett större område än det man beskriver.

Kapitlets empiri består av två delar. För det första en katalog över hemman och utjordar per bebyggelseenhet från 1540 till 1640 (bilaga 4). Av bilagan kan man dra slutsatser om vilka hemman och utjordar som förekommer under både perioderna, med jordnatur och jordetal. Även förändringar som sker under

¹⁴⁸ Alunda berörs i en rad jordeböcker från 1541 och framåt. En sammanställning finns i DMS 1:4 s 318ff.

perioden tydliggörs. För det andra två sockenkartor som märker ut alla dessa kamerala enheter, deras geografiska placering, med 100 års mellanrum (figur 4.2 och 4.3). Symboler och upplägg är samma som för översiktskartan för Lysings härad (figur 3.1). Hemman och utjordar redovisas för sig, och jag skiljer mellan utjordar som är hela ägoområden (typ 1) och de som finns inom byarna (typ 2a–c), samt enskilda jordar (typ 3). Som tidigare visas med en heldragen linje till vilka hemman utjordarna är kopplade.

Ett skäl till att ta med hemmanen i analysen har att göra med att utjordarna i jordeböckerna ibland är sammanslagna med hemmanen. I exempelvis den första jordeboken för Alunda, som är från 1541 (UH 1541:13), finns hemmanen med dubbla jordetal som under senare år står som hemman och utjord, med *utjord* markerat i marginalen. Om ett hemman minskar i kameral storlek samtidigt som en utjord tillkommer av motsvarande storlek så kan man vara ganska säker på att utjorden tidigare varit inräknad på hemmanet. Man kommer alltså inte åt alla utjordar om man bara ser till de utjordar som redovisas ett visst år. Och även hemmanen måste tas med så att man inte missar dolda utjordar. Exempel på detta tas upp i analysen längre fram, men allmänt kan sägas att ”dolda utjordar” främst gäller tidiga uppländska jordeböcker från 1500-talets mitt.

En aspekt som har betydelse för tolkningen av utjordarna är att jordeböckerna blev mer utförliga efter hand. Nya uppgifter tillkom varefter rannsakingar och skatteläggningar ägde rum. Det betyder att nya uppgifter i jordeböcker inte nödvändigtvis avser förändringar i byarna, utan kan bero på en eftersläpning i registreringen. Exempelvis är den första jordeboken för Alunda från 1541 mindre utförlig än jordeboken 1566, vilken innehåller mer kommentarer som måste komma från en ny rannsaking där fogdarna tagit in fler uppgifter från byarna. För att få fram en total mängd utjordar från mitten av 1500-talet behöver man därför granska och sammanlägga uppgifter från flera jordeboksårgångar.¹⁴⁹

4.2 Undersökningsområdet Alunda socken

Utifrån avhandlingens övergripande syfte att granska utjordar i byar faller Alunda socken väl in. Socknen ligger centralt i Uppland, tre och en halv mil nordost om Uppsala. Till ytan och antalet bebyggelseenheter är Alunda den

¹⁴⁹ I DMS finns tabeller som summerar antalet hemman och utjordar per socken. För Alunda socken summeras antalet efter jordeböckerna 1541 och 1566. Att antalet varierar mellan de två åren skulle kunna uppfattas som att det skett förändringar inom byarna, att det skett både en nybildning av nedläggning av utjordar under perioden. Men en sådan slutsats säger antagligen lite om de verkliga förhållandena.

största socknen i Olands härad med Olandsån som socken- och häradsgrens i öster och söder. Området är rikt på fornlämningar med gravplatser från järnåldern. En lång bebyggelsekontinuitet visar sig i äldre namnleder som *-sta* och *-inge* samt i flera sakrala lundanamn som *Jortslunda*, *Lunda* och *Alunda* (se Vikstrand 2001).¹⁵⁰

Figur 4.1. Häradsindelningen i Uppland med Olands härad med undersökningsområdet Alunda socken markerad. Gränser efter *Atlas över Sverige: Det medeltida Sverige*.

Alunda socken är lämpligt som undersökningsområde då det finns en nästintill komplett kartering av byarna från 1640-talet. Lantmätarna Mårten

¹⁵⁰ Alunda nämns första gången 1291 (*Jn parrochia adalundum*) i en förteckning över Uppsala Domkyrkas godsnehav (SDHK nr 1498).

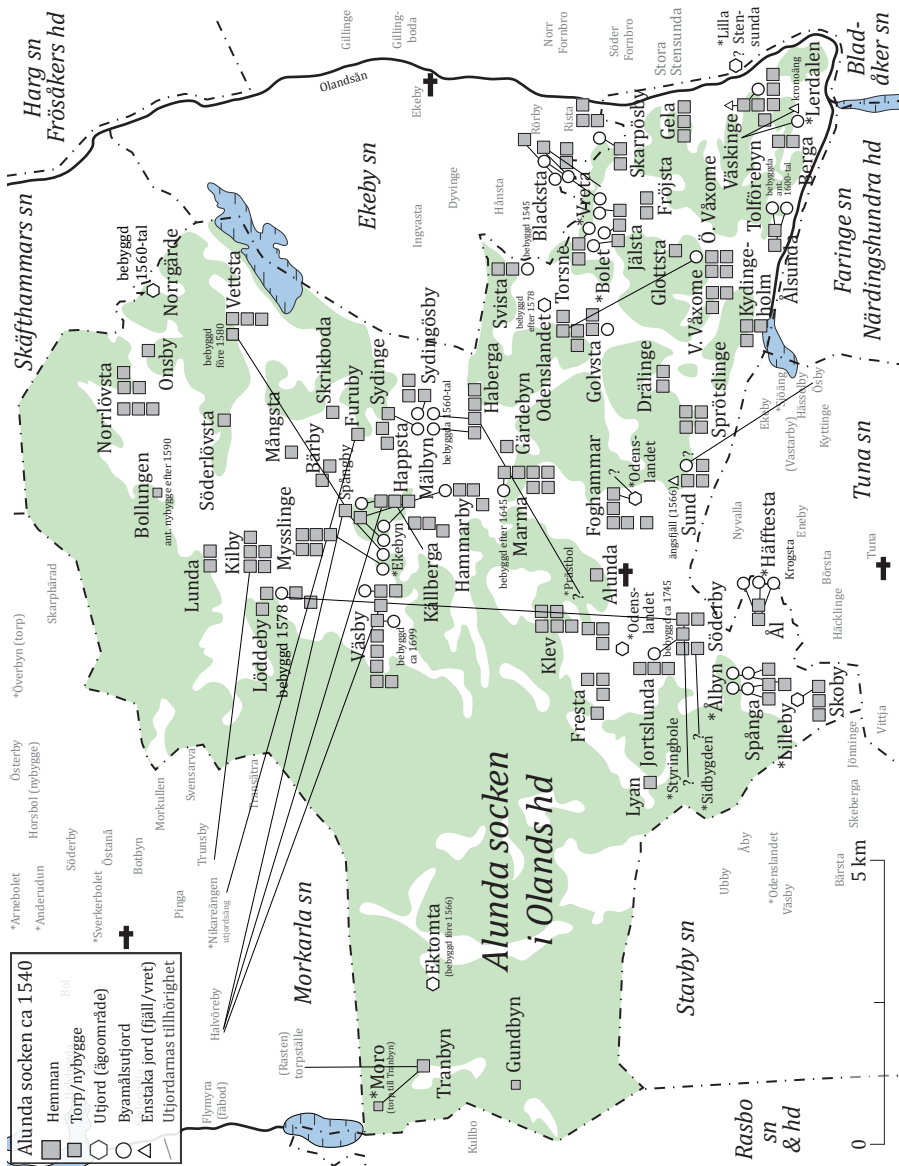
Christiernsson och Johan Persson Thoring karterade i stort sett alla enheter i Alunda socken under 1640-talet.¹⁵¹ Därtill är de medeltida beläggen och 1500-talens uppgifter sammanställda i DMS 1:4, vilket underlättar analysen. Genom att granska en socken med både skogs- och slättbygd så får vi ett resultat som kontrasterar det föregående kapitlets resultat, samt min tidigare publicerade studie som gäller Lysings härad i västra Östergötland. Jag vill dock framhäva att detta kapitel i första hand inte är en ”sockenstudie”, utan det är utjordarna som ska behandlas. Om man ser till tabellsummeringarna i DMS 1:4, som berör stora delar av Uppland, så befinner sig Olands härad och Alunda socken i mittenfåran i frågan om var utjordar är mest förekommande i Uppland. Alunda tycks alltså representera en socken med ett för Uppland genomsnittligt antal utjordar på 1500-talet. Vi kan inte säga att socknen är representativ för hela landskapet – de flesta har som vi kunnat se tidigare legat inom slättbygderna – men vi vet att Alunda inte ska ses som ett undantag.

I Alunda finns alltså möjlighet att granska utjordar inom olika bebyggelse typer. Som framgår av figur 4.2 och 4.3 ligger bebyggelsen i östra delen av socknen. Byarna är i sin tur olika stora, från två upp till nio hemman med Väsby som största by. Men socknen är vidsträckt och inkluderar också ensamgårdar. Utjordar förekommer inom stora och små byar och är av olika slag (typ 1–3, se s 84).

Några bebyggelseenheter är delade mellan två socknar: Ingvasta, Blacksta, Rista, Rörby som delas mellan Alunda och Ekeby socken samt Väslinge som delas mellan Alunda och Bladåkers socken.¹⁵² Delar av grannsocknarna är medtagna i översiktsfigurerna när det finns relationer med utjordarna.

151 Undantagen gäller helt frälseägda enheter: Drälinge, Kilby, Kydingeholm, Lunda, Lyan, Svista och Östra Våxome samt ett par obebyggda enheter, Sidbygden och Styrningsbole. Läget för dessa har kunnat bestämmas med hjälp av senare kartor.

152 Olands härad var under medeltiden indelat i åtta områden, så kallade *åttingar*; Losta (eller Lövsta), Morkarla, Ekeby, Sandby, Gambo (eller Garbo), Långe, Staby och Tuna. Jordeböckerna följer denna indelning. Morkarla och Ekeby åtting, som bildat egna socknar, har delvis räknats till Alunda socken, under 1500-talet benämnda som halva åttingar till Alunda.

Figur 4.2 Hemman och utjordar i Alunda socken, cirka 1540. Enheterna geografiska läge bygger på de äldre geometriska kartorna. Källa: UH; ÅGK (A2).

4.3 Utjordarnas antal och storlek 1540 och 1640

En tredjedel av de kamerala enheterna i Alunda är utjordar. Antalet är i stort sett konstant under hela den period vi kan följa dem, från första jordeboken från 1541 fram till karteringen under 1640-talet. Antalet bebyggelseenheter i Alunda socken som kunnat identifieras är 67. Omkring år 1540 fanns inom dessa 158 hemman och 2 torp samt 53 utjordar (figur 4.2). Ett sekel senare 1640 fanns 162 hemmanen, 2 torp och 45 utjordarna (figur 4.3). Antalet utjordar minskar alltså något samtidigt som antalet hemman ökar, men överlag är bebyggelseantalet detsamma.¹⁵³ Andelen utjordar av de kamerala enheterna (hemman och utjordar) blir 33 procent år 1540 och 27 procent år 1640.

I DMS 1:4 finns tabeller som summerar antalet kamerala enheter per socken för två år under 1500-talet. Dessa ger översikt till den löpande redovisningen som följer by för by. Andelen utjordar i tabellen för Alunda socken är dock endast cirka 15 procent, vilket är felaktigt då det verkliga antalet ligger på omkring 30 procent.¹⁵⁴ I tabellen saknas flera utjordar, bland annat för Mälbyn och Vreta. Dessa utjordar tas däremot upp i den efterföljande redovisningen (DMS 1:4 s 208, 216).

I tabell 4.1 nedan är alla utjordar som kan beläggas 1540 respektive 1640 listade efter typ av utjord samt jordnatur, jordetal och storlek i åker eller äng. När det gäller jordnatur är utjordarna genomgående skattejord, med undantag för en frälse-, en kyrko- och en sankt eriksjord (domkyrkojord), samt sju där jordnaturen inte framgår. Bland hemmanen är 70 procent skattejord.¹⁵⁵ Skattejordens dominans är karaktäristiskt för Uppland som helhet, med 80 procent skattejord bland utjordarna från 1640-talet (se figur 1.14 s 77). Detta till skillnad mot västra Östergötland där kronoutjord (inklusive tidigare kyrko och kloster) är lika vanliga som skatteutjordar.

Jag ska börja med att kommentera tabell 4.1, som listar utjordarna i Alunda socken 1540 och 1640. De flesta utjordarna kan beläggas för båda perioderna och därför kan uppgifterna sammanställas till en tabell. Det sker också flera förändringar under perioden, och det är dessa förändringar som jag fortsättningsvis ska fokusera på.

¹⁵³ Beräkning utifrån bilaga 4. Kartorna 1640 redovisar 145 hemman, 6 torp och 43 utjordar, samt 4 backstugor som inte är kamerala enheter. Då 7 bebyggelseenheter inte är karterade blir det för jämförelsen nödvändigt att räkna in deras hemman och utjordar. Att döma av 1500-talets uppgifter och yngre kartor bör antalet ha varit: Drälinge 2 hemman, Kilby 5 hemman, Kydingeholm 3 hemman, Lunda 2 hemman, Lyan 1 hemman, Styrningsbole 1 utjord, Östra Våxome 4 hemman, 1 utjord.

¹⁵⁴ År 1541 anges 151 hemman och 25 utjordar och år 1578 anges 159 hemman och 31 utjordar (DMS 1:4 s 191ff). Tre byar som i DMS anges till Alunda socken står till Ekeby socken i kartorna. Det gäller: Ingvasta 4 hemman, Rörby 1 hemman och Rista 2 hemman.

¹⁵⁵ Bedömt efter jordeboken 1541 (DMS 1:4 s 190).

Som utjordar i tabellen räknas de kamerala enheter som faller inom någon av de tre huvudtyperna (se s 84). *Utjord* är den helt dominerande jordebokstermen för obebyggda enheter i Alunda socken och används från äldsta jordeboken från 1541 (UH 1541:13) och i kartmaterialet. Några utjordar förekommer som *ängsfjäll* (t.ex. Mälbyn), *utäng* (Prästbol), *vret* (Vreta) och *torpställe*.¹⁵⁶ I kartorna finns också *utängar* och *skogsängar* som inte är kamerala enheter. Dessa är därför inte med i tabell 4.1. I avslutningen ska jag ändå diskutera dem, i ett försök att precisera skillnaden mellan utjordar och andra typer av jordar som ligger utanför byarna som tillägor till hemmanen.

Ser man till storleken på utjordarna, som i tidigare forskning lyfts fram som en variabel som kan indikera ödegårdar, så varierar den bedömt av jordetalet från 0,3 öresland upp till 11 öresland. Åkerstorleken varierar också, från 2 upp till över 20 tunnland. Ängen likaså, från 4 till drygt 30 lass hö.

Hemmanen i Alunda socken har en nedre gräns på 2 öresland.¹⁵⁷ Hälften av utjordarna är mindre än så. Många utjordar är alltså små jordar. Men som jag diskuterat tidigare måste man väga in att utjordarna kan vara flertaliga inom samma by, och små på grund av att de blivit uppdelade. Jordetalet visar sig också vara ett osäkert mått. Åkerarealen kan vara ganska hög trots att jordetalet är lågt. Exempelvis i Jälsta där tre utjordar tillsammans har 1,33 öresland men 10,4 tunnland åker; en åkerstorlek som för hemmanen i socknen motsvarar en värdering om 4–5 öresland. Man ska därför inte utesluta utjordar med låga jordetal från ödegårdsdiskussionen.

Flera utjordar ingår i samma byar. Av 67 bebyggelseenheter i Alunda socken finns utjordar inom 31. Det vill säga knappt halva socknen berörs. De redovisas i tabell 4.2. Vad som också framgår av tabellen är att 1540 återfinns inom samma bebyggelseenheter 1640. Förändringar sker under perioden, men vi kan slå fast att samma bebyggelseenheter berörs av utjordar under ett sekel.

I ett fall, Glottsta, så saknas utjordsuppgift från 1500-talet men det gäller en frälseutjord, den kategori av utjordar som jordeböckerna konsekvent utelämnat (se s 77). Den är inte nytillkommen utan endast nyregistrerad i samband med karteringen 1640.¹⁵⁸ På kartorna finns ytterligare två frälseutjordar i Foghammar. I Foghammar finns även en skatteutjord varför denna by är markerad med utjord 1540 och 1640 i tabellen nedan.

¹⁵⁶ Tranbyn i Alunda socken skattar för ett torpställe i Morkarla socken (UH 1541:13 fol 20r, s 24).

¹⁵⁷ För Uppland som helhet finns 82 hemman med jordetal under 2 öresland, vilket motsvarar 3 procent av de under 1640-talet karterade hemmanen (ÅGK).

¹⁵⁸ I Glottsta finns ett skattehemman och därtill skriver lantmätaren: ”Dessförutan är där en frälseutjord” (A2:117).

Tabell 4.1. *Uttjardar i Alunda socken cirka, 1540 och 1640*

Bebyggelseenhet	Jordnatur	Typ av utjord	1540-1640		Jordetal/öresland		Storlek 1640	
			Bebyggs	Utgår	1540	1640	Åker (tnl)	Ång (lass)
? (*Prästbol)	sk uj	typ 1?			0,33	0,33		
Blacksta	sk uj	typ 2b			6	6	9,5	18
Blacksta	sk uj	typ 2b			5	5	10,5	22
Blacksta	uj?	typ 2b	?		11,66	9	18	24
*Bolet	sk uj	typ 1b			0,66	0,66	10,4	0
*Bolet	sk uj	typ 1b			0,33	0,66		
*Bolet	sk uj	typ 1b/c			0,33	-		
*Ekebyn	sk uj	typ 1b			2,66	2,66	20	6
*Ekebyn	sk uj	typ 1b			1,33	1,33		
*Ekebyn	sk uj	typ 1b			1,33	4		
*Ekebyn	sk uj	typ 1b			0,33	0,5		
Ektomta	sk uj	typ 1	x		2	3,5	15,25	50
Foghammar	sk uj	typ 2b?		x	2	-		
Odenslandet (vid Foghammar)	sk uj?	typ 1b/2ab			?	4	11	8
Odenslandet (vid Foghammar)	sk uj?	typ 1b/2ab			?	2		
Odenslandet (vid Foghammar)	sk uj?	typ 1b/2ab			?	2		
Glottsta	fr uj	typ 2b			-	1,67	2	8
Golvsta	sk uj	typ 2b	x?		7,5	4	8	20
Golvsta	sk uj	typ 2b			-	1	2	5
Hammarby (*Lilla Hammarby)	sk uj	typ 2a?	x?		0,33	0,33		
*Häftesta	sk uj	typ 1b/c			4,33	4,33	27	-
*Häftesta	sk uj	typ 1b/c			2,33	2,33		
*Häftesta	sk uj	typ 1b/c			1,33	1,33		
Jortslunda	sk uj	typ 2b			4	4	8	7
Klev	sk uj	typ 2b		?	2,5	?		
Klev	ky uj?	typ 2a?		?	2	?		
Odenslandet (vid Klev)	sk uj	typ 1/2a			9,33	9,33	16	-
Källberga	sk uj	typ 2b			4	4	8	20
*Lerdalen (vid Berga)	sk uj	typ 1/2a			1,33	1,5	4,5	9
Lilla Stensunda	uj?	typ 1b/c			6	1,33	18,7	44
Lilla Stensunda	uj?	typ 1b/c			6	1,33	18,7	44
Lilla Stensunda	uj?	typ 1b/c			6	1,33	18,7	44
Lilla Stensunda	uj?	typ 1b/c			6	1,33	18,7	44
Lilla Stensunda	uj?	typ 1b/c			6	0,67	18,7	44
*Lilleby (*Ålbyn?)	sk uj	typ 1/2a			3,33	3,33	10,7	4
Löddeby	sk uj	typ 2b?	x		4,33	4,33	10	30
Mälby	sk uj	typ 1b/c	x		2,33	9,33	28	24
Mälby	sk uj	typ 1b/c			0,67			
Mälby	sk uj	typ 1b/c			2,5			
Mälby	sk uj	typ 1b/c			3,83			
Marma	sk uj	typ 2b			3,5	3,5	9,5	21,5
Norrgårde	sk uj	typ 1	x		2	4	9	6
Odenslandet	sk uj	typ 1	x		2	2	7	12
*Sidbygden	sk uj	typ 1		?	0,3			
Spångby	sk uj	typ 2b/c		x	1			
*Styrningsbole	sk uj	typ 1		?	0,33			
Sund	ky uj	typ 2c/3	x		4,5?	4,5		
Svista	sk uj	typ 2b/c	x		2,83	?		
Sydingösby	sk uj	typ 2b/c		x	2,66	-		
Tolförebyn	sk uj	typ 2b	x		5	5	21	31
Tolförebyn	sk uj	typ 2b	x		5	5		
Vettsta	sk uj	typ 2c/3		x	0,66			
Vettsta	sk uj?	typ 2c/3	x?		0,25			
Vettsta	sk uj?	typ 2c/3		x	0,17			
*Vreta	sk uj	typ 1/2aa			2	-	16,75	-
*Vreta	sk uj	typ 1/2aa			1,33	-		
*Vreta	sk uj	typ 1/2aa			0,66	-		
*Vreta	sk uj	typ 1/2aa			-	0,33		
Väsby	sk uj	typ 2b			1,5	1,5	?	?
Väsby	sk uj	typ 2b			2	2	?	?
Väslinge	sk uj	typ 2c/3			0,66	?		
*Ålbyn	sk uj	typ 1a/b/c			2	2	23	13,75
*Ålbyn	sk uj	typ 1a/b/c			1	1		
*Ålbyn	sk uj	typ 1a/b/c			1	1		
*Ålbyn	sk uj	typ 1a/b/c			0,83	0,83		

Anm: Osäkra uppgifter/tolkningar markeras med frågetecken (?).

Källa: UH 1541/1566 (se bilaga 4); A2 (ÅGK)

Tabell 4.2. *Bebyggelseenheter med utjordar, 1540 och 1640*

Bebyggelseenhet	1540	1640	Bebyggelseenhet	1540	1640
Alunda (alt. Klev)	x	x	Löddeby	x	-
Blacksta	x	x	Mälbyn	x	-
*Ekebyn	x	x	Norrgårde	x	-
Ektomta	x	-	Odenslandet (Golvsta)	x	-
Foghammar	x	x	*Sidbygden	x	?
Glottsta	?	x	Spångby	x	-
Golvsta	x	x	*Styrningsbole	x	?
Hammarby	x	x	Svista	x	-
*Häftesta	x	x	Sydingösby	x	-
Jortslunda	x	x	Tolförebyn	x	-
Jälsta	x	x	Vettsta	x	-
Klev	x	x	*Vreta	x	x
Källberga	x	x	Väsby	x	x
*Lerdalen	x	x	Väskinge	x	-
Lilla Stensunda	x	x	*Ålbyn	x	x
*Lilleby/Ålbyn	x	x			

Anm: x = uppgift finns, [-] = utjorden har utgått eller blivit bebyggd,; [?] = uppgift saknas

Källa: UH; DMS 1:4; ÅGK (se bilaga 1)

Utjordar som bebyggs

Att utjordarna i Alunda socken, som finns i hälften av byarna, går att spåra från 1640 tillbaka till 1540 visar på lång kontinuitet. Det talar för att många utjordar är ännu äldre (medeltida). I genomgången ska jag dock hålla mig till 1540–1640, den period som vi med hjälp av jordeböckerna och kartorna kan följa utjordarna i detalj.

En fråga är vad som hänt med de utjordar som vid någon tidpunkt utgår. I tabell 4.2 är det flera bebyggelseenheter, elva för att vara exakt, som har utjordar 1540 men saknar utjordar 1640. Frågan har två svar: den ena orsaken är att utjordarna bebyggs och blir upptagna som hemman; den andra orsaken är att utjordar slås ihop med hemman eller andra utjordar. Utjordarna ”försvinner” alltså inte utan det återspeglar förändringar inom byarna; enheter slås ihop, delas upp och nya bebyggelser etableras. Metoden för att ta reda på detta är att följa samma utjord i flera jordeboksårgångar. Ofta går det att ta reda på vilket år ungefär som en utjord utgår. Andra förändringar som samtidigt sker inom byn kan ge förklaringar till varför utjorden utgår. När en utjord utgår så har

ofta andra utjordar utökats eller så har ett nytt hemman tillkommit. Det är sällsynt att kamerala enheter utgår utan att påverka andra enheter.

Utjordar som blir bebyggda före 1640 är nio och dessa finns i Ektomta, Svista, Sund, Löddeby, Mälbyn, Norrgärde, Tolförebyn (två utjordar) och Odenslandet (vid Golvsta).

Av dessa är Ektomta enklast att följa, då denna ligger för sig och inte i en by, på häradsallmanningen i västra delen av socknen. Den noteras 1541 som *skatteutjord* utan jordetal, för att 1566 betecknas *nybygge* om 2 öresland. På kartan 1642 kallas den *skattetorp* om 3,5 öresland. Utjorden har således blivit bebyggd och därefter har jordetalet och skatten höjts. Samma sak har skett i Svista. Först noteras en skatteutjord om 2,83 öresland samt två skattehemman om 8,66 öresland vardera. Från och med jordeboken 1545 noteras utjorden som ett hemman. Svista karterades inte 1640. Den äldsta kartan är storskifteskartan 1769, som visar tre hemman om 8,5 samt 3 och 3 öresland. Den tidigare utjorden värderas marginellt högre som hemman. Ett hemman i byn har också värderats ner betydligt, vad som i jordeböckerna benämns som avkortning. Någon nedgradering från hemman till utjord sker däremot inte.

Mer osäker är tolkningen för Sund, men troligen är det en utjord som ett hemman etableras på under 1550-talet. Uppgiften är att ett kyrkohemman anges som ”förökt” i jordeboken 1554, om ett halvt mantal och 4,5 öresland, det vill säga nytillkommet. Sannolikt – vilket är den tolkning som ges i DMS – är denna bebyggd på vad som tidigare noterats som utjord till ett hemman i Ösby i Tuna socken (DMS 1:4 s 212, 270). ”Förökt” är också det uttryck som förekommer för ett hemman som etablerats på utjordar i Mälbyn. Dessa ska jag återkomma till längre fram.

Ett liknande förändring har skett i Löddeby som 1541 anges ha fyra hemman och en utjord. Utjordens jordetal anges inte men sägs tillhöra ett hemman i Söderby som ligger längre söder ut i samma socken. Från 1546 saknas utjorden och istället finns ett hemman om ett halvt mantal till 4,33 öresland, fortfarande beskattad till Söderby. Senare år tilläggs ett bondenamn till hemmanet. Dessa gradvisa tillägg i jordeböckerna visar rimligen på förändringar i verkligheten. Utjorden bebyggdes under 1540-talet. Under en period brukades den ändå under en annan gård. Först efter några år klassas den som ett eget hemman. Den tidigare utjorden kan identifieras som Västergården med nummer 1 på kartan 1645, synlig i nedre vänstra hörnet i figur 4.4. Att hemmanet överensstämmer med den tidigare utjorden framgår av jordetalen i byn, som legat fast under hela perioden för alla enheter i byn. Kartbilden visar en rak tomtplan i Löddeby, tomter som under 1640-talet användes som kalvhagar enligt lantmätare. Att det är solskiftade tomter förstår vi av den geometriska utformningen, med rak placering och tomtbredder som är

proportionerliga mot jordinnehaven. Utjorden har alltså inte bebyggt på tomten, utan gårdshuset står vid sidan om. Detsamma gäller för hemman nummer 5. Möjligen har nummer 1 och 5 – som är de två minsta enheterna i byn och som har sina tomter intill varandra – hängt ihop och utgjort ett tidigare hemman. Tolkningen är hypotetisk men inte osannolik mot vad vi vet från andra byar och liknande förhållanden. I så fall blev nummer 5 bebyggd före 1540 då den finns som ett hemman i den första kamerala jordeboken.

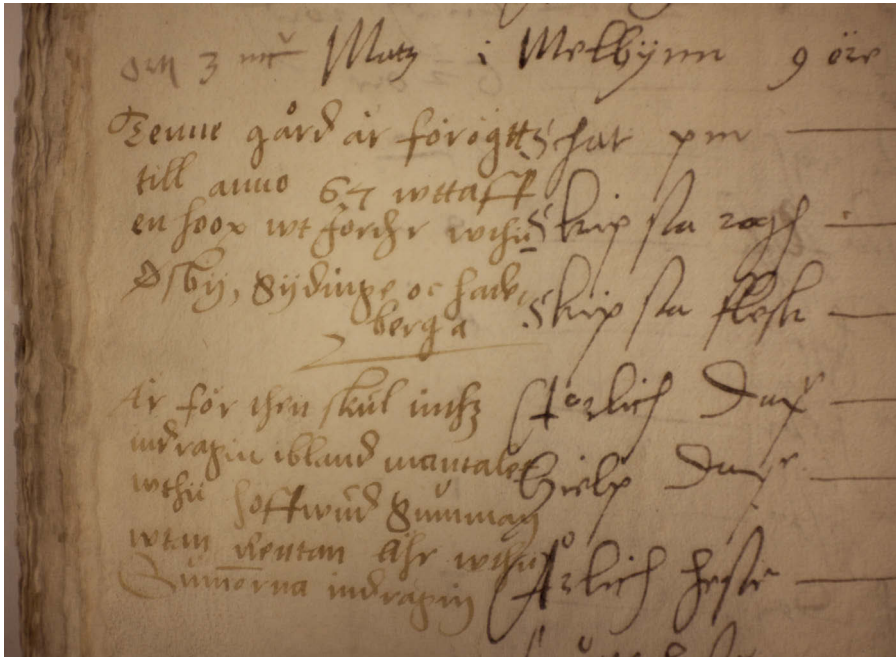
Figur 4.4 Löddeby i Alunda socken, 1645. Notera den geometriska tomtpelan, kalvhagarna, från norr med nummer 4, 1, 5, 3, 2. Nummer 1 finns jordeböckerna före 1546 som en utjord till Söderby som ligger cirka sju kilometer längre söder ut i Alunda socken. Kartan visar att den bebyggt utanför tomten, vilket också gäller för hemman nummer 5. Källa: A2:137.

Nästa tre exempel på utjordar som blir hemman ska behandlas utförligt. De illustrerar väl de olika sätt som utjordar har kunnat bebyggas på. I korthet visar på följande: I Mälbyn är det flera utjordar som läggs samma till ett hemman. Norrgårde påminner om de tidigare exemplen, där en utjord med lågt jordetal tas upp som ett hemman som gradvis uppvärderas och får ett högre jordetal, även om jorden eller fastigheten är densamma. I Tolförebyn ligger utjordar till grannbyn Åsunda som bebygger dem, men då båda byarna legat i tegskifte, och i praktiken fungerat som en enhet, måste utjordarna också analyseras mot förändringar i Åsunda för att helhetsbilden ska klarna. En annan bebyggd utjord finns i Odenslandet. Denna ska jag återkomma till längre fram.

Mälbyn

Mälbyn är känt i en skattelängd (markgäldsförteckning) från 1312 som två enheter med skatt till sex respektive två öre. Vi vet därav att Mälbyn var bebyggt vid 1300-talets början. Vad som hände under senare delen av medeltiden är oklar. På 1540-talet redovisas Mälbyn i jordeböckerna som fyra utjordar till lika många hemman i andra byar. På kartan 1640 är åter Mälbyn bebyggt. Då fanns ett hemman och inga utjordar. Däremot ett par fjällar som vi inte har uppgifter om tidigare.

Övergången från utjord till hemman finns förklarad i en marginalanteckning i jordeboken 1566: ”Denna gård är förökad till anno [15]67 utav en hop utjordar uti [Syding]Ösby, Sydinge och Haberga” (figur 4.5). Vidare står att den ännu inte räknas till mantalet, men att ränta utgår. I de tre andra nämnda byarna finns utjordar som utgår efter 1566. Vad som då sker är en sammanläggning av totalt fyra utjordar – en i Sydingösby, en i Sydinge och två i Haberga – som bildar hemmanet i Mälbyn. Först 1566 nämns Mälbyn vid namn. Utan den särskilda marginalanteckningen så hade det varit svårare att se kopplingen mellan Mälbyn och dessa utjordar, som alltså redovisats under hemman i andra byar.

Figur 4.5. Anteckning i marginalen om Mälbyn i jordeboken 1566 för Olands härad: ”Denna gård är förökad till anno [15]67 utav en hop utjordar uti [Syding]Ösby, Sydinge och Haberga”. Källa: UH 1566:20 fol 43v.

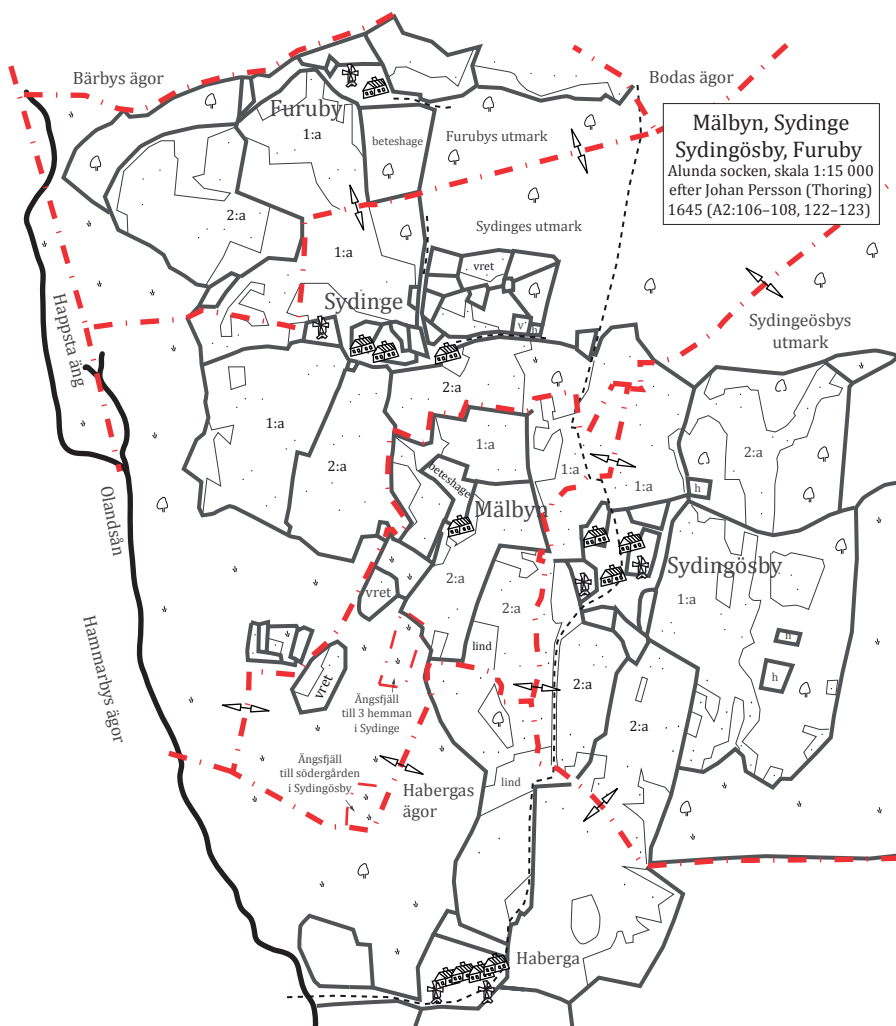
Om de fyra utjordarna som blir ett hemman i Mälbyn finns flera detaljuppgifter. Sydingösby hade en utjord om 6 öresland. Av denna lades 3,83 öresland till Mälbyn. Den resterande delen om 2,17 öresland stannade kvar inom Sydingösby. Hemmanet som behöll denna del fick sitt jordetal höjt från 3,5 till 5,66 öresland. Utjorden förefaller alltså ha blivit delad, med en bit till Mälbyn och en till Sydingösby. De två utjordarna till Haberga, om 2,33 och 0,67 öresland, lades däremot helt in till Mälbyn. I Sydinge blev utgången en annan. Här överfördes 2,5 öresland från ett hemman till Mälbyn. Samtidigt behåller detta hemman en utjord i Mälbyn om 0,83 öresland. Här tycks det som att man tagit jord från ett hemman och lagt till Mälbyn. Men det kan också vara så att dessa 2,5 öresland jord också avser en utjord, som varit inräknat på hemmanet.

Resultatet av sammanläggningen av de fyra utjordarna till ett hemman i Mälbyn ser vi på kartbilden från 1645 (figur 4.6). Åkern anges till 29 tunnland och ängen till 24 lass hö. Ägoområdet har alltså tidigare varit indelat som utjordar och räknats som delar inom grannbyarna. Jordetalet är 9,33 öresland, vilket överensstämmer med de fyra utjordarna. Av figur 4.6 framgår att Mälbyn omgärdas av de byar som tidigare haft utjordarna: Sydinge i norr, Sydingösby i öster och Haberga i söder. Någon utmark finns därför inte, men lantmätaren skriver att Mälbyn kan ha tillåtelse att ta från grannbyarna. Byarna hade alltså nära band till varandra.¹⁵⁹

På Mälbyns karta har lantmätaren märkt ut två *ängsfjällar* till Sydinge och Sydingösby, om 3 respektive 1 lass hö. Antagligen är detta ägorester av de utjordar som hemman i dessa båda byar hade fram till 1566 då Mälbyn bebyggdes. Mindre fjällar på 1640-taket kan alltså ha sin bakgrund i äldre utjordar, som i sin tur är delningar av ödegårdar.

Vad Mälbyn exemplifierar är sannolikt följande scenario: en bebyggelseenhet med ett par gårdar har efter 1312 och före 1540 ödelagts. Jorden har sedan hamnat under granngårdarna. Gränsen kring Mälbyn har ändå legat kvar likaså ortnamnet. Senast under 1540-talet har granngårdarna blivit skatteskyldiga för sina jorddelar, jordägor som i Vasatidens jordeböcker kallas för *utjord*. Under 1560-talet överläts utjordarna till någon som låter uppföra Mälbyn till ett hemman, och därmed blir ägoområdet bebyggt igen. Några av granngårdarna behöll mindre delar i Mälbyn, vilket finns som mindre fjällar i kartorna från 1600-talet. Under en period på ett par eller tre hundra år har det alltså skett nedläggning, uppdelning hopslagning och återuppbyggnad. I den här processen har det blivit mindre ägorester kvar, på 1640-talets kartor visade i form av ett par fjällar.

159 "Til denna gårdh ähr godh åker, elack engh, ingen skogh mulbete eller andra nyttigheeter finns här till, uthan huadh aff andra byarss tillåtelse äthniutess" (A2:108).

Figur 4.6. Mälbyn, ett enstaka hemman, samt omliggande byar i Alunda socken, 1645. Renritning och sammanläggning av kartor av Johan Persson Thoring. Mälbyn finns som fyra utjordar på fram till 1566 då enheten bebyggdes. Källa: A2:106–108, 122–123.

Norrgärde

Det mesta talar för att Norrgärde var en skatteutjord som upptogs till ett skattehemman under mitten av 1500-talet. Den benämns visserligen inte som *utjord* i den första jordeboken 1541. Istället anges ett brukarnamn, ”Anders Olsson i Norrgärde”, som antyder att Norrgärde vara bebott.¹⁶⁰ Det vanliga

¹⁶⁰ En skattebonde i Happsta i Alunda socken heter också Anders Olsson under samma tid, men behöver givetvis inte vara samma person som den som har Norrgärde.

med utjordar är annars att brukarnamnet står skrivet till ett hemman. Detta behöver dock inte betyda att Norrgärde är bebyggt. Norrgärde redovisas tillsammans med utjordarna och inte med hemmanen i Alunda socken (Lövsta åtting). I jordeboken 1544 står det *utjord* i vänstermarginalen intill Norrgärde, samtidigt som Anders Olsson anges som brukare. I jordeboken 1550 saknas utjordsnotisen åter igen, men namnet är kvar. En rimlig tolkning är att Norrgärde under 1540-talet varit på väg att bebyggas, vilket kan betyda att enheten är en utjord med en egen brukare.

Efter 1550 och före 1566 sker en uppvärdering då Norrgärde upptas som ett hemman. I marginalen, där det tidigare stått utjord, står 1566 "halvt hemman". Under 1540-talet har Norrgärde värderats till två öresland med skatter och fodring till två hästar. Nu värderas den till fyra öresland och skatterna och fodringen har höjts. Den står också skriven till en ny person, "Bengt i Norrgärde". Tillkommit har också dagsverken, som är en betalning som vissa hemman påläggs men inte utjordar (se bilaga 1 s 359f). På den geometriska kartan 1645 så är Norrgärde fortfarande ett skattehemman om fyra öresland. Samma kamerala status har således gällt sedan 1566. Den tidigare lägre värderade utjorden ser man inga spår av i kartan.

Det sannolika scenariot är följande: Norrgärde var på gång att bebyggas under 1540- och 1550-talet, och följaktligen obebyggd under en tidigare period. På 1560-talet togs den upp som ett halvt hemman och skattades på nytt. Denna uppgradering från utjord till hemman markeras i jordeböckerna av ett högre jordetal, fler skatter och dagsverke, samt marginalanteckningar som först talar om utjord och sedan om hemman. Marginalanteckningar i jordeböckerna, som i detta fall finns, är generellt sporadiska och förekommer bara vissa år. Men även utan dessa, kan vi på basis av den kamerala redovisningen göra troligt att Norrgärde var en utjord under 1540-talet som blev bebyggt till ett hemman under 1560-talet.

Anders Olsen i norrgårde 2 öresland iord om
 gull 7 af penn aff om 1 öv 2 f 4.

Brens ymige	2	5 1/2 öv
Bk Korn	2	1 1/2 f
Bk flesk	2	4 f
Guller guller	2	2

1541

Anders Olsen i norrgård 2 öresland
 Vtind
 korn ymige

korn	2	5 1/2 öv
korn	2	1 1/2 f
flesk	2	4 f
guller guller	2	2

1544

Anders Olsen i norrgård - 1/2 m² land iord
 sigat ym

sigat ym		5 1/2 öv
shippen roff		3 f
5 shippen flesk		8 m ²
Arbief flesk		4
fjüngre flesk		2
Örnar flesk		1
Arbief Day		3
Birds Day		1
fjüngre		1/2

1566

Figur 4.7. Norrgårde i Alunda socken i jordeböcker 1541, 1544 och 1566. Först 1541 utan marginalanteckning om 2 öresland. Senare 1544 med utjordsnotis i vänstermarginalen om 2 öresland och 1566 i marginalen ett halvt hemman om ett halvt markland (4 öresland). Källa: UH 1541:13 fol 4r; 1544:6 fol 10v; 1566:20 fol 43r.

Tolförebyn och Ålsunda

Mina exempel så här långt visar utjordarna som bebyggs och blir kvar som hemman. För Tolförebyn är utgången en annan. Här noteras först två utjordar.

Dessa bebyggs men de blir åter igenlagda, och jorden läggs därefter till grannbyn Ålsunda och omskrivs då inte längre utjordar.¹⁶¹

Bakgrunden är att Tolförebyn och grannbyn Ålsunda har sina ägor ihop. Tegskiftet är gemensamt för båda byarna, vilket betyder att jorden i praktiken brukades som en enhet, även om det fanns två bebyggelselägen och en rågång emellan. När jordstrukturen som här omfattar flera bebyggelseenheter behöver de samanalyseras. En utjord som noteras i den ena byn kan ha sina tegar i den andra byns gärde. Som jag tagit upp tidigare kan dessa förhållanden också medföra att hemman har en obebyggd solskiftad tomt i grannbyn som inte avser en utjord (se s 163ff).

Under 1540-talet finns uppgifter om två hemman i Ålsunda om 3 öresland vardera med var sin utjord om 5 öresland vardera i Tolförebyn. Inga hemman noteras i Tolförebyn som alltså i sin helhet är utjordar. Sett till jordetalen var Tolförebyn en större enhet än Ålsunda. Då vi vet att utjordarna generellt är mindre är hemmanen kan det tyckas märkligt att en mindre enhet har den större som utjord. En orsak man kan peka på är skattefördelar. Utjordar var generellt lägre beskattade än hemman. Bland annat var fodringsskatten lägre. Dessutom utgick inte dagsverken för utjordar. Att Ålsundaborna om 6 öresland hade Tolförebyn om 10 öresland i utjordar borde ha givit dem skattefördelar, jämfört med det omvända upplägget, att Tolförebyn givits hemmansstatus med Ålsunda som utjordar.

Samma relation kommer till uttryck på kartan 1642, men nu har förändringar skett: de två hemmanen i Ålsunda har lagts ihop till ett hemman om 6 öresland, och detta hemman noteras nu för en utjord i Tolförebyn om 10 öresland. Att även utjordarna räknas som en enhet följer av att hemmanen i Ålsunda är sammanslagna. Antalet utjordar står alltså i direkt samband med antalet hemman de tillhör. Om ett hemman med en utjord delas upp så delas även utjordarna kameralt sett. Om ett hemman läggs ihop med ett annat så kan utjordsantalet minska. Att antalet utjordar förändras beror alltså på förändringar på hemmansnivån.

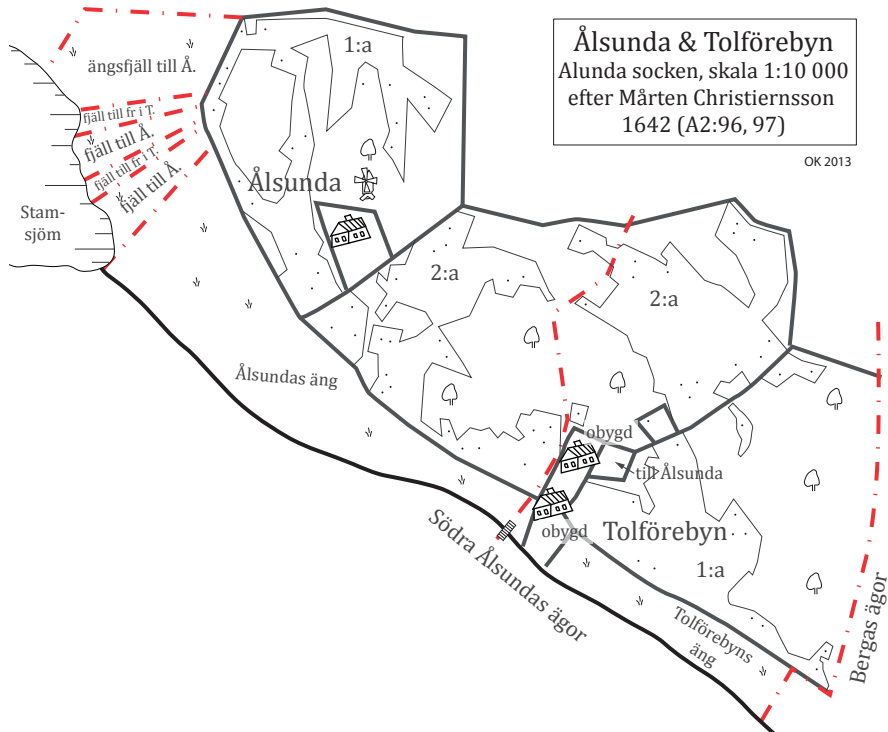
Kartan från 1642 redovisar emellertid inte endast ett hemman i Ålsunda och en utjord i Tolförebyn. I Tolförebyn syns även två hussymboler. Den ena sägs vara en tomt, utan angivet jordetal, medan den andra står som ett frälsehemman om 2 öresland. I jordeböcker från början av 1600-talet finns en uppgift om en frälsetomt, men annars är Tolförebyn endast känd som skattejord. Lantmätaren Mårten Christiernsson har kommenterat saken på särskilt vis: ”Ett frälse och ett skatte och har till förende varit byggt på skatten, men nu är husen förde till Ålsunda likväl skatter han för två gårdar” (A2:97). Möjligen ger andra källor

161 På 1950-talets ekonomiska karta står namnet *Tolvöreby*. Jag håller mig till det äldre namnet *Tolförebyn* då det senare inte avser samma ägoområde och gränser som det äldre.

än de kamerala en bredare bild av vad som skett. Uppgifterna från jordeböckerna och kartorna öppnar ändå för en hypotes: Ålsunda och Tolförebyn, som legat i tegskifte, har antagligen samma ägare. Vid något skede har Tolförebyns bebyggelse lagts ner och brukandet av jorden lagts under Ålsunda. Tolförebyns skattläggs sedan som utjordar. Efter ytterligare en tid bebyggs någon del utjordarna. De läggs dock ner efter en kortare tid, och husen förs till Ålsunda.

Det är detaljer i kartbilden 1642 som gör att vi kan anta att Ålsunda och Tolförebyn hade ett gemensamt tegskifte. Man ser två bebyggelselägen och rågången mellan byarna, men man ser också att Tolförebyn och Ålsunda har tegar om lott med varandra i norra delen av ängen, vilka benämns som ängsfjällar (figur 4.8). Ålsunda har också en vret intill bebyggelsen i Tolförebyn. Sannolikt är detta en geometriskt solskiftad tomt som markerar Ålsundas del i tegskiftet i Tolförebyn. Ser man till den storskifteskartan 1770 så har byarna integrerats ytterligare ett steg, nu som tre lika stora hemman om 5 och 1/3 öresland, alla under namnet Ålsunda (LSA B1-87:1). Den sammanlagda värderingen om 16 öresland är densamma från 1500-talets början till 1700-talets slut.

Vad som först är känt som två utjordar om 10 öresland i Tolförebyn blev inlagda under hemmanen i Ålsunda. De både bebyggelselägena har behållits, men Tolförebyn har i stort sett uppgått i Ålsunda. Kvar blev en mindre obebyggd jordregisterenhet, kallad *Tolvöreby*, synlig på 1950-talets ekonomiska karta (RAK 12I 1g). Ett spår av de tidigare utjordarna har på så vis blivit kvar in i modern tid. Men gränsdragningen för jordregisterenheten *Tolvöreby* är sentida och säger inget om de tidigare utjordarnas ägostruktur eller var eventuellt tidigare gårdar har legat.

Figur 4.8. Renritning av Tolförebyn och Ålsunda i Alunda socken, 1642. Efter Mårten Christiernssons kartor. Notera den obebyggda tomten intill bebyggelsen vid Tolförebyn. Lantmätaren benämner den som en *vret* till Ålsunda. Sannolikt har den varit en geometrisk solskiftad tomt som markerat Ålsundas del av Tolförebyn. Att byarna har en gemensam ägostruktur framgår också i norra delen av ången, där de följs åt i ett tegskifte, tegar som lantmätaren benämner som *fjällar*. Källa: A2:96, 97.

Sammanfattning: Bebyggda utjordar

Bebyggelsestillväxten under 1500-talet har uppmärksammats i flera tidigare studier (t.ex. Larsson 1972; Österberg 1977; Myrdal 1987). Vi kan här slå fast att denna bebyggelse-trend också involverar utjordar som bebyggts till hemman. Det handlar då inte särskilt om perifert belägna utjordar, utan om en bebyggelse-tillväxt inom centralt belägna byar. Det gäller såväl hela ägoområden som utjordar inom byar. Övergången visar sig kameralt genom att utjordar blir hemman. I en del fall läggs flera utjordar samman till ett hemman. Ett konstaterade här är att övergången från utjord till hemman sker utan att de i jordeböckerna upptas som skattebefriade nybyggen. Det vill säga de övergår direkt från att ha varit utjord till att bli hemman. För Alunda socken ska

nämnas att det finns få om några uppgifter om helt nyupptagna enheter.¹⁶² Bebyggelsestillväxten har framför allt skett på utjordarna. Övergången från hemman till utjord är svår fångad i källmaterialen. Av allt att döma pågick en etablering även före de äldsta jordeböckerna upprättades under 1540-talet, då företeelsen tidigast går att spåra.

4.4 Utjordar som hela ägoområden

Utjordarna i Alunda socken förekommer som ägoområden (typ 1), i byar som särägoblock (typ 2a), i solskifte (typ 2b), som ett oreglerat skifte (typ 2c) och som enskilda små jordstycken (typ 3). Jämfört med Lysings härad (kapitel 3) så är många av första typen: ägoområden som redovisas på egna kartbilder med namn och egen yttre rågång, till vilken det också kan höra utmark. Av de omkring 60 utjordarna i Alundas socken är 18 av denna typ. Som jag visade i föregående avsnitt blir flera bebyggda under 1500-talet.¹⁶³ Här ska jag redovisa de som inte bebyggs, som alltså kan spåras som utjordar från 1500-talet fram till karteringen under 1640-talet. De är sammanställda i tabell 4.3. Några av dem redovisas på kartorna som inlagda under den grannby som brukar dem: Bolet, Odenslandet i Foghammar och *Odenslandet i Klev. Merparten finns emellertid på kartbilder som visar egna ägoområden. Även dessa brukas under gårdar i grannbyarna (se figur 4.2 och 4.3 där relationerna mellan utjordarna och hemmanen framgår).

Exemplen kommer vara relativt kortfattade. Den viktigaste poängen här är att karaktärisera dessa obebyggda ägoområden, och visa på likheter och skillnader.

162 Ett möjligt nybygge är Bollungen som inte kan identifieras i jordeböckerna under 1500-talet men som finns på kartan 1645 som ett fjärdedels hemman.

163 Ektomtå, Norrgärde, Tolförebyn och Odenslandet (vid Golvsta).

Tabell 4.3. Utjordar som ägoområden i Alunda socken, cirka 1640

Bebyggelseenhet	Antal	Antal	Jordetal	Jordetal	Åkerstorlek	Ångstorlek
	utjordar	utjordar	öresland	öresland	tunnland	antal hölass
	1540	1640	1540-50	1640	1640	1640
*Bolet	3	2	1,33	1,33	10,4	0
*Ekebyn/*Ekebylandet	4	4	5,33	8,5	20	6
Ektomta	1	(bebyggd)	2	3,5	15,25	50
*Häftesta	3	3	8	8	27	-
*Lerdalen/*Lårdalen (i Berga)	1	2	1,33	1,5	4,5	9
*Lilla Hammarby (i Hammarby)	1	?	0,33	-	-	-
*Lilla Stensunda	?	5	6	6	18,7	44
*Lilleby/*Ålbyn (vid Skoby)	2	1	3,33	3,33	10,7	4
Mälbyn	4	(bebyggd)	9,33?	9,33	28	24
Norrgärde	1?	(bebyggd)	2	4	9	6
Odenslandet (vid Golvsta)	1?	(bebyggd)	2	2	7	12
*Odenslandet (i Foghammar)	1	3	2?	8	11	8
*Odenslandet (i Klev)	1?	4	9,33	9,33	16	-
*Sidbygden	1	?	0,3	-	-	-
*Styrningsbole	1	?	0,33	-	-	-
*Prästbol (i Alunda?)	1	1?	0,33	0,33	-	-
*Vreta/*Bärby Vretar	3	5	4	-	16,75	0
*Ålbyn (vid Spånga)	4	4	4,83	4,83	23	14

Anm: Namn som inte förekommer i moderna kartor markeras med asterisk.
Ingen uppgift markeras med [-] medan [0] betyder ingen del i markslaget.

Källa: ÄGK (A2)

Ekebyn/Ekebylandet

Ekebyn eller *Ekebylandet* – lantmätaren använder båda namnen – är uppdelad på fyra utjordar i jordeboken 1566 om sammanlagt 5,66 öresland till hemman i grannbyarna Happsta, Spångby och Mysslinge. Den återfinns till samma hemman omkring år 1640 med en något högre värdering om 8,5 öresland (DMS 1:4 s 195; A2:140). Två av de fyra utjordarna har under perioden fått ett högre jordetal (se bilaga 4).

Ekebyn kan med kartan 1645 lokaliseras till ett ägoområde söder om Spångby. Ägoområdet utgörs av två åkergården och ett separat ångsgärde. Det ena åkergärdet ligger i hägnadslag med Spångby. Därutöver tillhör en hästhage, en annan beteshage och tre åkervretar. Totalt 20 tunnland åker och 6 lass hö. Det finns också mer obrukad åker, åker som benämns som *linda*, det vill säga obrukad. Inom utjorden odlas även humle om 150 stänger till hemman i Spångby. Odlingsystemet i Ekebyn påminner om bebyggda byar. Skillnaden

är, förutom att enheten är obebyggd, den höga andelen åker i relation till ängsmark.

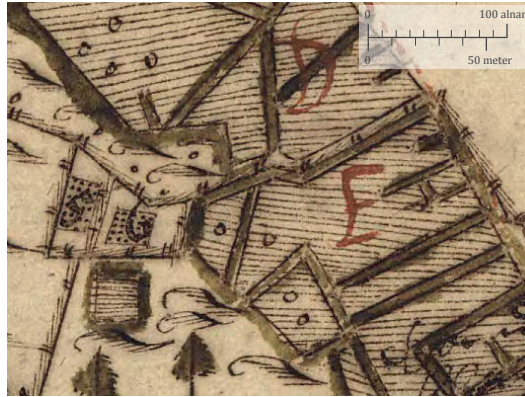
Av kartbilden framgår inte hur utjordarna är indelade men då alla har åker efter sitt jordetal kan man sluta sig till att åkern är tegskiftad. Lantmätaren har inte karterat några geometriska tomter till utjordarna så det behöver inte vara ett solskifte utan ett oregerat tegskifte. En indikation på att det kanske ändå funnits ett solskifte är de båda humlegårdarna. De är placerade vid tvåsädeshägnaden där man kan förvänta sig att en tidigare bebyggelse funnits (figur 4.10). De har en geometrisk utformning och är placerade bredvid varandra. En hypotes är därför att två tidigare solskiftade gårdar delats upp till fyra utjordar och att tegskiftet gjorts om samt att någon del av tomtplanen upptagits till humlegårdar.

I kameral mening är Ekebyn fyra utjordar då det är fyra hemman som tar del i jorden. Av kartbilden framgår att utjordarna tillsammans bildar ett ägoområde. I dessa fall – när utjorden är ett ägoområde men samtidigt är uppdelad – så händer det att lantmätarna benämner dem både som ”en utjord” och som ”flera utjordar”. I kartans *Notarum Explicatio* framgår denna dubbelhet: Ekebyn redovisas både som en samlad äga: ”Ekebylandet utjord 8,5 öresland”. Därefter specificeras varje del till hemmanen som utjordar. Ett hemman sägs exempelvis ha ”utjord i Ekebylandet”. Man talar alltså om utjordar på två nivåer: helheten ägoområdet, samt de ingående ägodelarna.

The image shows a handwritten entry from a land register (jordeboken) from 1594. The text is written in cursive and lists various land parcels with their measurements. The entries are as follows:

Parcel Name	Measurement
Örnigåren	3 1/2
Örnigåren	1/2 1/2
Häimmaran	
Månge	
Happsta	
Örnigåren	2 1/2 3/4
Örnigåren	4 1/2 1/2
Häimmaran	3 1/2 3/4 1/2
Häimmaran	8 1/3
Häimmaran	8
Häimmaran	8
Häimmaran	4
Häimmaran	4
Häimmaran	10 2/3

Figur 4.9. Happsta med utjord i Ekebyn om 2 örtugland och 6 penningland i jordeboken 1594. Utjorden redovisas inte separat utan kommenteras på en rad under hemmanet i Happsta. Källa: UH 1594:11 fol 12r.

Figur 4.10. Detalj över Johan Persson Thorings karta över Ekebyn 1645. Utsnittet visar de två humlegårdarna som har nummer 5 och 6 som ligger mitt i ägoområdet vid tvsådeshägnaden mellan gärde littera D och E. Den geometriska formen och placeringen kan betyda att humlegårdarna är upptagna inom tidigare solskiftade gårdstomter. Källa: A2:140.

Häfftesta

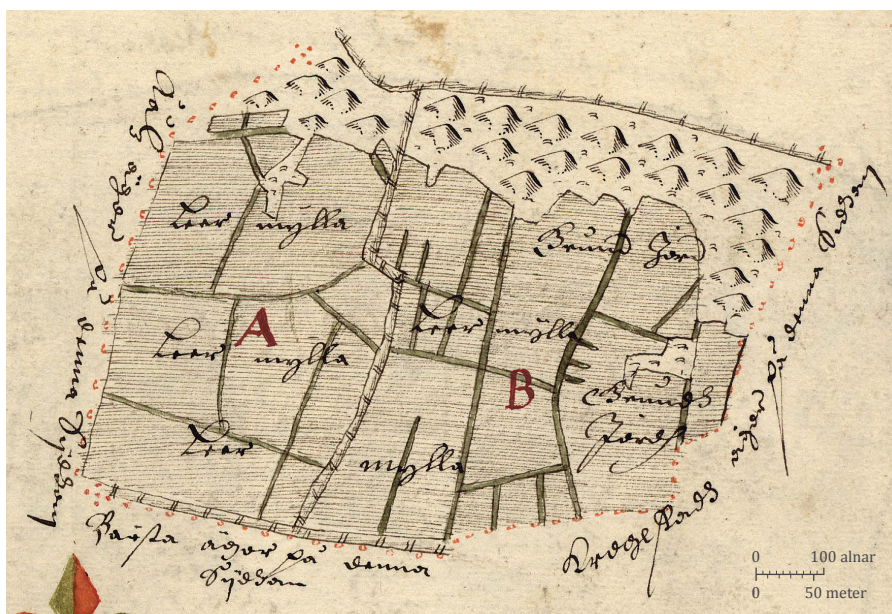
Häfftesta delas mellan Alunda och Tuna socken och ligger som en enklav omsluten av andra byar i alla väderstreck. Området uppgår på kartan till 27 tunnland åker i två gårderna. Ingen ängsmark, inga hagar och ingen utmark finns (se figur 4.11 och 4.12).

Från 1540-talet kan Häfftesta följas i jordeböckerna som tre utjordar. De är olika stora och behåller samma jordvärdering under hela perioden, om 4 1/3, 2 1/3 samt 1 1/3 öresland. Totalt 8 öresland, det vill säga 1 markland. I DMS redovisas de till grannbyn Ål i Alunda socken. I jordeböckerna sägs två tillhöra hemman i Edinge och Saring, som ligger i södra delen av Tuna socken.

Lantmätaren Mårten Christiernsson beskriver den som ”en skatteutjord 8 öresland”, men särredovisar den också som tre utjordar till tre hemman (jfr Ekebyn). Vid karteringstillfället 1642 brukas de av två hemman i Ål och ett i Nyvalla. Lantmätaren beskriver utjorden dessutom som två delar, en del till vardera by: ”en del till södergården i Nyvalla” i Tuna socken och ”den andra delen till Ål” (A2:36).¹⁶⁴ Här har vi alltså en situation där en och samma utjord benämns på tre nivåer: Ägoområdet som sådant är ”en utjord”, de brukas under två byar, och kameralt ligger de under tre hemman. Hur många utjordar det finns i Häfftesta kan alltså få olika svar beroende på vad utgångspunkten är. Som jag ser det är det rimligast att betrakta Häfftesta 1642 som ett obebyggt ägoområde med tre kamerala utjordar.

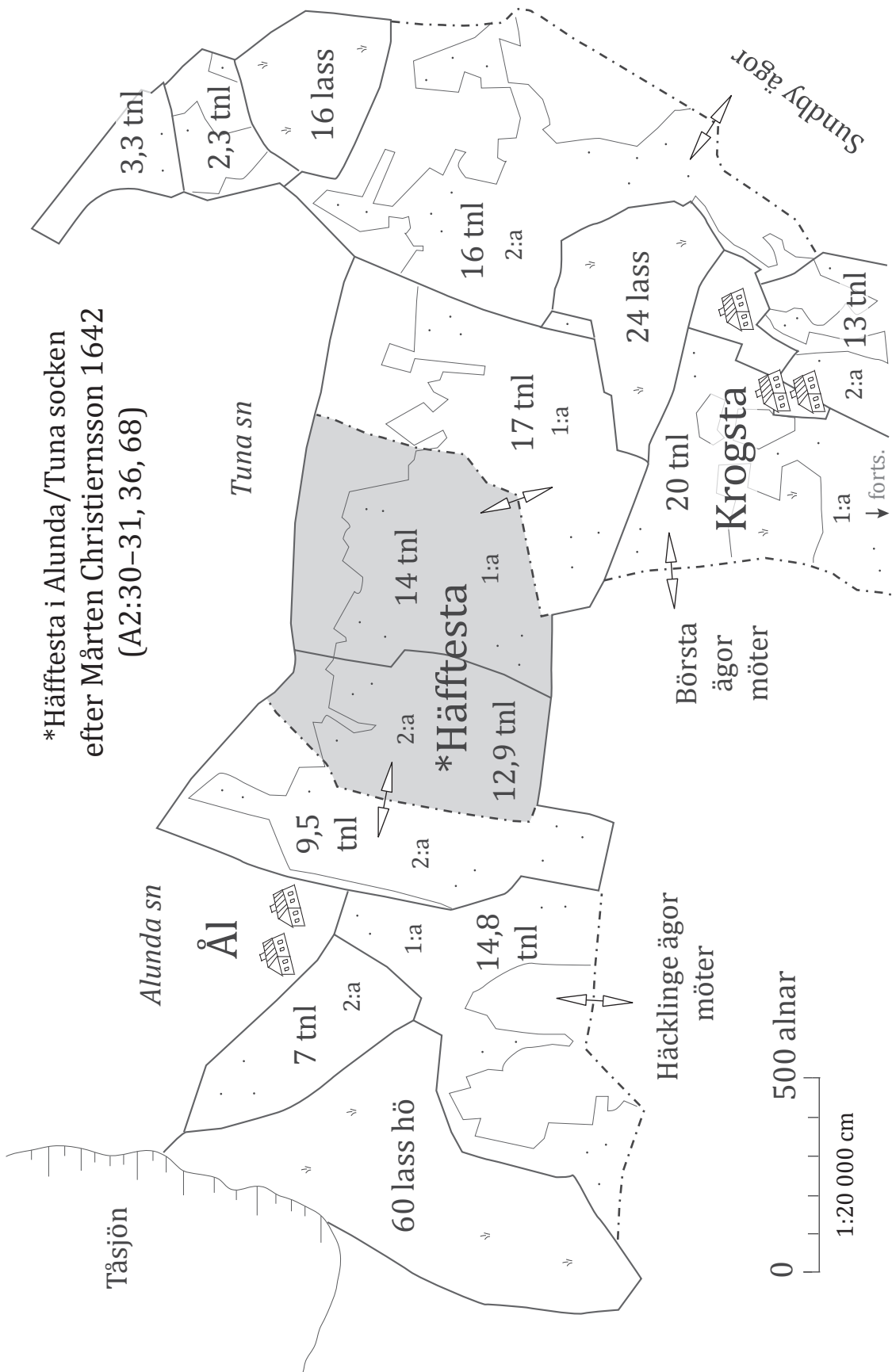
¹⁶⁴ Detta betraktelsesätt återkommer i en kommentar på Åls karta: ”en utjord Häfftesta benämnd 8 öresland”. Den ena gården ”har och i Häfftesta utjord 2 1/3 öresland”. Den andra ”i utjorden 4 1/3 öresland” (A2:68).

Kartbilden visar Häfftestas två åkergården med en tvåsädeshägnad och diken men inga spår efter gårdstomter (figur 4.11). Hägnadslag finns med Ål i väster och Krogsta i öster. Häfftesta är inklämd mellan dessa två byars gårdar. Eftersom gårdarna i Ål länge brukat Häfftesta hade man kunnat förvänta sig att det västra gårdet skulle läggas ihop med Åls gårde. Men så har inte skett, åtminstone inte fullt ut. Det visar på rågångarnas varaktighet. Trots att Häfftesta är obebyggt, och till största delen legat under grannbyn Ål, har rågången dem emellan behållits. Detta trots att det inte funnits någon fysisk gräns i form av en hägnad mellan enheterna. Rågången har förmodligen markerats med femstenarör som fungerat som juridiska skiljemärken.

Figur 4.11. Häfftesta, på gränsen mellan Alunda och Tuna socken, 1642. Ett obebyggt ägområde av lantmätaren Mårten Christiernsson kallad "en skatteutjord 8 öresland", dock specificerad som tre kamerala utjordar till hemman i Ål och Nyvalla. Källa: A2:36.

*Häftesta i Alunda/Tuna socken
efter Mårten Christiernsson 1642
(A2:30-31, 36, 68)

Figur 4.12. Renritning och sammanläggning av Mårten Christiernssons kartor över Häfftesta, Ål och Krogsta, 1642. Källa: A2:30–31, 36, 68.

Lerdalen/Lårdalen

Lerdalen eller *Lårdalen* finns 1566 som en utjord om 1,33 öresland till ett hemman i *Väskinge* som gränsar till *Lerdalen* i öster. En *kronoäng* tillhör också samma hemman som kan vara en del av samma utjord. Från 1578 är utjorden uppdelad som två lika stora utjordar om 0,67 öresland till två hemman i *Berga*, som ligger intill *Lerdalen* i väster (DMS 1:4 s 206). På Mårten Christiernssons karta 1642 finns den ännu som två utjordar till *Berga* men fördelningen har gjorts om. Nu tar ena hemmanet i *Berga* 1 öresland och det andra har 0,5 öresland. Således har *Lerdalen* kommit att uppvärderas från 1,33 till 1,5 öresland mellan mitten av 1500-talet och under 1640-talet.

Med kartan till hjälp går det att lokalisera *Lerdalen* till ett område i ena kanten på kartbilden över byn *Berga* (figur 4.13). En rågång skiljer ut området och ägorna som består av åker till 4,5 tunnland och äng till 9 lass hö, redovisade som littera E och H på kartan. Rimligen ska området inte tolkas som en egentlig del av *Berga* utan istället är det ett eget ägoområde. Situationen är parallell till det föregående exemplet *Häfftesta*. *Lerdalen* ligger som en enklav mellan *Berga* och *Väskinge*, i hägnadslag med dem båda. Det är också till dessa båda byar som utjorden brukats under 1500- och 1600-talen, skrivna till olika hemman. *Lerdalen* kunde alltså lika gärna karterats som ett område på *Väskings* kartbild eller på en egen kartbild som *Häfftesta* (jfr figur 4.11).

Även här benämns utjorden på fler sätt: som ”en skatteutjord *Lerdalen* benämnd 1,5 öresland” och som två kamerala utjordarna under *Bergas* två hemman. Hur ägorna fördelas mellan hemmanen syns inte på kartan, men åkern littera E och ängen littera H fördelas efter jordetalet, så rimligen ligger jorden i ett tegskifte. Hade indelningen varit en annan hade lantmätaren sannolikt märkt ut gränserna inom utjorden.

Figur 4.13. Berga i Alunda socken med utjorden Lerdalen, 1642. Lerdalen bildar ett ägoområden med egen rågång, området littera E och H. I öster gränsar byn Väskinge, som tidigare under 1500-talet hade utjorden. Källa: A2:92–93.

Lilla Stensunda

Lilla Stensunda ligger på östra sidan om Olandsån i ett hörn där Bladåker, Ekeby och Alunda socknar möts. I likhet med Häfftesta är det osäkert till vilken socken utjorden hör. Grannen i norr är Stensunda i Ekeby socken. I väster ligger Väskinge, som i 1500-talets jordeböcker är delad mellan Ekeby och Alunda socken. Det är hemman i dessa två byar som innehar utjorden under 1640-talet.

För 1500-talet är situationen mer oklar. I DMS anges Lilla Stensunda till Bladåkers socken om 6 öresland men utan tydlig status som hemman eller utjord (DMS 1:4 s 289). Jag har dock inte återfunnit uppgifterna i jordeböckerna.¹⁶⁵ Möjligheten att utreda situationen försvåras av att enheten gränsar mellan tre socknar och även två häradar. Den kan därför vara noterad på olika ställen i jordeböckerna.

Den oklara sockentillhörigheten har också förvirrat lantmätarna på så vis att Lilla Stensunda blivit karterad två gånger: först av Sven Månsson omkring 1640 (A3:77) i samband med karteringen av enheter i Ekeby socken, sedan av Mårten Christiernsson 1642, då till Bladåker socken. I registret till samma kartvolym av Christiernsson tas Lilla Stensunda upp till Alunda socken (A2:62, 100). Grannen i norr är Stensunda eller Stora Stensunda i Ekeby socken. Det finns inga andra enheter öster om Olandsån till Alunda socken, men till följd av oklarheterna har jag ändå valt att ta med Lilla Stensunda i denna genomgång.

Vad som gör Lilla Stensunda särskilt intressant är att det finns två nästintill samtida karteringar som skett oberoende av varandra. Inget tyder på att Mårten Christiernsson, när han karterade utjorden 1642, använde Sven Månsson karta från 1640 som underlag. Istället verkar det som att de karterat samma enhet utan kännedom om den andres arbete. Frågor vi då kan ställa är om lantmätarna uppfattat utjorden Lilla Stensunda på samma sätt och om det skett några förändringar mellan karteringstillfällena.

Både lantmätarna redovisar Lilla Stensunda som totalt 6 öresland. Månssons använder inte explicit ordet *utjord* men visar en obebyggd enhet som kommenteras lyda till tre hemman i det andra Stensunda (Stora Stensunda) och till två hemman i Väskinge. Kameralt anges alltså fem utjordar. Christiernsson kallar utjorden ”Denna utjord Lilla Stensunda benämnd” och talar om den som tillhörig två hemman i Väskinge och ”den andra delen” till Stora Stensunda, utan att ange antalet hemman där. Men troligen avses att alla tre hade var sin del, som Månsson anger är fallet. Båda kartorna anger i så fall att Lilla Stensunda var uppdelad i fem utjordar.

När det gäller arealberäkningen har de två lantmätarna fått fram olika totalsummor. Månsson summerar enheten till 18,7 tunnland och 44 lass hö medan Christiernsson anger 26 tunnland åker och 58 lass hö. En påtaglig skillnad alltså. De karterade ytorna på kartorna är däremot påfallande lika. På Christiernssons senare karta finns emellertid en vret utanför norra gårdet som saknas på den tidigare kartan.¹⁶⁶ Möjligen är denna nyodlad mellan

¹⁶⁵ Saknas bl.a. i UH 1540:5 och 1541:8.

¹⁶⁶ Vidare syns två mindre inhägnader på den senare kartan, som tycks vara obrukade, som också kan vara nyupptagna (se figur 4.14).

karteringstillfällena. Men den upptar endast ett tunnland och kan inte förklara differensen om cirka sju tunnland åker som skiljer lantmätarnas uträkningar åt. Slutsatsen blir att de beräknat åkerytorna olika. Att även ängen bedöms förklaras av att Christiernsson karterat ytterligare ett ängsgärde som saknas på Månssons karta (denna syns ej i utsnittet för figur 4.14). Räknas denna av blir det 44 lass kvar, vilket är samma mängd Månsson tar upp.

Utmarken kommenterar Christiernsson ”till denne utjord är skog till ved och gårdsel, mulbete till nödortfen”. Månssons ger formulering ”Till Lilla Stensunda är god skog och fiske”. Tillgången till fiske har Christiernsson missat, däremot är Månsson mer sparsam med att precisera vad utmarken ger.

Vad kan då de två kartbilderna över Lilla Stensunda bidra med i tolkningen av utjorden? För det första kan vi slå fast att Lilla Stensunda utgör ett ägoområden som i hög grad påminner om en bebyggd enhet: den har ett namn, en rågång mot angränsande enheter, det finns två åkergården och ängsgården som till ytan vore tillräckligt för ett par fullsatta hemman. Här finns också tillgång till utmark och fiske. De som haft utjordar i Lilla Stensunda har också haft utmarkstillgångarna. Vi vet också att fem hemman från två olika grannbyar delat jorden mellan sig, antagligen i ett tegskifte på basis av jordetalen. Om detta ger de två kartbilderna samma besked. Båda bekräftar Lilla Stensunda som utjord och eget ägoområde.

Antagligen var Lilla Stensunda obebyggd under hela 1500-talet. Medeltida brev talar för detta. Från 1470 finns uppgift om att en person i Gela i Alunda socken (en grannby till Väskinge) hade köpt 8 örtugland (2,66 öresland) i Lilla Stensunda från Väskinge, men domen löd att jorden var den förras rätta börd varför jorden återgick till Väskinge (SDHK nr 29100). Samma jordetal har Väskinge i Lilla Stensunda kvar omkring år 1640. Skillnaden är att Väskinge nu är delat på två hemman och därav har två utjordar i Lilla Stensunda. Enligt en annan uppgift från samma år ska byborna i Väskinge haft rätt att nyttja skogen i Lilla Stensunda till betesmark och vedbrad (DMS 1:4 s 289). Denna rättighet bör vara kopplad till innehavet av ägoområdet, som Väskingeborna sannolikt delat med andra hemman från slutet av 1400-talet.

Figur 4.14. Lilla Stensunda, belägen på gränsen mellan Bladåker, Ekeby och Alunda socknar, 1640 och 1642. Källa: A3:77; A2:100.

Lilleby och Ålbyn

Lilleby och Ålbyn behöver analyseras ihop då båda från 1500-talets andra hälft är kända under namnet *Ålbyn*. Det råder dock inget tvivel om att de utgör två olika enheter. Med kartorna till hjälp kan vi identifiera Lilleby till ett mindre ägoområde på gränsen mellan Skoby och Spånga och Ålbyn till ett större ägoområde mellan Spånga och Söderby (se figur 4.15).

Lilleby är känd i markgäldsförteckningen 1312 (*de lilleby*) med en skatteskyldig till 1 mark och en annan som restar 1 mark (SDHK nr 2461; DMS 1:4 s 203). Det visar att enheten var bebyggd vid den tiden. Under 1500-talet finner vi den som utjord om 3,33 öresland, omkring år 1540 som två skatteutjordar till lika många hemman i Skoby, och år 1578 som en utjord till ett hemman i Skoby med samma jordetal, men då under namnet *Ålbyn* (se DMS 1:4 s 204). Namnet *Lilleby* trängs härmed bort och återkommer inte i senare källmaterial, möjligen till följd av en namnförväxling med det andra Ålbyn.

Följden blir att det finns två utjordar med namnet *Ålbyn* i Alunda socken, som dessutom ligger nära varandra.

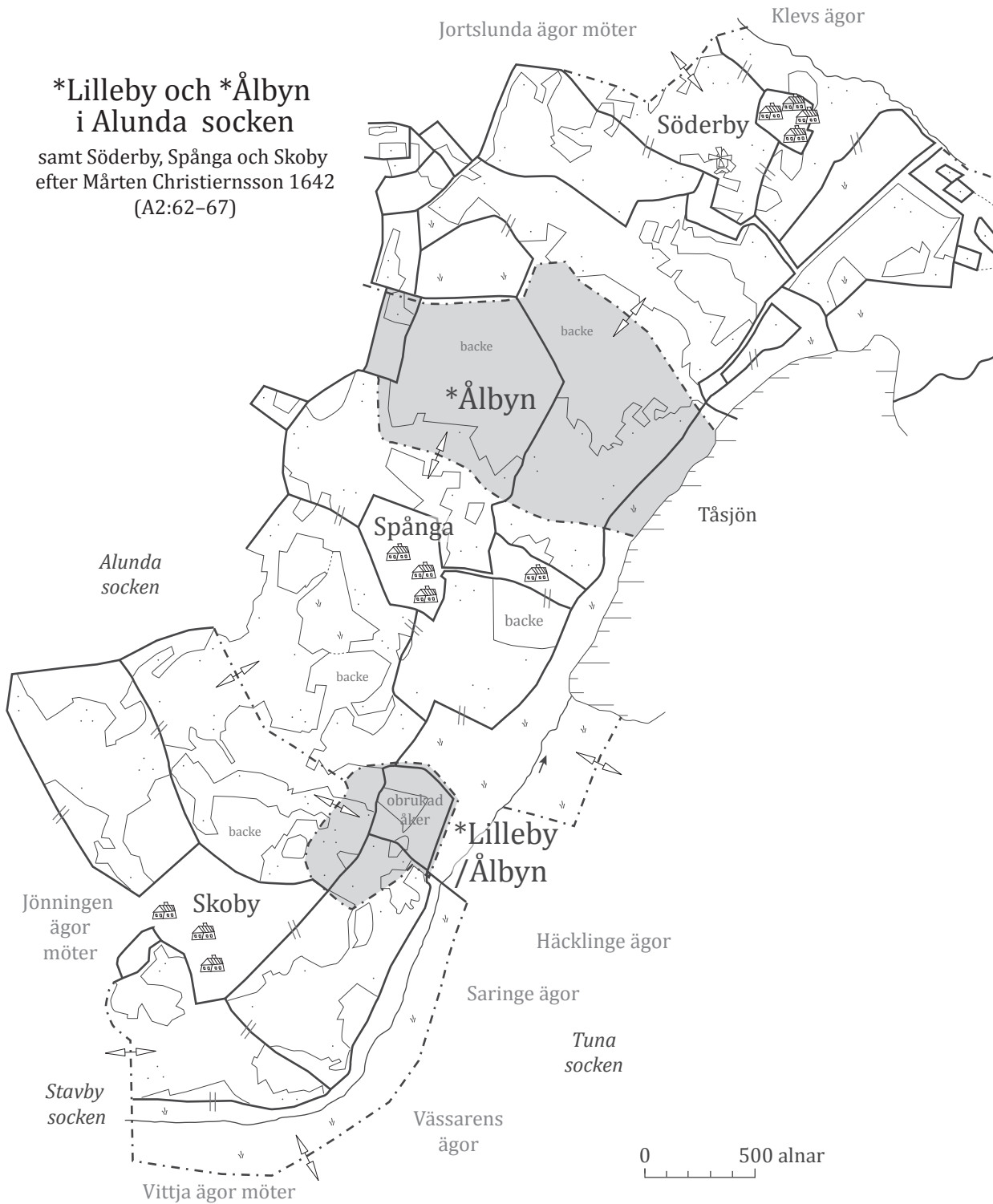
Den andra utjorden bär namnet *Ålbyn* under 1540-talet och finns som fyra utjordar till Spånga om totalt 4,83 öresland. Kartbilden visar ett ägoområde med samma namn och jordetal norr om Spånga. Att jordetalet inte ändrats mellan 1540 och 1640 gör att man kan skilja detta *Ålbyn* från det andra. Åkern redovisas till cirka 23 tunnland, med 1 tunnland utanför jordetalet i en vret som kan vara nyodlad, samt 14 lass hö. Kameralt är den delad som fyra utjordar vilket betyder att alla hemman i Spånga delar på utjorden. Andelarna är 2, 1, 1 och 0,83 öresland. Samma uppdelning redovisas under 1540-talet. För detta *Ålbyn* finns också en konceptkarta. På denna skiljer lantmätaren på Spångbybornas jord i själva byn och jord i utjorden (LMMy Uppsala:2a). Återigen uttrycks alltså ett obebyggt ägoområde som en utjord, samtidigt som varje hemman anges med var sin utjord inom enheten.

Lilleby finner vi alltså under namnet *Ålbyn* på kartan 1642: ”en utjord benämnd *Ålbyn* 3,33 öresland”, om 10,7 tunnland åker och 4 lass hö till ett hemman i Skoby. I Skoby finns tre hemman, men utjorden tillhör alltså bara det ena. Det visar att inte alla hemman i en by behövde dela ett ägoområden. Jämfört med den andra utjorden *Ålbyn* är denna mindre än hälften så stor. Jordetalet är däremot inte mycket lägre. En annan skillnad här är att 3 tunnland åker noteras som obrukade. Den obrukade åkern ligger inom ett eget gärde som delvis brukas som äng. En förklaring kan vara att hemmanet i Skoby inte klarade av att bruka hela utjordens åker. Hemmanet hade 10 tunnland åker inom byn så utjorden innebar en dubblering av åkerarealen.

Både Lilleby/*Ålbyn* och *Ålbyn* har mycket gemensamt med de andra ägoområdena. Det handlar om obebyggda ägoområden med egna namn som är stora nog för ett eller ett par hemman. Ödeläggelsen i de här två fallen bör också ha inträffat före 1540-talet, då de först är kända som utjordar.

*Lilleby och *Ålbyn i Alunda socken

samt Söderby, Spånga och Skoby
efter Mårten Christiernsson 1642
(A2:62-67)

Figur 4.15. Lilleby/Ålbyn och Ålbyn i Alunda socken, samt angränsande byar Skoby, Spånga och Söderby, 1642. Renritning och sammanläggning av Mårten Christiernssons kartor. Källa: A2:62–63, 64–65, 66–67.

Vreta

Vreta vid Jälsta är först känd i jordeboken 1550 som en vret till ett hemman i Rörby i Ekeby socken ”och flera med honom” om 4 öresland (UH 1550:14). En vret är en mindre inhägnad odlingsmark, vanligtvis åker. Men att en vret har ett eget jordetal tillhör inte vanligheterna och därför kan man misstänka en utjord.

Namnet *Vreta* (*Wretha*) återfinns 1566 då den specificeras som uppdelad till två hemman i Rörby om 1,33 och 0,66 öresland, samt om 2 öresland till Jälsta (UH 1566:20). Sammanlagt 4 öresland, samma värdering som tidigare. Mönstret känns igen från tidigare exempel: gårdarna runt omkring har delat utjorden mellan sig. I en annan jordebok 1566 noteras den dock som en utjord om 4 öresland till ett hemman i Rörby. Detta hemman betalar nu även fodringsskatt om 2 årliga hästar och 1 fogdehäst (UH 1566:27). Jordetalet och skatten ligger därmed i nivå med ett hemman. Långt senare i en jordebok 1632 kan man fortfarande finna denna utjord som 4 öresland till Rörby, då kallad *Bärby vretarna* (JB 1632:23 fol 12r, s 17).¹⁶⁷

Med hjälp av 1640-talets karta går det att lokalisera utjorden till ett ägoområde i nordöstra hörnet på Jälstas kartbild (A2:114–115). Det delar gårde med Jälsta och Skarpösby, det vill säga ligger i gårdeslag med dessa båda byar. Ägoområdets sträckning går att utläsa från de prickade rågångarna på kartan.

Till skillnad från tidigare exempel framgår även utjordens inre uppdelning. Vid detta tillfälle är den uppdelad som fem utjordar. En till Rörby, två till Jälsta, en till Skarpösby och en till Fröjsta. Alla är hemman som ligger i närheten av Vreta. Man ser att Vreta är indelade i särägoblock där varje utjord består av ett eller flera block. Ett av hemmanen har förutom ett block även en vret för sig själv. Den minsta delen tillkommer Skarpösby och den är karterad på Skarpösby's kartbild.¹⁶⁸ För att få en hel bild över ägoområdet behöver man därför sammanfoga Jälsta och Skarpösby's kartbilder (figur 4.16).

Orsaken till att lantmätaren i detta fall märkt ut hur gränserna inom ägoområdet går kan bero på att jordetalen inte var kända. Att enheten är på 4 öresland är känt i de äldre jordeböckerna, men lantmätaren ger inte denna uppgift. En av utjordarna, den till Skarpösby, anges vara 0,33 öresland men de

¹⁶⁷ Namnet *Bärby vretarna* har inte påträffats före 1632 och är antagligen sekundärt. Någon koppling mellan utjorden och byn Bärby i samma socken har jag inte kunnat se i källorna.

¹⁶⁸ I Skarpösby finns i Vasatidens jordeböcker två hemman om 5,5 respektive 6,16 öresland. Från 1601 är det lägre värderade hemmanet satt till 5,83 öresland. Den ökar alltså 0,33 öresland, vilket är samma storlek som den har som utjord i Vreta enligt kartan 1642. Ökningen beror därför antagligen på att den lagt till sig utjorden.

övriga saknar värdering. Får att då kunna räkna ut var och ens areal har det helt enkelt varit nödvändigt att märka ut alla gränser och utifrån ytorna bedöma arealen. Storlekar på utjordarna, från *Notarum Explicatio*, redovisas i tabellen nedan.

Tabell 4.4. *Utjorden Vreta i Alunda socken, 1645*

Jordnatur	Jordetal öresland	Åkerstorlek tunnland	Tillhör
Utjord	?	6,75	kronohemman i Jälsta
Skatteutjord	?	4,75 ¹	skattehemman i Jälsta
Utjord	?	1	skattehemman i Fröjsta
Utjord	?	1,25	skattehemman i Rörby
Utjord	0,33	3	skattehemman i Skarpösby
		16,75	

¹ Största delen, 4 tunnland, kallas *skattevreten* och är obrukad

Anm: Ängsmark saknas, och jordnatur och jordetal redovisas bara i två fall

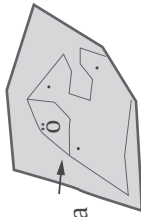
Källa: A2:113, 114–115

Hela ägoområdet uppgår till 16,75 tunnland åker, men då är den ena utjorden till största delen är obrukad. Äng saknas helt. Jämförelsen mellan jordeböcker och kartan ger att uppdelningarna förändrats över tid; från att ha legat till tre hemman under 1550-talet till att mellan år 1566 och 1632 förekomma som en utjord till ett hemman – men möjligen fortfarande delad, den saken kan inte avgöras – till att senast 1645 finnas som fem utjordar. Övergången från tre till fem utjordar beror på att flera hemman delat utjordarna. Även om lantmätaren inte anger jordetalet kan man utifrån åkerstorleken vara någorlunda säker på att värderingen om 4 öresland avser samma ägoområde under hela perioden. Slutsatsen är att den yttre gränsen legat fast medan uppdelningarna inom förändrats.

Varken under storskiftet eller laga skiftet lades enheten in under grannbyarna, vilket hade kunnat bli följderna eftersom man då strävade efter större sammanhängande ägoinnehav. Några förändringar efter 1645 års karta har dock skett. En bit av den nordöstra delen bröts ut vid en förrättning 1778 (LSA B15–2:1). Ett laga skifte genomfördes av Bärby Vretar 1910, men enheten som sådan upplöstes inte (LSA B1–9:1). I konceptet till detta laga skifte anges att *Bärby Vretar* utgör en egen jordeboksenhet om 4 öresland om ett skifteslag och att delägarna då finns i byarna Rörby, Torsne, Skarpösby och Jälsta. Av senare kartor framgår också att det finns utmark till Vreta som fortsätter norr om den brukade jorden, och sträcker sig upp till nästa by Blacksta i Ekeby socken tar vid.

Utjorden Vreta finns kvar som en egen jordregisterenhet på moderna fastighetskartor under namnet *Bärby Vretar*. Rågången på den ekonomiska kartan från 1952 återgår tydligt på de gamla gränserna (RAK 12I 2g). Namnen *Vreta* och *Bärby Vretar* används inte längre på senare fastighetskartor men stora delar av ägoområdet är kvar; en kontinuitet som sträcker sig ett halvt millennium tillbaka i tiden.

Anledningen till att utjorden Vreta undgick att bebyggas och undgick att slås ihop med grannbyarna har sannolikt sin förklaring i den speciella ägorättsliga strukturen och den svårtolkade kamerala situationen. Utjorden har behållit sitt jordetal, sina särskilda skatter och sin rågång. Den har blivit fossiliserad som en enklav mellan flera byar, i ett område som också markerar gräns mellan två socknar, Alunda och Ekeby.

till
nr 2
i Jälsta

***Vreta och *Bolet
i Alunda socken
samt Jälsta, Skarpösby
efter Johan Persson Thoring 1645
(A2:113-115)**

Torsnes ägor

***Vreta**

nr 3 i J.

nr 1
i S.
obrukad
åker

nr 2 i J.

till Rörby

till
Fröjsta

2:a

nr 2

nr 3

Jälsta

2:a

till nr 1
i J.

2:a

nr 1 i
Jälsta &
Torsne

nr 1

2:a

Skarpösby

nr 1

nr 2

1:a

1:a

2:a

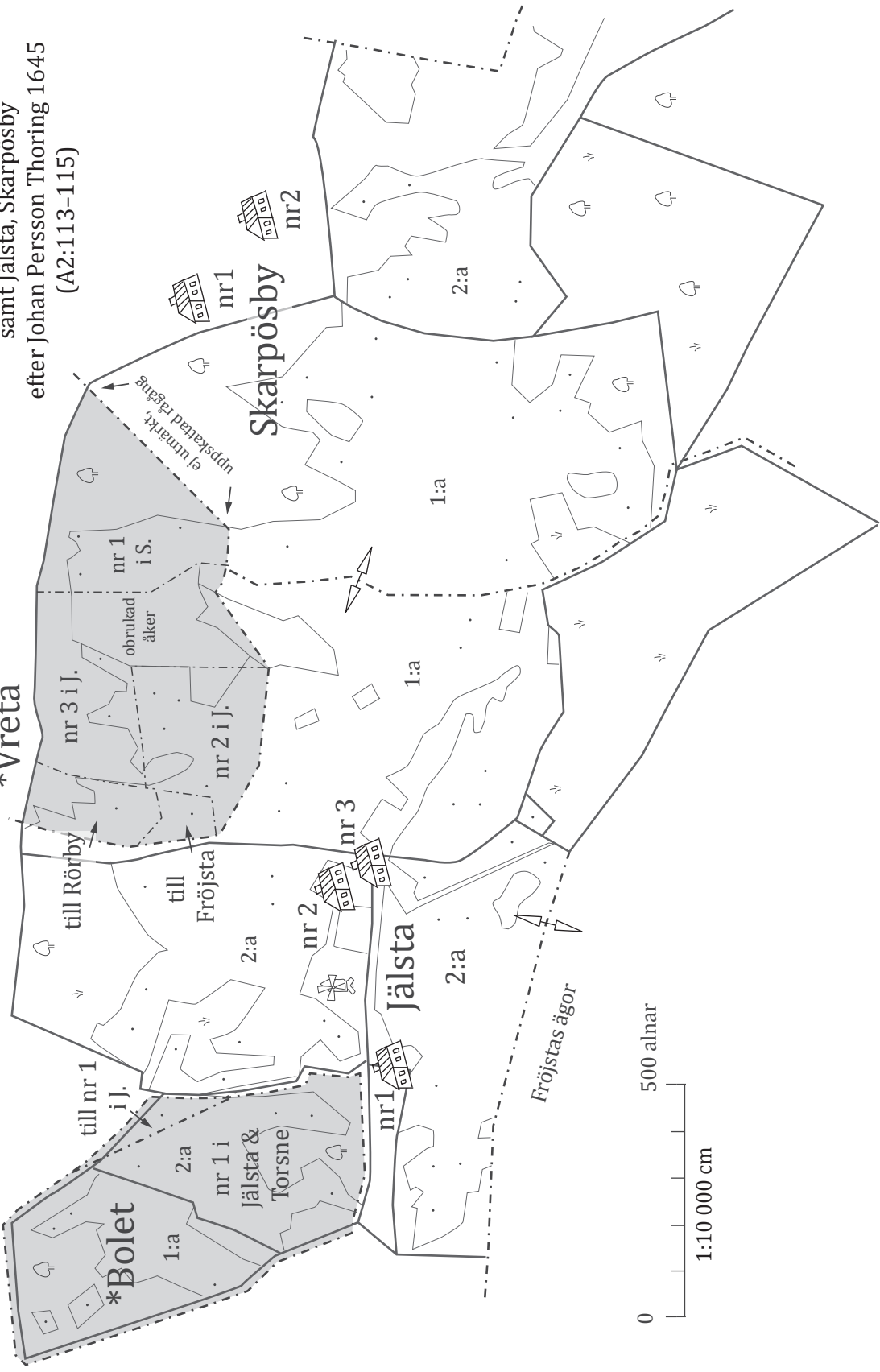
ej utmärkt,
uppskattad rågång

Fröjstas ägor

500 alnar

1:10 000 cm

0

Figur 4.16. Utjordarna Vreta och Bolet i Alunda socken, 1645. Efter kartor av Johan Persson Thoring. Källa: A2:113, 114–115.

Bolet

Jag ska också kommentera Bolet som ligger nära Vreta vid Jälsta, och är karterad på samma kartbild (se figur 4.16). På kartan är Bolet ett eget ägoområde i nordöstra hörnet av Jästa. Det råder ingen tvekan om att detta är ett eget ägoområde och utjord i likhet med de andra. Det visar sig dock svårare att återfinna Bolet i 1500-talets jordeböcker. Namnet *Bolet* återfinns först på storskifteskartan 1770–1771 och kan ha ersatt ett äldre namn (LSA B1–32:1). De första spåren finns 1566. Då noteras ett hemman i Torsne för en utjord om 0,66 öresland i Jälsta. Därtill skattar två hemman i Jälsta för var sitt *åkerfjäll* om vardera 0,33 öresland. Kartan 1645 visar ett ägoområde som hemman i Torse och Jälsta sägs dela lika på, om 10 tunnland åker utan äng. Lantmätaren har inte satt ut några gränser mellan deras olika innehav vilket troligen betyder att jorden är tegskiftad. Jordetalet är 0,66 öresland.¹⁶⁹ Rimligen är det därför denna enhet som jordeboksuppgifterna från 1566 avser. På kartan har hemmanet i Jälsta också en enskild jord inom Bolet, vilket kan vara relaterat till den äldre uppgiften om att det funnits *fjäll* i denna utjord.

Utjordarna Odenslandet

Det sista exemplet rör tre utjordar som alla heter *Odenslandet*. Ytterligare två utjordar med samma namn finns i grannsocknen Stavby. Så inom ett område på 10 kvadratkilometer finns fem utjordar med samma namn, något som inte förekommer någon annanstans. Risken att de förväxlas i källorna är uppenbar.¹⁷⁰ I skriftliga källor har man som regel bara namnet att gå på. Vanligen kan man förutsätta att bebyggelsenamn är unika inom socknen. Men här har vi alltså tre utjordar med samma namn i Alunda socken. Tack vare kartmaterialet kan de ändå identifieras.

Redovisningen här fokuserar på de tre Odenslandet i Alunda socken.¹⁷¹ De tre utjordarna ligger i centrala Alunda socken intill de större byarna Golvsta, Klev och Foghammar. Det första som sticker ut är namnfråga. Dels hur det kommer sig att flera enheter fått samma namn. Dels namnet i sig då *Oden* i förleden sticker ut. Frågan har uppmärksammats av Per Vikstrand (2001) som menar att

¹⁶⁹ På Torsnes karta (A2:112) har lantmätaren sannolikt felaktigt noterat jordetalet till 1,66 öresland då det på Jälstas karta står att han har halvparten i utjorden och varje del om 0,66 öresland (A2:114–115).

¹⁷⁰ I DMS 1:4 s 208 är utjordarna Odenslandet i Golvsta och Klev sammanblandade.

¹⁷¹ Utjordarna kallade *Odenslandet* i Stavby socken är intressanta då de till skillnad från de i Alunda socken inte är egna ägoområden utan block och enskilda jordar inom andra bebyggelseenheter. Dessa avser jag att ta upp i ett annat sammanhang.

det är oklart om *Odenslandet* har en sakral innebörd eller ej. För detta talar att enheterna ligger i Olands kärnområde, där sakrala namn är vanliga, exempelvis *Alunda*. I Alunda finns också en by med namnet *Onsby*, som i skattelängden 1312 skrivs *Odensby*, som möjligen också ansluter till samma namngrupp (SDHK nr 2461). Men Vikstrand tar också upp att *Oden* kan beteckna djävul, vilket kan hänga samman med ödejord eller ödegård (Vikstrand 2001 s 288). En annan tolkning är alltså att *Odenslandet*, som namn på flera utjordar, är indikation på tidigare ödegårdar som när de var bebyggda hade ett annat namn som vi inte längre känner till.

Tabell 4.5. *Utjordarna Odenslandet i Alunda och Stavby socknar, 1642–1646*

Namn/Bebyggelsehet	Jordetal	Åkerstorlek	Ängstorlek	Tillhör/antal utjordar
	öresland	tunnland	lass hö	
Odenslandet (vid Golvsta)	2	7	12	(bebyggd efter 1578)
*Odenslandet (vid Klev)	9,33	16	0	4 hemman i Klev
*Odenslandet (i Foghammar)	8	11	8	3 hemman i Foghammar.
*Odenslandet (vid Väsby)	2	9	-	2 hemman i Väsby
*Odenslandet (vid Gränome)	-	1,8	16	3 hemman i G. Gränome

Källa: A2:42–53, 78–79, 86–87, 109, 134–135

Av dessa utjordar, inklusive de i Stavby socken, har alla lagts in under grannbyarna utom i ett – den vid Golvsta – som någon gång 1578–1645 bebyggs till ett hemman. På kartan 1645 visas den som ett enstaka hemman med hemmanssymbol, två åkergården om 7 tunnland och en äng om 12 lass hö, samt utmark. I kartregistret finner vi den som ”Odeslandet i Golvsta” (A2:61). På kartan nämner lantmätaren den som *Ödeszlandet* (A2:109). Utjordens namn tycks därmed på 1640-talet ha varit kopplat till ödeåker/obrukad åker. Det är ändå *Odenslandet* vi finner i modernare kartor, bebyggd och räknad som del av Golvsta.¹⁷²

172 Se exempelvis ekonomiska kartan 1952 (RAK 121 2g).

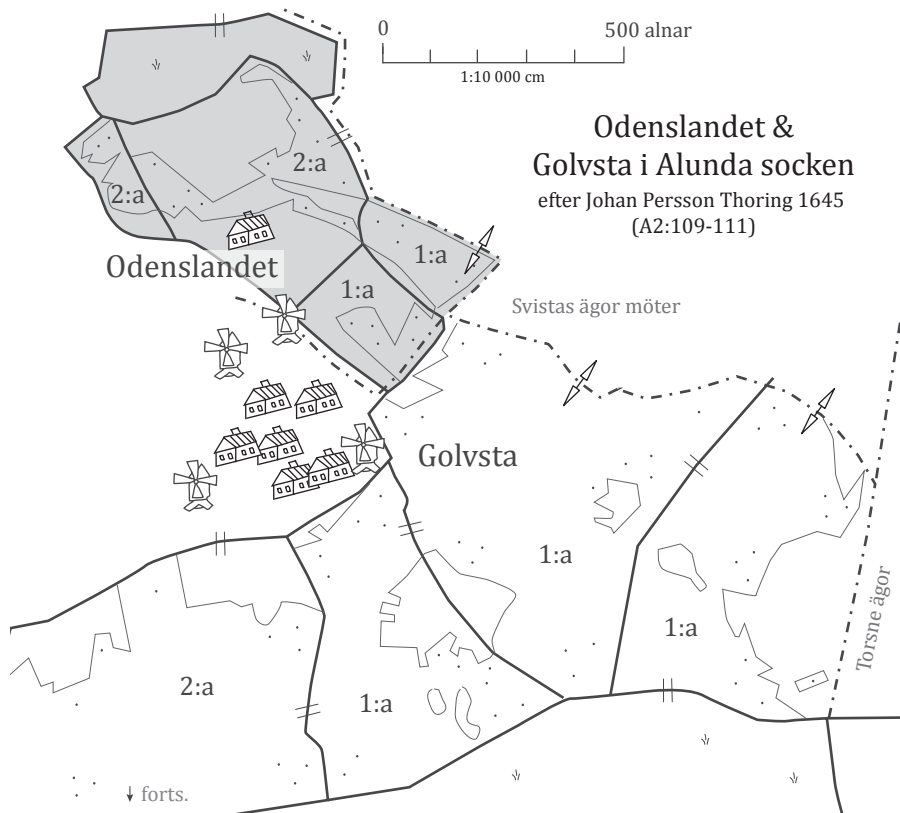
Notarium Explicatio	
G	Ödeslandet i Golvsta 2 öresland
H	Skog till ved gård - - - - - 3 1/2 öres
I	Skog vandra öresland - - - - - 3 1/2 öres
K	Skog off Gylkan - - - - - 12 öres
Skog till vandra öresland, samt Mulbets finsk jord.	

Figur 4.17. Detalj från karttexten för Odenslandet vid Golvsta i Alunda socken, 1645. Den benämns på kartan vid littera G: "Ödeslandet i Golvsta 2 öresland". Utmarken kommenteras: "Skog till ved gård, samt mulbete finns här". Källa: A2:109.

Jordetalet för Odenslandet vid Golvsta är oförändrat från mitten av 1500-talet fram till början av 1600-talet. Det gör att man kan skilja denna enhet från de andra med samma namn. Den första jordeboken 1541 saknar jordetalet men ger annan information. Den står som *utjord* med namnet *Onsland* men skatt och fodring. Vem som har utjorden framgår inte men en kommentar lyder, "det har många", som säger att den är uppdelad (UH 1541:13 fol 20r). I samma jordebok, i en annan längd (uppbörden för Långe åtting) sägs följande om samma utjord: "en äng benämnd Onsland vilka många har att bruka och är där och få skog ibland med, och skattar där årligen av 9,5 penningar, korn 1 spann, 0,5 [?] fläsk" (UH 1541:13 s 47). Av skatterna och namnet går det att knyta denna till senare uppgifter om en skatteutjord om 2 öresland, vilket är samma jordetal vi finner på kartan 1645. Här finns också äldre uppgifter.

Antagligen är det Odenslandet vid Golvsta som omtalas i ett brev 1369 som *Odhinslandh* om 2 öresland (SDHK nr 9550). Enligt detta brev överlät Ulf Gisleson, kanik i Uppsala, i samband med en betalning till domkyrkan flera jordegendomar bland annat 2 öresland i Odenslandet. I ett annat brev 1375 har "Björn i Golvsta" bytt till sig 2 öresland i Torne mot 2 öresland i Odenslandet (SDHK nr 10716). Den nämns igen 1441 som "en kvarn och kvarnstad som kallas Odhenslandh liggande vid Golvsta", om 2 öresland, som bönder i Skarpösby och Klev överlåter till en annan i Golvsta mot jord i Kydinge

(Kydingeholm) (SDHK nr 23801; DMS 1:4 s 208). Antagligen betyder detta att vi redan från 1360-talet kan följa den som en obebyggd enhet, först till Golvsta som gränsar till Odenlandet i söder och sedan till Torsne som ligger öster om Golvsta. Senare har den lytt till andra byar i närheten och därefter åter till Golvsta. Av kartan 1645 ser vi att ägoområdet ligger nära Golvsta och dess bebyggelser (figur 4.18). Det på 1570-talet upptagna hemmanet står för sig inom ena gårdet i Odenlandet. En del av åkern ligger i hägnadslag med Svista, vilket även Golvsta gör med sina två norra åkergårderna.

Figur 4.18. Odenslandet vid Golvsta i Alunda socken, 1645. Svista karterades inte under 1600-talet och visas därför inte. Källa: A2:109–111.

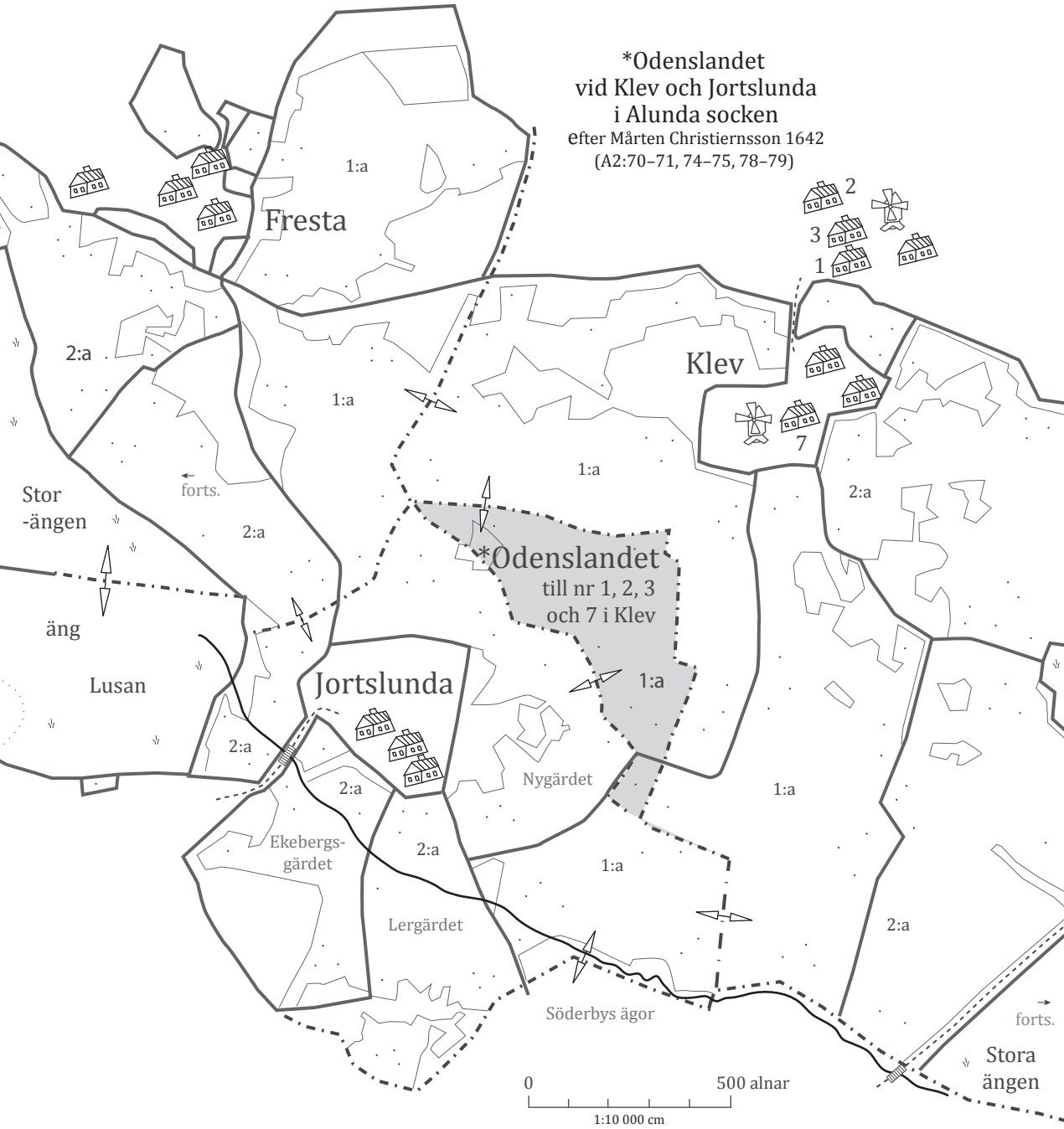
Odenslandet vid Klev kallas i jordeboken 1566 *Onslandia*. Den värderas till 9,33 öresland, ett högt jordetal, högre än vad de flesta hemman har. Skatten är också högre än vad som är vanligt för utjordar. Bland annat utgår fodring om 3 årliga hästar. Den tycks förbli odelad som en utjord. Vem som brukar den framgår dock inte. I jordeboken 1601 finns den fortfarande som en utjord utan brukarnamn: ”Odensland i Klev 9,33 öresland”. Fler skatter är nu pålagda:

penninga-, spannmål-, humle- och fläskskatt samt fodring med 3 årliga hästar (JB 1601:21A fol 144r). Skattetyperna liknar ett vanligt hemman, men skattenivån är längre. Exempelvis fordringen. Ett hemman med motsvarande jordetal har omkring dubbelt så hög fodring. Utjorden var med modernt språkbruk ”skatterabatterad”, något gäller för utjordarna generellt.

På kartan 1642 kallas den *Odenslands jord*.¹⁷³ Ågoområdet framträder som en sammanhängande jord mellan Klev och Jortslunda. I ena hörnet gränsar den till Fresta. Området är till ytan mindre än det andra Odenslandet vid Golvsta men den uppodlade arealen är större. Lantmätaren har uppmätt den till 15 tunnland åker i det större gårdet, som ligger i gårdeslag med tre andra byar, samt 1,2 tunnland i ett annat gård som delas mellan Klev och Jortslunda. Jordetalet på kartan är 9 1/2 öresland, alltså har det skett en marginell ökning jämfört med de äldre jordeböckerna. Mot vad som är känt tidigare är utjorden nu uppdelad. Den ligger till fyra hemman i Klev som alla har olika stor del. Tillsammans blir varje del knappt 11 tunnland. Det stämmer inte mot utjordens angivna totala storlek om drygt 16 tunnland. Orsaken kan inte utläsas. Ytterligare något hemman kan ha del i utjorden som lantmätaren glömt att specificera. Någon äng finns inte. Som framgår av figur 4.19 ligger detta Odenslandet centralt i det åkergårde som förenar flera bebyggelseenheter.

173 ”Kleff ... Och ähr i denne byen een uthiordh, huilken och kallass Odenslandz jordh 9 1/3 öressl[and]” (A2:78–79).

***Odenslandet
vid Klev och Jortslunda
i Alunda socken**
Efter Mårten Christiernsson 1642
(A2:70-71, 74-75, 78-79)

Figur 4.19. Odenslandet vid Klev i Alunda socken, 1642. Renritning och sammanläggning av kartbilderna för Klev, Jortslunda och Fresta. Källa: A2:70–71, 74–75, 78–79.

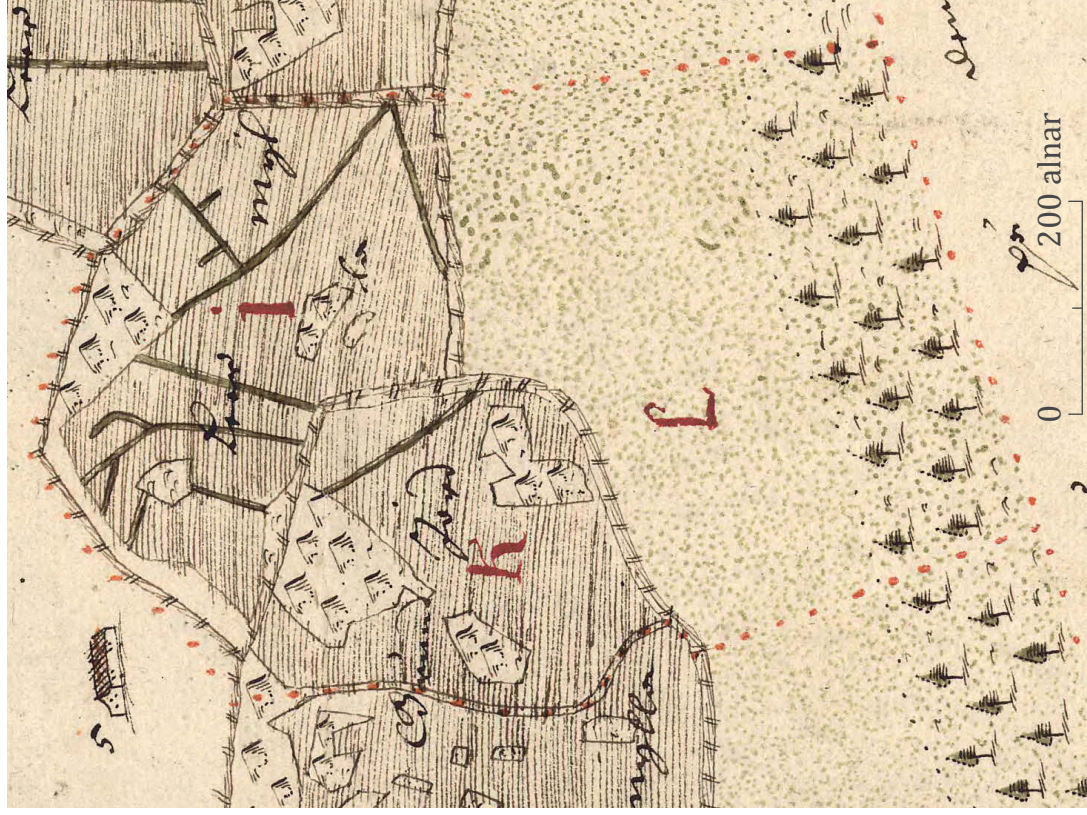
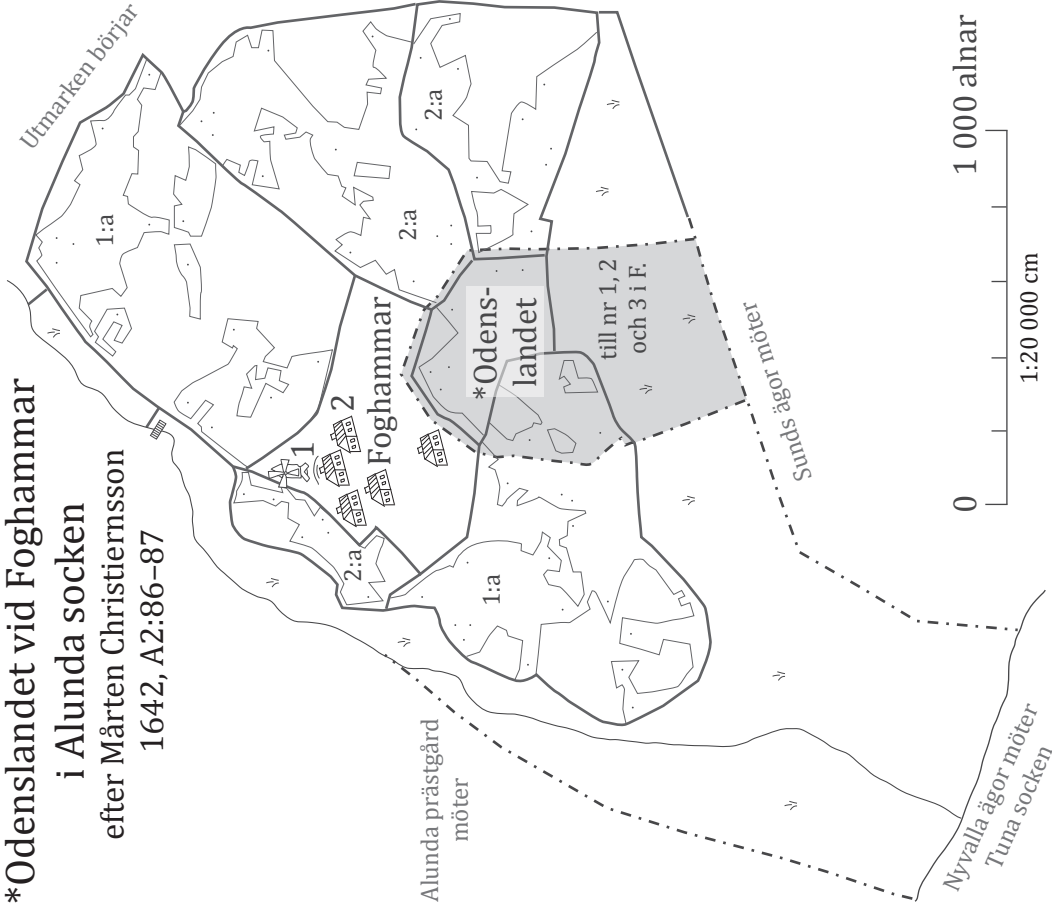
Det tredje Odenslandet i Alunda socken ligger vid Foghammar. Denna utjord är mer än de andra integrerad med byn. Den gränsar också till byn Sund, men som framgår av figur 4.20 är utjorden en enklav som skär in i Foghammars ägoområde. Benämningen på kartan är snarlik den föregående vid Klev: ”en utjord, vilken och kallas Odenslands jord 8 öresland”. Återigen en hög värdering och en större jord, som uppgår till 12 tunnland i två gårdar samt 8 lass hö i ängen.

Det finns en jordeboksuppgift som bör avse utjorden. Ett skattehemman i Foghammar noteras under 1500-talet för en utjord som 2 öresland. Utjorden namnges inte, och det framgår inte heller var den ligger. En tolkning vore att den ligger inom Foghammar och då som en del av Odenslandet. Att utjorden i övrigt inte förekommer i jordeböckerna kan bero på att den legat under frälsehemman i Foghammar. Som jag tidigare nämnt är frälseutjordar sällan upptagna i jordeböckerna. Första gången vi får vetskap om hela utjorden är därför på kartbilden.¹⁷⁴

Av kartan 1642 vet vi att den är uppdelad och ligger till två frälsehemman med 2 öresland vardera och ett skattehemman i Foghammar med 4 öresland. Även här kommenteras detta på ett sätt där ägoområdet omtalas som ”en utjord” som i sin tur är uppdelad i flera utjordar: ”Skattehemmanet och både frälsegårdarna äga i samma utjord under sig men kronogårdarna äga inte i utjorden”.

174 Odenslandet vid Foghammar nämns inte i DMS 1:4.

***Odenslandet vid Foghammar
i Alunda socken
efter Mårten Christiernsson
1642, A2:86-87**

Figur 4.20. Odenslandet vid Foghammar i Alunda socken, 1642. Till vänster, renritning av kartbilden över Foghammar med *Odenslandet* markerat. Till höger, detaljbild över Odenslandet från originalkartan. Ägoområdet markeras med egen rödprickad rågångslinje och littera I, K och L. Källa: A2:86–87.

Avslutande kommentar om utjordar som ägoområden

Utjordar som är obebyggda ägoområden (typ 1) finns på flera ställen i Alunda socken och de uppvisar gemensamma drag. Det är förhållandevis stora jordar, som utifrån sin jordbruksareal kunnat rymma ett eller ett par hemman. De flesta kan spåras tillbaka till de första kamerala jordeböckerna från 1540-talet. Dess storlek och dess kamerala status som utjord gör att de kan relateras till ödegårdar. Andra element som knyter dessa till äldre bebyggelse är att ägoområdet definieras av en rågång som skiljer dem från andra omliggande bebyggelseenheter, samt att flera har egna namn.

Dessa är inte unika för Uppland utan obebyggda ägoområden har förekommit runt om i landet. I föregående kapitel kunde vi konstatera att det fanns liknande ägoområden i Lysings härad, och liknande förhållanden har uppmärksammats i andra studier, exempelvis i Värmland (Jansson 1993). Antalet obebyggda ägoområdet är dock fler i denna del av Uppland än i västra Östergötland. Det kan bero på att fler gårdar i Östergötland än i Uppland ingått i solskifte.

4.5 Utjordar i byar

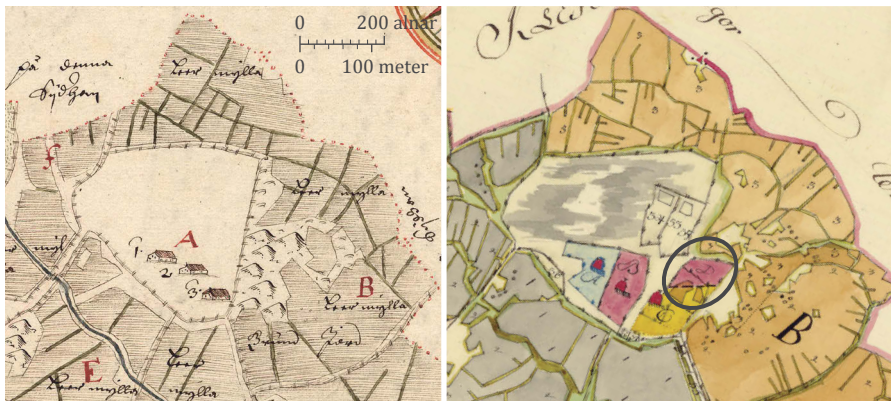
Utjordarna inom byarna är lika många i antal som de obebyggda ägoområdena i Alunda socken. Merparten ligger i tegskifte med hemmanen. Mer precist hur dessa utjordar ser ut, antalet tegar och tegarnas form, framgår emellertid inte av kartorna. Orsaken är den som jag tagit upp tidigare (se s 93f): lantmätarna markerade utjordar och mindre fjällar som ägdes enskilt, men själva tegmönstret utelämnades och därmed syns inte gränserna kring för merparten av utjordarna och hemmanen. Jordinnehaven uträknades utifrån jordetalen, som i Uppland fungerade som byamål.

Kartbilderna ger därför ganska lite rumslig information om utjordar inom byar. Hemmanen symboliseras med hussymboler så att dessa kan lokaliseras. Men utjordarna som är obebyggda ser vi inte på kartbilderna annat än som obebyggda tomter eller siffermarkeringar i bästa fall. Däremot ger karttexten information, och det är denna som genomgången här huvudsakligen bygger på. I likhet med föregående exempel kommer det visa sig att man kan spåra dessa utjordar tillbaka till 1500-talets jordeböcker.

Räknat utifrån kartbilderna och situationen 1640 handlar det om 16 utjordar som ligger i (antal utjordar inom parentes): Blacksta (3), Foghammar (1),

Glottsta (1), Golvsta (2), Jortslunda (1), Källberga (1), Löddeby (1), Marma (1), Svista (1), Tolförebyn (2) och Väsby (2).

Jag ska redogöra för fem av dessa bebyggelseenheter. De fyra första tar jag upp mer kortfattat. Det första exemplet gäller Jortslunda. Från jordeboken 1566 noteras en utjord till ett skattehemman i Söderby om 4 öresland, en by som gränsar till Jortslunda. Också på kartan 1642 finns en utjord om 4 öresland i Jortslunda. Den sägs innehå 8 tunnland åker och 7 lass hö och kommenteras ”ligger i tegskifte i åker och äng”. Att det är samma utjord som under 1500-talet framgår av att den på kartan lyder till Söderby. På en senare karta från 1754 finns en tomt till utjorden (figur 4.21). Lantmätaren benämner den dock som ”ett halvt hemman frälse om 4 öresland” (LSA B1–31:1). Någon hemmassymbol har lantmätaren inte märkt ut så antagligen är den nyligen upptagen. Iakttagelsen bekräftas av storskifteskartan 1763. Här sägs den vara en frälseutjord som blivit bebyggd: ”1/2 mantal så kallad frälseutjord om fyra öresland som nuförtiden ägs av bebos av Anders Andersson” (LSA B1–31:2). Med hjälp av två yngre kartor kan vi alltså identifiera utjorden i Jortslunda, som är känd från mitten av 1500-talet, till en bebyggelsetomt som legat intill de andra gårdarna i byn. Att tomten är ursprunglig är inte självklart men mycket talar för det. Bland annat antyder kommentaren på 1600-talskartan att den låg i tegskifte, i ett solskifte eller i ett oregelbundet tegskifte.

Figur 4.21. Jortslunda i Alunda socken, 1642 och 1754. Till vänster kartbild från 1642, med tre hemman samt i texten en omtalad utjord som ligger ”i tegskifte i åker och äng”. Till höger en detalj från kartan 1754 som visar en bebyggelsetomt, littera D, till utjorden, som sägs vara bebyggd till ett halvt hemman. Källa: A2:70–71; LSA B1–31:1.

Nästa exempel på en utjord i tegskiftet gäller Marma. Den kan följas från 1500-talet och framåt. Det finns dock olika uppgifter om var utjorden ligger. I jordeboken 1541 noteras ”Lasse Mattsson i Marma för Hammarby 10,5 örtugland”, det vill säga 3,5 öresland. För denna betalar han skatt i penningar,

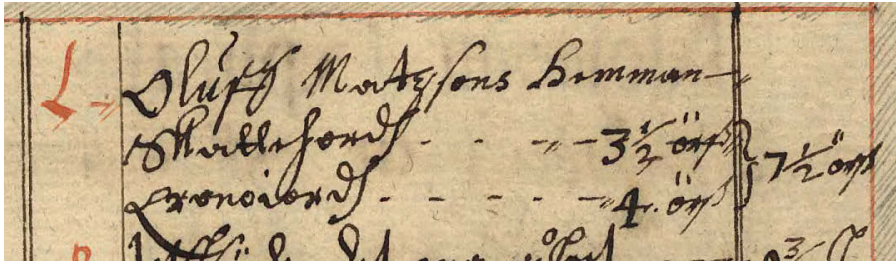
korn, fläsk och fodring till två hästar. I marginalen står det *utjord* (figur 4.22). Utjorden skulle således ligga i Hammarby men denna uppgift återkommer inte. I jordeboken 1566 noteras den till "Per Larsson i Marma" utan närmare precisering var den ligger. I marginalen tilläggs: "detta är en utjord och brukas av en kyrkolandbo med kyrkoägor" (UH 1566:20). Man kan inte utesluta att det handlar om två olika utjordar, men jordtalet är detsamma, och det förefaller mindre troligt att en utjord utgår samtidigt som en annan tillkommer med samma jordetal. Marma och Hammarby gränsar också till varandra, så en överflyttning eller sammanblandning är inte orimlig.

Vi finner utjorden på kartan från 1645. Här sägs ett kronohemman, som i 1500-talets jordeböcker finns för ett kyrkohemman, ha en skatteutjord om 3,5 öresland inom sina ägor (figur 4.23). Uppgiften kan kopplas till kommentaren från 1566 om att utjorden brukades av en kyrkolandbo "med kyrkoägor". Vad detta säger är att utjorden ligger ihop med hemmanet – att de följs åt i tegskiftet – och således är det också i Marma som utjorden ska lokaliseras.

Över Marma finns det en karta från 1711 som hjälper oss att lokalisera utjorden som nu är bebyggd (figur 4.24). Lantmätaren skriver här att ett nytt hemman, nummer 1 på kartan, tagits upp av den tidigare skatteutjorden. Den visas med en hemmanssymbol strax intill kyrkohemmanet, som den fortfarande sägs vara lydande under: "skatteutjord bebyggd 3,5 öresland ligger i åkerskifte som Erik Person brukar och äger". Från äldsta jordebok 1541 fram till kartan 1711 är det alltså sannolikt att ett kyrkohemman i Marma haft en skatteutjord under sig inom byn i tegskifte, som blir bebyggd någon gång mellan 1642 och 1711.

3 mäs	13 1/2 mark
Gott Gott 2	8
Lasse Matsson y maring for Hammarby	10 1/2 östn lands
och till 3 mäs skatt att och 1 öre 2 penningar	
Skattepenning 2	11 östn g d
Skat form 2	3 östn
Skat flis 2	7 mäs
Gott Gott 2	2

Figur 4.22. Jordeboksuppgift för en utjord i Marma i Alunda socken år 1541: "Utjord. Lasse Matsson i Marma för Hammarby 10 1/2 örtugland [d.v.s. 3,5 öresland] och gäller 3 mark skatt av och 1 öre 2 penningar". Källa: UH 1541:13 fol 3v.

Figur 4.23. Detalj från karttexten till Johan Persson Thorings karta 1645 över Marma i Alunda socken. Hemmanet littera L, "Olof Matssons hemman", noteras med två jordnaturer och två jordetal om 3,5 respektive 4 öresland. Den översta skattejorden avser en utjord, medan den nedanför redovisade kronojorden är ett hemman. Källa: A2:102–103.

Figur 4.24. Marma i Alunda socken, 1645 och 1711. Till vänster, detalj från kartan 1645. Hemmanet littera L sägs i texten ha två jordetal. Det ena om 3,5 öresland kan relateras till en skatteutjord om 3,5 öresland i 1500-talets jordeböcker. Till höger, detalj från kartan 1711. Ett nytt hemman, nummer 1, har tagits upp som kommenteras vara byggd av skatteutjorden. Källa: A2:102–103; LSA B1–47:1.

Ett tredje liknande exempel gäller Väsby. I denna by finns två skatteutjordar om 1,5 och 2 öresland. De omtalas 1541 och är därefter möjliga att spåra bland annat 1578 och sedan på kartan 1645. Under hela perioden lyder utjordarna till hemman inom byn. Dessa förefaller bli bebyggda under slutet av 1600-talet. På en yngre karta 1699 sägs: "Väsby består av 9 hemman med en skatteutjord bebyggd" (figur 4.26). Det ger tio hemman. Jämfört med kartan 1645 fanns då nio hemman och två utjordar. Det tycks därför som att båda utjordarna lagts ihop och bebyggts. På kartan 1699 ligger den bebyggda utjorden längst ner i sydost inom bytomten, inom ett område som lantmätaren 1645 markerat som tomter. Väsbyns bebyggelser ligger på rad med ett flertal markerade tomter, vilka kan ha med en solskiftesindelning att göra.

Figur 4.25. Väsby i Alunda socken, 1645 och 1699. Till vänster; kartan 1645 visar en radby om nio hemman 1645 samt med två utjordar inom byn som inte markerats på kartbilden. Till höger; på kartan 1699 har ett nytt hemman tillkommit som syns med hussymbol nummer 10 längst ner i sydost i byn, och sägs vara bebyggt av en utjord. Källa: A2:134–135; LSA B1–84:1.

Det fjärde kortare exemplet är Källberga. Också denna en utjord som i ett tegskifte med en bebyggelsetomt knuten till sig. I jordeboken från 1541 anges den vara 4 öresland till ett hemman i Happsta. Relationen till detta hemman ligger fast under hela 1500-talet. På kartan 1645 finner man kommentaren: "... Mellangården i Happsta har en utjord om 8 tunnland och 20 lass hö i Källberga om 4 öresland" (A2:142–143). Den sägs också ha del i utmarken: "skog till ved gårdsel på samma utjord". På Happstas karta benämns den som "utjord skattehemman 4 öresland" (A2:141). Bebyggd tycks den inte vara när vi ser på Källbergas kartbild. Den tas där upp som nummer 4, som pekar ut en mindre inhägnad intill hemman nummer 1. Sannolikt avser detta en tidigare bebyggelsetomt till utjorden (figur 4.26).

Figur 4.26. Detalj över Källberga i Alunda socken, 1645. Intill hemman nummer 1 finns en utjord markerad med nummer 4 som troligen avser en bebyggelseomt till utjorden. Byns andra två hemman finns på kartan utanför figurens utsnitt. Källa: A2:142–143.

Sammanfattningsvis kan konstateras att utjordarna i byarna i Alunda socken uppvisar flera likheter med västra Östergötland. De ingår i tegskiften och de kan knytas till särskilda tomter. Trots att kartbilderna inte visar tegmönstret talar tomtmarkeringarna för att det handlar om solskiftade utjordar. Att jordetalen fungerat som byamål talar för detta. En annan likhet är att de uppvisar samma långa kontinuitet som vi sett tidigare. De flesta kan spåras tillbaka till 1500-talets mitt. De har ingått i en bebyggelseprocess där flera blir bebyggda, men inte under 1500-talet som ofta är fallet med ägoområdena, utan under senare delen av 1600-talet eller under 1700-talet. Det tycks alltså som att man först har tagit upp ägoområdena och i en senare bebyggelsevåg tagit upp utjordarna inne i byarna.

Blacksta: Exempel på utjord tillkommen efter 1560?

Utmärkande för utjordarna i Alunda är att de på 1640-talets kartor går att återfinna i jordeboksmaterialet under 1500-talet. När nya utjordar tillkommer under 1500-talet sker det genom uppdelningar från befintliga utjordar. Att flera bebyggs gör vidare att antalet minskar succesivt. Det förefaller därför som att utjordarna generellt bottenar i äldre Vasatid eller äldre tid. Finns det då inte exempel på några senare tillkomna utjordar?

I Alunda socken kan troligen en ny utjord konstateras. Det handlar om ett hemman som läggs ner och nedgraderas till en utjord. Detta finns i Blacksta (som är delad mellan Alunda och Ekeby socken). Analysen involverar även Rörby i Ekeby socken, då båda byarnas ägor ligger i hägnadslag. Tabellen nedan sammanställer hemman och utjordar i dessa byar 1540/60 och 1640. Att lägga märke till är att ett skattehemman vid mitten av 1500-talet återfinns som en skatteutjord omkring år 1640 (andra raden i tabellen).

Tabell 4.6. *Blacksta och Rörby 1540/60 och 1640*

1540/60 Jordnatur	Jordetal /öresland	Utjorden tillhör	1640 Jordnatur	Jordetal /öresland	Utjorden tillhör
Blacksta					
ky	4		kr	4 (12 alnar)	
sk	11,66>11>9*		sk uj	9	Rörby
sk uj	5	Rörby	sk uj	5	Rörby
sk uj	6	Rörby	sk uj	6	Rörby
Rörby					
sk	6,66		sk	ca 6,8 (39 alnar)	
sk	8		sk	ca 8 (46 alnar)	
sk uj>sk**	4		sk	ca 5,66 (31alnar)	

* Från 11,66 till 9 öresland mellan 1546–1554; 11 öresland utjord till Rörby och Väskinge från 1594; 1595–1632 omväxlande 9 eller 11 öresland utjord i Blacksta.

** Utjorden bebyggs någon gång 1566–1578. Jordetalet 1640 är uppskattat efter byamålet.

Källa: UH; A2:196–197

Under 1540-talet finns i Blacksta ett kyrkohemman, ett skattehemman och två skatteutjordar. Utjordarna ligger till två hemmanen i Rörby. I Rörby redovisas två skattehemman och en utjord, där utjorden finns som ett bebyggt hemman 1578. Fokus här ligger på det ena skattehemmanet i Blacksta. Enligt jordeboken 1541 sägs detta skattehemman besittas av ”Erik Eriksson i Blackstad” om 11,67 öresland (UH 1541:13 fol 12r, s 16). Samma situation gäller fram till åtminstone 1546. I nästa tillgängliga jordebok från 1554 har hemmanet däremot nedgraderats till 9 öresland (UH 1554:16 fol 17v, s 23). Senare, 1577 nämns en ”Olof i Blacksta 9 öresland” (UH 1577:19 s 14) och 1593 ”Erik Matsson i Blacksta 9 öresland” (UH 1593:7). Sammantaget tre personer på samma skattehemman 1541–1593. Att bondenamnet växlar kan beror på att det är olika personer inom samma hushåll som namnges. Men det kan också betyda att fastigheten byter ägare. Varför jordetalet minskar från 11,67 till 9 öresland är oklart. Det verkar inte involvera någon annan utjord eller delning.

Från 1594 utgår hemmanet och istället noteras ”11 öresland i Blackstad utjord” (UH 1594:11 fol 21v, s 27). Denna preciseras 1596 till ”Mats Olsson i Rörby [och] Jöns Larsson i Väslinge” (UH 1596:8 fol 14v, s 21). Denna uppdelning, att två hemman tar del i samma utjord, återkommer i en jordebok från 1600: ”Olsson i Rörby [och] Jöns Larsson i Väslinge för Blacksta utjord 11 öresland (1600:11 fol 15v, s 24). För 1610 har en förändring skett då samma enhet finns med ett eget brukarnamn ”Olof Blacksta 9 öresland” (JB 1610:6 fol 88v, s 96). I jordeboken 1621 noteras ”Lars Bengtsson i Blacksta 9 öresland”. Senare, 1632, återkommer det högre jordetalet ”Blackstad utjord 11 öresland” (JB 1632:23 fol 12r, s 17).

Den rimliga bedömningen är att hemmanet övergetts för att bli utjord; först till två hemman 1594 för att därefter återfå en egen brukare från och med början av 1600-talet.

Ser vi till kartan från 1646 så finns den som utjord, nu till den norra gården i Rörby. Lantmätaren har även markerat utjordens bebyggelseomt på kartan med siffran 1 strax sydöst intill kyrkohemmanet i byn inom en hägnad (hage). På en yngre karta, konceptkartan för Blacksta 1699 (LMA 03-eke-3) framgår att utjorden åter tagits upp till ett hemman, på den plats som lantmätaren noterat som bebyggelseomt för utjorden. Utöver denna utjord finns i Blacksta ytterligare två skatteutjordar, men dessa kan spåras som utjordar från första omnämmandet 1541 fram till kartan från 1646, om 5 respektive 6 öresland tillhörande två hemman i Rörby.

0 200 alnar
0 100 meter

gårds
tme.

V

T

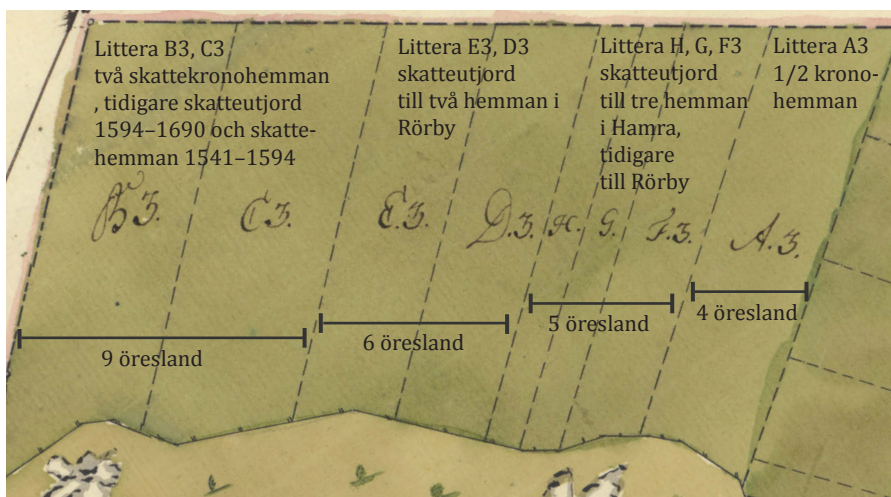
8

Figur 4.27. Blacksta och Rörby i Ekeby socken, 1646. Blacksta med 1 hemman och 3 utjordar, Rörby med 3 hemman. Den ena utjorden i Blacksta markerats med bebyggelseomt nr 1 i en hage intill hemmanets hussymbol. Där finns också en annan mindre inhägnad, littera R, beskriven som vret (åker). Denna kan dölja en annan bebyggelseomt som tillhört någon av de andra två andra utjordarna. Källa: A2:196–197.

Figur 4.28. Detalj över Blacksta i Ekeby socken, 1646 och 1699. Konzeptkartan för Blacksta 1699 (höger) visar att bebyggelseomtens för utjorden på 1646 års karta (vänster) har tagits upp till ett hemman. Källa: LMA 03-eke-3; A2:196–197.

Storskifteskartan för Blacksta från 1768–1769 visar att kyrkohemmanet finns kvar om 4 öresland. Skattehemmanet om 11,66 öresland, som under 1500-talet blir 9 öresland utjord och som åter bebyggs under senare delen av 1600-talet, visas med en hussymbol på kartan och sägs ”ägas av 2 bönder” om 4,5 öresland vardera. De andra två skatteutjordarna i byn är kvar som utjordar, uppdelade till flera hemman. Den ena delad i ”två halvparter” till två hemman i Rörby (3 öresland vardera) och den andra delad i 3 delar till hemman i Hamra om 2,5 samt 1,25 och 1,25 öresland, tillsammans 5 öresland. Det sammanlagda jordetalet om 24 öresland har på så vis legat fast sedan 1540-talet (figur 4.29). Det som avviker här är alltså att ett skattehemman som ödeläggs under senare delen av 1500-talet uppträder som utjordar därefter. Andra utjordar i Alunda socken ha varit obebyggda en betydligt längre period.

Figur 4.29. Detalj från storskifteskartan för Blacksta, 1768–1769. Kartan visar en skiftesindelning med åtta ägare som återgår på fyra kamerala enheter, varav två varit bebyggda och två varit obebyggda utjordar sedan 1540-talet. Källa: LSA B15-2:1.

4.6 Sammanfattning: Utjordarnas konstans 1540–1640

Denna genomgång visar att så gott som alla utjordar avmätta under 1640-talet kan spåras tillbaka till äldre Vasatid och tillhör ett äldre skikt av obebyggda kamerala enheter. Få stora förändringar har skett. Vad som däremot har skett är uppdelningar. Antalet utjordar ökar men jordmängden är konstant. Detta märks emellertid inte som en större ökning eftersom flera samtidigt blir bebyggda under perioden. Vad som kan se ut som en konstant mängd utjordar 1540–1640 döljer två saker: en tudelning av utjordar till än mindre delar, och en process där utjordar blir hemman, vilket ibland inneburit att flera utjordar läggs ihop till ett hemman.

Att utjordar bebyggdes till hemman antyder att de varit bebyggda tidigare. Inom forskningen har 1500-talets bebyggelseökning beskrivits i termer av expansion relaterat till nyodling. Analysen av utjordar pekar mot att det också skedde ett återbebyggande av tidigare ödegårdar.

Hemmanens innehav av utjordar förändras över tid. I någon mån har utjordarna fungerat som en handelsvara. Trots uppdelningar och skiftat innehav är det i grunden samma enheter och samma jordmängd som hanteras. Utjordarna utgår först när de bebyggs och upptas som hemman. Detta resultat överensstämmer med en motsvarande studie som jag tidigare gjort för Svanshals socken i Östergötland (Karsvall 2011).

Att spåra utjordarna blir möjligt när jordeböckernas kamerala uppgifter samanalysernas med kartmaterialet. De kamerala uppgifterna om skatter och

jordetal samt kartbildernas geografiska information ger tillsammans en helhetsbild och ett tidsdjup. Vad som är ”en utjord” i jordeböcker och kartor kan emellertid skilja sig åt. Det beror på att jordeböckerna följer en kameral redovisningsprincip som utgår från hemmanens skatter, medan kartorna redovisar hela byar och betraktar utjordarna som rumsliga enheter. Det betyder att man med kartorna får en bättre förståelse för de utjordar som är uppdelade. Slutsatsen är att antalet kamerala utjordar relaterar till ägandet, det vill säga antalet hemman som noteras ha en del.

Skillnaden mellan kartorna och jordebokens sätt att tala om utjordar kan illustreras med byn Torsne. Medan jordeboken följer hemmansnivån och redovisar varje hemmans utjord på en egen rad talar lantmätaren om en utjord, med två ägare: ”Uti denna utjorden har skattebonden i Torsne halvparten” (A2:114–115). Men lantmäterna använder också den kamerala redovisningsprincipen. Vad kartorna men inte jordeböckerna visar är att vad som kameralt är flera utjordar, kan avse ett och samma ägområde eller skiftesenhet.

Utjordarnas olika storlek, och att många utjordar är mindre än hemmanen, har lett fram till uppfattningen att utjordarna var heterogena och inte nödvändigtvis kopplade till egentliga gårdar. Utifrån denna genomgång finns anledning ifrågasätta detta. Det mesta talar istället för en nära koppling mellan utjordar och hemman. Delningar gör att även små utjordar hänger samma med större enheter. Att de är jordetalssatta och skattelagda är andra faktorer som knyter dem till gårdsstrukturerna.

Några spår efter hemmansklyvning eller nyodling relaterat till utjordarna har inte kunnat konstateras. Äldre ödeläggelse och ägouppdelningar av tidigare gårdar är troligare förklaringar, även om vi inte heller finner explicita belägg för detta. Med jordeböckerna kan alltså utjordarna spåras till 1540-talet. Men hur långt tillbaka utjordarna går har denna genomgång inte givit svar på. Denna fråga får jag återkomma till i senare kapitel.

5 Utjordarna och ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen

Många utjordar påminner om ödegårdar som sannolikt ödelades under senmedeltiden. En kvarvarande är hur sambanden mellan utjordar och ödegårdar ser ut. Vilka likheter och skillnader finns mellan utjordar och ödegårdar? Vad talar för och vad talar emot ett samband mellan utjordar och ödegårdar? Ett sätt att ta reda på detta är att jämföra utjordarna med de gårdar som ödelades under 1500- och 1600-talen. Flera ödegårdar från denna period redovisas i kartorna. I detta kapitel ska jag granska några av dessa ödegårdar.

Ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen har också tagits upp som en delförklaring till utjordarna. Några fall där hemman efter en ödeläggelse tas upp som utjordar har uppmärksammats (Österberg 1977 s 159; Brunius 1980 s 50, 126; Bååth 1983 s 65). Ett sådant exempel kunde jag konstatera i det föregående kapitlet, i byn Blacksta i Alunda socken (se s 248ff). Detta exempel liksom tidigare uppmärksammande fall är dock enstaka undantag.

I detta kapitel kommer jag att visa att ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen inte gav upphov till nya utjordar. Jag kommer att redogöra för ödegårdar från olika delar av landet och jag kommer att argumentera för denna ödeläggelse är åtskild den stora mängden utjordar som tillhör en äldre period. Ödegårdarna från denna tid påminner om utjordarna men de redovisas för sig som ödehemman.

För att uttrycka mig klart: de flesta utjordar kan härledas till senmedeltiden. De registrerades under Vasatiden och någon nybildning går inte att tala om under denna period. Däremot har det skett en nybildning av obebyggda enheter under senare perioder, vilka i enstaka fall har benämnts *utjord*. I kamerala sammanhang var *utjord* ett levande begrepp fram tills 1800-talets slut då jordskatterna avskaffades. En viss nybildning av obebyggda enheter kan också ha skett under senare delen av 1600-talet och under 1700-talet, bland annat i

samband med avhysningar under säteribildningen.¹⁷⁵ Även städernas utbredning kan möjligen förklara en uppkomst av senare obebyggda enheter. Beroende på vilket källmaterial som studeras kan dessa senare obebyggda enheter sammanblandas med de egentliga utjordarna, som definierades under äldre Vasatid och som har ett äldre sannolikt senmedeltida ursprung.

För att kunna nå fram till denna slutsats behöver olika beteckningar för ödeläggelse diskuteras. Jag kommer däremot inte ta hänsyn till den vidare diskussionen om orsakerna till 1500- och 1600-talens kriser, som är en större fråga. Syftet i detta kapitel är följaktligen att undersöka sambanden mellan utjordar och ödegårdar och besvara frågan varför det inte tillkommer nya utjordar under 1500- och 1600-talen, trots en stor ödeläggelse under denna tid.

Kapitlet har fyra delar. Först ska jag kommentera ödetermen, detta eftersom det finns en diskussion om vilka uppgifter i källmaterialen som är ödeuppgifter. Därefter ges regionala exempel på ödegårdar i 1640-talets kartor. Sedan tar jag upp ett särskilt protokoll från 1641 av lantmätaren Johan Larsson om ödegårdar och utjordar i Östergötland. Slutligen tar jag upp exempel från Öland, där det mellan 1560 och 1670 förekom tre större krig med ödeläggelse i byarna som följd, ödegårdar som kan jämföras med de många utjordar som förekommer där.

5.1 Öde som indikator på nedgång och som skatteterm

Vad är en ödegård? Som jag tog upp i mitt inledningskapitel har begreppet *ödegård* definierats som obrukad och/eller obebodd gård (se s 14ff). Men gårdarnas status är sällan redovisad i de skriftliga källorna. Ofta är det svårt att avgöra om en gård är bebodd eller ej. Av denna anledning har ord som *öde*, *obrukad* och liknande lyfts fram som viktiga markörer för ödegårdar, särskilt i medeltida källmaterial.

När det gäller Vasatidens jordeböcker, och den kamerala redovisning som också förekommer under 1600-talet, är den vanliga uppfattningen att *öde* i första hand markerar utebliven skatt, också för gårdar som inte var ödelagda (Larsson 1972 s 105ff och där anf. litt.). Alltså en vidare tillämpning av ödetermen – en särskild skatteödeläggelse – för gårdar som kan ha varit bebodda och i bruk men som blivit skattebefriade till exempel på grund av fattigdom. Inom ödegårdsforskningen har detta kallats för *kameral ödeläggelse* eller *ödeavkortning*, vilket skiljts från faktisk ödeläggelse inom jordbruket (Brunius 1975 s 65; Brunius 1980 s 125 och där anf. litt.).

¹⁷⁵ Ett exempel på detta från Östergötland är Olofstorp i Järstads socken, som finns som en *utjord* på 1800-talets häradsökonomiska karta (Helmfrid 1962 s 90).

Diskussionen om den kamerala ödetermen hänger ihop med att det finns särskilda längder över ödeskrivna hemman i kronans jordeböcker. I äldre källmaterial förekommer ödenotiser ofta ad hoc tillsammans med andra uppgifter. Under Vasatiden är redovisningen mer formaliserad. *Öde* markeras i marginalerna i jordeböcker i redovisningen för hemma och utjordar, de delar som gäller ”årliga räntan”. De summeras sedan till *avkortningen*, som är den totala skattesumma som uteblir under räkenskapsåret.¹⁷⁶ Här ingår, förutom de ödenoterade, även hemman som skattebefriats av andra skäl, exempelvis krigstjänst (Brunius 2010 s 28, 124). Som marginalanteckning är det tydligt att *öde* har med skatteuträkningen att göra. Detta framgår också av att *öde* kan uttryckas i bråktal, exempelvis ”öde halvt”, vilket innebär att den årliga skatten är satt till hälften.

En observation som gjorts är att hemman som ödeavkortades ofta återkom med full skatt efter några år. Därför har det legat nära till hands att se ödehemmanen i 1500- och 1600-talens jordeböcker som tillfälliga nedskrivningar, snarare än verklig ödeläggelse av gårdar och jord. Detta resultat lyfts fram i Eva Österbergs avhandling från 1971, som behandlar ödeläggelsen under nordiska sjuårskriget inom en del av sydvästra Sverige. Österberg konstaterar att 40–60 procent av hemmanen ödeavkortades i samband med 1560-talets krig. Efter kriget, under 1580-talet, var endast 1–6 procent ödeskrivna.¹⁷⁷ Den snabba återhämtningen förklarar Österberg med att det i huvudsak handlade om skattenedskrivning men sällan verklig ödeläggelse. För tolkningen talar att ödehemman i jordeböckerna finns som namngivna bönder i Älvsborgs lösen 1571, som är en särskild taxering som gällde för varje hushåll. Med en ödeavkortning på omkring hälften av hemmanen under 1560-talet uppskattar Österberg att endast omkring 10 procent av dessa var obebodda (Österberg 1971 s 252). Den övervägande delen skulle därmed ha avsett tillfälliga skattenedskrivningar.

Bedömt utifrån hemmanens status och skattekraft fick detta stora svensk-danska krig ingen långvarig effekt. Men att 1500- och 1600-talens ödeläggelse generellt skulle ha handlat om skattenedskrivningar, men inte ödeläggelse, vore en förhastad slutsats.

Kameral ödeläggelse motsäger inte att skälet till skattebefrielse var verklig ödeläggelse. Att skattebefria gårdar under en uppbyggnadsfas förekom under medeltiden, vad som är känt som *frihetsår* (Dovring 1947 s 54; Myrdal 1987 s 79f; Myrdal 2003 s 192). Detta är främst förknippat med nybyggen för att

176 Vid sidan om *avkortningen* förekommer permanenta skattenedskrivningar i kronans jordeböcker, som kallas *förmedling* (se Larsson 1972 s 109).

177 Ödeuppgifter för Marks, Västbo, Kinds och Sunnerbo härader (Österberg 1971 s 81, 91, 103, 129, 138, 148, 156, 205).

snabbare få till stånd en återuppodling, men samma princip gällde ödegårdarna. Exempelvis talas om ”ödeshemman på frihet” i en lantmäteriinstruktion 1638 (se Ekstrand 1901 s 25). Vasatidens och senare ödeavkortningar var därför inget nytt i sig. Vad som var nytt var att redovisningen förfinades, genom att ödenoteringarna blev en del av skatteuträkningen.

Med hänsyn till det stora material som finns är ödeläggelsen under 1500- och 1600-talet förhållandevis lite undersökt. Mer är känt om bebyggelseökningen under samma tid, som var stark både i Sverige och Europa.¹⁷⁸ Det återstår forskningen att ge besked om hur många ödenoterade hemman som var ödelagda. Detsamma gäller för senmedeltiden: Ett samband mellan avrads- eller skatteminskning och ödeläggelse har varit uppe till diskussion, men det återstår att ta reda på hur starkt sambandet är.

För att konkretisera: under 1500- och 1600-talen ödeavkortades en stor mängd hemman. Orsakerna till detta vi vet förhållandevis lite om. Om det endast handlar om skatteminskning bör man fråga sig varför kronan lät skattebefria en stor mängd gårdar om dessa var bebodda och i bruk. För att belysa vad som ligger bakom behöver de kamerala jordeboksuppgifterna ställas mot annat källmaterial. Fortsättningsvis kommer jag att göra en sådan jämförelse. Detta genom att granska hur ödeskrivna hemman förekommer i kartmaterialet. Det är utifrån jordeboksmaterialet som diskussionen tidigare förts, men det är i kartorna som gårdarnas status framträder.

Jag vill betona att mitt syfte inte är att studera orsakerna till 1500- och 1600-talens ödeläggelse. Som tidigare sagt är syftet att belysa varför det inte tillkommer utjordar trots en stor ödeläggelse under denna period. Jag tar upp detta för att ödetermen har principiell betydelse för tolkningarna. Det hade inte varit relevant att jämföra utjordar med ödehemman om de ödenoterade hemmanen i själva verket var intakta gårdsbruk, och ödetermen mest en fråga om skatteminskning.

När jag nu går över till att ge exempel på ödeläggelse utifrån kartmaterialet gör jag det för att illustrera förhållandena mellan kameral ödeavkortning och verklig ödeläggelse och kopplingen mellan ödegårdar och utjordar.

Tolkningen jag återkommer till i slutet av detta kapitel är att ödeuppgifterna under början av 1600-talet, och sannolikt också under 1500-talet, har med faktiskt ödeläggelse att göra. Att nedgången blev kortvarig kan förklaras med en snabb återuppodling, som skedde mot bakgrund av att kronan under denna tid, tack vare jordeböckerna och ett utvecklat fogdesystem, hade större kontroll över gårdar och jord.

178 Från senare delen av 1500-talet är ödeläggelse tydligt belagd. Se exempelvis Larsson 1972 s 158 Diagram 1; Myrdal & Söderberg 1991 s 245ff; Myrdal 1999 s 332.

5.2 Ödeläggelse avspeglad i kartorna 1640

Ödeläggelsen i kartorna gäller uppgifter om ödejord (särskilt ödeåker) och ödehemman. De äldre geometriska kartorna visar att det förekom ödejord mer eller mindre i alla landskap, såväl i skogsbygder som slättbygder. Av de cirka 12 000 kartorna från omkring 1640 så finns uppgifter om ödejord i ungefär en tredjedel.¹⁷⁹ Att lantmätarna skulle redovisa åkern på ett noggrant sätt uttrycks i den första fullmakten från 1633, och i senare instruktioner, där det sägs att brukad och obrukad jord skulle areaberäknas för sig (Styffe 1856 s 251; Ekstrand 1901 s 6). Det gällde jorden som låg i träda under året. Men för en korrekt uträkning beräknades också ödejorden för sig, det vill säga jord som var öde på obestämd tid. Mängden ödejord är inte registrerad i databasen, men sådana uppgifter finns alltså på ett stort antal kartor.

Ödehemman noteras däremot bara på en mindre mängd kartor. Till detta finns en förklaring: lantmätarnas skulle inte kommentera ödehemmanen på kartbilderna utan istället lämna särskilda rapporter om detta till kammaren på Stockholms slott. Detta framgår av lantmätarnas instruktioner. I instruktionen från 1635 sägs att de särskilt skulle ”märka och förfara ödehemmanens beskaffenhet och anteckna hur länge varje öde legat, och utav vilken orsak”.¹⁸⁰ I nästa instruktion från 1636 finns ett tillägg om att de ”skulle observera om några torp var byggda och upptagna för nära bolbyn så att bonden för den skull kommer av sig och lägger hemmanet öde”.¹⁸¹ Kronan var alltså angelägen om att få reda på orsakerna till ödeläggelsen. Instruktionen från 1635 återkommer 1643 med en komplettering om att det för ödehemmanen skulle framgå ”vem som brukar jorden”, det vill säga vem som exempelvis brukade ödeåker som äng. Detta skulle dock, som det står, noteras ”in secreto”, det vill säga i hemlighet utanför själva kartbilderna. Formuleringen, som är punkt 12 i instruktionen från 1643, lyder i sin helhet:

Skulle dhe in Secreto för sig sielfwa märkia och erfahra, om ödhe hemmanens beskaffenheet och antäkna huru lenge hwardera hafer ödhe leghat och uthaff hwadb orsak, sä ock af hwem jorden brukas, giffwandes effter deres Eedzpflicht

¹⁷⁹ Mängden ödejord är här uppskattad utifrån en fulltextsökning i databasen efter sökorden: *ödejord/ödeåker* (1000 träffar), *obrukad* (1000), *linda* (1700) och *lägda* (300). Antalet träffar per sökord inom parentes är ungefärligt. Lägda, d.v.s. igenlagd åker, se t.ex. ”obrukad åker eller lägda” (V1:83, 90).

¹⁸⁰ Kammarkollegiets instruktion för lantmätarna i alla landsändar april 1635 (Styffe 1856 s 256).

¹⁸¹ Kammarkollegiets memorial för lantmätarna maj 1636 (Styffe 1856 s 258).

tillkiänna, alt hwadh dhe befinna som Cronan länder till skadha och genom hwilkens wällan sådant ödeläggande skeer.¹⁸²

(Källa: Kammarkollegiets instruktion för lantmätarna i alla landsändar april 1643. Efter Styffe 1856 s 265)

Vid sidan om karteringsarbetet hade alltså lantmätarna i uppdrag att lämna underrättelser om ödegårdarna. Att detta skulle ske i hemlighet uttrycks i instruktionen från 1643, men detta arbete var igång tidigare. Som jag kommer in på längre fram finns en bevarad rapport om ödeläggelsen gjord av lantmätaren Johan Larsson år 1641. Att ödehemmanen skulle antecknas ”in secreto”, utanför själva kartbilderna, visar att frågan hade särskild status och var känslig. Känslig på så vis att det fanns en intressekonflikt mellan å ena sidan böndernas intresse av att själva bestämma över ödejorden och å andra sidan kronans intresse av att sätta nya landbor på ödegårdarna. Ödeläggelsen innebar uteblivna skatteintäkter. Uppenbarligen misstänkte kronan att ödehemmanen och ödejorden ändå brukades av andra.

Vad som länge varit fogdarnas arbete kom alltså under 1630-talet även att gälla lantmätarna. I likhet med fogdarna fick de dubbla roller: att utöva sitt tjänstearbete med uppmätning av byar, och samtidigt lämna underrättelser till kronan (jfr s 281f). Liknande rannsakingar hade följt efter kriserna under andra hälften av 1500-talet, då med uppmaningar om att ödehemman och utjordar borde blir ”upptagna, besatta, och brukade” som hemman, med skatt till kronan.¹⁸³ Av vad som framkommer i Eva Österbergs undersökning av 1560-talets krig lyckades inte fogdarna alltid med sina kontroller. Från den tiden finns kungliga fullmakter om rannsakingar efter ödegårdar, som riktade sig till allmogen, med ett uttryckt missnöje om att ödehemman är i bruk utan kronans kännedom (Österberg 1971 s 124). Mycket talar för att en liknande problematik – att kronan gick miste om skatt – är bakgrunden till lantmätarnas särskilda granskningar av vad som låg öde då.

Ödeläggelsen har alltså rapporterats för sig av lantmätarna. Mängden ödejord antyder att den var omfattande och fanns i alla delar av landet, men ödehemmanen kommenteras sällan. Kartmaterialet visar därför inte hur stor ödeläggelsen var under 1640-talet. I kartmaterialet från östra Mellansverige, utjordarnas kärnområde, finns endast några få kommentarer om ödehemman.

182 Efter modern stavning: ”Ska i secreto för sig själv märka och erfara om ödehemmanens beskaffenhet och anteckna hur länge varje har öde legat och utav vilken orsak, så och av vem jorden brukas, givandes efter deras edsplikt tillkänna, allt om de befinna som kronan länder till skada och genom vilken wällan sådant ödeläggande sker.” (Styffe 1856 s 265).

183 Jfr Österberg 1971 s 125f. Österberg tar upp flera fullmakter för olika personer att rannsaka ödegårdar, bl.a. Nils Henriksson fullmakt 1577 att rannsaka ödehemman, utjordar m.m..

Fyra sådana fall ska här inledningsvis nämnas. Alla dessa är ödegårdar som ligger i byar, där de blivit uppdelade och återuppodlade av de andra gårdarna i byn.

Ett första exempel gäller ett kronohemman om 4 öresland i byn Vallby i samma socken, kallad Gillesgården: ”är inte bebyggt, utan brukas av nummer 1, 2, 3”, som är tre skattehemman i samma by (C1:130–131). Lantmätaren noterar särskilt att skattebönder brukar kronojord under sig, vilket inte var tillåtet. Ett liknande fall finns i Östertorp i Kjula socken. Här ligger två hemman i tegskifte med byamål, där ena hemmanet sägs vara öde och hela byamålsenheten brukas under grannbyn: ”gården är öde och jorden brukas till Västertorp” (C1:30–31). Det tredje fallet gäller Tived i Högby socken. Kartan visar ett sammanhängande större obebyggt ägoområde med tillhörande utmark, det vill säga ett obebyggt ägoområde att jämföra med utjordar (typ 1). Här ges en kommentar: ”Tived ägor kronohemman $\frac{1}{2}$ har tillförne varit under skattegårdarna i Axstad en lång tid brukade och nu på häradsting och lagmansting igen under till kronan och synt till $\frac{1}{2}$ kronogård” (D7:104–105). Den kallas inte utjord, utan *kronogård*, men är en obebyggd enhet till grannbyn Axstad. Det fjärde och avslutande exemplet återfinns i Vallby i Klosters socken. Kartan visar ett separat jordstykke i Vallby som tillkommer grannbyn Helgestahill. Jorden är avgränsad som en obebyggd enhet, här kallad ”en åker”. Lantmätaren säger istället följande: ”Uti Vallby har till förne varit 3 hemman och på den tiden har ingetdera gården varit behållen, därför är det tredje hemmanet lagt under dessa förskrivne tvenne kronohemman” (C1:74–75). Ödegården har alltså lagts in under de två behållna hemmanen i byn. En rimlig tolkning är att de separata åkrarna också har med denna ödeläggelse och en uppdelning att göra.

Dessa fyra exempel har det gemensamt att de liknar utjordarna, men redovisas i kartorna som ödehemman. Av kommentaren att döma rör det sig om en ödeläggelse relativt nära i tid med karteringen.

I kommande tre avsnitt ska ge exempel på ödehemman som redovisas i kartmaterialet. Först tar jag upp några exempel från Uppland, där ödeuppgifter finns i bevarade konceptkartor, uppgifter som inte finns med på de färdigställda kartbilderna. Sedan tar jag upp ödehemman i Ångermanland och Finland. Här har lantmäterna, tvärtemot vad som varit gängse, på systematiskt vis redovisat ödehemmanen på kartorna. Dessa ödehemman ligger utanför utjordarnas kärnområde, men visar hur ödegårdar och ödejord kunde återbrukas av andra.

Innan jag redovisar dessa exempel ska jag kommentera hur ödehemmanen redovisas på kartbilderna. På de färdiga kartorna symboliseras hemmanen med en husschablon, ofta med ett rött tak och skorsten, som ger sken av intakta

gårdar och jordbruk. I själva verket har flera av dessa, till synes intakta gårdar, varit ödelagda. Av symbolerna kan man inte utläsa vilken status gården hade vid karteringstillfället. Någon enhetlig metod för hur ödehemmanen skulle redovisas fanns inte, men de fyra vanligaste redovisningssätten är:

1. Vanlig hemmanssymbol med färglagt tak. I dessa fall är det endast via texten det framgår att hemmanet är öde.
2. Hemmanssymbol med ofärgat tak. Ej att förväxla med torp och lägenhetsbebyggelser (som inte har hemmansstatus), som kan illustreras på liknande sätt.
3. Särskild ödehemmanssymbol, som är en rund ring med mittprick, ibland med en vimpel ovanpå. Denna symbol etableras under 1640-talet och kom att bli mer använd under senare delen av 1600-talet.
4. Utan kartsymbol, men där ägoområdet är avgränsat med rågång, var inom det finns siffror och littera som hänvisar till karttexten, där det framgår att området är ett ödehemman.

På samma vis som punkt 4, utan symbol men med littera och ibland rågång, visas även utjordarna. Det finns en antydning till en gradering från mindre ödeavkortningar (vanlig hemmanssymbol) till helt ödelagda hemman (ödessymbol), ner till äldre ödeenheter där man inte längre kan avgöra boplatsens läge (endast littera). Men detta gäller bara i de kartor där samma lantmätare använder alla olika symboler.

Ödeexempel från Uppland

Lantmätaren i Uppland Thomas Christiernsson fick 1636 i uppdrag från landshövdingen att göra ”jordrevning och rannsakingar”.¹⁸⁴ I uppgiften ingick att rapportera sådan jord som hemmanen brukade utan vetskap till kronan. Uppgifterna saknas på de färdiga kartorna men finns med på konceptkartorna.

Ett exempel från Alunda socken där ödeläggelsen inte tagit uttryck som utjord finns i Sprötslinge. Karttexten omtalar fyra hemman men kartbilden visar tre hussymboler (A2:90–91). Tack vare att konceptkartan är bevarad ges en förklaring. Konceptet visar tre hussymboler samt en ödegårdssymbol, en cirkel, strax ovanför den södra gården, och den kommenteras: ”Sprötslinge är 3 gårdar men i förtiden har där varit 4 gårdar ... Och [hemman nr] 2 brukar ett skattehemman vilket är inte byggt uppå signo O, 8 öresland”. På konceptet finns två versioner av *Notarum Explicatio*, ett där hemmanet står som

184 ”År 1636 tå iagh undertechnadt efter landzhöfdingens edle och wellb[orne] herr Lars Sparres befallningh hölt jordhrevningh och ransakingh uti Uplandh och Lagunda häradt. (LMMY Uppsala:11).

obebyggd och ett där uppgiften saknas. Alltså var det ena hemmanet en ödegård vid karteringstillfället, inlagda under en annan gård i byn.

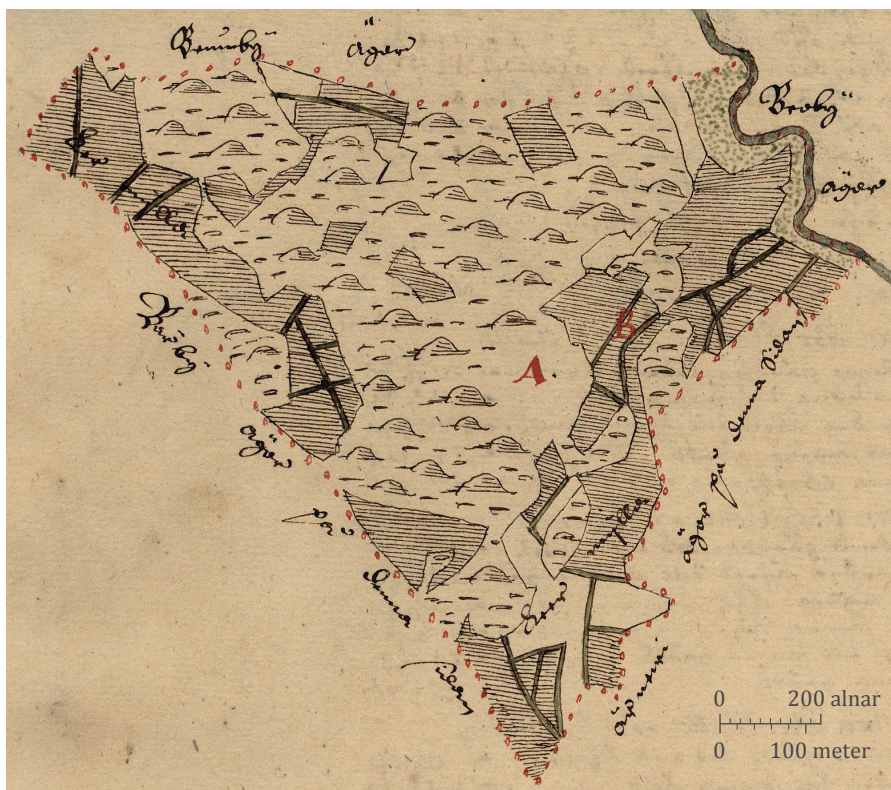
Figur 5.1. Sprötslinge i Alunda socken, 1642. Av Mårten Christiernsson. Renovationen till vänster och konceptet till höger. Ödegården markeras med littera O på konceptet ovanför den södra gården. Hemman 3 och 4 har förväxlats i renovationen. Källa: A2:90–91; LMMY Uppsala:5a.

Ett annat exempel på detta är Berga i Danmarks socken. Byns fyra hemman sägs vara ”förlänta till herr Johan Skytte” och ”har varit öde i 14 år och alla husen ära förstörda, men Gösta Larsson har förbemålde hemman i medeltid [mellanperioden] brukat” (LMMY Uppsala:50).¹⁸⁵ Renovationen saknar uppgifterna som istället ger sken av en helt besutten by (A5:5). Ett liknande exempel är Norrby i Danmarks socken: ”Norrby är 3 hemman. 1 är 13 öresland och har varit skattehemman, är kommit i skattfall vilket nu ligger öde, men åker och äng brukas” (LMMY Uppsala:38). Inte heller här finns ödeuppgifterna med på den färdiga kartan (A5:20–21).

Ett exempel där ödeläggelsen noteras i både koncept och renovation är Eggby i Funbo socken. På renovationen står: ”Eggby är ett skattehemman 8 öresland och är öde” (A5:121). Ingen hussymbol visas på kartan. Och eftersom det inte finns några andra hemman i Eggby är hela enheten obebyggd. Renovationen ger en utförligare förklaring: ”Där som O är tomten belägen. O Eggby har varit 1 skattehemman, 8 öresland och är nu kommet i skattfall och är ingen husknut på och har varit öde i 12 år och är inga gärdesgårdar, förlänt

¹⁸⁵ Konceptet berättar även: ”Där denne stenen står sägs att fordom vara en Dansk konung ihjälslagen” (LMMY Uppsala:50). Också detta har utelämnats på renovationen.

under Salsta. Åker och äng brukas, säden förs av hemmanet” (LMMy Uppsala: 74). Den obebyggda enheten Eggby ser ut som en utjord, ett obebyggt ägområde, men konceptet antyder att det finns som ett ödehemman i jordeboken (figur 5.2).

Figur 5.2. Eggby i Funbo socken, cirka 1640. ”Är ett skattehemman 8 öresland och är öde”. Gårdstomten markeras med littera A, mitt på inägomarken. Källa: A5:121.

Ett annat exempel på ödehemman som inte redovisas i de färdiga kartorna finns i Hämringe i Gamla Uppsala socken. Byn redovisas med sex, till synes, fullsatta hemman. På konceptet står: ”3 är öde och har länge varit öde, ty bonden skrevs till knekt och där med blev gården öde och nu är allt nerröjt, undantagandes ett elakt taklöst ladugolv, åkern brukar den som kommer åt” (LMMy Uppsala:96). Ödehemmanen kommenteras inte på den färdiga kartan men ödeläggelsen framträder ändå indirekt genom att en del av åkern är obrukad (A5:94–95).

Exemplet visar förfarandet att ödejord kunde brukas av ”den som kommer åt”, en kommentar som återkommer också i andra byar. Exempelvis tre ödegårdar i Husby i Gamla Uppsala socken: ”är öde och inga hus på och har

inga hus varit i 20 år och åkern brukar vem som kommer åt ... hemmanet är 1 stuga, en bod, ett fähus, en loge med 2 ladegolv utan tak ... öde i 6 år och ryttare gjorde honom öde ... åkern brukar vem som kommer åt” (LMMy Uppsala:102). Även i Gamla Uppsala finns ödegårdar. Här sägs tre av tolv hemman vara öde och två gäller kungsgårdarna: ”Kungsgårdarna är 2 hemman, vilka tillförende har varit 4 och varje 12 öresland och ligger öde, likväl brukas åker och äng och har varit öde i 10 år och är på Norrgården, 2 ladugolv och 1 loge, 1 stall, ett fähus, en bod, en elak stuga, alla taklösa och på södergården är inte mer än ett ladugolv och 1 loge och säden föres av hemmanet och höet sammaledes” (LMMy Uppsala:105). I detta fall är ödeuppgiften medtagen på renovationen (A5:78–79).

Dessa exempel från konceptkartor för Uppland understryker att ödeläggelsen under 1640-talet var mer omfattande än vad kartmaterialet i allmänhet ger intryck av. Ödegårdar redovisas som hemman och är inte sammanblandade med utjordarna, även om de som företeelser påminner om varandra.

Ödeexempel från Finland

Den mest konsekventa redovisningen av ödehemman gjordes av lantmätarna i Finland. Kommentarer berättar om ödeläggelse i var och varannan by, vilket gör att man kan tala om en agrarkris i Finland under 1640-talet. Ödekommentarer är särskilt vanliga i följande län, med kartvolymernas signum (MHA) inom parentes: Nyland och Raseborg (B1A), Nyslott (C1), Uleåborg (F1) och Viborg (G1).¹⁸⁶

Som jag redovisat tidigare saknas utjordar i kartmaterialet för Finland, med undantag för Åland. Däremot finns utjordar, så kallad *utbysjordar*, i Vasatidens jordeböcker för Finland (se s 25).

Som instruktionen säger har lantmätarna i Finland noterat när gårdar ödelades och angett orsaken till ödeläggelsen. Men de har inte gjort detta ”in secreto” utan uppgifterna finns på de färdiga kartorna. Vissa uppgifter är av sådant slag att de måste komma från byborna. Andra uppgifter är lantmätarnas egna bedömningar. När det gäller tidpunkten så är de flesta ödegårdarna noterade som öde sedan mindre än 10 år tillbaka, det vill säga under perioden för trettioåriga kriget, men några hänvisningar går längre tillbaka. Tidsspannet går från ödeläggelsen sedan 3 år upp till 60 år. I några undantagsfall talas om ”över 100 år” gammal ödeläggelse. Den av lantmätarnas rapporterade

186 Lantmätarna och årtal: Hans Hansson 1646–1647 (MHA B1A), Lars Sigvardsson Rööb 1647–1648 (MHA C1), Claes Claesson 1648 (MHA F1), Erik Nilsson Aspegren 1643–1645 (MHA G1).

ödeläggelse inträffade alltså vid olika tider, men särskilt sent 1500-tal fram till 1640-tal tycks ha varit en period med stort ödeläggande.

Flera orsaker anges till varför gårdar ödelagts. De fyra vanligast orsakerna som tas upp är: fattigdom/skattetryck, dåliga jordbruksförutsättningar exempelvis frost, otillräcklig marktillgång samt krigstjänst.¹⁸⁷ Detta uttrycks exempelvis: ”Öde 100 år, ligger för fäfot odugligt land” (MHA G1:59–60); ”orsaken att det öde är att frosten gör årligen skada eljest vara god jord att bära säd” (MHA F1:126); ”är öde för ringa lägenhets skull. Har ganska ringa lägenhet till äng” (MHA F1:78); ”som berättat öde legat över 29 år orsaken att bonden blev utskrivnen” (MHA G1:17–18, även G1:37).

Ödeläggelse kunde också bero på flera samverkande faktorer. Exempelvis sägs ett par hemman vara öde på grund av fattigdom samt att åbon blivit utskrivnen till knekt (MHA F1:50–51, 54–55). I ett annat fall sägs ödeläggelse vara orsakad av hög skattläggning, och samtidigt noteras att hemmanet har ringa ägor: ”... orsaken är att hemmanet är högt förskattat, och ganska ringa ägor där” (MHA C1:100). Även om trettioåriga kriget gör sig påmint med soldatutskrivningarna berodde ödeläggelse, antagligen oftare än vad som direkt framgår, på en kombination av faktorer. I ett fall noteras ödeläggelsen beror på att åbon lämnat sin gård och upptagit en annan gård: ”har varit Simon Raafvaoins gamla boställe vilket än av honom brukas. Hans nya boställe är avritat på nästföljande folio” (MHA F1:33).

Flera gånger är det små gårdar och gårdar i sämre odlingslägen som drabbats. Att ödehemman har ”ringa ägor” eller ”oduglig jord” antyder detta. Att gårdar stod öde under många år hänger samma med att kriser återkom. En kommentar om detta lyder: ”Kurkala gård är öde 2 skattemarker. Har uti lång tid öde legat så att husen är alldeles förfallna, men för 4 år sedan utav öde upptaget, och uti två års tid givet skatt igen utav, och nu på nytt för oduglighets skull öde” (MHA C1:34). Här får vi reda på att ödegården återbrukats och blivit skattlagd för att återigen ödeläggas. Ibland är det alltså gamla ödegårdar som ödeläggs igen.

Ödegårdarna är av två olika slag. Det handlar dels om helt övergivna bebyggelseenheter och dels om ödegårdar i byar. De allra tydligaste ödeenheter galler bebyggelseenheter. Dessa jordbruksområden har lämnats och blivit obodda och med detta har det följt en igenväxning. Det dröjde inte många år innan jorden blev beskogad. Ett hemman som varit öde i åtta år beskrivs som ”gammal obrukad åker, begynner vara skog på”, men ännu går att ”göra till åker och bliva till utsäde 1 3/16 tunnland” (MHA F1:88). Ett hemman

187 Lars-Olof Larsson har för Småland konstaterat att liknande orsaker till ödeläggelse, och nämner pestutbrott, krigshärjningar, soldatutskrivningar, skattetryck och fattigdom (Larsson 1972 s 149ff). Även sämre klimat har lyfts fram som en faktor (se Myrdal & Söderberg 1991 s 245f).

som varit öde i tolv år sägs däremot vara ”skoggånget alldeles” (MHA F1:42–43). Och om ett hemman som varit öde i fjorton år sägs husen och gärdesgårdarna vara ”alldeles förfallna”, och vidare finns ”skog på åkern” och ången ligger ”för fåfot ligger med skog övervuxit” (MHA C1:119).

Trots längre ödeläggelseperioder har lantmätarna funnits ödeplatser och karterat deras ägoområden. Av kommentarerna framgår att gårdshusen kan vara borta. Men trots det har lantmätarna ibland märkt ödegårdarna med en vanlig hemmanssymbol eller med en ödesymbol, som markerar läget för boplatsen, som kan ha varit synlig.¹⁸⁸ Kartbilder utan lägesmarkering gäller enheter där det varken gått att återfinna gårdshusen eller den tidigare platsen för dessa. Att hänvisa tillbaka till jordeboken har då varit ett sätt för lantmätaren att styrka enhetens identitet som ödehemman. Exempelvis: ”hemmansågor som i jordeboken finns vara uppfört för ¼ mantal är allt med skog övervuxet och ligger för fåfot” (MHA F1:62–63).

Att flera bebyggelseenheter ligger ”för fåfot” betyder att det skett en igenväxning och att den skog som uppstått på ödegårdens ställe blivit en del av andra gårdar betesmark. Det finns också exempel på ödejord som svedjats och ödeåkrar som brukas som ängar: ”Bolakila öde över 30 år men nu skogen under ligger till svedjeland och kan sås” (MHA G1:35); ”ödesboställe: begynner nu växa skog uppå, husen är alldeles förfallna, ången brukas av denna behållna åbon: är i mantalsboken förd för ¼ mantal: åtnjuter där under till 5 lass blir aldrig något besuttet hemman” (MHA F1:16).

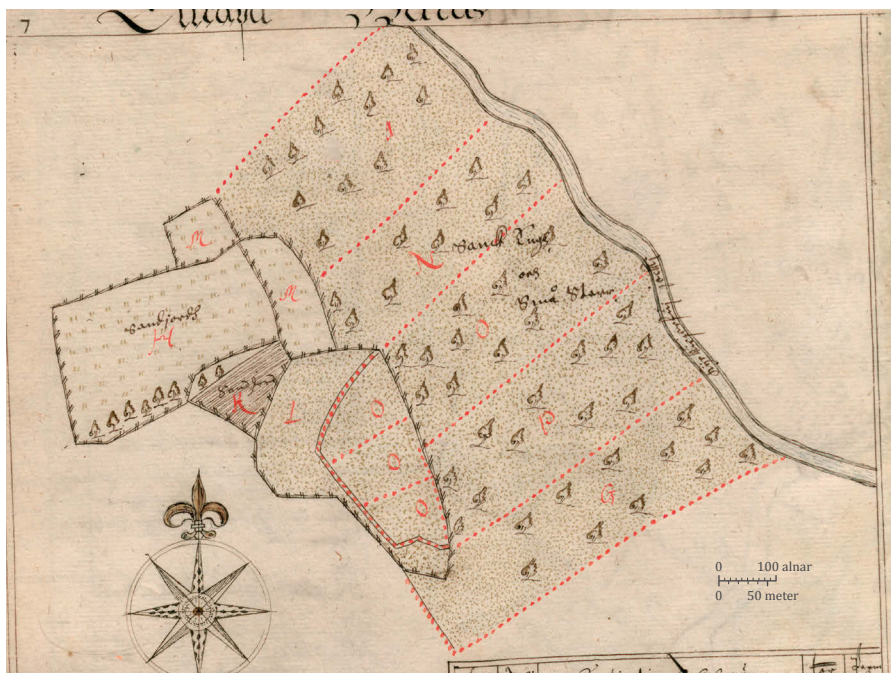
Fler exempel på ödegårdar som svedjats och används som ängar finns bland annat i Nykyrko socken (t.ex. MHA G1:12). I några fall brukas även åkern, men det rör sig då om mindre jordstycken, där åkern i övrigt blivit använd som äng.

Ett sådant exempel, med återbrukad åker och äng, är Kalliola i Nykyrko socken (figur 5.3). Detta obebyggda ägoområde är också uppdelat, vilket är en konsekvens av att flera hemman delat upp jorden mellan sig (MHA G1:7). Av karttexten framgår att det är två hemman i två olika byar som innehar den mesta av jorden, samt ytterligare tre hemman som har var sin del av ången. Ägostrukturen påminner om hur utjordar kan vara delade, men delarna beskrivs som i termer av åker och äng under ”Kalliola öde” som enheten kallas.¹⁸⁹ Detta exempel visar också att det inte behöver vara den näst belägna gården som har

188 Exempel på markerade ödegårdar finns bland annat i Ijo socken i Uleåborgs län: ”ödeshemman ¼ mantal har ut i lång tid öde legat och man nu ej må kan skölja var husen och åkrarna varit haver” (MHA F1:70); ”... boställe öde och husen alldeles förfallna och ingen kan skönja var husen varit har” (MHA F1:95–96).

189 I *Notarum Explicatio* noteras en bit av ången som *ffäll*, skrivet efteråt men med samtida eller något yngre handstil (MHA G1:7).

övertagit ödegården. I likhet med utjordar varierar avstånden till hemmanen som innehar jorden.¹⁹⁰

Figur 5.3. Kalliola i Nykyrko socken, omkring 1643–1645. Av Erik Nilsson Aspegren. Källa: MHA G1:7.

Det är således ett jordbruk i kris som framträder i Finland under 1640-talet med återkommande ödegårdar. Igenväxning betydde däremot inte att ägområdena var olönsamma. Ödegårdarna var extraresurser till andra gårdar. I detta låg en konflikt. För kronan var angeläget att reda ut vilka som kunde återtas, och på sikt kunde erlägga full skatt. Att reda ut vem som brukade vilken jord krävde noggranna kontroller. De som skaffat sig en extraresurs i form av en ödegård ville förstås gärna behålla denna till så låg avgift som möjligt.

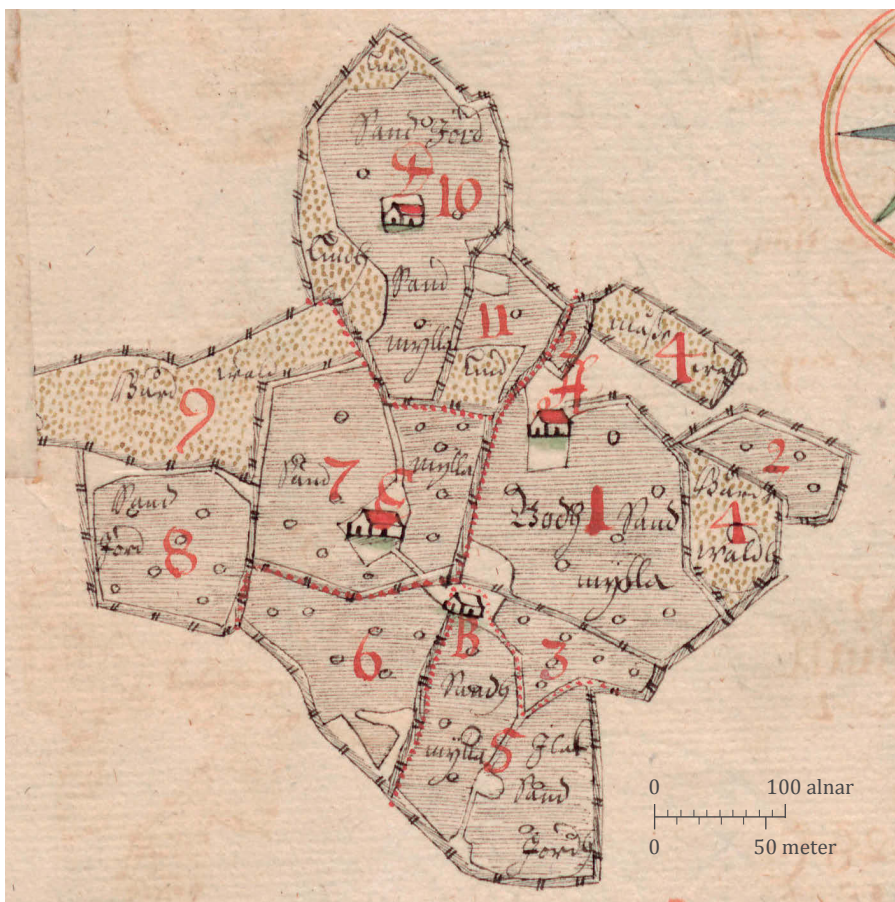
Det är med tanke på återuppodlingen och uteblivna skatterna som lantmätarna kommenterar ödegårdarna och ödejorden. Återkommande ges förslag om vilka ödeenheter som kan förbättras, vilken ödeåker som är duglig eller oduglig att ta upp på nytt, vad som är skoggånget med mera. Detta gäller inte enbart de samtida ödegårdarna från 1600-talet. Även äldre ödeenheter

¹⁹⁰ Från Kiärimäki socken finns ett exempel på ett ödehemman som ligger under ett hemman i en annan socken: ”hemman är öde med 1 ½ skattemarkor påfört orsaken är att frosten gör årligen skada, ången brukas under Närola gård i Saming socken” (MHA C1:176).

kommenteras som dugliga att återta. Exempelvis: ”Lassela, öde över 100 år ligger för fåfot är dugligt till åker samt lägenhet mer utvidga när någon åbo ankomma” (MHA G1:77–78).

De flesta exemplen hitintills har gällt helt ödelagda enheter. Men det förekommer också ödegårdarna finns inom byar. Dessa är inte igenvuxna och lagda till bete, utan de brukas som oftast av granngårdarna till både åker och äng. Ett sådant fall finns i Ollila (figur 5.4): ”Har tillförne varit ett hemman för sig själv men nu för ringa lägenhets skull såsom och att det för några år sedan blev öde det lagt under [hemman] littera A med ägor och skatt” (figur 5.4, MHA C1:297). Att överta brukandet av ett ödehemman kunde med andra följas av att hemmanet fick skatta särskilt för ödegården. Liknande kommentarer finns på andra kartor.¹⁹¹

191 Jfr ”Hemman är öde. Med ½ skattmarker påfört har uti 4 års tid öde legat och orsaken är att åbon varit utfattig åkern brukas av [hemman] littera B” (MHA C1:177); ”Hemman är öde med 1 ½ skattmarker påfört orsaken är att åbon varit utskrivnen till knekt och sedan död, åkern brukas av knektens änka” (MHA C1:175); ”Har i förtiden varit ett besuttit hemman särdeles åbo men nu fört under [hemman] littera A med ägor och skatt” (MHA C1:92).

Figur 5.4. Ollila i Pumala socken, omkring 1644–1646. En by med fyra hemman i ett särägosystem, där varje gård har sin egen jord separat i ett stycke. Hemman littera B, med ofärgad hussymbol längst i söder, noteras som öde sedan några år och lagd under hemman littera A. Av Lars Sigvardsson Röö. Källa: MHA C1:297–298.

På ett par kartor finns kommentarer som antyder att en ödeläggelse i en by kunde leda till omfattande omstruktureringar av ägandet inom byn. Det första exemplet är Huuhkala by. Här noteras två av fyra hemman som öde. Det ena besuttna hemmanet har tagit ett stycke av ett ödehemmans åker, som ligger som en fjäll inom detta ödehemmans åker. Samma ödehemman kommenteras: ”Har en god tid öde legat, för den skull att under hela byn ganska ringa lägenhet finns varför och nu denna hela by svårt förfallen och av sig kommen” (MHA C1:279). Lantmätaren har också gjort en anmärkning om att skatten enligt jordeboken är lika stora för alla fyra hemman, och tillägger att jorden är ”allt för högt beskattad” och nämner även utskrivningarna som en faktor för ödeläggelse.

Det andra exemplet är Pumala kyrkby, med tre hemman samt en prästgård som ligger för sig. Ett av hemmanen sägs vara en ödegård som återtagits. Den har samma skatt som de andra två hemmanen men betydligt mindre jordareal. Detta har lantmätaren funnit anledning att kommentera: ”Lars Bengtssons hemman är påfört 2 skattemarken har en god tid öde legat varför är och åkern blivit så liten för detta hemman vilken och borde vara så stor som de andra hemmanens åker” (MHA C1:269). Att den skulle ha varit lika stor som de andra grundar sig alltså på skatteuppgiften från jordeboken. Sannolikt har ödegården brukats under det första hemmanet i byn, då denna enligt kartan har några åkrar närmast ödehemmanet som avviker från det gängse ägomönstret.

Av kommentarer på andra kartor framgår att kronan kunde göra särskilda överenskommelser och tillåtit hemman att bruka en bit av en ödegård mot lägre skatt. Exempelvis ”hemman är påfört 3 skattemarken ... för fattigdoms skull öde blivit för några år sedan. Här utav brukas 1 skattemark utav Olof Sulov Rätäinen vilken gård är avritad fol 32.” (MHA C1:238). En annan kommentar om detta lyder: ”... är påfört 1 ½ skattemarken har över 16 år till öde legat ... frosten gör årligen skada men nu skogsjorden upptagen av Hans Knutsson Råcka i Saitalanmäki by fol 16 och fört skatten därunder” (MHA C1:106). I ett annat fall noteras att hemmanet skattar tredjedelen av ödegårdens tidigare skatt: ”hemman är öde med 1 skattemark påförd, har uti 6 års tid varit öde legat ... åkern brukas ... med sånt villkor att han kronan där av 1/3 gör skatt” (MHA C1:141).¹⁹²

I de flesta fall anges inte skatteförhållandena på kartorna, men antagligen var principen att betala en mindre skatt för ödegårdar vedtaget. I detta går att se en koppling till jordeböckernas ödeavkortningar, med anteckningar om hemman som *öde helt*, *öde halvt*, *öde tredjedelen* och så vidare. Om detta finns som sagt uppfattningen att *öde* i 1500- och 1600-talens kamerala källor ha att göra med betalningssvårigheter som inte nödvändigtvis är kopplade till ödeläggelse. Men vad dessa exempel visar är att det gick att utkräva skatt från ödegårdarna eftersom jorden brukas av andra. Även skatten är då överförd, även om den ligger kvar på ödehemmanet i jordeboken. Att jord och skatt kunde övertas av granngårdarna framträder i kartmaterialet men är mera undanskymt i jordeböckernas skattelängder. Även mindre skatteminskningar kan alltså indikera ödeläggelse, vilket är lite uppmärksammat i tidigare forskning.¹⁹³

192 Jfr ”Hemman littera D ... är påförd 5 skattemarken undantagandes de 1 ½ som han har upptagit av öde [hemman] i Rautala by” (MHA C1:106).

193 Ett eventuellt samband mellan avradsminskning och ödeläggelsen har diskuterats i samband med senmedeltidens kris, men det finns få resultat. En jämförelse mellan avradsminskningen och förekomsten av utjordar skulle kunna ge frågan ny belysning. Då behöver

Ödeexempel från Ångermanland

Den geometriska jordeboken för Ångermanland (XI) från 1646–1647 innehåller rikligt med kommentarer om ödehemman och även enstaka utjordar. Här återkommer mönstret från Finland med ödegårdar, som är egna enheter eller finns i byarna, som brukas till åker, äng och bete under andra hemman. I likhet med Finland är de inte upptagna som kamerala utjordar utan finns som ödehemman. Det rör sig om ett femtiotal ödehemman.¹⁹⁴ Lantmätaren i Ångermanland, Jacob Christoffersson Stenklyft, har följt instruktionen om att ange orsaken till ödeläggelsen. Detta görs på både kartbild och i karttext. Ibland används en särskild ödehemmansymbol: en rund symbol med en prick i mitten, ibland med vimpel.

Jag ska redogöra för fyra exempel på hur ödegårdarna kommenteras och ser ut på kartbilderna, och därefter kommentera beteckningen *utjord* som finns på ett par kartor. De fyra exemplen gäller ödegårdar i byar. Detta eftersom frågeställningen handlar om kopplingarna mellan utjordar och ödegårdar - och utjordar är svårast att analysera när de ligger inom byarna. Dessa exempel, som alla är väl beskrivna av lantmätaren, kan ge ytterligare perspektiv på frågan varför det finns obebyggda men ändå brukade enheter inom byarna. Det förekommer också flera hela ödeenheter i Ångermanland, särskilt mindre enheter kallade *ödetorp*, men dessa tas jag inte upp här.¹⁹⁵

Det första exemplet är byn Öden i Grundsunda socken. En by med två hemman, varav det ena är en ödegård som sägs vara skänkt till kyrkan och brukad av prästgården. Det bebyggda hemmanet i byn sägs dessutom ha en annan ödegård under sig, kallad *Dalgården*, som varit en egen bebyggelseenhet men nu blivit betesmark. Denna enhet är inte karterad, men båda ödeuppgifterna är tydligt kommenterade:

Öden har fordom varit 2 gårdar, av vilka den ene som nu besutten och behållen är ... Det andra hemmanet är i förtiden givet och skänkt till kyrkan, och brukas nu både åker och äng under Prästgården till höslag ... Denne byn skattar för ett gammalt ödestorp benämnt Dalgården 2 ½ seland. Samme torp har aldrig varit hävdad uti någon mans minne utan är nu med stor kälskog övergånet så att det

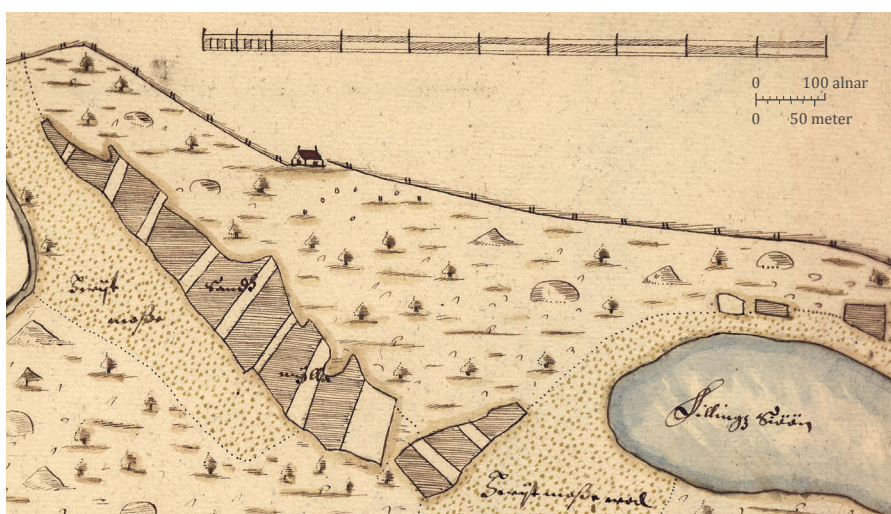
skatternas storlek och förändringar över tid analyseras. Det är ett omfattande arbete. Jag måste därför lämna denna fråga åt sidan, men hoppas kunna återkomma till detta i ett annat sammanhang.

194 Totalt 259 hemman, och av dessa är 52 ödegårdar, d.v.s. 20 procent (ÅGK). Ett bortfall finns för akterna X1:50–67, som saknar *Notarum Explicatio*, och för ytterligare sju kartor vars bebyggelser inte kunnat lokaliseras.

195 Vissa ödeenheter har blivit fåbodar under andra hemman. Exempelvis Trehörningen: ”är en gammal ödesby. Brukas nu till fåbodar under prästgården, samt dess obrukade åker eller lägder brukas jämte ängen till höslag” (X1:22), samt Kakuböle: ”ödeskrivet anno 1640 ... är nu till fåbodar under Vika byn” (X1:23).

aldrig mera kan komma till bruk igen, synes ej heller var åker eller äng har varit, utan ligger för fåfot (Jacob Christoffersson Stenklyft, X1:126)

Kartbilden visar det behållna hemmanet. Ödegårdens tomt markeras inte men dess obrukade del i åkern är utmärkt som tegar (figur 5.5). Indelningen visar ett reglerat tegskifte med två enheter, med ödegårdens andel som den mindre av de två. En tolkning är att ödegården i byn och det separata ödetorpet hör till olika ödeläggelsefaser. Ödegården i byn kallar lantmätaren för ”hemman ... givet och skänkt till kyrkan”, vilket antyder att det fortfarande finns som ett hemman i jordeboken. Ödetorpet däremot har ”aldrig varit hävdad i någon mans minne ... med stor kälskog övergånet”, vilket antyder en äldre möjligen senmedeltida ödeläggelsefas.

Figur 5.5. Öden i Grundsunda socken, 1646–1647. Av Jacob Christoffersson Stenklyft. Källa: X1:126.

Det andra exemplet är Hummelholm i Nordmalings socken. Byn sägs ha sex åbor och kartan visar sex hemmansymboler, som om de vore intakta gårdsbruk. Åkern däremot är till största delen obrukad och i karttexten noteras varje hemman som ödeskrivet. Om första hemmanet sägs:

... blev ödeskrivet 1640 och efter den tiden varit brukat till höslag under gården nummer 2 uti Orresbäck, som igenom det uti stort vanbruk kommit är och är åter för 4 år sedan till bruk upptagit (X1:162–163).

Detta belyser att det inte tar lång tid mellan ödeläggande och återbrukande, något lantmätaren med kronans perspektiv uppfattar som ett vanbruk. Om det andra hemmanet sägs:

... blev öde år 1643 genom stor fattigdom och liten manshjälp till hemmanets bruk, dock är likväl åbon där på sittande som något till åker och en del till höslag bärgt och brukat har, och som benämnde åbo för sig själv har icke förmått att förstå, är det samme av andre hemman brukat till höslag (X1:162–163)

Här får vi ett exempel på en ödegård som fortfarande är bebodd och delvis brukad. Åbon har varit för fattig för att bruka all jord, och därför har andra gårdar i byn tagit del av dess jord. Om det tredje hemmanet i byn berättas att ödeläggande beror på våld:

... är anno 1642 för stor motgång och fattigdom skull blivit öde, synnerligen av den stora olycka åt gården [nummer] 3 för 5 år sedan är igenom våld uppbränder, och hemmanet sålunda mäktat av sig kommit (X1:162–163).

Hemman nummer fyra sägs vara ”besuttet av 2 gamla pigor” och ödeskrivet 1642, och femte hemmanet sägs vara ödeskrivet till hälften, och till hälften i åkern brukad till höslag. Sjätte hemmanet blev ”ödeskrivet år 1634 och är ifrån den tiden besuttet av en änka ... [och sedan] denne tiden ingen skatt gjort” (X1:162–163).

Hummelholm visar att det bakom ödeavkortning finns en reell ödeläggelse, som har uppkommit av olika orsaker, men i samtliga fall har resulterat i ödejord. Denna jord har blivit till äng, som andra hemman kunnat ta del av. Ödeavkortningen är alltså ”kameral” i den meningen att den speglar skatteminskning, men bakom detta finns också ödeläggelse och även företeelsen att andra gårdar har lagt under sig ödejorden.

Nästa exempel gäller en ödegård i Orrböle, som i likhet med de tidigare exempel, illustrerar ödegårdar som tas över av granngårdarna: ”Orrböle har varit 2 gårdar, av vilka den ena nämligen Östregården är öde och dess jordägor brukas under den andre behållna gården” (X1:155). Lantmätarens kommenterar saken: ”... alltid ifrån den tiden de ödeskrevs varit brukade till höslag under den andra gården nummer 2”. Även detta andra hemman är ödeskrivet, men inte helt och hållet, utan till ungefär hälften: ”Nummer 2 har i byamål 15 seland. Därav 8 seland är ödeskrivna, vilka dock likväl är hävdade efter landssedens vanliga bruk, en del till åkerland och en del till lägdor eller höslag”. Vad kommentarerna ger uttryck för är att ödegårdar brukades utan kronans vetskap och att vissa hade skaffat sig fördelar av ödeavkortningen.

D
 g
 Nämfi: 2
 ivada oige
 Vna kagid
 Nyspida all
 Vbunidort
 Som
 Som
 Sadaun
 lija niji

Vanna
 Sjörus
 meltaaf

Vanna
 Aast
 vris vris
 fannvrt

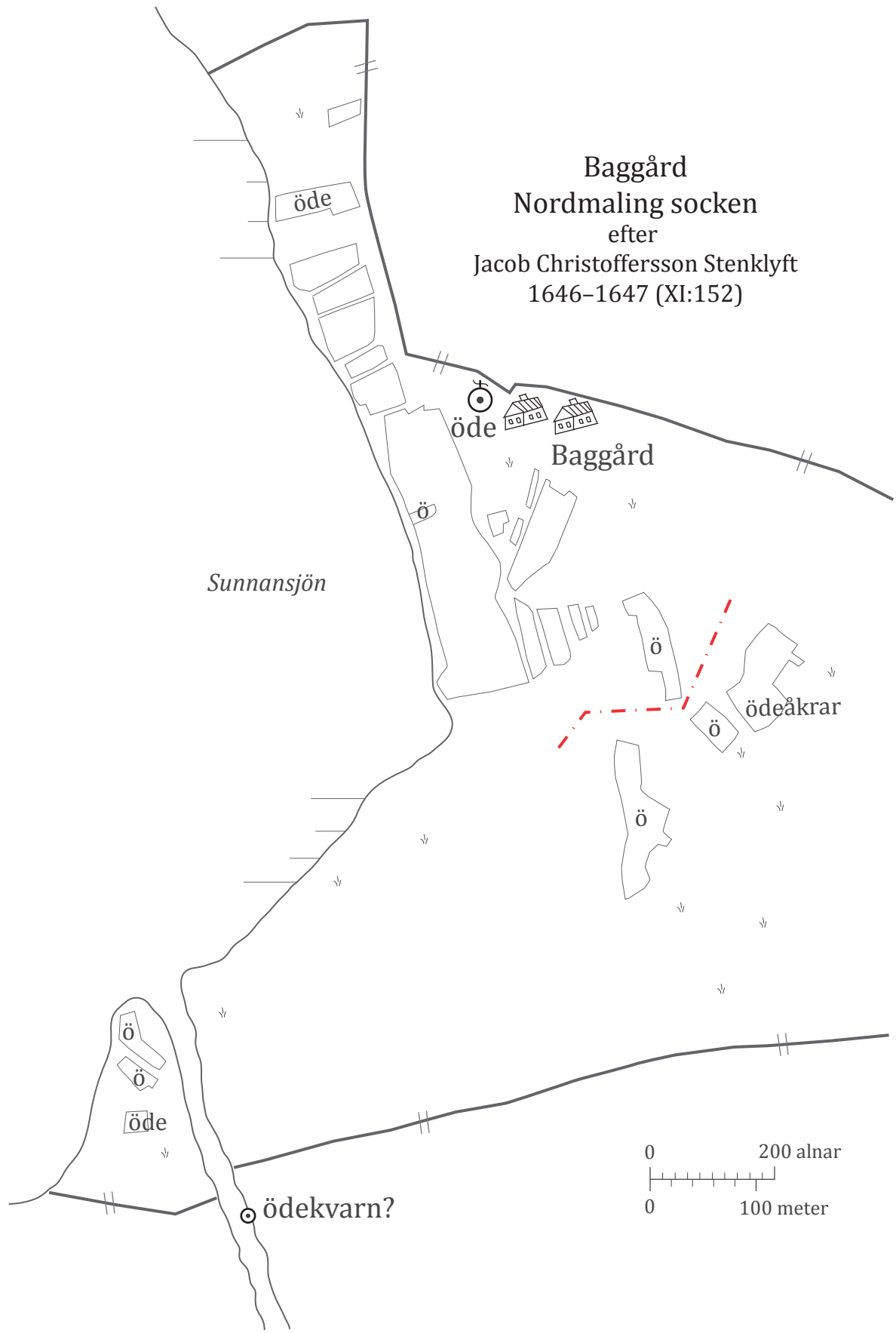
0 100 alnar
 0 50 meter

Figur 5.6. Orrböle i Grundsunda socken, 1646–1647. Av Jacob Christoffersson Stenklyft. Hemmanet nummer 1 är öde och lagt under andra hemmanet. Detta är ödeskrivet till hälften och sägs bruka en del ödeåker som äng. Källa: X1:155.

Det fjärde exemplet, Baggården i Nordmalings socken, ska lyftas fram eftersom detta visar att en ödegård i en by kunde bli utbruten från tegskiftet och lagd i ett särskilt jordstycke i kanten av byn, vilket ger ett ägomönster som liknar många utjordar (figur 5.7). Ödegården markeras med en egen symbol och har legat med de andra gårdarna i tegskifte. Vid ödeläggelsen har ödegårdens andel brutits ut och lagts i ett särskilt stycke längst i söder i byn, där jorden var frostbenägen. På kartan är denna del markerad med en streckprickad rågång. Lantmätaren kommenterar saken såhär:

Baggården, är 2 besuttna gårdar och en ödeskriven, benämnda ödeskrivna gård har tillförne med de andra gårdarna legat i skifte teg om teg, men för någon tid sedan då det ödeskrevs blev det ifrån de andre gårdarna avsöndrat och lagt uti ett särskilt stycke för sig själv, där frosten som oftast plägar göra sådan skada, och brukar så ovanbemälte gårdar det samma hemmanet sig till höslag (X1:152)

Baggård
Nordmaling socken
efter
Jacob Christoffersson Stenklyft
1646–1647 (XI:152)

Sunnansjön

öde

öde

Baggård

ö

ö

ödeåkrar

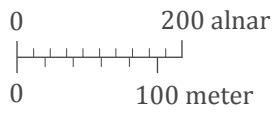
ö

ö

ö

öde

ödekvarn?

Figur 5.7. Baggård i Nordmalings socken, 1646–1647. Renritning efter Jacob Christoffersson Stenklyft. Källa: X1:152.

Ordet *utjord* finns på två akter i kartvolymen för Ångermanland. Också dessa handlar om ödejord. Den ena gäller Smedsbyn i Arnäs socken. Byn har tre hemman och därtill har tre hemman i andra byar ”utjordar [*vthiordar*] i denna by vilka nyttja och bruka samma tillägenheter såsom ovanbemälte gårdar” (X1:2–3). Kameralt specificeras de med byamålstal (seland), på samma vis som ödehemman förekommer i andra byar. Möjligen är det inga kamerala utjordar, utan just ödehemman, men lantmätaren kallar företeelsen för utjordar. Utjordarna syns inte på kartbilden. Men av texten framgår däremot att de brukas till både åker och äng, och att utjordarna är mindre än hemmanen. Det påminner därmed om en uppdelad ödegård. Det finns knappt någon ödeåker i Smedsbyn. Om det är en ödegård kan det betyda att denna går längre tillbaka än de ödehemman som är från 1600-talet, som lantmätaren kommenterar mer utförligt.

Det andra exemplet på utjordar gäller jord i grannbyarna Lögdeå, Aspeå och Ava i Nordmalings socken. Lögdeå sägs vara sex hemman, därtill ”med de utjordar [*vthiorder*] som är här belägna”. Det är två utjordar och båda är kommenterade. Den ena avser ett flertal ängstegar i byamålet som sägs vara köpta från Lögdeå till Aspeå: ”Utav dessa ängar är köpt 1/7 till Aspeå byn, för bemälte del skattar bönderna i Aspeå 9 seland”. Den andra utjorden är ett lika stort byamål, men avser åkern: ”Ava, skattar i denne byn 9 seland vilket en sjundedel är i öppen åker och det övriga i lägdor” (X1:190–191). En tolkning är att försäljningen av denna jord föregåtts av en ödeläggelse av en tidigare sjunde gård i byn, som tudelats, med åkern lagd till en gård och ängen till en annan.¹⁹⁶

På samma kartakt noteras att Lögdeå har en *utjord* i Aspeå. Denna är utmärkt på kartbilden som ett särägblock i norra delen av by, med obrukad åker: ”Till denne byn är en utjord [*vthiordh*] i Aspeågårdet” (X1:190–191). Uppgiften finns också på Aspeås karta: ”Detta med littera F noterat lyder till [hemman] nummer 1 i Lögdeå” (X1:188). Också i Aspeås finns ödeåker bland de bebodda hemmanen. Denna här bör därför vara en ödegård, som antingen legat i norra änden av byn på det ställe där utjorden finns på kartan, har ödegården ingått i byns tegskifte och sekundärt efter ödeläggelse blivit utlagd i ett eget jordstycke i norra delen av byn, på samma vis som i exemplet med Baggården. Denna andra tolkning jag håller som troligast.

¹⁹⁶ Jfr *Hole*, en ödeby med två ödessymboler som blivit delad i två delar, där enda delen ”är för i tiden skänkt och givet till kyrkan och brukas till höslag”, och den andra delen ”lyder till Stranne”, en granngård som ”skattar och brukar” i *Hole* (X1:40–41).

Figur 5.8. Aspeå i Nordmalings socken 1646–1647. Av Jacob Christoffersson Stenklyft. Utjorden littera F ligger utgörs av obrukade åkrar i norra delen av byn, tillhörande ett hemman i Lögdeå. Fler öde åktertegar markeras i till med littera C, vilket tillhör hemmanen i Aspeå. Källa: XI:188.

Sammanfattningsvis för Finland och Ångermanland visar kartorna att ödegårdar var ett vanligt inslag i landskapet under 1640-talet. Här har lantmätarna följt instruktionen om att notera vilka hemman som är öde och orsaken till ödeläggande, men man har inte antecknat detta ”in secreto”, som instruktionen från 1643 säger, som skett i andra landskap. Att kartorna här upprättats efter 1643 års instruktion har troligen betydelse. Dessa kartor är därför betydelsefulla i analysen av ödegårdar. Kartorna visar att ödeläggelse kan ge upphov till sådana ägomönster som utjordarna har. Ödegårdar har kunnat läggas in under andra hemman, det har gått att skatta för dem särskilt, och de har kunnat delas mellan flera gårdar. Uppgifterna visar dessutom att ödeavkortningen inte endast är kameral i betydelse en skattelindring, utan avkortningen är kopplad till verklig ödeläggelse, i första hand ödejord men också obesuttna gårdar.

5.3 Lantmätaren Johan Larssons rannsaking i Östergötland 1641

Som lantmätarnas instruktioner sa skulle ödegårdarna inte kommenteras på kartorna utan noteras ”in secreto”. Att så skedde framgår av en bevarad särskild rannsakningsrapport från 1641 av lantmätaren Johan Larsson.¹⁹⁷ Handlingen, som inte innehåller några kartor, kallas på omslaget för ”Angående åtskilliga ägors beskaffenhet uti Östergötland 1641, inlevererat anno 1643 uti april. Rannsakat 1641” (Blå nummer 40). Denna berör utjordar och hemman i omkring 150 byar i sju häradar i Östergötland, och sägs ha genomförts efter landshövdingen i Östergötland, Schering Rosenhane befallning.¹⁹⁸

Johan Larsson kan ha genomfört rannsakingar i Östergötland tidigare, då han redan 1634 mottog fullmakt om att ”rannsaka och nagelfära om alla skatte- och kronogårdars ödeläggande”. Han uppmanades då även att anmäla personer som undanhöll skatt och för detta skulle han få en tredjedel av saköret som betalning, medan kronan fick resten. En bond kunde alltså bötfällas för sitt extra jordinnehav, en rapportering som gav Johan Larsson extra inkomster.

... ransaka och nagelfära om alla skatte- och kronogårdars ödeliggande [i Östergötland], genom hvilkens förvållande de äro afsigkomna eller emellertid till privat nytta brukade förutan rättighet af Kronan ... att han vid samma tillfälle, då han byn ägor afmäter, om alla bemälda *ödesgods* skall fliteligen ransaka och sanningen utleta huruledes samt på hvad tid och sätt de äro ödelagda, samt af hvad orsak sådant händt. Han skall jämväl annotera personerna, hvilka häfdat och brukat åker och äng vid olika tider, samt om några utlagor till Kronan gjorda eller till nytta komna äro, jämta annat underslef, som kunnat ske Kronan förnär. Därefter skall han den brottslige tingföra ... en tredjedel af alla sådana *sakören*, som han uppspanar och till doms bringar, dock Kronans enskilda afgäld förbehållet två tredjedelar af sakörena (efter Ekstrand 1901 s 7f).

I rannsakningslängden från 1641 återkommer fyra saker: för det första, osäkra ägandeförhållanden och tvister bybor emellan, för det andra otillåten jordhandel med ödejord och utjordar, för det tredje kronojordar som hamnat i

197 Några fler protokoll av detta slag är inte kända idag, men har sannolikt förekommit, med tanken på att instruktionerna om att rapportera om ödeläggelse gällde alla lantmätare.

198 Rannsakingarna gäller byar i Hanekinds, Valkebo, Boberg, Vifolka, Gullberg, Dals och Aska häradar. Av dessa har Johan Larsson upprättat kartor i Dals, Aska och Bobergs häradar. Volymen har uppmärksamats av Helmfrid 1962 s 15. Jag tackar Jan Brunius för att ha meddelat mig denna i Riksarkivet. Min förhoppning är att behandla denna mer ingående i ett annat sammanhang.

orätta händer, för det fjärde kommenteras ödegårdar och utjordar som borde återupptas och bebyggas.

Att det just är ödegårdar och utjordar som tas upp visar att dessa företeelser liknade varandra. Men de hålls också isär. Exempelvis i Dals härad är 17 byar ranssakade och av dessa gäller 10 utjordar. Ödehemmanen kommenteras inte i något fall som utjordar.

Ödehemman kommenteras bland annat i Brobygård i Skeppsås socken. Byn har sex kronohemman. Tre anges vara byggda på frihet, varav det ena kommenteras: "... för sin stora fattigdom skull intet bygt av nyo eller upprättat husen, ty han är så fattig han har varken ko eller får gåås eller gris" (Blå nummer fol 6r). Byn karterades vid samma tillfälle, 1642 eller 1643, men på denna karta noteras inget som öde. Detta gäller generellt. På Larssons kartor redovisas inte några ödehemman. Inte heller på konceptkartorna för Lysings härad (volym D10a). Detta talar för att han redan från 1630-talet hade fört anteckning om ödehemman utanför kartorna. Att ransakningen hade skett vid sidan om dem ordinarie avmätningen framgår också av att flera ranssakade byar inte finns karterade.

Ett fall som belyser konflikten mellan skattejord och kronojord gäller en utjord som på kartan från 1633 kallas *Säby utjord*, som motsvarar ägoområdet Nytorp i Örberga socken. På kartan har Johan Larsson markerat en hussymbol, och kallar utjorden för "1/2 skattegård", och den sägs lyda till fyra skattehemman i byn Säby (D6:67–68). I ransakningen tilläggs dels att utjorden borde tillhöra kronan, dels att skattehemmanen i Säby borde dela utjorden efter sina tomter enligt solskiftets principer: "Samma dag ranssakades efter en kronoutjord i Nytorp som egentligen kommer en kronogård i Nässja till, och tomten finns igen men åkrarna har skattebönderna delat sig mellan, denna saken sköts till nämnden att de skulle utbryta åkrarna efter tomterna" (Blå nummer 40 fol 17r)

En annan konflikt som Johan Larsson rapporterar om gäller en byamålsutjord i Arneberga i Örberga socken, som tillhör grannbyn Mörby. Bonden sägs inte komma åt all sin jord: "Ranssakades efter en kronoutjord i Arneberga, vilken Karl i Mörby brukar, och är i byamål över alla Arneberga ägor, men likväl understår sig Bengt i Arneberga att utelycka honom i utmarken och en tomthage. Denna saken ställdes till tinget". På kartan över Mörby från 1633 sägs kronoutjorden finnas i Arneberga "teg om teg", men inget sägs om någon konflikt (D6:43–44). Fler andra fall gäller just kronoutjordar och öde kronohemman som på något sätt brukas olovligt av skatte- eller frälsehemman. Dessa fall visar att utjordar och ödehemman ofta var föremål för konflikter mellan bybor och mellan bybor och kronans intressen.

5.4 Ödeläggelse på Öland 1560–1680

Öland lämpar sig för en analys av ödegårdar i relation till utjordar av flera skäl: jordeböcker finns över hela ön från omkring 1540 och geometriska kartor finns för södra motet från 1640-talet och för hela ön från 1680-talet. Tre större krigsutbrott berörde ön under 1500–1600: Nordiska sjuårskriget (1563–1570), Kalmarkriget (1611–1613) och Karl XI:s skånska krig (1675–1679). Detta öppnar för analys av krigens följder på bebyggelsen och jordbruket, till exempel om ödegårdar läggs in under andra hemman till utjordar för att bli bebyggda igen vid senare tillfällen.

Bebyggelsen på Öland har en lång kontinuitet, som framträder genom en hög koncentration av fornlämningar och förhistoriska bebyggelsenamn. Under 1500- och 1600-talen var Öland ett av områdena i Sverige med stora byar. Fem till tio gårdar per by var inte ovanligt. Vad som också utmärker Öland är de regelbundna bystrukturerna, omtalade i landskapslagarna som *solskifte* (UL) och *laga läge* (ÖgL) (se s 82). Öland är den plats idag där man bäst kan studera medeltida reglerade byformer, bland annat är bytomterna ofta bevarade.

De tre krigen 1560–1670 orsakade en större förstörelse på ön. Jordeböckernas registrering av utebliven ränta (avkortningen) anger ett stort antal ödeavkortade hemman som avser öde och brända gårdar. En ödeläggelsenivå kan räknas samman genom att jämföra antalet ödeavkortade hemman med antalet kvarvarande hemman. Dessutom finns det ett stort antal utjordar på Öland som var skattelagda, som också blev ödeskrivna under krigen. Utgångsläget vid mitten av 1500-talet, före 1560-talets krig, visar på 1 800 kamerala enheter varav cirka 290 var utjordar. Dessa var fördelade inom 350 bebyggelseenheter över hela ön. Detta gör Öland till området med relativt sätt högst antal utjordar i Sverige under 1500- och 1600-talen.¹⁹⁹ Jag ska först i korthet redogöra för ödeavkortningen efter dessa tre krig för att i nästa avsnitt ge fördjupande exempel.

Nordiska sjuårskriget under 1560-talet: Initialt noterades 18 hemman i Böda, den nordligaste socknen på Öland, som ”bränd” och ”blev bränd” 1565. Kriget som sedan följde drabbade särskilt Södra motet. En betydande del av sydöstra Öland (Möckleby, Hulterstad och Gräsgårds härad) ödelades. På hela ön noterades år 1566 sammanlagt 450 hemman som brända eller öde, vilket motsvarar 25 procent av bebyggelsen. Utan tvivel var kriget den utlösande faktorn för ödeläggelsen, även om ett pestutbrott också inträffade 1566, som kan ha varit en ytterligare bidragande orsak.

Kalmarkriget under 1610-talet: Nästa stora krigsdrabbning varade 1611–1613. Denna gång följde en ödeläggelse över hela ön. Bland

¹⁹⁹ Jordeboken från 1548 anger 1 546 hemman och 290 utjordar (SmH 1548:5 s 225).

avkortningslängderna finns olika rubriker, till exempel ”Brända av fienden” och ”Ödeshemman”, men också ”Brända av vådeld” (SmH 1613:1 s 20ff). Till skillnad från tidigare blev flera hemman ödeskrivna till en andel, som ”1/3 öde”, ”halvt öde” och ”2/3 öde”. De vanligaste uttrycken är *öde*, *bränd* och *obygd* men från denna tid förekommer även *husfattig* som förklaring till ödeavkortning. Av detta framgår att inte alla skattebefriade hemman var obebodda eller obrukade. Flera var fattiga men satt kvar på sina gårdar. Några kommentarer visar att ödejord användes till äng.²⁰⁰ Någon distinktion mellan hemman som varit helt öde (obebodda och obrukade) och sådana som varit delvis bebodda och brukade låter sig inte göras, men en sammanställning av alla ödeavkortningar ger ändå en bild av nedgången i samband med kriget.

I tabell 5.1 sammanställs antalet avkortade hemman och utjordar efter de två första krigen. Ett par mellanår tas med som visar att antalet avkortade hemman efter 1560-talets krig gick tillbaka betydligt efter 5 till 10 år. Återhämtningen gick snabbt i de flesta fall, men en del hemman var fortfarande öde när nästa krig bröt ut. Betydligt fler gårdar var därför efter Kalmarkriget 1613 än tidigare.

Karl XI:s skånska krig: Ödeläggelsen efter det tredje kriget 1676 begränsades till den centrala delen av Öland. I jordeböckerna listas ödehemmanen bland annat under rubriken ”brända av fiender”. I flera socknar, bland annat Resmo och Mörbylånga, var ödeläggelsen stor. Norra motet tycks däremot ha klarat sig undan ny ödeläggelse. Men vid denna tid låg flera gårdar fortfarande öde sedan kriget under 1610-talet. Det framkommer av jordeböckernas avkortningslängder (se figur 5.9), men också av de geometriska kartorna från 1682–1683, som tar upp ödehemman och ödejord på Norra motet vilka sannolikt ödelades under 1610-talet.

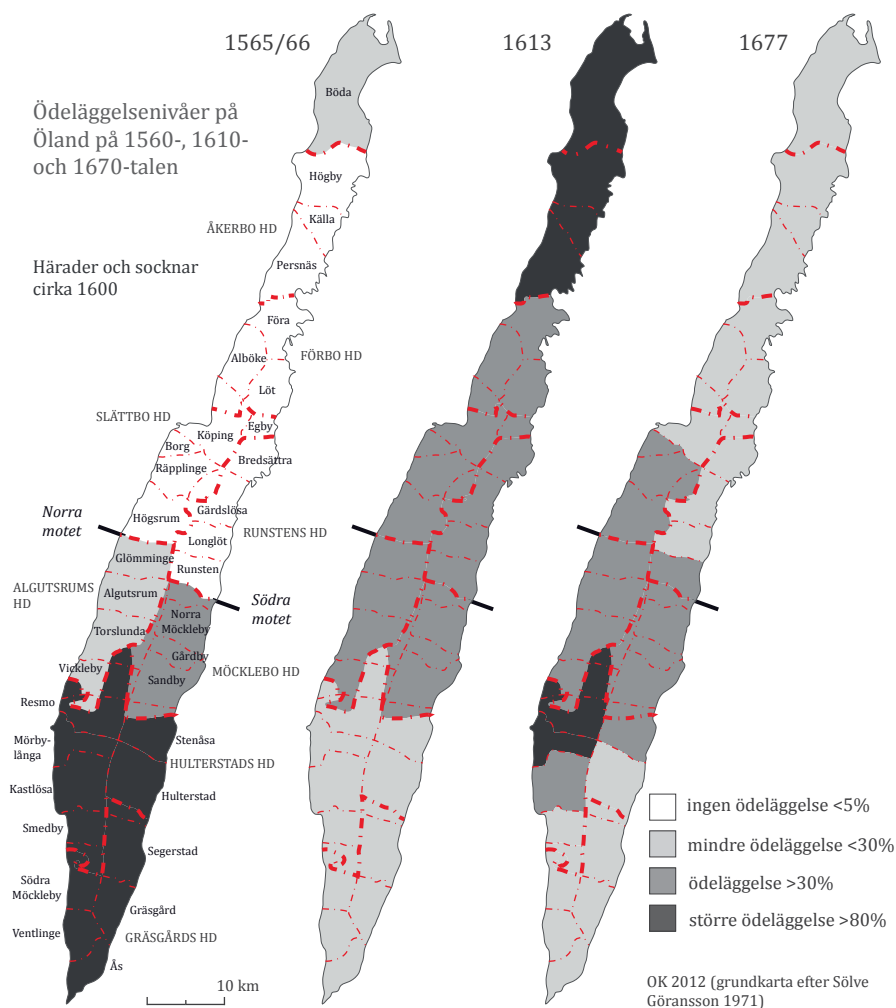
200 T.ex. ”bärgas till gräsgäld” (bl.a. SmH 1613:10A s 157ff)

Tabell 5.1. Ödeavkortningar på Öland för hemman och utjordar, 1566–1613

Södra motet	1566	1570	1575	1613
bränd / hemman	261	84	0	51
bränd / utjord	92	8	0	22
öde / hemman	72	88	59	190
öde / utjord	8	2	2	56
Totalt:	433	182	61	319
Norra motet	1566	1570	1575	1613
bränd / hemman	18	-	-	44
husfattig / hemman	-	-	-	80
bränd / utjord	-	-	-	3
husfattig / utjord	-	-	-	7
öde / hemman	6	16 (+2)	19 (+1)	235 (+ 412)
öde / utjord	1	-	1	15 (+ 38)
Totalt:	25	16	20	384 (+ 450)
Sammanlagt Norra och Södra motet:	458	198	81	703 (+ 450 delöde)

Anm: Avser hel avkortning med delödeläggelse, "öde halvt" o.s.v., inom parentes. Uppgifterna bygger på jordeböckernas summeringar och marginalanteckningar om ödeavkortning.

Källa: SmH

Figur 5.9. Ödeavkortningens storlek på Öland i samband med krigsutbrotten på 1560-, 1610- och 1670-talen. Öland indelas i två historiska administrativa delar, Södra och Norra motet, och vidare i härader och cirka 30 socknar. Grundkartan med socken- och häradsgränser baseras på Sölve Göransson (1971). Källa: SmH 1565:8; 1566: 20A; 1566: 20B; 1613:1; 1613:10A; 1677:2; 1677:3.

Återhämtning eller ödeläggelse mellan krigen?

Påvisar avkortningen i jordböckerna en agrarkris, med ödebebyggelser och obrukad jord som blir kvar över tid, eller återhämtar sig byarna efter krigen? I Österbergs studie för sydvästra Sverige fick sjuårskriget inga långtgående följder. Efter omkring 10 år hade merparten av gårdarna återtagits (Österberg 1971). En liknande trend kan ses på Öland. Redan 1570, några år efter att striderna upphörde första gången minskade antalet ödeavkortningar med två

tredjedelar, och efter tio år var de flesta fullt skattelagda igen. Även de mest utsatta områdena på södra Öland visar på en återhämtning, men här kvarstår 61 hemman som öde 1570.²⁰¹ Därefter återsätts ödegårdarna gradvis åren 1580–1610, ibland kommenterade under uppbyggnad ”på frihet”.

Nedgången efter Kalmarkriget varade längre, vilket delvis beror på att man ännu befann sig i en återhämtning. Antalet ödehemman var då 703, vilket nästan motsvarar hälften av gårdarna på Öland. Av dessa var 40 ödeskrivna redan före krigsutbrottet. Återhämtningen tog lite längre tid denna gång. För Norra motet noteras 85 hemman och 55 utjordar som öde omkring 1620 (JB 1620:6 s 148). För hela ön år 1624 noteras 109 hemman och 41 utjordar var ödeskrivna, vilket är omkring 8 procent av de kamerala enheterna (JB 1624:5). Senare under 1620-talet ökar antalet ödehemman något, bland annat på grund av soldatutskrivningar. År 1626 anges 244 hemman och 118 utjordar som öde, däremot är ingen av dessa kommenterad som *bränd* (JB 1626: 2 s 78).²⁰²

Återhämtningen tycks alltså ha gått snabbt, även om några hemman och utjordar samt en del åker fortfarande var öde. Skattebefrielsen kan förklara en del av återhämtningen. I en avskrift av ett kungligt brev i jordeboken från 1566 talas om tre frihetsår för ödehemman (SmH 1566:20A s 78ff; jfr Winberg 1995, s 92 och där anf. litt.). En annan förklaring till den snabba återhämtningen är att kronan lät ödelagda skattehemman tas upp som kronohemman. I domböckerna vittnar Ölandsbönder under Kalmarkriget om oförmåga att betala skatt. Skattevrak bjöds ut av fogdarna till ”restantier”, det vill säga vem som helst erbjöds att köpa gården, inte endast någon i släkten (Winberg 1995 s 93). Men det hände också att samma skattebonde återtog gården som kronolandbo, alltså man avstod från äganderätten.

Exempel på ödegårdar

Den första generationen av storskaliga (geometriska) kartor över Öland upprättades 1639–1642 och täcker 150 bebyggelseenheter på Södra motet. Kartorna visar att de tidigare krigen hade resulterat i en större förstörelse och att nya ägoförhållanden hade uppstått. Detta kan illustreras med en kommentar på kartan över Ullevi, där det berättas att en utjord allt sedan jutfejden (sannolikt Kalmarkriget) ska ha lytt till ett hemman i Gårdby men nu finns till

201 ”Ödegårdar som ingen besitter av anno 1570 ... brända gårdar i södra motet och har haft fritt deras årliga utskylder anno 1569 och 1570” (SmH 1570:17 s 70f).

202 Under 1620-talet tillkommer i jordeböckerna *änka* som beteckning istället för mansnamn till gårdarna.

ett hemman i Ullevi och att denna utjord ”har alltid varit klandrad” (G1:146–147). Hänvisningar till Kalmarkriget finns också på andra kartor.²⁰³

Beskrivningarna i kartorna visar vad som ligger bakom ödeavkortningarna i jordeböckerna. Ödeläggelsen berör både jordbruksmarken och bebyggelsen. Det vanliga är att jorden brukas i någon del, trots att gården är obebodd. Ett exempel är Vickelby där ena gården noteras ”öde både med hus och åker” (G1:180). Ett annat exempel är Hagby i Norra Möckleby socken där två hemman noteras ”öde med hus och åkern har likväl brukats än”. Kartan visar inga hussymboler för dessa hemman. Ett annat hemman i Hagby noteras *obygd*. Tre utjordar sägs lyda till hemman i andra byar, men inte heller de utmärks på kartan (G1:168). I en annan by, Frösslunda, sägs ett hemman vara ”öde, dock brukas åkern” (G1:132). Andra kommentarer handlar om ödeåker som brukas till äng och bete. Exempelvis: ”Ödeåker som i många år har legat igen och brukas till mulebete” (G1:196); ”Norregården ligger slätt öde, både hus och åker, men ängen bärgas till kronans behov” (G1:6–7).

Flera fall av ödeläggelse där jorden brukas av granngårdarna framträder. I Västerstad sägs för tredje hemmanet längst i söder: ”inget hus på utan alldeles ruinerad, och åkern brukar bonden som bor i mellangården” (G1:63). På kartan redovisar lantmätaren ingen hussymbol för den tredje tomten, vars andel (byamål) alltså brukas av granngården (figur 5.10). I jordeböckerna före 1560 noteras två skattehemman och ett frälsehemman, men från 1567 sägs ena skattehemmanet vara bränt (DMS 4:3 s 278). Rimligen är det detta hemman som avses.

Ett annat liknande fall är Tävelsrums, där den tredje gården kommenteras öde utan hus, med en kommentar om att byn ”är lagt till två hemman och därigenom har [tredje hemmanet] blivit öde” (G1:189). Till skillnad från Västerstad finns här en byamålsutjord, noterad med nummer 1 som på kartan visas med en obebyggd tomt i öster (figur 5.10). Denna specificeras inte i kartan men finns i äldre jordeböcker som en utjord under 1500-talet. Dessa två obebyggda tomter representerar därför sannolikt två generationer av ödeläggelse. Den ena (nummer 3) ett ödehemman från 1560-talet, och den andra (nummer 1) en gård som ödelades före 1500-talets mitt, och därefter blev en utjord.

Dessa två fall visar på ett mönster som sannolikt gäller för flera ödegårdar i solskiftesområdet: att ödegårdar tas över av andra gårdar och blir kvar som egna obebyggda fastigheter eller utjordar. Genom att jorden brukas av andra gårdar uppkommer ny hävd över jorden. För släktingar eller grannar har detta

203 För Hagebynäs utanför Kalmar sägs: ”Hageby har före den förre danskfejden anno 1611 varit en bondby av fem hemman, som säges, men då blev avhyst och ägorna förmedels kungligt brev under staden Kalmar givits, hvilka sedan är lagda till äng ...” (G4:75–76)

varit ett sätt att utöka jordinnehavet. När det gäller utjordarna har dessa hävdats länge, antagligen sedan senmedeltiden. Hemmanen som ödelades under 1560-talet eller senare har kronan mer aktivt försökt återsätta, dels genom att skattebefria gårdar som byggs upp på nytt, dels genom att göra inskränkningar i äganderätten och låta öde skattehemman blir kronohemman.

Figur 5.10. Västerstad i Smedby socken och Tävelsrum i Torslunda socken, Öland, cirka 1640. Vänster: I Västerstad är den obebyggda tomten en ödegård från nordiska sjuårskriget. Höger: I Tävelsrum är den obebyggda tomten nummer 3 ett ödehemman som antagligen ödelades under Kalmarkriget. Den obebyggda tomten nummer 1 finns i jordeböckerna som utjord vid mitten av 1500-talet, och tillhör enligt kartan hemmanet nummer 1. Källa: G1:63, 189.

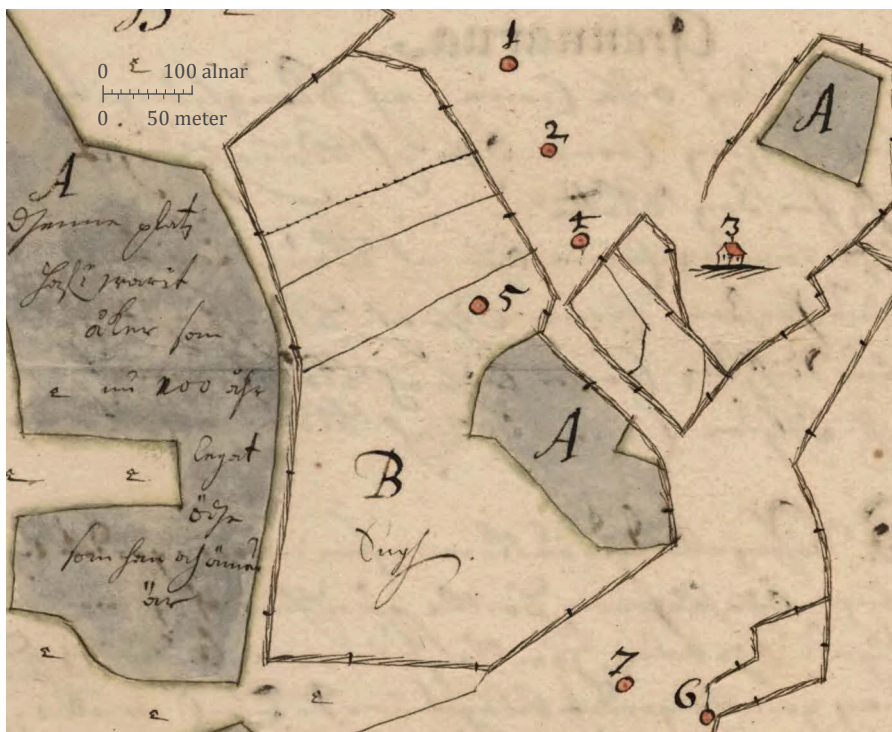
Efter kriget under 1610-talet och de fortsatta problemen under 1640-talet så återkom kriget 1676, återigen med stor ödeläggelse som följd. Ett exempel på hur nedgången succesivt kunde fördjupas kan ses i Getterum på Norra motet i Böda socken. I den första tillgängliga jordeboken från 1540-talet anges sju hemman och ett *ödegods*, alla skattelagda.²⁰⁴ Getterum klarade sig undan kriget under 1560-talet. I början av 1600-talet fanns fortfarande sju hemman där ödegodset noteras ”bygger på frihet” (JB 1602:2 s 9, 55ff). Vid Kalmarkriget anges ett hemman som behållet och sex hemman som öde. Dessa kommenteras på olika vis: ”öde allt”, ”öde”, ”öde och bärgas för gräsgäld”, ”husfattig och bärgas för gräsgäld” (JB 1614: 7A fol 9–10; jfr 1613: 10A). Det tidigare ödegodset har antingen blivit bortglömt eller lagts samma med något annat hemman. Nedgången under 1610-talet drabbade således byn stort. Ännu 1635 och 1666 noteras bara ett hemman i Getterum (JB 1635:3 s 8ff; 1666:2 s 188). Under 1660-talet blev ödehemmanen betraktade som *skattevrak* och kronans

²⁰⁴ öde godset i Getterum 1542, senare öde och obygd (SmH 1542:12 fol 12; 1565:8 fol 351; jfr DMS 4:3 s 44).

egendom. Flera kommenteras nu vara ”skogånget” (JB 1666:2 s 188). Efter skånska kriget blev situationen än värre. Detta kan utläsas i den geometriska kartan från 1683. Kartan visar ett hemman och sex ödehemman utan hussymbol och beskriver jorden som ”öde och utan gärdesgård, ”skogånget”, ”ödeåkrar” och ”ödeängen” (G2:4a). Lantmätaren kunde inte själv återfinna de gamla gårdarna tomter och tegar utan hänvisar till jordeboken: ”ödebohlen, vilka skola vara 6 stycken efter jordeboken”. Åkern kommenteras särskilt: ”Denna plats har varit åker som nu 100 år legat öde, som han och ännu är”. Vad lantmätaren uppskattade till ödeläggelse 100 år visar sig avse ödeläggelse under åtminstone 70 år, samt en gård som varit öde tidigare.

Avslutningsvis: Utvecklingen efter 1660-talets går mot att kronan på Öland allt kraftfullare kräver rätten till ödegårdarna. Gårdar som då var avkortade betraktades som skattevrak och kronan egendom. Arvingar gavs förköpsrätt till hemmanen, men annars gavs fri rätt för andra att bruka gården som kronohemman. Från denna tid bebyggs därför många ödehemman, och få blir kvar som bebyggda enheter. I Karl XI:s förslag till lantrevision ingick också att alla utjordar skulle läggas in till de hemman i den by där de låg, något som aldrig blev verklighet.²⁰⁵

205 Detta framgår av de geometriska kartorna från 1682–1683 (G2, G3), som innehåller förslag på hur jorden i byarna, inte minst utjordarna, skulle kunna tegskiftas på nytt.

Figur 5.11. Getterum i Böda socken, Öland, 1683. Detalj över bebyggelsestomterna. Åkern kommenteras ha varit "öde 100 år". Av sju hemman är endast ett kvar. Resterande hemman är utmärkta med särskilda ödessymboler, en röd rund cirkel. Källa: G2:4b.

Ett annat exempel på långtgående konsekvenser för bebyggelse och jordbruk efter krig är Solberga i Köpings socken, också på norra Öland. Solberga redovisas som sex hemman omkring 1540 varav ett är öde. Efter Kalmarkriget 1611 ödeskrevs ytterligare fyra hemman.²⁰⁶ Mellan 1620 och 1660 sker en återhämtning, men efter kriget 1670 återstår endast ett hemman. De andra är ödeskrivna (JB 1677:3 s 87). Kartan från 1683 visar sex geometriskt utlagda tomter, kallade *byggningstomterna*, som sannolikt är platsen för en medeltida radby (figur 5.12). Dessa är gråfärgade vilket här betyder att de brukas som åker. Det enda kvarvarande hemmanet finns längre i söder utanför dessa tomter (nummer 2). Lantmätaren noterar att hemman nummer 6 har "legat öde allt sedan 1611", vilket refererar till Kalmarkriget (G2:98a). Byn, som tidigare varit skattejord, är nu upptaget som fem kronohemman och ett prästbol, till prästgården i Köping. Två noteras som

²⁰⁶ Ödehemman i Solberg är kommenterade som "gräsgäld", "bränd och plant öde", "bränd och öde", "bränd plant öde" och "bränd och öde" (1613:10A s 73ff). Jfr DMS 4:3 s 132 med fem skattehemman år 1539.

skattevrak, en tredje innehas av en änka som innehar ett annat hemman i Staffanstorp. Hemman nummer 1 sägs vara upptagen på frihet.

Under 1600-talet sker alltså en återuppodling och flera av hemmanen återbyggs. De solskiftade tomterna återsätts dock inte. På kartan 1733 visas sex hemman som alla står utanför den gamla bytomten, en situation som också kan ses på kartan 1816 (figur 5.12). Varför de medeltida bytomterna utgick kan ha flera orsaker, men på kartan 1683 tillhör flera tomter hemman i andra byar. En bidragande faktor kan därför vara att tomterna hade kvar sin juridiska funktion som ägomarkörer.

Figur 5.12. Solberga i Köpings socken, Öland, 1683, 1733 och 1816. Källa: G2:98a; LSA G53–21:1, G53–21:3.

5.5 Sammanfattning: Ödeläggelsens nya hantering under 1500- och 1600-talen

Detta kapitel har handlar om två frågor: Vilka likheter och skillnader finns mellan utjordar och ödegårdar? Varför tillkom inga utjordar trots en stor ödeläggelse under 1500- och 1600-talen?

Jag ska börja med att sammanfatta vad jag kommit fram till när det gäller den första frågan. Under senare delen av 1500-talet och under första hälften av 1600-talet fanns en utbredd ödeläggelse i jordbrukssamhället. Perioden innan kännetecknas av bebyggelsestillväxt. Med det nordiska sjuårskriget under 1560-talet avstannade expansionen. Även senare krig, soldatutskrivningar, fattigdom och missväxt orsakade ödeläggelse. Karteringen av gårdar och byar under 1640-talet fångar delvis denna ödeläggelse: dels genom uppgifter om ödejord, dels genom kommentarer om ödehemman. Dessa ödeenheter är inte kronologiskt kopplade till utjordarna men de uppvisar flera likheter med utjordarna. Fem aspekter kan pekas ut.

En likhet gäller bebyggelsestypen. Ödeläggelse drabbade hela bebyggelseenheter (ensamgårdar och avgårdatorp) men också byarna.

Ödeläggelsen var också geografisk spridd, och fanns i marginella odlingsområden och i centrala odlingsbygder. En annan likhet gäller återbrukandet: ödegårdar precis som utjordar kunde tas över av andra gårdar, ofta granngårdarna. Därför blev bara en mindre del av jorden ödelagd. En tredje likhet gäller markanvändningen. Här finns en skillnad mellan ödeenheter som är hela bebyggelseenheter och ödegårdar i byar. Bebyggelseenheterna, som ligger på avstånd från andra gårdar, blev ängs- och betesmark, en extensiv resurs under andra gårdar. Inom byarna finns inte detta mönster, utan här finns en brukandekontinuitet. En del av åkern inom byarna blev däremot obrukad i övergångsfasen mellan ödeläggelse och återbrukande. Den fjärde likheten är relaterad till återbrukandet och gäller uppdelningar. Ödegårdar har kunnat delas upp mellan andra gårdar. Det gäller särskilt i byarna, där flera bönder eller jordägare kunde göra anspråk på jorden. Den femte likheten gäller omstruktureringar inom byar. En ödegård, som tidigare legat i ett tegskifte med andra gårdar, kunde bli utbruten och förlagd till ett jordstykke, ofta i ena kanten av byns inägomark. De kvarvarande gårdarna har på så vis tagit den ur brukningssynpunkt bästa jorden, medan ödegården hänvisats till en mer avlägsen del av inägomarken. Dessa nya ägoindelningar, som var följda av ödeläggelse, kunde också bli uppdelade. I andra fall har ödegårdarna legat kvar på samma ställe.

Dessa fem egenskaper karakteriserar ödegårdar och utjordar. Kapitlets genomgång av ödeläggelsen på 1500- och 1600-talen visar med andra ord att utjordsföreteelsen, och dess olika uttryck, kan förklaras av ödeläggelse.

Det finns emellertid två tydliga skillnader mellan ödegårdarna och utjordarna på 1500- och 1600-talen. För det första: utjordar är inte relaterade till ödejorden. Det finns visserligen utjordar som är obrukade, men det gäller även hemmanen. För det andra: ödeläggelsen under 1500-talet och senare hanterades av kronan genom så kallade avkortning, som innebar att man gav skattebefrielse under återhämtningsperioden. Ödeläggelserapporteringen gjordes vid sidan om de kamerala enheterna, i marginalerna till jordeböckerna och i särskilda avkortningslängder. Hemman och utjordar ödeavkortades, men några nya utjordar tillkom inte till följd av ödeläggelsen.

Detta betyder att utjordarna, som särskild kameral grupp, hade etablerats innan ödeläggelsen på 1500- och 1600-talen. Det bekräftar resultatet från kapitel 4, om att det inte skedde någon nybildning av utjordar efter 1500-talets mitt.

Svaret på den andra frågan – varför ödehemmanen inte blev utjordar – har att göra med utökad kontroll av jord och gårdar och en ny hantering av ödehemmanen under Vasatiden. Med jordeboksregistreringen, som i princip var avslutad år 1560, hade man skapat ett låst system. Jordeböckerna var ett

viktigt verktyg i återbyggnaden under och efter kriget. *Öde* användes som marginalanteckning för att hålla ordning på skatteuträkningen, men själva fastighetsregistret blev intakt. Ödegårdarna behöll sin status som hemman och blev inte upptagna som utjordar.

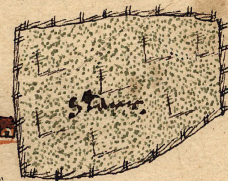
Ödeläggelsen var bland annat stor i Finland och i Ångermanland, men här tillkom inga utjordar. Inte heller inom utjordarnas kärnområde, slättbygderna i östra Mellansverige, blev ödegårdarna upptagna som utjordar. Allra tydligast framträder separationen mellan utjordar och ödegårdar på Öland, där flest utjordar fanns under 1500- och 1600-talen. Trots en stor ödeläggelse, som drabbade stora delar av ön i omgångar, så tillkom inga nya utjordar.

Detta kapitel har visat på en viktig aspekt av retrogressiv metod: när vi antar att utjordar beror på ödeläggelse förutsätter det en granskning av den ödeläggelse som är samtida med de källmaterial som används. Först därefter kan resonemang föras om utjordarnas medeltida bakgrund. Med detta har vi kunnat slå fast två saker. För det första, utjordar som företeelse uppstår i samband med ödeläggelse. För det andra, utjordarna på 1500- och 1600-talen är inte samtida med den ödeläggelse som skedde då, utan hör till en äldre period.

Notarium Explicatio

A	Danßgale - - - 5 Boman.
1.	Skattogaman - - - 4 1/4 Örsland.
B	Waffels der ene Öfner - 1/4 tne
C	der endne Öfner - - - 4 ton
D	J. Hustrunde - - - - 1/2 tne.
E	en Obmändt Öfner - - - 2 tne
F	Löd af Gjängin - - - 38 Lof
G	af en ungafsege die - - - 2 Lof.
H	af en annan stogge - - - 6 Lof.
2.	Skattogaman - - - - 4 1/4 Örsland
	Löde i äden ons ung.
I	J. Hustrunde - - - - 1 1/4 tne
K	af en ungafsege Löd die - - 2 Lof.
3.	Skattogaman - - - - 7 1/2 Örsland.
	Waffels der ene Öfner - - 7 1/2 tne
	der endne Öfner - - - 7 ton
L	J. Hustrunde - - - - 1/2 tne
	Löd die - - - - 64 Lof.
4.	Skattogaman Hgambelöjn - 8 Örsland.
M	Waffels der ene Öfner - - 9 1/2 tne
N	der endne Öfner - - - 5 1/2 tne.
O	Löd Högstogge - - - - 1 1/2 tne
P	Löd die - - - - 97 Lof.
5.	Nylöjn Skattogaman - - - 8 Örsland
6.	Waffels der ene Öfner - - - 8 ton
R	ye förtlan - - - - 3/4 ton
S	der endne Öfner - - - 8 ton.
T	fi äden endne förtlan - - - 1 1/4 tne
X	Löd die - - - - 44 Lof.
7.	Lompe Rouman Jola Gjindie, Eggend och löde
	Äden ons ung.
	Skog milobone ons fjörskatte die Rodtorktne.

Den Ende Argow

6 Den stora omvändningen: ödegårdar blir utjordar

Vi har kunnat konstatera att det finns en stor mängd utjordar under 1500- och 1600-talen. De redovisas i jordeböcker och i kartor. Denna registrering saknar motsvarighet under senmedeltiden. Uppgifter om gårdar och jord under senmedeltiden saknas förvisso inte, men utjordarna saknas. Samtidigt har vi kunnat slå fast att utjordarna ofta ligger centralt i byarna, och således inte är nyodlad jord, utan en del av byarnas kärnområde. Med andra ord, utjordar som fenomen uppstod inte under 1500-talet, endast benämningen av dem som *utjord* är ny.

I detta kapitel ska jag spåra bakgrunden till utjordarna redogöra för ordet *utjord*, som är en medeltida jordterm som förekommer i landskapslagarna. Jag kommer redovisa de medeltida beläggen och jag kommer visa hur ordet på 1530- och 1540-talen börjar användas på kammaren, som ett kameralt begrepp för obebyggda enheter, särskilt ödegårdar. Jag benämner detta som en begreppsformering; en process där flera olika medeltida jordtermer i samband med upprättandet av nya jordeböcker omkring 1540 läggs samman under det gemensamma kamerala begreppet *utjord*. Ett av resultaten som jag kommer återkomma till är att ordet *utjord*, tidigare under medeltiden, inte varit förknippat med ödeläggelse. Jag vill alltså reda ut vad en utjord är, och för att göra detta behöver jag ta mig an de äldsta beläggen. Frågan jag ställer mig är: Hur blev *utjord* en benämning på ödegårdar?

Upplägget är kronologiskt. Jag börjar med att undersöka ordet *utjord*, vilket för mig tillbaka till landskapslagarna och breven från 1200- och 1300-talen. Därefter kommer jag in ödeuppgifterna från 1400-talet, som är bakgrunden till den stora jordeboksregistreringen som sker under Vasatiden. I den tredje delen, som är den huvudsakliga delen, identifieras hur *utjord* tas upp som ett ödegårdsbegrepp.

Metoden är som i tidigare kapitel den retrogressiva: det är 1500- och 1600-talens utjordar som står i fokus, och när vi vänder blicken mot senmedeltiden så är det övergången mellan senmedeltid och äldre Vasatid som hamnar i fokus.

6.1 Ordet *omäga* under medeltiden

Vad är bakgrunden till ordet *utjord*? Finns det någon saklig koppling mellan så som ordet används under medeltiden och 1500-talets kamerala begrepp som mest är förknippat med ödegårdar?

Jag har avhandlingens inledning nämnt att ordet finns i landskapslagarna och således kan beläggas från 1200-talet. I detta avsnitt kommer jag argumentera för att sammanhanget på 1200-talet är ett annat: att *utjord* eller liknande ord då inte har med ödegårdar att göra, utan att denna betydelse är en senare sak som etableras först under den äldre Vasatiden. Arbetet på kammaren under 1500-talet kommer jag in på längre fram.

Vad talar för att utjordarna, som vi känner till från 1500-talet, inte fanns under 1200-talet eller början av 1300? För att besvara frågan behöver delar i landskapslagarna, landslagen och de medeltida breven lyftas fram. Dessa källmaterial har jag hitintills inte varit inne på. Jag kommer inte beröra källorna i sig eller 1200-talets jordbrukssamhälle, utan framställningen koncentreras till ordet *utjord*, eller närmare bestämt ord som under 1200- och 1300-talen påminner om *utjord*.

Jag ska börja med att redovisa en läsning av landskapslagarna och landslagen, och därefter ta mig an beläggen i breven. Då tar jag också upp några byexempel som visar att de äldre medeltida orden inte ska sammanblandas med det som senare blev utjordar.

Landskapslagarna för Sverige ingår i ett större nordiskt sammanhang som nedteknades och tog intryck av varandra under 1200-talet och början av 1300-talet. Det äldsta belägget för ordet *utjord* finns i danska Skånelagen från 1200-talets första hälft. I samband med arv sägs att: ”Skifta barn efter sin fader hustomter eller utjord [*ut iorb*]”.²⁰⁷ Detta motsvaras i norska lagar av ordet *omäga*, dels i *Den ældre Gulathings-Lov* dels i *Den nyere Landslov*, i samband med lagar om arv.²⁰⁸ Det motsvarande ordet i svenska lagar är *omjord* och *omäga*. De äldsta skrivningarna finner vi i Östgötalagen och Upplandslagen. Jag citerar här ifrån Holmbäck och Wessén nusvenska utgåvor av lagarna, med de fornsvenska termerna efter Schlyters utgåva inom hakparentes.

207 SKL 55; Holmbäck & Wessén 1943 s 13; Schlyters översättning är: ”Skiftæ børn æftir fathur sin husa tofter allær ut iorb” (1859 s 41f).

208 Se Keyser & Munch (1846 s 55; 1848 s 73ff, 86ff). Jfr Bjarne Larsson 2010 s 84.

Det till Skånelagen motsvarande stycket i Östgötalagen (från cirka 1300) finns i ärvdabalken. Sammanhanget är vad som gäller när en far ger sina söner urgäv, det vill säga vad söner hade rätt till om de lämnade hemmet: ”Fadern skall taga sin lott i själva byn och sönerna i utjorden [*umeghnum*]; endast då i själva byn [*bolby*], om utjorden [*um eghn*] ej räcker till”.²⁰⁹ Att notera här är att Holmbäck och Wessén använder ordet *utjord* genomgående trots att det fornsvenska ordet är *omäga*.

I Upplandslagen, från 1296, finns ett annat stycke i ärvdabalken med motsvarande innebörd, som säger att systrar tar sitt arv i omägan: ”Och syster tage sin lott i utjordar [*um egnum, vmæghom*], efter som de stå i värde uti odalby ... Finnas flera odalbyar än bröder, tage syster sin lott i odalby” (UL Ä. XII; Holmbäck & Wessén 1933 s 71). Ordet *omäga* finns också i ett annat stycke i Upplandslagens ärvdabalk, om halvsyskon som sägs ärva en fjärdedel mot helsyskon och detta i omägan: ”... helsyskon ärva tre lotter och halvsyskon fjärdedelen, vare sig det är syster eller broder. Vare sig de äro flera eller färre i kullen, få de icke mera än en fjärdedel, och detta i utjordar [*um egnum, vmäghom*], efter som de stå i värde uti odalby, lika mot lika”.²¹⁰

Motsvarande stycken i ärvdabalken finns i andra av Svealandskapens lagar. I Södermannalagen står: ”brodern skall taga sin del i odalbyn [*bolbynum*] och systemen i utjordar [*omæghnum*], och systemens lott i utjordar [*omæghnum*] ska vara lika god som broderns lott i odalbyn. Finns flera odalbyar än en, då taga systemen sin lott i odalbyn lika väl som broder” (SdmL Ä. I; Holmbäck & Wessén 1940 s 73). I Västmannalagen är sammanhanget när föräldrarna ärver efter sina barn: ”Finns ej barn av samma kull, give de ut tredjedelen av jordegendomen ... Och de skole lämna ut i utjordar [*om eghnom*]; därav tager man både städja och avrad. Finns ej utjordar [*om eghner*], då skole de lämna ut i odaljord [*bolbynom*]” (VmL Ä. XII; Holmbäck & Wessén 1936 s 51).

Vad vi således får reda på är att man kunde äga jord i själva byn (bolby/odalby) och därutöver äga jord i det man kallar *omäga*, av Holmbäck och Wessén översatt som *utjord*.

Denna jord har man sedan haft anledning att ta av när syskon eller släktingar ska lösas ut vid arv. Lagen föreskriver att man skulle ta av omägan innan man delade upp jorden i bebyggelseenheten där man bodde. Av formuleringarna framgår också att det inte var säkert att man hade någon omäga, men det kan inte heller varit särskilt ovanligt, då principen att ta från omäga istället för byn vid arvsdelningar återkommer i flera av lagarna.

209 ÖgL Ä. IX; Holmbäck & Wessén 1933 s 128.

210 UL Ä. XIII; Holmbäck & Wessén 1933 s 71. Jfr Schlyter 1834 s 118f som i noterna tar upp stavningarna *umäghum*, *umeghnum* och *umeghn*.

Samma term *omäga* finns i Upplandslagens och Västmannalagens tingsmålsbalk, men inte i andra lagar. Här är sammanhanget att den bötfälld kunde betala sin bot med jord i fall andra betalningsmedel saknas. Då skulle man i första hand ta jord från omägan och i andra hand från bolbyn. Avsnittet i Upplandslagen lyder i sin helhet:

Nu är någon lagligen sakfälld för sitt brott, och länsman vill lagsöka honom med ting. Då skall han kalla ting till hans by och utse utmätningmän till hans gård; det skall vara tolv män. Varken länsman eller domare skola gå in i gården, och de skola icke råda över någon utmätning; om någon av dem går in i gården, böte han tre marker. De skola utmäta lösöre och levande boskap. Räcker det ej till, då skall man utmäta säd och hö. Räcker det ej till, då skall man utmäta hans hus. Räcker det ej till, då skall man utmäta hans utjordar [*mæte um eghnir/omæghur*]. Räcker ej det till, då biter utmätningen i bondens gård [*bol bonde*] (UL T. VIII; Holmbäck & Wessén 1933 s 201; jfr DL T. V med en liknande formulering om utmätning av jord, men utan att tala om omäga/omjord)

Lagtexten talar alltså om hur och i vilken ordning en bot skulle betalas: i första hand med lösöre och boskap, i andra hand med hus och hö, i tredje hand med hus, i fjärde hand med omägan och i femte hand med jord i den egna gården eller byn. Att betala med jord är alltså det sista alternativet som blir aktuellt när andra tillgångar saknas. Prioriteringen därefter är att man först tar från sin omäga och sist från jorden i den egna gården. Det är alltså samma begrepp som i ärvdabalken; omägor som ett slags tilläggsjord som man lättare kan avhända sig och använda vid olika slags betalningar.

I Västmannalagen tingsmålsbalk finns en liknande formulering: ”Räcker det ej till skall man utmäta hans utjordar, varje örtugland för två marker. Finnes ej utjordar, då biter utmätningen i bondens gård”. Ett tillägg i Västmannalagen, som är yngre än Upplandslagen, är att omägora kunnat värderas i jordetal (markland), vilket inte anges tidigare.²¹¹

Avsnitten om omäga i samband arv och böter har vid mitten av 1300-talet tagits upp i Magnus Erikssons landslag.²¹² Stycket om arv avser här hel- och halvsyskon: ”Vare sig det är syster eller broder, och vare sig de äro flera eller färre i kullen, få de icke mera än en fjärdedel, och detta i omägor [*vmæghum*]

211 VmL T. XVII; Holmbäck & Wessén 1936 s 172; I VmL framgår dessutom att det funnits en ungefärlig värdering på åkerarealen då ett örtugland (1/24 markland) värderas till två marker, en uppgift som saknas i UL (se Holmbäck & Wessén 1936 s 179 not 53f). Jfr SdmL J. XIII: ”en mark för åker till en tunnas utsäde och en öre för äng som ger ett lass hö”.

212 MEL är nedtecknad 1347 (före digerdöden) men tog i bruk under 1350-talet och fick större genomslag under unionstiden efter 1389 (Bjarne Larsson 1994 s 44; Myrdal 2003 s 111).

efter som det står i värde i bolbyn, och lika mot lika”. (MEL Ä. VIII; Holmbäck & Wessén 1962 s 60, 68). Avsnittet om böter är liknande den i Upplandslagen, med skillnaden att det här står *omjord* [*vm iorb*] istället för *omäga*. Ett tillägg, som saknas i landskapslagarna, är också att utmätt jord kan återlösas inom tre år, annars ska den som fått den behålla den (MEL T. XX; Holmbäck & Wessén 1962 s 165).

Denna genomgång av orden *omäga* och *omjord* kan tyckas perifer från frågan om ödegårdarna och utjordarna. Inget talar för att omägor har med ödegårdar att göra, och inget talar för att omägorna finns inne i byarna som utjordarna gör, utan omägor beskrivs som jord i motsats till jord i den by och den gård man bor i.

Språkligt råder det emellertid inget tvivel om att det är härifrån, från lagarna och från orden *omäga* eller *omjord*, som den kamerala termen *utjord* språkligt tillhör. Det äldsta belägget för ordet *utjord*, förutom det möjliga äldre belägget i Skånelagen, finns i Kristofers landslag 1442. Detta följer på en omskrivning från tidigare lagar. Båda avsnitten om arv och böter finns med, men istället för *omäga* eller *omjord* talas nu i tingsbålsbalken om utjord likt den stavning (*wth iord*) som vi finner vanligt under 1500- och 1600-talet: ”... räcker ej det till, då ska hans utjord [*wth iordh*] mätas, finns ej hon till, då ska mätas i bolbyn”.²¹³ Samma begrepp som i landskapslagarna skrivs *omäga* (t.ex. *umeghnum*) och i Magnus Erikssons landslag skrivs *omjord* (t.ex. *vmiord*) återfinns alltså här för första gången som *utjord* (*wth iordh*).

Detta är ett viktigt konstaterande: ordet *utjord* är bildat utifrån det fornsvenska uttrycket *omäga*. I ärvdabalken i Kristofers landslag används fortfarande *omäga* [*omæghom*] (KrL Ä. IX; Schlyter 1869 s 85). Med tillägg 1608 under Karl IX:s tid så var Kristofers landslag gällande fram till 1734. Sannolikt är det denna lagterm som kommer till ny användning i samband med jordeboksregistrering under 1500-talet.

Omägor i breven

Utanför lagarna omskrivs *utjord* i breven (diplom) med första belägg 1296. Breven är sökbara i sin helhet fram till 1378 i Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek (SDHK). Fram till och med detta år har sex belägg kunnat konstateras, därtill ett belägg från 1411.²¹⁴ Inga belägg gäller ordet *utjord*, fyra

213 Egen tolkning från Schlyters fsv. övers. ”... rekkia ey the til, tha scal wth iordh hans mætas; vindz ey hon til, tha scal mætas j bolbynom ...” (KrL T. XXVII; Schlyter 1869 s 256).

214 Jag vill tacka Peter Ståhl, redaktör vid Svenskt Diplomatarium, för att ha uppmärksammat mig om de latinska uttrycken och brev där dessa förekommer.

gäller *omjord* och två *omäga* vilka sammanfattas nedan, med brevets årtal angivet först.²¹⁵

1296: I kaniken Karl Erlandssons testamente ges fattighuset i Uppsala jord om ett markland av *mindre jordar (minutis terris)* eller *omjord (vmiord)* i Hagunda och Lagunda och på andra platser, om inte jorden där räcker till. (SDHK nr 1704). Samma jordar bekräftas 1298, som *in terris minutis, dictis vmiordh* (SDHK nr 1777).

1310: I samband med Ärkebiskopen Nils i Uppsala redogörelse av Ragnvald Ingessons jordinnehav sägs att han ägde han och disponerade *mindre jordar (teirre minute)* eller *omjordar (vmiordhir)* ibland annat Kumla (Uppland) (SDHK nr 2330; DMS 1:6 s 43, 155, 164).

1366: I ett jordskifte mellan Ödbjörn i Jämmertuna och Nisse i Valsta upplät Ödbjörn till Nisse 5 öresland och 1 aln jord i Åndesta och ett öresland och 2 alnar jord i Åkerby i Bro socken [Västmanland] med alla de *tillägor (tillæghir)* som därtill ligger, så som är hus, humlegård, skog och fiskevatten, och med alla andra *utägor* och *omägor (vtweghæ oik vmæghir)* som därtill har legat av ålder (SDHK nr 8979).

1366: (samma dag som ovan): I samband med ett jordskifte tillkommer Nisse (i Valsta) jord i Valsta om 7 öresland samt i Åkerby i Bro socken om ”2 alnar mindre än två 2 öreländ” med flera *omägor (vmæghir)* som är egna enheter med namn: Åndestaboda (*andiste boþæ*), Bardaghaboda (*bardagha boþæ*), Tisteboda (*Pistæ boþæ*) och Långven (*langæ hwen*) förutom andra *omägor (vmæghir)* som av ålder hört till gården (i Åkerby) samt *omägor (vmæghir)* som ligger till Norra Valö som är ½ markland i Björkstavik, 5 örtugland i Lindö och 1 öresland i Björunda skog (SDHK nr 8980).

1376: Angående försäljning av jord i Uppland och Sörmland till Bo Jonsson tilläggs att om det finns fler tillgångar ”i några små öar eller *omjordar (vmyordher)* eller några fisken” som ej nämns vid namn så ska de också ingå (SDHK nr 10909).

1377: Angående ett byte och köp av jord i Bråbo härad i Östergötland (Bo Jonsson Grip) talas om *omjordar (vmyordhom)* tillsammans med andra tillägor som av ålder hört till gården, utmärkta med gamla råmärken (SDHK nr 10974).

215 Fulltextsökning i SDHK (mars 2014), brev till och med år 1378. Utjord förekommer i en avskrift från 1600-talet av ett original från 1292 (SDHK nr 1543), som inte kan räknas med ett medeltida belägg då den latinska texten gått förlorad. Denna jord, som finns i Grönlund i Åsbo socken (Göstrings härad) går att finna på kartan från 1638, som visat att det handlar om små humpar skänkta till kyrkan, och dessa är inte några typiska utjordar (D7:88–89).

1411: Peter Nikkarinpojka säljer till Bengt Lydekesson jord i Hirvonpää i Pemars socken [sydvästra Finland] till vilket hör tomt, hus, jord, åker och äng, i alla omägor (*vmængiom*), inget undantaget, som tillhör godset (SDHK nr 17673).

De tre äldsta breven gäller Uppland och är författade på latin. Här sägs *omjord* avse ”mindre jordar” (t.ex. *terra minuta*). I åtminstone ett annat brev från 1369 återkommer uttrycket mindre jord. I detta sägs Håkan i Sandjö testamenterat flera ägodelar, däribland alla *små jordar (predia minuta)* som köpts i Sandsjö socken i Småland (SDHK nr 9485). Företeelsen med omägor kan alltså finnas dold under andra jorduttryck. Det äldsta brevet är samtida med Upplandslagen 1296. Brevskrivarna kan alltså ha tagit intryck från lagarna. Brevet 1411 visar att *omäga* även haft spridning i Åboområdet i Finland. Övriga brev gäller östra Mellansverige, Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland.

I lagarna talas om *omäga* i samband med arv och vid böter, men breven visar att omägor ingår i ett större sammanhang kring handel med jord. Som sägs i det sista exemplet 1369 kunde ”mindre jordar” (*predia minuta*) köpas. De latinska breven visar också att en omäga betraktades som liten jord. Av andra brev framgår dock att det handlar om jordar av olika storlek. Brevet 1366 anger omägor värderade från ett halvt markland ner till ett öresland. En ”liten jord” i sådana här sammanhang skulle alltså kunna vara en jord motsvarande en mindre gård. En annan egenskap är att omägor förekommer med egna namn (t.ex. Åndestaboda). Omägorna i brevet 1366 tillhör en gård i Åkerby i Bro socken: ”till den gården har legat av ålder”.²¹⁶ Att omägor är små ska alltså förstås i relation till gården de tillhör, det vill säga omägan är inte nödvändigtvis små enstaka fjällar eller vretar, men mindre än gården de tillhör.

Det andra brevet 1366, som gäller samma Åkerby, utmärker sig genom att *omäga* allittereras med *utäga* och räknas som en tilläga. Till gården hör flera tillägor (*tillæghir*) – hus, humlegård skog och fiskevatten – ”och med alla andra utägor [*vtweghæ*] och omägor [*vmæghir*] därtill har legat av alder”.²¹⁷ *Tilläga* är ett vanligt uttryck i diplomerna. Brevskrivarna preciserade sällan allt jordinnehav som tillhörde gårdar, utan använde en pertinentform, ”med tillägor” eller liknande. Men här får vi alltså ett exempel på att en omäga kan vara en tilläga. Det ligger således nära till hands att här betrakta omägan som en till gården tillhörande jord, motsvarande ett torp eller ett torpställe, där man skulle kunna bygga ett torp. Bo Jonssons (Grip) köpebrev från 1376 visar på detta, med uppräknning av olika egendomar efter ett standardmönster: ”hus, åker och äng, skog, fiskevatten, kvar och kvarnström, tomt och tomtstad, torp

216 ”... ok meth allæ aþra vmæghir / til þen garþin haurir lighit af alder” (SDHK nr 8980).

217 ”... ok meth allæ aþræ vtweghæ ok vmæghir / þær till haurir lighit aff alder” (SDHK nr 8979).

och torpstad, innan gårds och utan, närr och fjärran, i vårt och tort, nämnd och omnämnd”. *Omjord* nämns här i ett tillägg: finns det ”små öar, omjordar eller fisken” så ingår även de i köpet (SDHK nr 10909).

När det gäller brevet om Åkerby och Åndesta 1366 kan detta brev jämföras med uppgifter i kartorna från 1640. Vad som 1366 meddelas som ”5 öresland och 1 aln jord” i Åndesta och ”1 öresland och 2 alnar jord” i Åkerby, till en ägare, Nisse i Valsta, finns 1640 som ett hemman i Åndesta om 5,5 öresland och en utjord (bebyggd) i Åkerby om 2,5 öresland.²¹⁸ Jorddetalen mellan 1366 och 1640 avviker visserligen, men proportionerna är lika. Medan brevet 1366 talar om flera ”utägor och omägor” till Åkerby är det 1640 själva bebyggelseenheten Åkerby som är en utjord. Medan *omäga* under 1300-talet betecknat det som tillhört Åkerby så har *utjord* 300 år senare kommat att beteckna enheten Åkerby. Ett tänkbart scenario är därför att minst en gård i Åkerby var bebyggd 1366, som då hade omägor, som vi senare inte känner till vilka de är (exempelvis något torp), för att efter 1366 ödeläggas och bli utjord till grannbyn Åndesta, vilka varit ägda under samma frälse tidigare.

Omägor - tillägor?

Jag ska nu sammanfatta vad jag uppfattar lagarna och breven säger om begreppet *omäga* och dess motsvarigheter. Hur ska den ursprungliga betydelsen av orden *omäga* och *omjord* tolkas? Från lagarna kan konstateras att *omäga* avser något annat än en gård i en by, som bland annat nämns i termer av *hustomt* och *bolby*. Det är också denna tolkning som Carl Schlyter gör i sitt glossarium till lagarna (Schlyter 1869 s 474; jfr Söderwall 1884–1918 s 801, s 878f med en liknande definition). Den förefaller alltså vara en jord av lägre juridisk status. Sådana ägor har varit betydelsefulla som betalningsmedel. I lagarna beskrivs de som kompensationsjord till bland annat systrar och halvsyskon som hade mindre arvsanspråk. När en kvinna eller ett halvsyskon gifte in sig i en annan familj kunde gården bli svåradministrerad om ägandet inom gården var allt för splittrat. Samma sak vid böter. De skulle helst betalas med andra medel (pengar o.s.v.), men om jord var enda betalningsmedlet skulle man ta omäga före det att gården blev utmätt. Lagstiftarens ambition har alltså varit att förhindra ägodelningar inom gårdar och byar.

Detta förutsatt att omägor tillhör gårdar och byar. Att så kan ha varit fallet antyds av formuleringarna ”om omägan ej räcker till” och ”finnas ej omägor”. Att inte ha omäga till sin gård var undantaget. Först i fall omäga sakandes eller inte räckte till kunde jord tas från bolbyn. Det visar också att bolbyn var mera värd. Omägan var en extratillgång användbar i samband med arv och böter och

²¹⁸ ”Denne gårds namn är Brögården ... vilken ligger här [i Åkerby] i bolbyn i tegskifte” Åkerbys karta visas en hussymbol som sannolikt markerar läget för utjorden (T3:87, 91).

men sannolikt även vid andra typer av betalningar där jord användes istället för pengar.

Schlyter hänvisar i samband med omäga till *utlände* (*ut lænde*), annan term i Skånelagen som Holmbäck och Wessén översätter med ”jord utom tomten” (SkL J. 74; Holmbäck & Wessén 1979 s 39, 50).²¹⁹ Sammanhanget för utlände är jordtvister och problemet att den som säljer jord men innehar hustomten fortfarande är ansvarig för ledning och skatt. Det vill säga att gårdsbruk kunde ha gårdstomten som juridisk markör. Vad lagstiftaren således strävat mot är att gårdarna (bolby och hustomt) ska hållas odelade. Friheten var större att handla med den jord som inte hade särskilda pålagor.

I landskapslagarna talas i andra stycken om att man kunde äga jord i flera bolbyar (t.ex. UL Ä. XI). Sådana förhållanden kan avse inkludera ideella andelar man ägde inom gårdarna, men också mindre separata jordar (urfjällar). Jag tolkar det som att *omäga* inte avser denna typ av ägor. En *omäga* är inte heller liktydig med *utäga*, av Schlyter tolkat som ”utom hägnad liggande mark” (KrL B 41; Schlyter 1869 s 474). En *omäga* skulle visserligen kunna ha legat på utmarken, men som *omäga* nämns i lagar och brev är det inte utmarken man avser utan mer specifika jordegendomar. Att man kunde dela upp dem vid exempelvis arv bör betyda att omägorna varit jordar som varit utstakade eller på annat sätt hävdade på marken.

Möjligen ska *omäga* förstås som en tilläga i form av en jordegendom. Schlyter ger följande definition på ett ställe, som jag menar troligen fångar grundbetydelsen: ”[omäga] synes betyda alla jordegendomar utom den, där ägaren bor” (*Umeghn* i Schlyter 1877 s 662).

En möjlig motsvarighet för Småland är *nyttjabol* (t.ex. *nytiabol*), som förekommer i ett fåtal brev från 1300-talet och 1400-talet, av Staffan Fridell tolkad som en möjlig lagterm från en ej bevarad del av Smålandslagen (1993 s 147ff). Exempelvis ”eet nytiobool i Hook” (SDHK nr 19002). Fridell antar att det möjligen motsvarar *urfjäll*. Mer troligt handlar det om omägor, då *nyttjabol* i diplomerna avser större jordar som även haft egna namn (se bilaga 6).

Sammanfattningsvis kan konstateras att termen *utjord* är utvecklad från ett fornsvenskt *um* (om) och *jord*, omväxlande skrivet *omäga* och *omjord*. Dessa är ägotermer och inte funktionella uttryck. Sammanhanget under medeltiden är att omägor fanns till gårdar som extraresurser eller tillägor. Att avgränsa *omäga* till en viss typ av jord är inte möjligt, utan begreppet är allmänt hållet och måste förstås utifrån vad som definierade ett gårdsbruk på 1200- och 1300-talen.

219 Se Fritzner (1896 s 820; 1972 s 404) som med hänvisning till norska lagar och diplom definierar *utjord* som jord som ligger fjärran från gården motsvarande *utlenda*, *utland*, samt jord i motsats till odaljord. Jfr Schlyter 1877 s 679f.

Under 1200-talet utvecklas handeln med jord. Allt fler jordöverlåtelse såsom köp, byten, donationer och panter skriftfästs. Jordägarna var vanligen inte själva brukare på den jord som omskrivs i breven, utan jorden var upplåten åt landbor. Sammanhanget för omäga på 1200- och 1300-talen kan gå tillbaka på en godsstruktur, där det till större gårdar funnits jord som kallats *omjord* eller *omäga*, som varit av olika storlek. En omäga i denna kontext är jord som tillhörde gårdar och ingick i ett rättsligt system för jorden. En vidare tolkning är att omäga åsyftar en typ av tillägor, en brukad jord (åker, äng och skog) att skilja från tillägor som fiske, kvarnar med mera.

6.2 Ödegårdarna och återuppodlingen under senmedeltiden

Under senmedeltiden pågår en återuppodling av gårdar och jord som hade ödelagts i samband med digerdöden och senare kriser. Att det inte behövde dröja länge innan en återuppodling tog vid efter en ödeläggelse har vi i föregående kapitel kunnat se exempel på från 1500- och 1600-talen. Så skedde också under senmedeltiden. Ödeläggelsens storlek under andra hälften av 1300-talet och under början av 1400-talet var av allt att döma större och mer geografiskt spridd än vad källorna från slutet av senmedeltiden och början av 1500-talet ger besked om. Ny ödeläggelse inträffade också under 1400-talet, men i början eller senast från mitten av 1400-talet är trenden återuppodling.²²⁰

Det är nu, i samband med återuppodlingen som ödegårdarna blir registrerade. Tidigaste beläggen för att ödegårdar kallas *utjord* finns från mitten av 1400-talet. Det handlar om enstaka fall, och gäller till en början endast hela bebyggelseenheter, inte ödeläggelse inom byar. Ett sådant exempel (Risby) ska jag återkomma till längre fram. Under senmedeltiden är därför utjordsbegreppet inte förknippat med ödegårdarna. Någon särskild registrering av ödegårdar förekom inte, och bestämda termer för ödeläggelse används inte. Varje källmaterial har sin egen karaktär vilket gör att man inte kan bedöma den senmedeltida bebyggelsesituationen på samma sätt som man kan göra under 1500-talet då det finns ett enhetligt jordeboksmaterial. Något kartmaterial finns inte heller vilket manar till viss försiktigt när det kommer till tolkningar av olika jordtermer. I östra Sverige är det exempelvis vanligt att gårdarna redovisas som ett jordetal med tillhörande skatt- eller ränteuppgifter. Ett bondenamn är också vanligen knutet till gården, åtminstone i räkenskapsmaterialet, men det preciseras sällan om enheterna är bebyggda eller ej.

Vetskapen om att ödegårdar kunde återbrukas av andra gårdar, och således bli kvar som obebyggda men brukade enheter, gör att vi måste räkna med att

220 Se kapitel 1 där forskningen om den senmedeltida krisen tas upp.

ödegårdar döljs bland de till synes bebyggda gårdarna. Sådana fall blir svåra att identifiera när det inte finns något kartmaterial från denna tid. Utjordarna i byarna under 1500- och 1600-talen, som i de flesta fall kan härledas till åtminstone slutet av senmedeltiden, måste därför få en viss tyngd i tolkningen av den ödeläggelse som kan antas utifrån de senmedeltida källorna.

Inom bebyggelsehistorisk forskning har man länge utgått från det felaktiga antagandet att ödeläggande under senmedeltiden redovisas explicit, med ödeattribut eller liknande. En tolkning som hänger ihop med att den senmedeltida krisen generellt varit underskattad under 1900-talet.²²¹ Med hänsyn till omvärderingen inom forskningen de senaste decennierna skulle källmaterialen behöva granskas och tolkas på nytt, särskilt de indirekta ödebeläggen. En sådan ny granskning av senmedeltida ödebelägg finns inte utrymme för här. Det kräver en egen studie, något som jag har för avsikt att presentera i ett annat sammanhang.²²²

Här vill jag ändå lyfta fram mångfalden av belägg som finns i de senmedeltida källmaterialen, som blir allt fler i takt med att återuppodlingen intensifieras.

Uppgifter om ödeläggelsen och ödegårdarna finns framför allt i tre källtyper. För det första jordeböcker och räkenskaper. För det andra brev (diplom), bland annat de dokument som rör kronans råfster. För det tredje de senmedeltida lagarna eller stadgorna, som i några stycken tar upp ödeläggelse, men som också sätter in ödeläggelsen i det större sammanhanget med krisen. Jag ska nu diskutera några av dessa källor.

6.3 Registreringen av ödeenheter i jordeböcker och räkenskaper

Med återhämtningen följde en ägandekoncentration. Ett mindre antal större jordägare kom att lägga till sig allt mer jord samtidigt som många lågfrälse jordägare konkurrerades ut, något som sannolikt hade att göra med svårigheten att rekrytera landbor till gårdarna.²²³ Jordägarna tvingades till nya arrangemang, där avraden (jodräntan) var halverad och där ödegårdarna inte längre återtog utan brukades av andra mot en längre avgift. De stora jordägande institutionerna inom kyrkan och klostren var mindre sårbara. De kunde dra fördel av den ökade viljan att donera jord. Även stora privata

221 Krisen och ödegårdsforskningen behandlas i inledningskapitlet.

222 Detta arbete har jag påbörjat inom ramen för ett projekt finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse samt Tore Browaldhs stiftelse.

223 Lars-Olof Larsson menar för att lågadeln gick tillbaka betydligt under senmedeltiden i Varend, Småland (Larsson 1958). I Bååths undersökning framkom att av tretton medeltida godscomplexen i Norra Vedbo fanns endast två kvar vid utgången 1500 (Bååth 1983 s 100).

jordägare la till sig allt mer jord under denna tid, vilket sannolikt hänger samman med de sjunkande jordpriserna. Under 1360-talet har exempelvis Bo Jonssons (Grip) många jordförvärv väldokumenterade i diplomerna. Brev från Arvid Trolle mellan 1450 och 1480 visar hur han köper och byter till sig gårdar och ödegårdar. Genom att byta och kompromissa med kronan kunde han lägga till sig skattejord.²²⁴

Det blev allt svårare för kronan och frälse jordägare att upprätthålla kontrollen över vem som brukade vilken jord. Lösningen blev att registrera jordinnehaven och gårdarna på nytt. Mot denna bakgrund tillkom flera senmedeltida jordeböcker, till de jordägande institutionerna inom adeln och kyrkan. Dessa speglar också den mer utvecklade ägandeformen, där stora jordägarna hade sin ekonomiska bas, inte knuten till särskilda geografiskt samlade godscomplex, utan till ett stort antal mindre landbogårdar som var geografiskt spridda. Även ödelagda gårdar som inte ännu brukades och gav någon ränta noterades.

Ödeläggelsen hade alltså skapat ett behov av att kontrollera och återdefiniera jorden, så att man visste vem som ägde vad. De flesta ödegårdsbeläggen finns i jordeböckerna och räkenskaperna. Uppsala domkyrka exempelvis mer än fördubblade sitt jordinnehav under senmedeltiden (Dahlbäck 1977 s 179ff). De är också tidigt ute med att registrera sitt jordinnehav. Uppsala domkyrkans jordebok från 1376, eller ”fabricans gods och ränta” (D1, RA) som den kallas, ligger närmast i tiden för digerdöden och de två senare större pestepidemierna (jfr Myrdal 2003 s 248). Bristen på landbor efter pesterna kommer till uttryck genom att flera gårdar i centrala delar av Uppland saknar landbor. Jordeboken omfattar omkring 120 bebyggelseenheter. Ett 15-tal gårdar kommenteras vara öde eller obebodda. Desto fler kommentarer gäller återuppodling. Göran Dahlbäck, som översatt jordeboken, har tagit upp sådana latinska uttryck. Bland annat talas om att ”odla på nytt” (*de nouo culta*), att man ”redan” (*iam*) har odlat, och att man ska odla ”till dess att” (*donec*) utsäde finns (Dahlbäck 2010). Ett tiotal gårdar har också fått sin spannmålsskatt satt till en tredjedel av skörden (*tercia pars fructuum*), en princip som har satts i samband med återuppodling (Dovring 197 s 65f; Dahlbäck 2010 s 153).

Det för Norden mest omfattande och detaljerade jordeboksmaterialet från slutet av medeltiden är Vadstena klostrets jordeböcker från 1447 och 1502. Båda har tidigare kommit till användning för ödegårdsanalyser, där resultatet samstämmigt pekar på en kraftig ödeläggelse på omkring en tredjedel av gårdarna (Norborg 1958, Bååth 1983).

224 Av Arvid Trolles brev framgår att han vid förvärv av skattejord fick erlagga någon frälsejord tillbaka till kronan (HH 31 s 16f).

Vadstena kloster etableras under 1370-talet och drog fördel likt Uppsala domkyrka på välvilja att donera jord under peståren. Klostret växte snabbt fram som den största jordägaren på senmedeltiden. Donationer gäller även många ödegårdar. Norborg uppskattar att av 186 ödegårdar var 146 donerade före år 1400, medan 92 ödegårdar saknade datering. Detta betyder att minst två tredjedelar varit ödelagda före jordeboken från 1447.

Jordeböckerna år 1447 och 1502 är totalregistreringar av jordinnehavet och redovisar drygt ett tusen jordenheter (gårdar, ödegårdar och jordar). Tack vare att det finns två fullständiga jordeböcker kan enskilda gårdar och ödebelägg jämföras mot varandra inom en femtioårsperiod. Dessutom är det möjligt att rekonstruera äldre medeltida godskomplex av de många torp som tidigare legat under huvudgårdar och som i klostrets jordeböcker finns som räntegivande landbogårdar.²²⁵

Flera osäkerheter finns i tolkningen av ödebeläggen i jordeböckerna. Bland annat till vilken grad minskad avrad på gårdar är relaterat till ödeläggelse och återuppodling. Det kvarstår dessutom att sammanställa samtliga ödebelägg. Norborg visar att antalet ödegårdar sannolikt var som störst före 1447 eftersom jordeboken 1502 gav färre ödegårdar än 1447. Norborg koncentrerar sig emellertid på rena ödeuttryck som *ödegård*, *ödetorp*, *ödebol* och motsvarande. En ödeterm som inte beaktas är *torpställe* som förekommer synonymt med *ödetorp*. Inte heller vägs andra ödebelägg in, exempelvis *lagt till utgång* (bete), *ligger för fjädot*, *en tillgång* (i en ödegård).

Under andra hälften av 1400-talet blir beläggen för återuppodling vanligare vad som framgår av Vadstena klostrets jordeböcker.²²⁶ Andra ödeindicer i Vadstena klostrets jordebok 1447 gäller de nyupptagna gårdarna, som bland annat kommenteras *nyupptagen, har legat öde, under byggning, ska byggas, ska ge avrad*.

Karl Knutssons jordebok över Färentuna härad särskiljer sig från sin tid genom att inte vara en frälsejordebok utan en förteckning över krono- och skattegårdar från mitten av 1400-talet. Denna är med andra ord den tidigaste jordeboken som kan jämföras med Vasatidens jordeböcker från 1540-talet där samma krono- och skattegårdar finns registrerade. En tidigare uppfattning var att jordeboken inte antydde någon agrarkris (Dovring 1947). Dovring

225 Som konstaterat behövs en förnyad analys av ödeindicer och termer, samt ny genomgång avradssänkningens och förekomsten av kollapsade godskomplex. Alf Ericsson har upprättat en databas (VKJB) över jordeboks- och räkenskapsmaterialet för Vadstena kloster från 1447 till 1502. Med databasen kan ödebeläggen sammanställas i sin helhet. Denna genomgång kommer jag att publicera i ett annat sammanhang.

226 Jfr Myrdal 2003 s 249 som föreslår en vändpunkt omkring 1430. Argumenten är att de inledande tre pesterna fram till 1370-talet bör orsakat störst dödlighet, samtidigt bör ödeläggelsen varit kumulativ och fördjupats varefter pesten återkommit.

identifierade åtta ödegårdar och fann dessa som återsatta med nya landbor under Gustav Vasas tid. Dovring menade också att avraden under 1540-talet motsvarade den i Karl Knutssons jordebok vid mitten av 1400-talet. Oscar Bjurling gav 1977 ut jordeboken med transkription och delade inte Dovrings uppfattning utan menade att jordebokens många ödejordar och *småjordar* (mindre uppdelningar av jordar) sannolikt var relaterat till befolkningsminskningen, bristen på arbetskraft och sjunkande spannmålspriser efter digerdöden. Bjurling kom däremot inte själv att granska alla uppgifter om ödejordar och återuppodling som jordeboken ger. Bland annat förekommer uttryck som *ingen avrad, ligger öde, halv avrad, skulle ge avrad om den var sådd, ger avrad när hon är sådd, är nyupptagen*. Hela jordeboken skulle behöva granskas på nytt innan man kan säga något säkert om vilka ödeuppgifter som finns.

Jordeboken över Arvid Trolles samlade jordinnehav i södra Sverige från 1490-talet (samt en mindre del i Danmark) har också denna karaktär av totalregistrering med uppgifter om gårdar som ger ränta och som ligger öde (HH 31) Trolles jordinnehav är koncentrerat till Småland där Trolle vid medeltidens slut innehade en fjärdedel av det småländska frälset, cirka 900 jordenheter (gårdar, torp, ödejord och kvarnar). En sammanställning av ödegårdar och ödetorp har gjorts av Johan Axel Almquist (1938). Almquist tar däremot inte hänsyn till ödeindicerande termer som *jord, bol, tomt* och uttryck som åsyftar en del i en gård. Tar man hänsyn till dessa är uppskattningsvis 10–15 procent av Trolles jordinnehav vid slutet av 1400-talet obebyggt eller nyligen återbebyggt. Jordeboken visar antagligen att återuppodlingen var långt kommen under 1400-talets slut. Fler ödeenheter kan dock döljas bland andra jordtermer.

För att få ett grepp om vad jordeböckerna har att säga om ödeläggelsen behöver man alltså sammanställa och granska flera jordeböcker och en rad olika typer av belägg. Ser vi till de senmedeltida, samtida ödegårdsbeläggen, är dessa av fyra slag. För det första finns ortnamnsbeläggen, det vill säga ortnamn som är kända i äldre material men som på senmedeltiden utgår eller får nya namn som en följd av ödeläggelse. Gösta Frammes tar fasta på sådana belägg i en studie om ödegårdar i Vätte härad i Bohuslän. Exempelvis observerar Framme ödegårdar där *lilla* ingår i namnet. Tolkningen av detta är att det egentliga namnet gått förlorat och där det nya ”lillanamnet” utgår från namnet på den bebyggelseenhet som kommit att bruka ödegården (Framme 1985 s 47f). Materialet fångar dock inte ödeläggelse inom byar. Det är främst bebyggelsenamnen, namnen på byarna, som kan spåras på detta sätt.

Den andra beläggstypen som jag vill lyfta fram är kommentarer om ödeläggelse och särskilt återuppodling. Förutom direkta kommentarer om att

en gård eller en jord ligger öde finns kommentarer om ökad odling. Att kommentarerna skulle avse nyodlingar utan koppling till ödeläggelse får hållas som det mindre sannolika alternativet. Särskilt när återuppodlingen gäller äldre medeltida bebyggelseenheter.

För det tredje förekommer en rad olika jordtermer som *åker*, *äng*, *tomt* och så vidare, som åsyftar obebyggda enheter, och som i de senmedeltida räkenskaperna är föregångare till 1500-talets utjordsbegrepp.

Den fjärde beläggstypen för ödeläggelse gäller skatte- eller avradsminskning, det vill säga gårdar vars ränta eller skatt kraftigt reducerades under senmedeltiden. Lars-Arne Norborg kallar senmedeltiden ”den stora avradsänkningens epok” och menar att avradsänkning var som störst mot slutet av 1300-talet och i början av 1400-talet (Norborg 1958 s 218). Nedgången skulle i sådana fall sammanfalla med de stora pesterna och befolkningsminskningen. Någon senare forskning som motbevisar detta finns inte, så Norborgs resultat, som vilar på empirisk grund, står sig (jfr Larsson 1964 s 165; Ericsson 2012 s 133ff). Också uppgifter i breven talar för att priset och avraden på jord föll kraftigt direkt efter digerdöden. Ett uppmärksammat exempel gäller en jordförsäljning till Linköpings domkyrka 1353, där det sägs att priset på gårdar sjunkit till hälften och att den stora dödligheten gjort att många gårdar står öde utan brukare (SDHK nr 6577; Bååth 1983 s 130). I analogi med ödeläggelsen under 1500- och 1600-talen, som i jordeböckerna tar sig uttryck som en skatteminskning, döljer sig rimligen också ödeläggelse bakom den stora avradsminskningen under senmedeltiden.

Räfsterna i början av 1400-talet

Kronan upprättade under senmedeltiden inga egna jordeböcker, det sker först under Vasatid. Men räfsterna som i större skala börjar på 1400-talet kan ses en liknande företeelse, som resulterade i rannsakingar och noggranna registreringar av jorden under denna tid.²²⁷

Med Nyköpings recess 1396 påbjöds att all jord som övergått från skatt eller ränta till kronan och frälset skulle återgå (Rosén 1950; SDHK nr 14638). Med räfstetingsstadgan 1413 i Stockholm bestämdes att man skulle hålla räfsteting två gånger om året i varje biskopsdöme (Bjarne Larsson 1994 s 62; t.ex. SDHK nr 17987). Räfsterna fortsatte under Karl Knutssons regeringstid, exempelvis finns 53 diplom bevarade från räfstetingen 1453–1454 (Andræ 2002 s 246).

En stor del av det bevarande skriftliga brevmaterialet från sekelskiftet 1400 gäller därför räfsteting med beslut om jord som kronan ansågs sig ha rätt att

227 Visserligen upprättade Erik av Pommern och Karl Knutsson egna jordeböcker, men de är förteckningar över de egna förläningarna.

skattelägga. En sökning på innehållsfältet i SDHK med sökordet ”räfst*” ger 452 träffar i diplomerna, antingen som original, i avskrift eller regest, varav 92 brev dateras 1409 och gäller Uppland. Andra gäller bland annat Västergötland och Västmanland. Med räfsterna återtog jord som bedömdes ha hamnat under frälset på otillåtet vis. I första hand gällde detta kronans viktigaste inkomst, skattejorden.

Kronans principiella hållning var att alla ödegårdar där ägandet inte gick att styrka skulle ge inkomst till kronan, som skatte- eller kronojord. Oklara ägoförhållanden kan kronan ha använt till sin fördel genom att hävda skatterätten till ödejord.²²⁸ I dessa brev framträder en konflikt mellan kronans intressen och andra jordägares intressen, men också konflikter om jord mellan byinvånare. Det finns också dombrev som nämner jord som övergått till frälset genom donationer från tidigare släktingar som släktingarna enligt besluten skulle vara möjligt att återköpa (Andræ 2002 s 255).

Till de mer omfattande räfsterna hör de som Drottning Margareta genomförde i bland annat Östergötland 1396, Sörmland 1399 och Uppland 1409. Bland annat omtalas ett stort antal gårdar och jordar 1409 för Lyhundra härad och för Värmdö i östra Uppland (SDHK nr 17303; DMS 1:5 s 38–105). Carl Göran Andræ (2002) har utifrån häradssummeringar i dessa brev uppskattat att räfsterna i Uppland totalt kan ha omfattat jordegendomar om 1 800 öresland (cirka 230 markland) av världsligt och andligt frälse.²²⁹ Jämförelsevis värderades många gårdar i Uppland till ett halvt upp till ett markland. Enligt Andræ är det möjligt att endast ett par procent av räfstetingsbrevens har bevarats. En annan tolkning är att endast ett mindre antal av de planerade räfsterna genomfördes i praktiken. Här behövs en särskild undersökning som tar reda på mer om räfsterna och mängden ödegårdar och ödejord som redovisas i dessa brev.

Jag ska här lyfta fram ett räfstetingsbrev för att illustrera vad för slag uppgifter som tas upp. Brevet, som är från 1409, gäller södra delen av Aska härad i Östergötland. Kronan gör i brevet anspråk på 47 ”gårdar, torp och torpstäder, bygda och obygd”. Det sägs också att tolv män samt häradshövdingen rannsakat och utletat skattejord, kronogods och bönder som kronan har rätt till (SDHK nr 16437). Utöver dessa 47 enheter hävdar kronan i samma brev rätt till inkomsten från alla enheter på häradsallmanningen i

228 Jerker Rosén (1950) menar att med Nyköpings beslut 1396 blev den kanoniska rättens motstånd mot avsöndringar en del av kungamaktens synsätt, genom att kronan allt oftare ansågs sig ha rätt att ta tillbaka sådan jord som avsöndrats till nackdel för kronan (jfr Norborg 1958 s 178).

229 Fördelningen 1 335 öresland frälsejord (världsligt) och 529 öresland kyrko- och klosterjord (Andræ 2002 s 254ff).

Risby omtalas första gången 1405 i räfstebrevet för Aska härad, då som två enheter om ett halv attung vardera. Risby dras då in till kronan, men av diplommet framgår inte om Risby är bebyggd eller ej.²³⁰

Två kamerala enheter i Risby med samma attungstal som 1405 återfinns 150 år senare i de två första jordeböckerna (årliga räntan) för Aska härad 1543 och 1544 (ÖH 1543:2 fol 51; 1544:8 fol 62, 65). En skillnad är att Risby nu inte redovisas som en egen bebyggelseenhet, utan finns som utjordar till andra hemman. Ett skattehemman i Rocklunda noteras 1543 för ”i Risby ½ ottingh” (attung), och en skattegård i Mörby i samma socken innehar ”i Risby 1 åtting” (attung). Året efter, 1544, värderas denna till en halv attung. De två halva attungar som noterades 1405 återkommer alltså 1544, och då framgår att dessa var obebyggda.

Utöver detta noteras i kronans jordeböcker en annat skattehemmanen i byn Ask i samma socken med en mindre jorddel i Risby. Den redovisas under rubriken *kronoutjord*, och specificeras: ”av en lott benämnd Risby ... årlig till kronan ... landgille penningar 2” (ÖH 1543:2; 1544:8). En *lott* bör i detta fall avse en mindre jord än en halv attung, och gå tillbaka på det medeltida sättet att dela in attungstal i mindre bråk som fjärdelotter eller andra andelar (jfr Ericsson 2012 s 57). Det är möjligt att denna jorddel aldrig togs upp i räfssten 1405. En annan tolkning är att gården i Ask brutit ut ett mindre jordstycke från någon av de andra två halva attungarna.

De tre jordarna med namnet *Risby* kan sedan följas i en lång serie av jordeböcker från 1543 fram till karteringen 1635. Genom detta går det att skapa sig en god bild över vad som händer med utjordarna under ett sekel. En genomgång av uppgifterna åren 1405–1623 sammanställs i tabell 6.1. Vad som framgår här är det följande: Risby betecknas 1405 och i första jordeböckerna från 1543 och 1544 med attungstal. Från 1545 är jorden införd under rubriken *utjord*.

Den minsta delen, som först kallas *lott*, tillhör under hela perioden samma skattehemman i byn Ask. Denna jorddel är därför enklast att spåra och följa över tid. Här finns en kontinuitet men räntans storlek varierar mellan olika år, vilket kan återspegla hur jorden har använts. Under 1540-talet uppgår avraden (*landgille*) till 2 penningar, för att 1552 vara satt till 18 penningar, och från 1558 istället anges till 1,5 öre (36 penningar). Successivt ökar alltså räntan vilket beror på en allmän skatteökning, men sannolikt också på att jorden kommit till större användning. Detta år 1552 finns kommentaren: ”av en hage föder en häst om sommaren”. Vi vet alltså nu att denna jorddel blivit inhägnad

230 ... item kronan i Swerike dj [*dimidium* = halv] attung i Riisby, sua længe rætte arfua finnas, item kronan dj [= halv] attung ibidem, af som Ingolff Gorghason atte ... (SDHK nr 16437; jfr Helmfrid 1962 s 78ff som uppmärksammar Risby men inte belägget år 1405).

och används som hästhage. Senare 1604 är avraden 1,5 öre samt 10 spann korn. Det har alltså nu tillkommit en spannmålsränta. Om detta finns en trolig förklaring på kartan 1635, där det står att skattehemmanet i Ask har upptagit en vret om 3,5 tunnland åker i Risby. Kanske har jorden utökats, alternativt har en del av hästhagen lagts om till åker, vilket då motiverat att en del av räntan utgår i spannmål istället för i pengar.

De andra utjordarna i Risby lämnar också flera spår efter sig som gör att de kan spåras. Mellan 1545 och 1550 ges få ytterligare upplysningar. Situationen klarnar 1553 då tre kronoutjordar i Risby noteras, till ett skattehemman i Rocklunda, en frälselandbo i Kastberga och en frälselandbo i Åby i Ekebyborna socken. Två av dessa kommenteras ”en hage”. Några år senare, 1558, noteras alla tre utjordarna ge ränta om 2 öre. Möjligen användes jorden som beteshagar men inte som åker ännu. Senare 1567 har fogdeskrivaren strukit över utjorden till Rocklunda. I jordeboken 1572 återstår därför två kronoutjordar, ännu om 2 öre vardera. År 1579 har avraden höjts för de andra två till 3 öre vardera. Utjorden som har troligen ha lagts in under de andra två, som därför har fått sin ränta höjd. Denna höjning har dock inte skett direkt, utan justeringarna kommer i efterhand.

Tabell 6.1 *Utjordar i Risby, 1405–1623*

	1405	1543/44	1553	1558	1579	1604	1623
	1 ½ attung	½ (½) attung	1 ½ öre	2 öre	3 öre	6 öre (3+3)	6 öre (3+3)
Avrad:	2 ½ attung	1 (½) attung	18+18 penningar	4 öre	3 öre	(i ovan)	(i ovan)
	3	2 pn. lott/ utjord	18 penningar	1,5 öre	1,5 öre	1,5 öre +10 spann	1,5 öre +10 spann
Tillhör	1 (framgår ej)	Rocklunda	Rocklunda	Rocklunda	Smedberga	Smedberga	Smedberga
hemman i:	2 (framgår ej)	Mörby	Kastberga+Åby	Kastberga+Åby	Smedberga	(Smedberga)	(Smedberga)
	3	Ask	Ask	Ask	Ask	Ask	Ask

Källa: SDHK nr 16437; ÖH

I 1604 års jordebok har de två utjordarna lagts samman och finns nu som en kronoutjord till ett hemman i Smedberga med ränta om 6 öre ”av Risby ägor”. Dessutom är denna utjord ödenoterad i marginalen, det vill säga befriad från avrad detta år och sannolikt också obrukad. Att en sammanslagning skett bekräftas i jordeboken 1623 då utjorden kommenteras: ”för Risby ägor 2 utjordar vardera 3 öre [totalt] 6 öre”.

Sammantaget kan Risby spåras som två halva attungar 1405 och omkring 1540, för att delas upp till tre utjordar, och därefter återigen läggas ihop till två utjordar. Antalet utjordar har att göra med hur många hemman som tagit del i jorden. Vi har kunnat se att det inte är samma hemman som innehar utjordarna hela tiden, utan det har skett byten ibland. Här kan vi konstatera att alla de

hemman som haft utjord i Risby finns inom en radie om två kilometer från Risby, så det handlar om byten inom ett begränsat område.

På den geometriska kartan från 1635 redovisas en ny ägandesituation. Hemman i Ask och Smedberga har var sin utjord i Risby, men även ett hemman i Rocklunda har en utjord. Lantmätaren använder dock inte termen *utjord* just här, utan benämner dem som *vretar*. Efter jordeboken 1623 sker med andra ord en ny uppdelning. Detta är kommenterat av lantmätaren, som säger att ”Rocklunda skattegård ... har vält [lagt] sig till dennes kronojord” (D5:172–173). Detta bör vara en ny delning.²³¹ Med karteringen får vi arealuppgifter på ägoområdet. Risby redovisas till åtta tunnland åker fördelat på tre mindre åkergården (vretar), och två större inhägnade ängar som inte uppmätts utan endast kallas ”ängen på Risbys ägor”. Den del av utjordarna som är åker, vretarna nummer 6–8 (se figur 6.1), redovisas enligt följande:

[Till sattehemman nr 6 i Ask] ... Denne vreten har Aska skattegård och ligger på Risby ägor ... upptaget en vret till 3,5 tunnland [åker]

[Till skattehemman nr 7 i Rocklunda] ... Rocklunda skattegård ... [?]gz har vält sig till denna kronojord... en vret till 3 tunnland åker äng ibidem [i samma vret] till 2 lass hö

[Till kronohemman nr 8 (Backgården) i Smedberg] ... kronoutjord vret ... en vret till 1,5 tunnland [åker] (Källa: D5:172–173)

Risby förblev en obebyggd enhet, en utjord, under minst 200 år. Genom att jorden brukades undveks sammanslagning med angränsande enheter. På den senare storskaliga kartan från 1690 har ägandet åter ändrats och nu noteras tre hemman i Åby med åker och beteshagar i Risby tillsammans med ett skattehemman i Rocklunda och ett skattehemman i Ask. Under 1800-talet blev Risby åter bebyggt, men på de olika kartorna åren 1700–1900 benämns Risby fortfarande som utjordar (se LSA D4–7:1, 7:2, 7:3, 7:5).

Sammanfattningsvis: Risby tas upp i 1540-talets jordeböcker som kronoutjord. Den hade tidigare tillfallit kronan vid räfssten i Aska härad 1409. Under 1400-talet i diplomerna nämns jorden endast med attungstal. Uttrycket *attung* finns i de två första jordeböckerna men kommer under 1540-talet kallas *utjord* och samtidigt försvinner de medeltida attungstalen från redovisningen. Under perioden 1543–1635 roterar ägandet/brukandet av Risby mellan olika hemman. Rotationen beror sannolikt på arv eller att jorden bytt ägande till följd

231 En reservation måste införas eftersom det i jordeboken 1555 och framåt finns en kyrkoutjord till en kyrklandbo Rocklunda om 9 penningar och äng till 1 lass, men det står aldrig uttryckligen var denna jord finns, och antagligen gäller denna inte Risby.

av handel. Antalet utjordar i jordeboken relaterar till antalet hemman som tar del i Risby. Till följd av att ägandet roterar under 1500-talet sker uppdelningar och hopslagningar. Antalet utjordarna blir fler under 1500-talet, som mest fyra, och motsvarar inte längre antalet hemman som än gång fanns i Risby, sannolikt två.

Risbys ägoområde och namn finns hela tiden kvar och det betyder att den yttre rågången har accepterats. Kronan under 1500-talet verkar inte lagt sig i hur många som tar del i Risbyjorden så länge räntan inte minskar. Markanvändningen växlar också, Risby brukas både som äng eller åker, hästhage som åkervret.

Detta är bara ett exempel av flera liknande fall i Aska härad, som kan återkopplas till räfstebrevet från 1405. Fallet visar på ett typiskt fenomen under 1400-talet, med ödeläggelse, återuppodling, uppdelning och ett fossiliserande av obebyggda jordar, som blir upptagna som utjordar under början 1500-talet och som i flera fall finns kvar i början av 1600-talet, och ibland ännu senare.

6.4 Ödeläggelsen speglad i nya lagar

Efter digerdöden och under 1400-talet tillkom flera nya lagar som komplement till landslagen. Det skedde mot bakgrund av turbulensen i samhället i stort. Bland annat infördes vapenförbud.²³² Även ödeläggelsen på landsbygden gav upphov till nya lagar. För kronan var ödeläggelsen ett problem med flera sidor. Tre aspekter framträder. För det första att ödelagda gårdar inte skatteläggs så länge jorden inte kunde knytas till någon brukare. För det andra, risken att ödejorden lades in under andra gårdar utan kronans vetskap. För det tredje, att ödejorden såldes och övergick till frälse jordägare, med följderna att kronan gick minst om skatteinkomster. Det kunde uttryckas som en uppmaning om att ”skatteskyldig jord” inte fick minskas, med innebörden att jorden inte fick förbli dold och oskattad, inlagda under andra hemman eller hamna i frälsets ägo. Som kommer att framgå längre fram var detta propåer som återkom under Gustav Vasas tid (jfr Dovring 1951 s 175).

Denna stadgelagstiftning har behandlats av Gabriella Bjarne Larsson (1994).²³³ Mitt resonemang här utgår från Larssons forskning. Med Jönköpings

232 Exempelvis Strängnässtadgan 1437 med förbud mot fejder och Stockholm ordningsstadga 1441 med vapenförbud i kyrkor samt påbud om att ingen får rida med vapen så att andra skadas (Bjarne Larsson 1994 s 76ff).

233 Gabriella Bjarne Larsson behandlar stadgelagstiftningen från Jönköpingsstadgan 1352 till Kalmar recess 1474 med utgångspunkt i Hadorphs stadgeutgåva 1687. Bjarne Larsson tar upp att stadgorna återfinns i olika avskrifter med delvis olika formuleringar och olika innehåll. Bakgrunden till detta är att stadgor ofta utgick som kungabrev eller rådsbeslut som fick spridning i landet, med olika avskrifter och dateringar av stadgorna (se Bjarne Larsson 1994 s 66).

stadga 1352 förbjöds frälset att köpa skattejord samtidigt som skatteböndernas möjlighet att leja (arrendera) frälsejord inskränktes (SDHK nr 6351). Det antyder att skatte- och frälsejord hade blivit indragna i varandra. Frälsemän hade lagt till sig skattejord och vice versa. Detta var något kronan reagerade mot eftersom en ökad mängd frälsejord innebar längre skatteinkomster till kronan. Bakgrunden är antagligen att det hade blivit svårare att rekrytera landbor efter digerdöden, vilket medförde att de frälse jordägarna hade sökt andra arrangemang, där man lät skattebönder bruka frälselandbojord. En del av detta kan också ha varit skenbyten, där skattejord lades in under frälset men i praktiken behölls av skattebonden, i syfte att kringgå beskattning.

Flera av de stadgor som senare följer återkommer till brukande- och äganderätten över den jord som hade blivit ledig till följd av ödeläggelsen. En vanlig formulering som återkommer flera gånger var att gårdar inte fick ha mer jord än vad de ansågs fullsatta på. Detta tas upp i Nyköpings beslut 1396, Strängnässtadgan 1437, Kristofers landslag 1442, Kalmar Recess 1447 och Kristian I:s stadga 1459. Detta antyds också i Jönköpingsstadgan 1352, där det sägs att skattebönder kunde ha jord i ”många byar”, vilka kallas för kallas för *utgårdsbonde* (*wigerdha bonde*). Som påtalas av Bjarne Larsson har dock sannolikt denna del skrivits in i efterhand.²³⁴ Stadgan säger att en utgårdsbonde inte fick ha mer än en tredjedel frälsejord med sin övriga jord. Kronan har alltså gått bönderna och de frälse jordägarna till mötes, även om den ville reglera hur mycket jord man upplåter på detta sätt. Detta omskrivs i tidigare lagar. I Magnus Erikssons landslag talas om att sälja jord ”i flera tomter än i en” (MEL J. XIII; Holmbäck & Wessén 1962 s 91 not 48). De skärpta lagarna tyder ändå på att innehav av jord i andra byar blev vanligare under senmedeltiden.

I Strängnässtadgan 1437 talas om att gårdskatten hade sänkts med en tredjedel medan laga skatten var densamma som tidigare.²³⁵ I Strängnässtadgan 1437 sägs dessutom att bönder som flytt till städer ska återgå till sina gårdar och till arbetet (se Bjarne Larsson 1994 s 76). I Lödösestadga 1442 förbjöds ämbetsmän och fogdar att anställa folk som lämnat sin rätta husbonde, en artikel som återkommer i senare stadgor (Bjarne Larsson 1994 s 94). Det talas vidare om bondelandbor (skattelandbor), i betydelse landbor som brukade

234 Tre artiklar i Jönköpingsstadgan menar Gabriella Bjarne Larsson är sannolikt införda i efterhand. Den ena gäller att frälsemän förbjöds att köpa skattejord (”ingen frälseman må köpa gods av bonde/ingen må köpa jord av skatte”), den andra att kyrkofrälset ska dras in till kronan (”all kyrko frälse skall återkallas”) och den tredje att frälsemän måste ha en tredjedel mer frälsejord än skattejord för att bli fria från skatt (Bjarne Larsson 1994 s 57ff).

235 Gärdeskatt eller stadgesskatt var ett belopp man kommit överens om för ett visst distrikt. Laga skatt motsvarar vad som under Vasatiden blir känt som stående skatt eller jordeboksränta, den årligt återkommande huvudskatten (om dessa skattetyper, se Dovring 1951 s 136f, 175ff).

skattejord. Att en princip om halv avrad började användas tas upp av Folke Dovring, med tolkningen att skattebönder uppträder som landbor när avraden (räntan) delades mellan kronan och skattebonden (Dovring 1947 s 52). Detta visar att kronan vid denna tidpunkt kommit att acceptera nya typer av arrangemang. Det visar att det bland skattebönderna fanns en förmögen grupp som innehade jord de själva inte brukade, som istället lejdes ut till egna landbor. Strängnässtadgan antyder att bönder och landbor kommit att köpa jord, rimligen då ödejord som blivit tillgänglig. Detta antyds dels genom återuppreparandet av att redan fullsatta bönder, de som i Jönköpingsstadgan kallas utgårdsbönder, inte fick lägga till sig mer jord. Detta genom att man betonar att frälselandbor och skattelandbor inte fick köpa skattejord. Men antagligen hade landborna kommit att köpa jord. Att man med stadgan skärpte förbudet tyder på detta. En och samma person kan uppträda både som landbo till en gård man lejer och som ägare till skattejord, som man exempelvis ärvt från en släkting. I den meningen var landbon inte exkluderad från rätten att sälja jord. Problematiken som lagarna ger uttryck för gäller således jordens ägandestatus (jordnaturen). Att köp mellan jordnaturer ändå ägde rum bekräftas av att det senare upprättades en särskild stadga om skattejorden i Stockholm 1459, där fogdarna uppmanas att se till att lagen om köp och arv av skattejord efterlevs (Bjarne Larsson 1994 s 94).

Förhållandet att bönder lejt ut jord till andra landbor är sedan tidigare känt från senmedeltidens England där forskare observerat ”sub-tenants”, en slags andrahandskontrakt som en ny ägandeform efter digerdöden, och därtill lagar om att bötfälla de som olovligen hade lagt till sig för mycket jord (Beresford 1954 s 103, 119; Campbell 2006 s 219). Även om det finns skillnader mellan olika länder och olika regioner så säger detta att man rimligen får räkna med en utveckling mot flera nya arrangemang om hur jorden ägs och brukas under senmedeltiden, bland annat ett ökat inslag av informellt ägande.

De nya skärpta lagarna och påbuden gjorde avtryck i den nya landslagen, Kristoffers landslag från 1442. Här talas nu om återupptagande av ödelagda marker, rimligen avseende ödegårdar och ödejord. Här nämns även förhållandet att ödegårdar kommit att delats upp bland olika jordbrukare, formulerat som att arvingarna förväntas återta ödegårdarna istället för att dela jorden sinsemellan, formuleringar som inte finns i den äldre landslagen (KrL BB. 41). I landslagens konungabalk finns ett annat tillägg om att ingen bonde har rätt att köpa mer jord än han själv är ”fullsädes och besutten på”, samt att jorden ärvs som den är (KrL K. 30). Vad som tagits upp i stadgorna blev alltså allmän lag. Innebörden av att jorden ”ärvs som den är” tyder på att man i än högre grad velat binda jorden till sin ägokategori. Om exempelvis en frälseman köpt en skattegård gick kronan miste om skatten.

Från mitten av 1400-talet finns tecken på att jordnaturen blev mer fixerad. En landbo exempelvis, som la till sig en skattejord, fick i och med detta dubbla roller, som landbo i förhållande till den egna landbogården och som skattebonde i förhållande till den andra jorden (se Holmbäck och Wessén 1964 s 35f). Detta tyder på att man under mitten av 1400-talet hade börjat få bättre kontroll på jordinnehaven, något som kronans räfster hade bidragit till. Det tyder också på att agrarkrisen hade avtagit, att den mesta ödejorden var återuppodlad, och att det nu fanns incitament att driva en mer aktiv skattepolitik över jorden.

Poängen med att redogöra för förändringar i lagstiftningen under senmedeltiden är att dessa speglar ödegårdsproblematiken med oklara ägoförhållanden. Den stadga som tydligast inriktar sig mot problemet att ödegårdar splittras i mindre jordar är Kung Kristian I:s stadga från 1459. Denna förbjöd arvingar att dela gårdar och jord sinsemellan och föra bort husen så att gårdar förblev öde. Istället uppmanades skattebönderna att sälja de gårdar som ingen i släkten tog över. Anledningen sägs vara att ödeläggande gjort att riket skadats genom att skatteintäkterna minskat. Missnöjd berodde på att ödegårdar hade splittras i mindre delar och blivit underbruk till andra gårdar, istället för att återsättas med en ny bonde. Kung Kristian I:s stadga menar jag är av nyckel till förståelse för bakgrunden till de utjordar vi senare ser inom byarna (jfr Ambrosiani & Burell 2006 s 68f). Jag ska citera stadgan i sin helhet:

[Stockholm 13 augusti 1459] Kung Kristian stadgar – med hänsyn till den skada riket lider av att skattegods vid bondes död ödeläggas genom skifte i små delar, även som av att bönder mångenstädes köper två eller flera gårdar under sig, varigenom kronans ränta förminskas – att ingen bonde skall mera skattegods under sig dra än som tolv oväldige män, frälsemän och landbor, i häradet pröva att han må vara fullbola på. Att bönder har så köpt eller något gods är ödelagt eller sönderskiftat av arv, då ska de sälja det igen under skatt innan natt och år från den tid att detta brev för dem blivit läst; och varje [gång] som någon skattebonde ut av dör, då skall det skattegodset, som han satt uppå, ej skiftas eller ödeläggas och ej husen där bortföras, utan godset skall utav tolv skälige män värderas, och han där finns närmast i bördens, som ej hade tillförne [ett] skattegods att bo på, då vara han närmast att lösa det godset till sig. I annat fall skall det säljas [till] de oskyldiga män [oskyllum mannum], som där vill full [ränta] för det göra. Brott häremot straffas med godsets förlust och 40 marks böter. (Källa: Egen översättning från bilagorna till Hadorphs upplaga av Biörköarätten, Hadorph 1687 s 53; jfr SDHK nr 27452).

Stadgan från 1459 tillkom i samband med den ökade återuppodlingen under senare hälften av 1400-talet. Befolkningsminskningen hade skapat ett överskott på bebyggelser och istället fanns ledig jord. Alla ödegårdar blev inte bebyggda på nytt, vissa togs över av andra gårdar. Ödejord kunde tas upp av de grannar som bäst kom åt, men hävdades också, och kom att delas upp mellan arvingar. Till sådan splittring fanns ekonomiska skäl. Skatterna var knutna till gårdar, och för en jordbruksfamilj fanns ingen fördel att återta en öde släktgård om denna istället kunde brukas som ett underbruk till den egna gården utan skatt. Många föredrog därför att inte återsätta gårdarna, utan flyttade husen, och jorden kunde delas upp mellan de arvingar som hade ägoanspråk i gården. Andelar och jordar kunde sedan säljas till exempelvis de bönder som låg närmare till och enklare kunde bruka jorden.

Med återuppodlingen följde alltså uppdelningar: ödegårdar delades upp i mindre delar, en gårdssplittring som har att göra med att äganderätten var stark i byarna. Kontrollen över brukandet och ägandet tycks i allt högre grad ha hamnat på de enskilda hushållen. Jordhandel skedde inte bara mellan de jordägande institutionerna utan även mellan enstaka gårdar, särskilt inom skattejorden som inte var lika reglerad som landbojorden. Men även inom landbojorden förekom antagligen en splittring och en handel med ödejord. Åtminstone hade landbor och bönder kommit att bruka varandras jordar, vilket framgår av stadgorna. Som också uttrycks i stadgorna kunde gårdar medvetet ödeläggas, genom att föra bort husen och bruka jorden.

Det finns en diskussion om vem som var vinnare och förlorade efter krisen. En allmän uppfattning är att de lågfrälse jordägarna, som levde på avrad (arrenden) från ett mindre antal landbor drabbas hårdast, medan kloster och kyrkor gynnades av viljan att donera jord. Även rika personer kunde investera i jord när priserna var låga.²³⁶ Antagligen måste man även räkna grupper inom bondesamhället och även delar av landborna som gynnade i betydelsen att de kunde utöka sina jordarealer genom att lägga till sig ödegårdar. Flera av stadgorna talar om böndernas och landbornas skyldigheter, endast i mindre utsträckning deras rättigheter. Lagarna ska inte övertolkas, men dess normativa prägel ger rimligen också uttryck för faktiska förhållanden. Att exempelvis landbor förbjöds lämna sina gårdar antyder att förflyttningar förekom, och att lediga gårdar kunde tas över. Lagstiftningen under 1400-talet gick mot att landbornas skulle hållas på längre kontrakt, vilket är ytterligare ett argument

236 Jfr Sigurd Rahmqvist 1996 s 301 som menar att föreställningen om en kris för lågadeln under senmedeltiden inte finner något stöd i Uppland.

för att landborna hade blivit mer rörliga, och bytte gårdar och jord under 1400-talet.²³⁷

Det går inte bortse från att det kan ha funnits skattemotiv till vilka gårdar som ödelades. Ett förslag är att det är högt skattetrycks är en grundorsak till ödeläggelse. Högt skattetryck har i sig tagits upp som orsak till ödeläggelse. Exempelvis nämner Lars-Arne Norborg ett brev där Julita kloster 1425 klagar hos Påven att biskopen i Strängnäs beskattat deras landbor så att klostrets egendomar kommit att stå öde (Norborg 1958 s 179; jfr Larsson 1964 s 273).

Jag menar att det också finns en annan sida av skattenivåerna: om bönder och landbor kunde lägga till sig ödegårdar kunde det varit fördelaktigt att lämna den egna gården, om denna var högre beskattad, för att istället uppta ödegården. Man kunde då utöka sin jordareal genom att lägga till sig den nya gården, samtidigt som man blev beskattad för innehavet av en mindre gård (jfr exemplet Tolförebyn och Åsunda, s 215ff). Strategiska uppdelningar och byten kan då vara en delförklaring till varför utjordar är vanliga i centralt belägna och stora byar. Denna utveckling har antagligen pågått under 1400-talet då återuppodlingen var som starkast. Full beskattning av nerlagda gårdar och den uppdelade jorden skedde av allt att döma inte förrän under Vasatiden, då registreringen av utjordarna kommer till.

För att konkretisera: jag menar inte att det finns skattemotiv och strategier bakom varje ödeläggelse. Många gårdar ödelades på grund av att de varit övertaliga i en tid då befolkningen minskade. Poängen är att ödeläggelsen har gått till på flera olika sätt, och att den fanns i hela samhället, i stora och små byar, på slättbygden och i skogsbygden.

Att stadgorna återkom under hela senmedeltiden tyder på att ödegårdsproblemen fanns kvar under 1500-talet. Problemen var långvariga och hade satt djupa spåra. Kronan och den lagstiftande makten hade försökt få kontroll, men bara delvis lyckats. Det är detta som är bakgrunden till den stora registreringen av utjordar som påbörjas under den äldre Vasatiden.

6.5 Utjordar vid medeltidens slut

Från 1400-talets slut finns flera jordeböcker och räkenskaper än tidigare bevarande. Obebyggda jordar förekommer men termen *utjord* lyser med sin

237 Landbornas skyldigheter preciseras bland annat i stadgan för Växjö och Skara 1414, med skyldighet att bruka jorden under minst sex år och med förbud mot landköp. Därtill skyldighet att underhålla mark och bygga gårdsgård, skyldighet till årliga dagsverken (åtta dagsverken i Växjöstadgan; tolv i Skarastadga) samt skyldighet att odla humle, något som också gällde skattebönderna. I en version av stadgorna tilläggs skyldighet att ge husbonden halva skörden samt att ge en tunna öl varje år (Bjarne Larsson 1994 s 64ff).

frånvaro i dessa källmaterial. Den största jordägande institutionen vid medeltidens slut, Vadstena kloster, upprättade under flera år räkenskaper och jordeböcker över allt sitt jordinnehav. Klostret registrerade och kommenterade även gårdar som låg öde och inte gav någon ränta. Inte i någon av klostrets jordeböcker och räkenskaper från 1447 fram till 1502 omtalas *utjord*, däremot finns många ödejordar.²³⁸

Inte heller i Karl Knutssons jordebok från cirka 1450 nämns *utjord*, däremot finns en särskilt registrering av *småjord* – ett begrepp som jag ska återkomma till längre fram – som sannolikt är en föregångare till uppdelade *utjordar* i byar. Också Arvid Trolle jordebok 1498, som omfattade över 1 000 gårdar på flera plaster i landet (särskilt Småland), saknas *utjordstermen* men bland annat förekommer beteckningarna *småjord* och *rumpjord* likaså *ödegård* och *ödatorp*.²³⁹

Från andra hälften av 1400-talet finns skriftliga belägg för *utjord* i brevmaterial. I ett brev 1462 anklagas en person i Vreta (Hölö socken, Södermanland) för att ha *vth iordar* (SDHK nr 27909; DMS 2:2 s 48). I ett annat brev från 1464 – som finns i en avskrift från 1482 eller 1483 – nämns troligen en *utjord* som sålts i Örwom i Kälvestens socken i Östergötland tillsammans med två andra fjärdelotter (SDHK nr 28289). Två noteringar finns i Greger Matssons kostbok 1487–1492 där *tores vth ior[t]h i ioarstorpe* noteras med skatt till 8 pund och en annan *vth iorth i metesæ* noteras för skatt om 1 pund, båda i Bankekinds härad i Östergötland (Alvered 1999 s 203). Om dessa belägg avser ödegårdar är svårt att avgöra. De kan avse tillägor (omägor) som efter landslagen 1442 kommit att kallas *utjord*.

En mer frekvent användning av termen *utjord* märks alldeles i början av 1500. I arvskiftet efter Karl Knutssons döttrar Kristina och Magdalena, daterat 25 januari 1500 i Skara, redovisas för första gången ett flertal *utjordar* i en och samma källa. Det handlar om fem brev, och lika många arvtagare, som delar upp ett godsinnehav om cirka 1 150 enheter, merparten förtecknade som *gårdar* (huvudsakligen landbogårdar) i flera landskap. I de fem breven redovisas sammanlagt femton *utjordar* (t.ex. *vthjordh*, *vth jord*, *vtiordh*), alla belägna i östra Sverige.²⁴⁰ Alla utom en *utjord* anges med ränta. Räntan är

238 VKJB; jfr Norborg 1958 och Bååth 1983.

239 I ett brev från Arvid Trolle 1490, daterat 7 mars, meddelar han hur han vill att arvsdelningen mellan sönerna ska gå till. Då talas om en morgongåva (600 mark örtugar) som inte ärvs i pengar utan i jord, uttryckt *att leggia them uthj iordha godz*, det vill säga ”att lägga dem uti jorda gods”. Sannolikt blir läsningen *uti jordagods* (inte *utjordagods*) som ett allmänt uttryck för att detta arv togs i jordägor och inte i pengar (HH 31 s 243).

240 ”Arvskiftet i Skara 25/1 1500”. Godset omfattar cirka 1 150 enheter i Småland, Öland, Västergötland, Uppland, Västmanland, Östergötland, Närke, Södermanland och Halland (Opublicerat manus vid DMS av Robert Sandberg 1979, se tabellsummering s 51f).

påtagligt lägre än vad som gäller för många landbogårdar, men det visar att jorden är brukad och rimligen obebyggd.²⁴¹

Arvskiftet hade alltså föranlett en noggrann registrering av Karl Knutssons gods innehav på gårds- och åkernivå. Brevet, som följer samma upplägg, inleds med en beskrivning där det bland annat sägs att skiftet är gjort i ”sanning och god tro” och ”särdeles efter Sveriges lag”, det vill säga Kristofers landslag från 1442. Användandet av *utjord* kan återspegla landslagens ärvdabalk där *utjord* från 1442 är ett begrepp.²⁴² De femton *utjordarna* som räknas upp skulle kunna avse omägor, en till någon annan gård tillhörande äga. Vad som talar emot detta är dock att de redovisas för sig. Hade de varit tillägor så borde de istället vara inräknade som en del av de gårdar de tillhör. Det ligger därför närmare till hands att tolka dessa som egna enheter, således som obebyggda, sannolikt ödelagda med återupplade enheter.

Detta är antagligen första gången som *utjordar* tas upp i brev som påminner om räkenskaper. Om dessa avser ödegårdar framgår inte explicit men åtminstone två av dem har egna namn och bör avse egna bebyggelseenheter, och kan således betraktas som obebyggda ägoområden eller *utjordar*. Den ena sägs heta *Kuroholm* och den andra *gliistaa*. Det finns också ödegårdar med egna namn i samma källmaterial, exempelvis *ödejord heter kapenkulla* samt *ödetorp heter Örslöff*. För dessa ödeenheter utgår, med något enstaka undantag, ingen ränta. *Utjordarna* är alltså mestadels brukade medan ödejorden fortfarande till största delen är obrukad.

Det finns ytterligare en källa, en jordebok, före Vasatid med förteckningar med *utjordar*. Det gäller Nils Bossons (Grip) jordebok, upprättad omkring 1510. Den förtecknar omkring 700 enheter, huvudsakligen landbogårdar och ödetorp i Småland, Södermanland och Östergötland, däribland åtta *utjordar* (t.ex. *wdiord*, *vtiordh*).²⁴³ Uppgifterna om dessa liknar de i arvskiftesbrevet efter Karl Knutsson. Det rör sig även här om jord som brukas av landbor mot särskilt ränta.

Ett exempel gäller Vimmerby socken i Sevede härad. Här äger Nils Bosson två gårdar (”en gard i...”) *gesenaale* och *Roffnishult*, den första med avrad 3 mark och den andra 20 örtug. Därefter följer ”*wdiord* i hampne som Lasse Agensson har går av IV örtug” (Båkman 1972 s 51). Sannolikt är Lasse

241 Penningaavrad i örtugar utgår för tio *utjordar*, den lägsta räntar 3 örtugar och den högsta 18 örtugar (6 öre). Av de femton *utjordarna* tillhör tretton Erik Eriksson, en Abraham Eriksson och en Sigrid Eskilsdotter (Sandberg 1979, opubl.).

242 I breven görs en åtskillnad mellan arvegods, köptegods och pantgods, något som kunde vara viktigt att skilja på eftersom arvsreglerna såg olika ut beroende på hur en person kommit över jord.

243 Efter Agneta Båkmans transkription och uppsats 1972, opubl. inom DMS. Ödetorpen gäller särskilt Småland (s 140ff).

Agensson en landbo som sitter på någon av de två förstnämnda gårdarna, och som alltså betalar en mindre avgift för utjorden i *hampne*. I samma socken äger Bosson också *II tomter i hesmosehwlt* och *en ödegård i nymaale*. Till skillnad från utjordarna ger tomterna och ödegården ingen ränta. De redovisas sist, efter gårdar och utjordar, vilket tyder på att utjordarna varit brukade och ödejorden samt tomterna varit obrukad till största del.

För att summera utvecklingen fram till omkring 1520: i frälsets och klostrens jordeböcker, som förtecknar tusentals gårdar i landet, används flera olika termer för att markera ägor som inte är vanliga landbogårdar – *ödetorp*, *ödegård*, *småjord*, *rumpjord*, *tomt* med flera – även *utjord* finns bland dessa, men först i början av 1500-talet. Flera avser då namngivna egna enheter, vilka sannolikt varit ödetorp som blivit brukade av landbor.

6.6 Begreppsformeringen omkring 1540

I och med reformationen, indragandet av kyrkliga jordegendomar med början 1527, blev kronan den största jordägande institutionen i Sverige med intäkter från tre fjärdedelar av alla jord. Nu togs ett fastare grepp över jordbrukssamhället. Med Gustav Vasa vid makten centraliserades förvaltningen och under hans regeringstid, 1523–1560, genomfördes en närmast total registrering av all jord och alla gårdar i Sverige, förtecknade i särskilda jordeböcker som förvarades på kammaren på Stockholms slott. Kontroll över skattskyldigheter inom jordbruket var i sig inget nytt, utan ett tillvägagångssätt som kyrkan, kloster och stormän hade använt sig av under medeltiden. Gustav Vasa agerade i hög grad som en senmedeltida länsherre eller furste, men kontrollen över jorden upphöjdes till nationell nivå, ett grepp som var unikt i Europa under denna tid. Och detta har kommit att definiera fastighetsbildningen i Sverige in till modern tid.

Det är i samband med Vasatidens jordeboksregistrering som utjordarna blir uppförda som särskilda kamerala enheter, skattlagda vid sidan om hemmanen. Visserligen har vi kunnat anta att ordet förekommit som beteckning på ödegårdar mot slutet av medeltiden, men det är först omkring 1540 när redovisningen blir mer detaljerad som utjordarna finns i ett större antal och över hela östra Sverige.

De centrala frågorna är: Varför registrerades utjordarna, och vad för slags jordar avsågs? Förhållandevis få brev eller kommentarer om utjordar finns i det skriftliga materialet. Ett undantag är en instruktion 1556 där Gustav Vasa befälde fogdarna i Finland att registrera ”hur många utjordar i varje by är och vad de skattas utav” (Styffe 1852 s 3f; Orrman 1972 s 101). För att närma sig dessa frågor ska först sammanhanget för kronans jordeböcker diskuteras.

Därefter ska innehållet i jordeböckerna, de delar som beskriver utjordarna, diskuteras.

Avsnittet koncentreras till perioden 1530–1560, det vill säga äldre Vasatiden eller tidpunkten för Gustav Vasas regering, då den stora jordregistreringen i Sverige ägde rum, vilket är den tid då merparten av alla utjordar registrerades.

Från kollektiv till individuell skatt

Den stora förändringen under Gustav Vasas regering var reformeringen av skattesystemet, med en övergång från kollektiv till individuell beskattning av gårdar och jord. Denna omläggning är väl belyst av Folke Dovring i De stående skatterna på jord 1951, som fortfarande är standardverket om skattesystemet under senmedeltiden och Vasatiden. Bakgrunden till jordeböckerna behandlas av Birgitta Odén i Rikets uppbörd och utgift 1955. En senare genomgång med fokus på fogdeverksamheten ges av Mats Hallenberg (2001). Diskussion här tar utgångspunkt i dessa verk, och håller sig till de grunddrag som har betydelse för hur utjordarna ska läsas och tolkas.

För kronans jordeböcker kan man tala om tre faser. En uppbyggnadsfas från cirka 1524 till 1537. En fas med upprepande rannsakingar och skattläggning från 1538 fram till kungens död 1560, då i stort sett all jord i hela landet hade blivit registrerad. Därefter en fortsättningsfas som följer på de tidigare jordeböckernas upplägg (fram till 1630). Fokus ligger här på övergången från först till andra fasen. Jag ska redogöra för den tidigare forskning men särskilt lyfta fram de aspekter som jag menar är relevanta för utjordarna.

Under senmedeltiden utgick skatt efter distriktsbelopp. Då fanns inga skäl till att registrera varje gård för sig. Det räckte med att fördela skattebördan till en grupp av jordbrukare som ansvariga för inbetalningen. Indelningarna var regionalt olika och kunde kallas gärd, setting, hamnar (Wirsell 1968 s 4; Rahmqvist 1996 s 49; Brunius 1993 s 81ff). Skatt kunde utgå från en lokalt överenskommen summa, stadgeskatt eller sänjeskatt. Hur skatten fördelades på lokalplanet i bygderna visar inte källmaterialen. Det var denna ordning – beroendet av lokala förtroendemän, de som samlande in och betalade skatten, som kunde kallas länsmän, fjärdingsmän, åttingsmän, bondelagsmän och så vidare – som Gustav Vasa bröt med (Dovring 1951 s 155ff, 171ff).²⁴⁴

Enligt Dovring skedde ”inga större skattläggningsåtgärder” åren 1532–1537 utan skattesystemet ”i det stora hela behöll sin medeltida struktur” (Dovring

244 I 1530-talets jordeböcker finns ibland uppgifter om bönder som ansvariga för en större skattebördan, uppgifter som utgår under 1540-talet. Se Brunius 1993 s 81ff, med exempel från Lima socken i Dalarna 1539 där bönderna pålagts en kollektiv huvudskatt, markgäld (mark-öre-örtugar). En bondelagsman noteras som ansvarig för denna skatt fram till 1547.

1951 s 161). Att en skatteöversyn planerades är tydligt. Redan 1530 i ett brev till allmogen i Roslagen meddelade kungen att man ”låtit rannsaka gamla skatteböcker” för att ”företaga att låta hålla årlig skatteläggning utöver hela Stockholms län”.²⁴⁵

Den stora utvecklingen av fogdeförvaltningen sker i slutet av 1530-talet. Från denna tid finns skattläggningar dokumenterade från bland annat Västmanland, Uppland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Dalarna (Dovring 1951 s 163ff). I ett kungligt till brev till Upplands allmoge december 1539 omtalas att kronan låtit genomföra ”en skälig skatteläggning och beskrivit eder jordetal”. Detta motiveras med att ”kronans skatt, fodring och andra rättigheter har nu i många år, otillbörligen undandolt varit”. I ett brev till allmogen 1539 uttrycks saken: ”Cronones skatt, fodring och andre rättigheter haffua nu j mong år, vtillbörligen vndan dolde varit (efter Dovring 1951 s 164). I detta sammanhang framgår att fogdarna låtit uppteckna jordetal (markland) i östra Sverige och jämkat skatten därefter.

Jordeböckerna före 1538 är få i antal och de har en enklare och mer summarisk uppställning än de senare. De har därför tolkats som avskrifter av äldre medeltida jordeböcker. De första redovisningarna av skatter för olika delar av landet tycks inte heller bygga på någon egentlig skattereform (Wirsell 1968 s 9). Dovring tolkade det som att äldre slottsböcker knappast kan ha legat till grund för utformningen av kronans jordeböcker. Det talar för att utvecklingen hänger samman med den tyske ämbetsmannen Conrad von Pyhys tillträde som kansler i Sverige 1538. Att organisationen på kammaren utvecklades under von Pyhys ledning är känt. Möjligen hade det effekt på räkenskaps- och redovisningsmetoden. Men om jordeboksregistreringen följde en ”tysk modell” eller ej får vara osagt. Sannolikt förändrades jordeboksredovisningen i takt med att nya områden rannsakades. Med andra ord var det erfarenheterna från rannsakingarna som gav upphov till metoden som förfinades efterhand.

För att åstadkomma denna förändring krävdes omfattande rannsakingar där varje gårds jordinnehav blev bedömt individuellt. Jordetalens innebörd är omdiskuterat inom forskningen, men det förefaller som om förändringarna i skattesystemet under Gustav Vasas tid följde på rannsakingar i fält, inte avskrifter av äldre skatteböcker. Följer man Folke Dovrings tolkning så antogs inget enhetligt skattesystemet för hela landet, utan jordeböckerna kom att baseras på de lokalt förankrade jordemåtten (Dovring 1951 s 173, 178). Vissa kollektiva skattetyper behölls, men räknades då om så att de kunde påföras

245 Efter Dovring 1951 s 159. Enligt Dovring inleddes skatteutredningar i hela landet från cirka 1537.

varje hemman eller utjord, uttryckt som heltal eller bråktal av de kollektiva skatterna.

Vasatidens system var i den meningen inget nytt annat än att kontrollen lades direkt under kronan med egna och betydligt fler fogdar. Lokala förtroendemän hade även fortsättningsvis betydelse i samband med skattläggning. I ett kungligt brev angående en genomförd skattläggning 1543 i Norunda härad i Uppland, talas om att bofasta män hade deltagit som skattläggningsmän (1951 s 167).²⁴⁶

Ansträngningar gjordes för att sprida marklandstaxeringen till andra landskap, men utan större resultat.²⁴⁷ Dovring har uppmärksammat två fall där detta hade framgång: Södermaland där marklandssystemet infördes, samt östra Östergötland med ett ”setting-örestal”, som saknar motsvarighet i de senmedeltida källorna (Dovring 1951 s 173, 186). Att jordetal kunde spridas till nya områden gör att man får räkna med att jordetal pålagts nyupptagna gårdar och torp som tidigare saknat jordetal, samt att gamla jordetal kunde omtaxeras. Med andra ord, skattetyperna som Vasatidens fogdar utgick efter var ofta medeltida, men tillämpningen var delvis ny.

Jordeböckerna som kontrollverktyg

Varför totalregistrerades all jord i Sverige under äldre Vasatid? Det allmänna svaret brukar vara att kungen, med hjälp av sina fogdar, ville höja skatterna för att stärka statens finanser, finansiera krigen o.s.v. Men det besvarar inte frågan varför man åtog sig en minutiös registrering av varje gård och jord. Man kunde behållit det system som fanns – höjt de distriktsvisa skatteuttagen – och satt press på bönderna att fördela de kollektiva skatterna sinsemellan och ansvara för inbetalningen.

Tre motiv återkommer i kungens brev till allmogen om varför Vasastaten engagerade sig i varje enskild gårds jordinnehav. För det första att kronans inkomster minskade, för det andra att skatten var orättvist fördelad, och för det tredje att skatt var undandold.²⁴⁸ Dessa tre motiv hänger ihop och visar på ett

246 Kommentarer om att skattläggning genomfördes med hjälp av byborna (skattebönder) i socknarna är vanliga i jordeböckerna cirka 1540, t.ex. ÖH 1543:6 s 449: ”Desse 12 män satte i nämnden när skatten och mantalet befästes ... 1543”.

247 Se Winberg 1995 s 173 som menar att försök till nya jordetal förekom i Värmland, Finnveden och Östergötland.

248 Kungens brev till allmogen: ”Cronones skatt, fodring och andre rettigheter haffua nu j mong åår, vtilbörligen vndan dolde varit” (citatt efter Brunius 1993 s 84). Wirsell (1968 s 50) och Dovring (1959 s 161, 166, 170) talar om en skatteläggningsoffensiv under Gustav Vasas tid. Exempel på ny skatteläggning (ibland kallad jordrevning), se Sandbergsska samlingen A och AA; Brunius 2010 s 62; jordeböcker för Uppland 1543:13, Västerbotten 1547:1, Södermanland 1550:6 och:7, Västergötland 1559:17, samt brev till allmogen från kronan 1539 (se Dovring 1951 s 164).

missnöje med den rådande situationen vid tiden för Gustav Vasas tillträde, och liknar i mycket den ödegårdsproblematik som varit föremål för nya lagar under 1400-talet.

Kungen repeterade vad hans företrädare under senmedeltiden understrukt: att andelen skattskyldig jord inte fick minska.²⁴⁹ Att hänvisa till lagen var en del av retoriken: det var lagen som påtvingade en skatteöversyn, inte kungen själv. Innebörden är densamma som i propåerna från senmedeltiden: kronan försökt ta kontroll över inkomster från ödegårdar och ödejord som återuppodlats. De noggranna rannsakingarna kan mycket väl ha att göra med att det tidigare systemet med skattläggning efter distrikt hade kollapsat till följd av ödeläggelsen.

En återkommande fråga i brev och krönikor från denna tid gäller senmedeltidens ödeläggelse. Sanninghalten i dessa kan diskuteras, men de visar hur kronan argumenterade. Hans Brask 1524 talar om "svarta döden", att en stor del av riket ödelades och att ödejordar borde återuppodlas (efter Norborg 1958 s 179). Peder Månsson i *Bondakonst* ger förslag på hur ödejord kan återuppodlas, och rekommenderar invandring av finnar, vilket skedde senare under 1500-talet (Norborg 1958 s 21; Bååth 1983 s 1). Gustav Vasa talade 1535 om "gambla crones ödistorppter" och "bolstäder" på allmänningar och i skogarna (se Larsson 1964, Österberg 1977). Inte osannolikt blev flera ödegårdar i norra Sverige brukade som fäbodan och bodland under senare delen av 1400- och 1500-talen.²⁵⁰ Bland annat har Eva Österberg (1977) framfört tanken att den skogsfinska kolonisationen, som tar fart i slutet av 1500-talet, delvis skedde på gamla ödegårdar. I de kungliga breven understryks att byarnas rågångar skulle respekteras, men samtidigt var kungen missnöjd med att byalagen motverkade nyodlingen (d.v.s. även återodlingen), vilket hade gjort bönder fattiga enligt kungen. Till exempel sägs 1579 att återtagna ödegårdar inte får hindra gamla bybors ägor som ligger inom rå och rör (Österberg 1977 s 138).

I Gustav Vasas manifest i Olaus Petris svenska krönika 1555 följer en beskrivning av att man ännu på 1500-talet kunde se gamla diken och nerlagda åkrar och här talas om tre stora pestepidemier: Svarta döden, digerdöden och stora döden med stor ödeläggelse som följd.²⁵¹ Liknande formuleringar finns i

249 Exempelvis om att kronan hade rätt till skatt från skattebönder, och att denna del inte fick minska genom att frälse köpte skattejord (jfr Dovring 1951 s 176, 181).

250 Exempelvis kan bodland och finnbosättningar i kartmaterialet över Hälsingland (volymerna V1–V4) från 1640-talet dölja senmedeltida ödegårdar. Jfr Brink 1990.

251 "Sveriges rike i fordom tid varit mycket mera befolkat och haft en vida större åkerareal än senare 'såsom aff gamle cröneker och historier, så och gamle dijker, tompter och bolstäder nogsampt bevises kan'. Men menige man missbrukade Guds godhet och drog över sig straffdomar, bland vilka särskilt nämnes tre: 'svarthe döden, dijredöden och store döden'. Dessa

brev från 1579, 1582 och 1583.²⁵² I dessa påtalas problemet med att bönder lagt till sig mer jord än vad de kunde bruka. Att berättelserna har substans har belysts av Lars-Olof Larsson för Varend (Larsson 1964 s 174). Österberg tar upp ett relaterat problem, om att flera hushåll i Värmland ansamlats på samma gård och genom detta undanhålls skatteinkomster till kronan, med missnöje över hur arvsdelningar går till (Österberg 1977 s 141).

I argumentet för rättvis fördelning ställdes grupp mot grupp – vissa hade blivit rika och andra fattiga – den fattige inte skulle betala lika mycket som den rike. Frågan gällde också regionalt, det vill säga skattebördan skulle fördelas mer lika mellan socknar och härad. Begrepp som återkommer i jordeböckerna är *förminskning*, *förökning*, *förmedling* och *avkortning*. Dessa visar att man sysslade med omfördelning av skatter, både ökning och minskning. Förändringar kunde föras in i jordeböckerna från ett år till ett annat.

Uppenbarligen var man inte nöjd med distriktsskatternas storlek (särskilt i de fall huvuddelen utgick i pengar) och uppenbarligen förekom klagomål över hur vissa grupper gynnades. Att låta uppteckna jordetalen handlade om detta, det vill säga att en gång för alla definiera var och ens ägor och därefter fördela skatten.

Från 1538 och framåt i jordeböckerna finns ägobeskrivningar införda i den löpande redovisningen av skatterna, med kommentarer om åker, äng, utmark och fiske. Ett tidigt exempel på ägobeskrivningar är jordeboken för kungens egna landbor (arv och eget) i Småland 1538 (SmH 1538:4). Ägobeskrivningarna var inte bara till nackdel för jordbrukaren. Minst lika vanligt är kommentarer om problem och brister som bekräftar att rannsakingarna var reformistiska och att gårdarna skulle bedömas individuellt. I detta låg medvetenhet om att ökad produktion på sikt gav ökades skatteintäkter.

Ägobeskrivningarna från denna tid visar att rannsakingarna var i full gång. Efterhand ökade skattetrycket. Bland annat genom att återinföra dagsverken samt fastslå fodringen som stående skatt, samt införandet av nya extraskatter (Dovring 1959 s 161; Wirsell 1968 s 50; Brunius 1993 s 84; Brunius 2010 s 62). Dovring poängterar emellertid att dessa skatteregleringar följde som en reaktion mot en samtida kraftig myntförsämring, vilket även hade skett under 1400-talet (Dovring 1959 s 165, 171, 188, 192; Hallenberg 2001 s 219; Retsö

landsplågor borttryckte mer än två tredjedelar av rikets befolkning och 'hvad som tilførende var uptagit och välbesitidh i rikkit, lades åter største parten öde igen'" (citater efter Norborg 1958 s 174f).

252 Österberg 1977 s 133ff, 180. Eva Österberg tar upp ett brev där det talas om att präster lagt till sig mer jord än vad de kan bruka upp till två och en halv mil bort och att detta hindrar nybyggen. Jfr Värmlands handlingar 1542:11 där det finns ödetorp som gårdar brukar "inne hos sig".

& Söderberg 2015). Den reella ökningen bestod i att flera penningsskatter överfördes till skatt i natura samt införandet av nya naturaskatter. Folke Dovring kom i detta fram till att åtgärderna inte egentligen syftade till att öka skatterna, utan primärt hålla skatterna kvar på den nivå som uppfattade som skälig (Dovring 1951 s 23ff, 155ff, 167ff). Att höja distriktssummorna var antagligen inte politiskt möjligt, utan en individualisering av skatten var den mest framkomliga vägen.²⁵³

Avslutande kommentar om fogdeförvaltningen

Efter senmedeltidens ödeläggelsefas fanns en osäkerhet i hur väl de gamla skatterna överensstämde med den aktuella situationen. Genom att utveckla fogdeförvaltningen fick kungen och hans medhjälpare en direkt ingång till lokalsamhället.

En större jordreform var inte politiskt möjlig. En princip om ”många bäckar små” genomfördes. Ingen brukad jord undantogs beskattning. Senmedeltidens summariska skattelängder ersattes med fullständiga redovisningar av varje jordbrukares skatt efter jordinnehav. För att åstadkomma detta utgick man från jordetal. Reformen motiverades med att skatten var orättvist fördelad. Skatterna kunde höjas och sänkas. Bland allmogen fanns både vinnare och förlorare då centraliseringen av skatteuppbörden innebar att man bröt med de lokala förtroendemän som tidigare inom sina områden fördelat och inbetalat skatt.

Registreringen av utjordar var ett resultat av den nya skattepolitiken och av upprepade rannsakingar där hemman bedömdes individuellt. Utjordarna fanns i byarna sedan tidigare, men var då böndernas angelägenhet. De som hade extra jordägor, särskilt utjordar, fick nu sin sammanlagda skatt höjd. Jordeböckerna användes för att kontrollera gårdsstatus. Kronan hade däremot liten inverkan på jordens hantering. Utjordarna blev kvar. Det verktyg man hade var skattläggning och det användes fullt ut.

Utjordar i jordeböckerna omkring 1540

Tidigare kapitel har visa att utjordar i stort sett inte nybildades under 1500-talet utan förändringarna består i att utjordar upptas till hemman eller att de delas upp till fler utjord. Händelseutvecklingen under 1400-talet talar för att utjordarna fanns, också inom byarna. Men först omkring 1540, till följd av den utökade jordeboksregistreringen, blir de upptagna som en egen jordkategori.

253 En utveckling från penningsskatter till naturaskatter fanns från 1400-talet enligt Dovring (1951 s 189). Dovring tolkar att Vasas politik gick ut på att ta ut mer skatt genom att sätta dem i varor, som sedan kunde räknas om till pengar, för att på så vis undvika myntförsämringen och komma bort från äldre lagarnas principer om vad räntan ska vara för ett visst jordetal.

Det återstår att reda ut hur utjordar upptas i jordeböckerna. Jag fokuserar här på den tidiga perioden fram till cirka 1545, då den första vågen av nya rannsakingar och skattläggningar avslutades.

Två tidiga källmaterial om skattesystemets utformning är Räntekammarböckerna med *Undervisning om Rikets ränta 1530 och 1533* (Codex A och B) och *Fougternes rekenskaper 1530–1531* (se HH 1879). I dessa finns några av de första noteringarna om utjordar, som gäller för Östergötland, med redovisning av fodringsskatt. Två saker framgår: dels att *utjord* fanns som en egen kategori redan 1530 (efter skatte-, krono- och frälsebönder följer utjordar efter jordnatur), dels att det för utjordar har kunnat utgå fodringsskatt på liknande sätt som för vanliga hemman. Som kommer att framgå av redogörelsen nedan är antalet utjordar under början av 1530-talet dock få, och de är under 1530-talet fortfarande sammanblandade med andra jordtermer.²⁵⁴

Jordeböcker från Vasatiden finns från 1533 och framåt. Dessa är uppställda på lite olika vis, då termer och redovisningsprinciper skiljer sig åt mellan landskapen. Sökandet efter spåren av hur och varför utjordar kommit tas upp måste därför analyseras landskapsvis. Jag kommer att fokusera på Östergötland där det finns flera serier av bevarade jordeböcker. Jag ska också ge exempel från Uppland och avslutningsvis ge en kommentar för Västergötland, som med avsaknad av utjordsuppgifter ger kontrast till de östsvenska landskapen.

Utjordar i Östergötlands handlingar cirka 1540

De första jordeböckerna över Östergötland är från 1539 och 1540. De två första volymerna gäller jord som varit förlänad till frälsemän, Gustav Vasas arv och eget samt kyrko- och klosterjord, bland annat Skänninge och Alvastra kloster. Dessa följer ett senmedeltida upplägg med enkel uträkning av skatt efter mantal (fullsuttna och halvsuttna bönder) inom gården (om 6 fullsuttna eller 12 halvsuttna). Utjordar som tas upp kallas inte *utjord* utan de ges andra beteckningar, varibland de vanligast är *rumpjord*, *jord*, *ödegård*, *torpstad* och *ödetorp*.

Ordinarie jordeböcker till kronan finns från 1541 över Åkerbo härad och för andra härader från 1543. I dessa används utjordsbegreppet, även som rubrik på de obebyggda enheterna. Det sker således en normalisering under denna tid – en mängd äldre regionala uttryck samlas ihop under ett enhetligt och kameralt utjordsbegrepp. Denna process kan knytas till arbete på kammaren på Stockholms slott med upprättandet av kronans jordeböcker.

254 I Östergötland, årliga räntan för Bankekind: ”for uthiord xv hesthr”, ”ffor uthiorden v hest” (HH 1879 s 82f). För Valkebo härad: ”ffor uthiorder xxi hestar”, och för Östergötlands biskopslandbor: ”Utiorder vid Linköping rentar Affradskorn Xii tön” (HH 1879 s 139).

Som Lars-Olof Larsson (1970) har observerat finns det i tidiga jordeböcker för Östergötland ofta en direkt koppling mellan ödegårdar och utjordar. Bland annat redovisas ödegårdar, som är under bruk och som skattlagts under rubriken *utjord*.²⁵⁵ Eftersom jorden brukas används dock ödetermen sparsamt i jordeböckerna. Fler skatteutjordar uttrycks istället som andelar av en attung, till exempel ”1/4 lott” och ”1/3 del av 1 otting jord”. Att utjordar är en del av en attung antyder uppdelning, men också att jorden ligger inom solskiftade byar (t.ex. ÖH 1544:8 s 23). Att jorden var solskiftad kommenteras inte explicit då fogdarna, till skillnad från lantmätarna, inte anger byamålstalen annat än undantagsvis.²⁵⁶

Rumpjordar i privata jordeböcker 1539–1543

Utjordstermen saknas i de äldsta jordeböckerna från Vasatiden som gäller olika frälsegods. Den vanligaste benämningen på skattlagda obebyggda enheter i Östergötland inom byar under denna tid är *rumpjord*. I den första jordeboken (ÖH 1539:1) finns *Rompe jord* som rubrik. Under denna redovisas flera: *Rompe jordher*, *Ödeh gårdar*, *Öd jordh*, *ödes land jordh*, *öd åker*. I den andra volymen för Östergötland (ÖH 1539:2) saknas rubriker men här redovisar likt den tidigare flera *Rompeiordh*, *humpna*, *iordh*, *torpastad*, *ödetorp stadh*, *ödeboll*. I den tredje jordeboken ÖH 1539:3 (Linköpings stift) talas däremot om *utiordh wtiord*, medan andra termer är frånvarande.²⁵⁷

Termen *rumpjord* förefaller etablerad från start, då den står som rubrik i summeringar och används i den löpande redovisningen. I redovisningen förekommer den på flera sätt: som tillägg i marginalerna, i summeringar samt i den löpande redovisningen, vilket bland annat uttrycks som: ”Skattebönder i Heda socken 11 och 1 rumpjord”, och ”en rumpjord ligger i ...” (ÖH 1539:1 s 15ff, s 31, s 40f)

I summeringar talas på några ställen även endast om ”jord” i samma betydelse *rumpjord*.²⁵⁸ I samband med *rumpjordar* förekommer *ödegårdar*, *ödejord*, *ödebol*, *ödetorp*, *ödeåker* och liknande. Ödeenheterna skiljer sig från *rumpjordarna* genom att vara oskattade eller lågt beskattade. Antagligen

255 Om samband ödegårdar och utjordar hänvisar Larsson 1970 till ÖH 1543:6, fol 52v, 250; 1545:6. Jfr rubriken *utjord* (kyrko) med ”ett ödeboll av åker och äng” (ÖH 1545:2 s 71)

256 T.ex. ÖH 1539:2 s 19 ”Item en rumpjord [*rompeiord*] ibidem ligger för en stång jord räntar ett tön korn och två vita trädespenningar”. Detta visar att utjordar sannolikt mättes upp genom revning. Jfr uppgifter om antal stänger i Memmings härad (ÖH 1543:8 s 16).

257 Det tidigaste användningen av *utjord* som rubrik för obebyggda jordar som jag funnit är jordeboken för Västmanland 1538 (VmL 1538:2).

258 ÖH 1539:2 s 84: ”summa på alla jordar som kunna hålla en häst är 16”; jfr ”en jord i” (s 38, 64).

betyder detta att rumpjordar var brukad jord, medan ödenotiserna avsåg obrukad jord.

I en redovisning av fodringen ÖH 1539:1 (kungsfodringen) finns en klassindelning med skattebönder och vissa kronolandbor som skattar fyra hästar, andra landbor för två hästar (merparten) samt landbor om en häst. Därtill ett mindre antal rumpjordar skattlagda för två eller en häst samt ödegårdar som inte betalar någon fodring och sällan någon annan skatt, till exempel ”ödegård ... som inte gav” samt ”för en ödegård ett öre” (ÖH 1539:1 s 30f). Rumpjordar var alltså skattlagda i nivå med mindre hemman. Vissa rumpjordar saknar fodring men påläggs andra skatter. Det finns även landbor utan fodring. Avsaknad av fodringsskatt behöver därför inte betyda att jorden är liten.²⁵⁹

Fodringsskatten var bunden till gårdsbruken och innebar skyldighet att utfodra kronans och andras hästar. Eftersom det krävdes ett gårdsbruk för att kunna utfodra hästar kunde denna skyldighet räknas om till penningsskatt.²⁶⁰ Så blev fallet i Göstrings härad 1539: ”item är uti samma härad 9 rumpjordar och utgör av varje jord 2 öre för konungsfodringen löper [totalt] penningar 3 mark” (ÖH 1539:1 s 10). Att fodring påläggs rumpjordar indikerar att denna jord tillhör gårdsbruken. Att de räknas om till penningsskatt bekräftar deras status som obebyggda.

Särskilt noggrann är redovisningen i arv och eget 1542:5 som bygger på en ny rannsaking. Inga utjordar, däremot flera *rumpjordar* samt *humpajord*, exempelvis: ”en gård i [?]Skatva (Nykils socken) ligger för en humpajord” med skatt och fodring. En gård i Alviken i samma socken ligger för *stubbejord* [*Stobba iordh*] med ”en liten *torpstad* [*torpastadh*] under samma gård” (ÖH 1542:5 fol 22v, s 31f).

Utjordar i kronans jordeböcker från 1540

I arv och eget 1540–1542 liksom i två jordeböcker från 1540 för Axel Erikssons (Bielke) samt Svante Stures förläning (Stegeborgs län) talas om ”rumpjord eller utjord”.²⁶¹ I jordeboken 1546 för Hovs län noteras ”Utjordar och rumpjordar”, men här har *rumpjord* strukits över (ÖH 1546:2 s 264f.). Det fångar en harmonisering av begreppet, där *rumpjord* härdanefters ska skrivas *utjord*. Rumpjordsbegreppet trängs dock inte bort helt och hållet, utan det

259 ÖH 1540:1 s 123 ”6 landbor som inga hästar håller”.

260 Jfr ÖH 1542:4 s 43 ”ödegods ... 5 gårdar ligger öde och håller inga konungshästar av”.

261 T.ex. [Binkelösa rättardömme] ”Sammaledes är och 8 rumpjordar eller utjordar i förskrivne rättardömme” (ÖH 1540:2 s 8, 11, 14 ”rumpjord eller utjord”; jfr ÖH 1541:2 s 8.

återkommer på några ställen i senare jordeböcker, särskilt i arv och eget.²⁶² Att arv och eget har kvar en senmedeltida terminologi beror antagligen på att de utgick från senmedeltida förlagor, som saknades i de flesta andra områden (jfr Bååth 1983 s 59).

I Axel Erikssons (Bielke) förläning för Gullbergs härad noteras flera utjordar av antingen skattejord eller kronojord, detta preciserar inte (ÖH 1540:4). Först redovisas skattebönder (20 stycken) sedan kronobönder (48 stycken), därefter ”utjordar och rumpjordar i Gullbergs härad” som är 21 till antalet (därtill en som är struken) (fol 3v–4r). Sedan följer 118 klosterlandbor och 83 frälseandbor samt 39 kyrko- och kanikelandbor. Inom dessa jordnaturer saknas utjordar. Svante Stures förläning (Stegeborgs län) specificerar på ett ställe tre *jordar* under rubriken *rumpjord* (fol 15r).

Det nya kamerala utjordsbegreppet – som både täcker in obebyggda ägoområden (ödetorp) och obebyggda enheter inom byarna – finns i ”Jordeboken till Alvastra gård 1540”, med enheter i Östergötland, Småland och Västergötland (ÖH 1540:3).²⁶³ Så gott som alla kamerala enheter anges med skatt.²⁶⁴ Endast något enstaka hemman noteras *öde*. Det pekar mot att den mesta tidigare ödejorden hade blivit återuppodlad.

Flera obebyggda och övriga enheter förekommer med termer som *ängar*, *hagar*, *kvarnar*, *strömmar* och *fiske*. Men framför allt, vid sidan om hemmanen, märks många utjordar. Flera har egna namn och är således egna ägoområden. Andra sägs vara ”liggande i” en by. En utjord i Herrberga socken omtalas som *utjord* detta år men *tomt* året efter (ÖH 1541:1). Utjordar i byar kan alltså kallas för tomt. Kommentarer meddelar dessutom att det finns flera utjordar som ännu tagits upp i jordeboken: ”är vetande att uti förskrivne rättardömme är en utjord” (ÖH 1540:3 s 7ff).

Vissa tomter är emellertid svårtolkade. För årliga ränta ”i Östergötland under Skänninge kloster” 1541 kommenteras ”item 23 tomter som ligger under Skänninge kloster ... tomtöres penningar”. De är skattlagda endast för tomten (tomtöre) men inte för annan jord (ÖH 1541:1 s 145). Det kan vara stadstomter,

262 Se ÖH 1543:5; 1547:12. Först i summeringen till ÖH 1547 s 188 använd *utjord* istället för *rumpjord* i arv och eget. Fler *rumpjordar* noteras i senare, bl.a. i arv och eget ÖH 1550:12.

263 Utjordarna under Alvastra gård 1540 finns främst i Östergötland. För Småland nämns ett tiotal utjordar, alla med egna namn, bland annat i Eksjö socken: ”2 utjordar den första kallas Siggetorp den andra kallas Skogsäng” (ÖH 1540:3 s 87). På Visingsö omtalas 22 kronolandbor ”item är 6 utjordar den första är liggande i [?] och 2 uti Säby den fjärde i Ed den femte i [?] den sjätte kallas Kapellagård” (s 88ff). För Västergötland omtalas två utjordar i Vartofta härad (s 85f).

264 T.ex. ”Tolstad rättardömme liggande i Tolstad socken ... är 50 landbönder ... en öde så är ingen 49” (ÖH 1540:3 s 82).

men gamla gårdstomter eller uppdelningar av tomter i de solskiftade byarna, som brukas för sig utan koppling till någon annan jord.²⁶⁵

Fler utjordar avser enstaka jordstycken eller tegar. Detta framgår på rubriknivå då det ibland görs skillnad mellan exempelvis *kyrkoutjordar* och *kyrkoåkrar*, där de senare avser mindre humpar (t.ex. ÖH 1541:4). Utjordarna som antagligen ingår i byamålet har flera skatter och fodring, medan åkrarna (liksom ängar) har en enstaka skatt och saknar fodring.

Ny jordeboksuppställning och ordinarie jordeböcker från 1543

Från och med 1543 är redovisningen i Östergötland mer detaljerad. Ägobeskrivningar kommenterar inägomark och utmark, och visar att hemmanen blivit bedömda en och en. Till exempel för Lysings härad: ”passlig åker, äng, vedbrand, lite mulbete, inte utrymme (för) timmerskog eller fiskevatten” (ÖH 1543:6 fol 112r). Kommentarererna gäller ofta skattejorden. Många utjordar tillkommer inom denna kategori, sannolikt som en direkt följd av rannsakingarna. Bland annat tillkommer skatteutjordar i Åkerbo härad först 1543. Nu är också uppställningen mer formaliserad. *Utjord* finns både i rubriker och i den löpande redovisningen, med utjordar under varje jordnatur.

Med rannsakingarna hade kronan skaffat sig tillräckligt underlag för att redovisa skatterna häradsvis. Redovisningen inleds med ”fogdens undervisning” som förklarar skatterna och centrala begrepp. Här redovisas alltså jordeboksmetoden.²⁶⁶ I fogdens undervisning 1543 förklaras två termer: *stubbjord* och *sämjejord*. Däremot förklaras inte *utjord* annat är att det sägs vara jord ”som bönderna brukar” (ÖH 1543 s 9). Några exempel på hur detta uttrycks följer nedan:

Skatteutjordar [Rubrik] ... item uti förskrivne härad [Björkekinds] är 16 skatteutjordar som längden väl utvisar, där utav haver länsmannen fritt en utjord benämnd Klint så är igen 15 (ÖH 1543:1 s 8)

Stubbegods [Rubrik] ... stubbegods de är de gods som kronan äger jorden och bönderna äga husen och de utgöra sin skatt efter en sämja som de av ålder på lagt varit har. Och är stubbegods 6 (ÖH 1543:1 s 8)

265 Många *tomter* redovisas kring Söderköping. Jordeboken 1555 innehåller en lång lista över 71 tomter: ”Söderköpings stadskyrkomoter ... gårdstomter, ladutomt, stugtomt ... tomter och bodar som öde ligga ... summa kyrkotomter 71” (ÖH 1555:13 s 180ff). Jfr ÖH 1541:4 s 13: ”kyrktomter ... en tomt i Marstad ... en tomt i Bjälbo kyrkby”.

266 Wirsell menar att det saknas dokumentation om jordeboksmetod från 1530- och början av 1540-talet, med en allmän fogdeinstruktion med 1547 års kammarordning (Wirsell s 1968 s 53). Jfr Hallenberg 2001 s 97, 108f, 116 om 1555 års fogdeinstruktion eller undervisning till landets alla fogdar.

Sämjegods [Rubrik] ... 3 skattegods vilka av ålder legat har för en sämja efter de hava ingen jord att bruka (ÖH 1543:1 s 8)

Kronoutjordar [Rubrik] ... 6 kronoutjordar uti samma härad som bönderna brukar. Där utav har länsmanen en fritt. Så är igen 5 (ÖH 1543 s 9).²⁶⁷

I flera områden baserades skatterna på äldre stadgor. Registeringen av utjordar bör därför ha blivit en extra pålaga på de hemman som tillskrevs utjordarna. För Åkerbo härad 1541 och 1542 sägs om kronobönder: ”utgörs varken efter mantal eller gårdetal utan efter en gammal årliga stadga”. För kronojorden summeras 14 kronohemman och 18 kronoutjordar (ÖH 1541:6 s 10; jfr 1542:2).

Att kronoutjordar varit kända tidigare än skatteutjordarna antyder en kommentar för Dals härad 1544: ”kronoutjordar är 16 och ligga icke heller i något visst ottingtal [attung] utan som de av ålder legat har och räntar som här efter ... står” (ÖH s 158 fol 144v). Kommentaren visar att det inte krävdes jordetal för att skattelägga utjordar. Att antalet kunde beräknas tyder istället på att de varit synliga och avgränsade inom tegskiftet.

Fodringen för ”årliga hästar” varierar från 12 ner till 4 hästar för skattehemman, 4 för kronobönder, medan skatteutjordar har 4 eller 2 hästar, och kronoutjordar 2 eller 1 häst (ÖH 1543:1 s 23ff). I detta märks principen att skattehemman värderas dubbelt mot landbohemman och utjordar till hälften gentemot hemman inom sin jordnatur.

Kommentarer om att hemman har utjordar ”under samma skatt” visar att det finns fler utjordar än de som jordeboken tar upp. Exempelvis Örtomta i Kimstads socken: ”... ligger under samma skatt en utjord i Örtomta och är en åtting” (ÖH 1543:8 s 10).²⁶⁸ I jordeboken för Bobergs och Aska härad finns utjordar under egen rubrik, men även i den löpande redovisningen med hemmanen. Antalet utjordar för Aska härad summeras år 1543 till 28 skatteutjordar, 49 kronoutjordar och 28 kyrkoutjordar.²⁶⁹ Nästa all utjordar är brukade. Endast en kommenteras som öde. Drygt hälften av skatte- och kronoutjordarna ger fodringsskatt, medan kyrkoutjordarna genomgående ger fodringssatt. Det visar att kyrkans utjordar inte nödvändigtvis är mindre utjordar.

267 Att länsmanen har utjordar skattefritt noteras inom varje härad. Det har alltså ingått utjordar i arvodet. T.ex. Bråbo härad ”Skatteutjordar ... 25 där av har länsmanen fritt 3 utjordar” (ÖH 1543:1 s 29).

268 Jfr kartan från 1650 över Örtomta, med ”skattejord enskilt” till Väsby i Kullersta socken. På Väsby's karta kallas den *skatteutjord*. En del av ängen i utjorden står som ”en hump” till ”frälsegården i Örtomta” som ”lyder till Skatna” (D2:7–8, 23–24).

269 ”Skatteutjordar ... 28 av är en öde vilken ingen plägar uppbära av ... är igen 27 ... 13 som ingen hästning håller ... Kronoutjordar uti Aska härad är 49 ... 24 som inga hästar håller ... 28 Kyrkoutjordar ... 1 löper ingen häst” (ÖH 1543:2 s 208ff).

Antagligen är kyrkoutjordarna olika stora i olika områden. I summeringen för Gullbergs härad anges: ”20 skattebönder, 8 skatteutjordar som skattebönderna har under sig, 47 kronobönder, 23 kronoutjordar är 8 som fodringshästar håller, kronoängar 3 ... kyrko och prästutjordar är 39 ... som ingen häst håller 33” (ÖH 1543:12 s 55ff). Nästan all kyrkojord i Gullbergs är prästjord och ligger mest utan fodring, vilket indikerar att det rör sig om mindre enstaka jordar. Till Linköpings prebende 1543 redovisas jord under beteckning *smådelar* och *delar*, som kan avse uppdelade ödegårdar (ÖH 1543:11 fol 66v, 67ff, s 190ff).

Utjord på rubriknivå ersätter inte alla beteckningar i den löpnade redovisningen av utjordarna. Under rubriken *utjord* (*kronoutjord* o.s.v.) förekommer ibland även ödetorp, ödebol, ödejord, rumpjord med flera. Noterbart i dessa fall, när de samlats under utjordskategorin, är att jorden är skattlagd. Även jord med ödeattribut är inom utjordskategorin som regel skattlagda och brukade, exempelvis: ”en utjord ... benämnd ödejord” (ÖH 1543:6 s 24). För Ödeshögs socken 1544 redovisas flera kvarnar under rubriken *utjord*, vilket får betraktas som ett undantag (ÖH 1544:2 s 131). Men ibland samlas alltså alla övriga egendomar som inte är hemman under utjordsrubriken. Noterbart i dessa fall är att skrivaren ändå skiljer mellan vad som är utjordar och vad som är kvarnar i specifieringen.

Utöver de utjordar som finns under egna rubriker efter jordnatur kan andra utjordar vara direkt påförda hemmanen. I jordeboken 1544 redovisas skattehemman med flera *attungar* eller *lotter* i olika byar, därutöver finns utjordar under egen rubrik, bland annat *skatteutjordar*. För att få en bild över exempelvis alla skatteutjordar i en jordebok räcker det inte att läsa under rubriken skatteutjordar utan jordeböckerna måste därför läsas i sin helhet. Även om jordeböckerna är formaliserade och systematisk uppbyggda finns det regionala skillnader och skillnad mellan olika årgångar.

Avslutande kommentar om utjordar i Östergötland cirka 1540

Östergötlands handlingar åren 1539–1542 är huvudsakligen avskrifter av äldre privata jordeböcker. Utjordsbegreppet används, men sparsamt och huvudsakligen som term på namngivna ödetorp, men också några ödegårdar i byar. Den vanliga termen för jord i byar är istället *rumpjord*. Den skiljer sig från uttryck som *ödejord* och *ödetorp* genom att vara skattlagd och brukad jord. Fram till 1542 gäller det mestadels landbojord (frälse och förlänningar). En ny skattläggning och jordeboksräkning genomfördes 1543 och då ingick skattejorden. *Rumpjord* ersätts då med *utjord* i jordeböckerna. Under en övergångsfas talas både om ”rumpjord eller utjord”. Tabellsummeringar över antalet skattlagda enheter tillkommer 1545, och då är utjordsbegreppet fullt

etablerat. *Rumpjord* lever emellertid kvar som beteckning på vissa utjordar, särskild där landbojorden sedan tidigare kallats så.

Jämförelse med Upplands handlingar 1535–1540

Flera jordeböcker för Uppland 1535–1538 redovisar summariska skatter efter settingtal och fodring efter mantal till så kallade stadgemän som svarade för skatten för grupp av jordbrukare (t.ex. UH 1535:1, 1538:1, 1537:1, 1538:2). Ett undantag är jordeboken för arv och eget 1535, som gäller enheter i Uppland, Västmanland och Södermanland. Här finns *utjord*, även *tomt* och *torpstad* i den löpande redovisningen tillsammans med hemman, exempelvis i Vallby socken: ”av en tomt vid kvarnen”, ”en utjord”, ”av en torpstad”.²⁷⁰ Utjorden saknas jordetal och förekommer som ett enstaka undantag. Möjligen avser *utjord* i den medeltida betydelsen *omäga*, en tilläga till en gård.

En annan tidig jordebok avser Färentuna 1537. Denna är detaljerad eftersom Karl Knutssons jordebok från cirka 1450 täcker stora delar av området. Här anges flera oobbyggda enheter inom byarna. Dessa har egna jordetal och kallas i överensstämmande med jordeboken från 1540 över för *småjord* eller *urffjäll* (*ängsfjäll*, *åkerfjäll*). Jordeboken från 1537 bör därför ha utgått från den äldre.

För Uppland finns fogdens undervisning som är en egen handling från 1540 (UH 1540:4). I denna markeras ett trendbrott. Här görs en tydlig koppling mellan skatt och jordetal.²⁷¹ Även utjordar och flera jordnaturer specificeras: skattebönder, landbor, torp och sist utjordar. Från denna tid talas inte längre om *småjord* som istället har blivit ersatt med *utjord*, även om uttrycket *småjord* återkommer i senare jordeböcker omväxlande och synonymt med *utjord*. Vidare är fodringsskatten för utjordar bestämd till en eller två hästar, samma nivå som för mindre hemman och torp, vilket motsvarar principen i Östergötland om halv fodring för utjordar.

I andra jordeböcker från 1540-talet kan man sedan se hur utjordsbegreppet används på detta nya sätt. Tillägor och mindre torp som skattlagts utan jordetal finns under uttryck som *skogäng*, *skogsvret*, *torpställe*, medan den nya kategorin *utjord* förknippas med jord inom byarna med jordetal (se t.ex. UH 1540:5 s 17; 1541:13 s 24). Det märks på tre sätt. För det första genom uttryck som ”utjord i samma stad” (d.v.s. ett hemman med utjord under sig i byn) (UH 1540:6 s 25). För det andra av att *utjord* tas upp som egen rubrik, för att i den löpande redovisningen specificeras som *utjord* eller *urffjäll*, där det senare syftar på enskilda åkrar och ängar inom byarna. För det tredje genom att allt

270 UH 1535:2 s 34, 48. Även *kålgård* finns som skattlagt objekt 1535 (s 33ff).

271 I fogdens undervisning UH 1540:4 s 20 talas om ”årliga skatten efter jordetalet ... en annan skatt efter mantalet” samt ”årliga fodringen efter mantalet”.

flera hemman efterhand åtföljs med skatt för ytterligare en enhet, det vill säga två jordetal, som i marginalen flera gånger kommenteras som *utjord* (t.ex. UH 1541:13).

Redovisningen av utjordar är alltså inte konsekvent. De är antingen redovisade under egen rubrik eller samredovisade med hemmanen. Att utjordarna noteras direkt under hemmanen är vanligare i Uppland än i Östergötland. På rubriknivå görs i flera jordeböcker ingen åtskillnad mellan hemman och utjord, utan rubriken talar endast om *kyrkojord*, *kronojord* o.s.v., med noteringar i marginalerna om vilka som är utjordar.

Det ökat antal utjordar efter 1540 kan således förklaras av att man hade genomfört nya omfattande rannsakingar, där fogdarna hade tagit reda på vilken jord varje hemman hade inom byarna. Skatterna blev då närmare knutna till jordetal. I och med detta har man velat skilja hemman från utjordar. Alla utjordar registrerades inte samtidigt. I en undervisning från 1542 sägs exempelvis att det utgår skatt för ”några små utjordar som kronobönderna har inne med sig och är summa utjord 21”. På ett annat ställe talas på motsvarande vis om ”utjordar, kvarnar och fiskevatten, som kronobönderna har inne med sig” (UH 1542:11 s 313f). En del utjordar var alltså skattlagda för sig men samredovisade med hemmanen.

Efterhand tillkommer tabellsummeringar per socken och härad över antalet hemman (per jordnatur) och andra skatteobjekt, bland annat utjordar. En observation är att många utjordar utelämnas från summeringarna. Exempelvis för Olands härad 1554, som i häradssummering listar en utjord, medan den löpande redovisningen omtalar flera utjordar i varje socken. En möjlig förklaring att summeringarna, som ofta sägs avse mantalet medvetet undantar utjordarna. Jordeböckernas tabellsummeringar är därför inte säkert sätt att uppskatta antalet utjordar på, varken i Uppland eller i andra landskap.

6.7 Sammanfattning

Under senmedeltiden pågick en återuppodling av ödegårdar och även uppdelningar av dessa. Med lagstiftning försökte kronan förhindra detta, men sannolikt lyckades man bara delvis. Vissa ödegårdar blev bebyggda igen, men många togs över och lades samman med andra gårdar. Återhämtningen och uppdelningarna fortsatte under 1500-talet. Så länge skatterna utgick kollektivt, en klumpsumma för en grupp av bönder, var fördelningen en angelägenhet bönderna emellan. Den återbrukade ödejorden var då sannolikt ofta skattebefriad.

Kronan började upprätta egna jordeböcker under senare delen av 1530-talet och början av 1540-talet. Dessa blev normgivande för den nya

skatteläggningsen. Registreringen och skatteläggningsen av jord och gårdar skedde nu mer enhetligt och jordtillgången bedömdes individuellt. I och med rannsakingarna, med början omkring 1540, blev i stort sett all jord registrerad. Då fanns ett behov av ett enhetligt begrepp – *utjord* – för de obebyggda jordar som gårdarna har tillägnat sig under senmedeltiden.

Begreppet *utjord* omdefinierades vid denna tid. Det sannolika är att man på kammaren tog *utjordstermen* från de gamla lagarna, men använde termen på ett nytt sätt, ett grepp som inte var ovanligt under Vasatiden. Man tog upp en äldre lagterm, *utjord* (fsv. *omäga* och *omjord*) som passade syftet.

Det medeltida begreppet *omäga*, som från mitten av 1400-talet börjar kallas *utjord*, var länge förknippat med jord *utanför* byarna – deras tillägor – men blev i början av 1500-talet en beteckning som inbegriper byjorden. Detta som en direkt konsekvens av kronans jordeboksregistrering. På ett systematiskt sätt ersattes *utjordstermen* andra termer som avsåg ödejordar och ödegårdar, bland annat *rumpjord*, som var vanligt i Östergötland, och *småjord* som förekommit i Uppland. Att en stor del av denna jord hade varit ödelagd tidigare antyds av att *ödejord*, *ödeåker* och liknande ödeuttryck och läggs in under *utjordsbegreppet*.

Under 1540-talet blev med andra ord flera regionala jordtermer samlade i en gemensam *utjordskategori*. Antalet *utjordar* ökade i takt med rannsakingarna. Detta svarade mot kronans uttalade ambition om att reda ut vad bönderna hade ”inne med sig” och talen om undandolda skatter. Framför allt östra Mellansverige, där det förekom jordetal (markland och attung) blev *utjord* ett samlande begrepp för sådan jord.

Begreppsnormaliseringen skedde på två nivåer. På rubriknivå kom *utjord* att användas som samlingsterm för en rad olika jordtermer, även *ödejord* och enstaka jordstycken (*åkrar*, *vretar*) hamnade under denna kategori. Men också i den löpande redovisningen, på detaljerad nivå talas om *utjord*. Inläggningen av olika termer till ett *utjordsbegrepp* tog olika lång tid i olika landskap och regioner, men redan i början av 1540-talet är andra äldre uttryck sällsynta.

Beviset för denna utvidgade betydelse av *utjord* är att de flesta *utjordarna* hade samma skattetyper som hemmanen, med jordetal och skatt (med fodring), samt att de delades in efter jordnatur i likhet med hemmanen. *Utjordarnas* karaktär på 1540-talet motsvarar *utjordarna* under 1640-talet, det vill säga de fanns på tre olika nivåer: som hela bebyggelseenheter (typ 1), gårdar eller delar av gårdar (typ 2) samt som enskilda mindre jordar (typ 3).

Antalet *utjordar* varierar över tid och mellan olika jordeböcker. En minskning kan förklaras av att vissa *utjordar* återbebyggs över tid. Men antalet *utjordar* kunde även öka över tid till följd av nya uppdelningar, eftersom varje del kunde tas upp som en ny *utjord* på en egen rad i jordeböckerna. Rimligen var det svårt att återsätta de ödegårdar som delats upp i många delar till flera

olika ägare. Uppdelningarna, som hade pågått länge, har alltså bidragit till en ägandelåsning som förhindrade ett återbebyggande av många utjordar.

Tidigare antaganden om att främst hemmanstora utjordar kan räknas som medeltida ödegårdar måste tillbakavisas. Vad utjordsföreteelsen i första hand handlar om är uppdelningar av jord inom inägomarken – jord som tillhört ödegårdar – som bönderna själva hade haft kontrollen över under senmedeltiden, men som från 1500-talet allt mer kontrollerades av kronan.

Sammanfattning och resultat

Jag har beskrivit och analyserat fenomenet med utjordar – de obebyggda enheterna eller fastigheterna i jordbrukssamhället i Sverige – från senare delen av medeltiden fram till 1600-talets början. Att ta reda på vad utjordarna i 1500- och 1600-talets historiska källor är och hur de bildats har varit avhandlingens huvuduppgift. I och med detta har jag kommit in på frågor om fastighetsbildning och bebyggelseförändringar under en period präglad av kriser och statsmaktens fornering.

Jag argumenterar i inledningen för att frågan om vad utjordar är behöver studeras med flera källmaterial och i flera steg, med utgångspunkt i de omfattande källmaterialen från 1500- och 1600-talen. Efter att man skapat sig en klar bild av företeelsen kan jämförelser göras med de mer svårtydda och disparata medeltida beläggen. Metoden är den retrogressiva, och denna har fått bestämma bokens uppläggning.

Första halvan av avhandlingen (kapitel 1–3) är en kartläggning av utjordarna i Sverige. Denna bygger på en totalgenomgång av utjordarna i de geometriska (storskaliga) kartorna som upprättades 1633–1656 (merparten från 1640-talet), som var den första lantmäterikarteringen över byar och gårdar. En sådan stor genomgång har varit möjlig att genomföra tack vare att de omkring 12 000 kartorna från denna tid finns registrerade i en geografisk (koordinatbaserad) databas på Riksarkivet. Detta är första gången som statistik om utjordar redovisas. Utifrån dessa data har utbredningen och karaktärsdragen definierats.

I avhandlingens andra halva (kapitel 3–6) jämförs kartuppgifterna mot kronans jordeböcker från 1500-talet. Dels i en detaljundersökning av en socken (Alunda i Uppland). Dels i en belysning av hur utjordar och ödegårdar registrerades. På så sätt har utjordarnas ålder samt likheterna med ödegårdarna kartlagts. I ett ytterligare fördjupande steg har jag tagit upp utjordarnas betydelse under senmedeltiden och jag ger en förklaring till termen *utjord*.

Det går nu att teckna en mer fullständig bild av hur utjordarna bildades, ställt mot vad som tidigare varit känt. I de följande avsnitten sammanfattas resultaten. Min förhoppning är detta kan bidra till ny kunskap om utjordar och ödegårdar under och efter senmedeltidens kris. Jag har dock inte tagit mig an uppgiften att kvantifiera mängden utjordar vid medeltidens slut, vilket behövs för att diskutera hur stor ödeläggelse utjordarna påvisar. Mina empiriska data täcker inte heller Finland, så jag har inte kunnat fastslå utjordarnas utbredning där. Förhoppningsvis kan jag återkomma till dessa frågor i ett annat sammanhang.

Sambandet mellan senmedeltida ödegårdar och utjordar

Den övergripande slutsatsen är att utjordar huvudsakligen är bildade utifrån senmedeltida ödegårdar. De flesta avser ödegårdar, som istället för att återsättas, togs över av kringliggande gårdar och blev en del av deras brukade jord. De uppgick dock inte helt och hållet i andra gårdar, utan gränserna kring dessa ödegårdar behölls, helt eller delvis. Det är således en robust och seglivad medeltida fastighetsstruktur följt av en ödeläggelse som förklarar att det bildats obebyggda enheter eller fastigheter, vilka benämnts som utjordar.

Hur utjordar relaterar till bebyggda gårdar (hemman) framgår av de äldsta kartorna från omkring år 1640. Inget annat källmaterial redovisar utjordar med så hög precision som dessa kartor. Sambanden gäller storlek, läge och form. När det gäller storlek har utjordar i forskningen allmänt uppfattats vara för små för att kunna jämföras med hemman. Statistiken, som presenteras i kapitel 1, visar att detta påstående inte stämmer. Utjordar är visserligen generellt mindre än hemman, men närmare hälften av utjordarna är, bedömt utifrån åkerstorlek, jämförbara med mindre och medelstora hemman.

Ett annat antagande, som länge varit aktuell inom forskningen, är att utjordar från början avsett nyodlingar utanför byarna, som efterhand inkorporerades i takt med att byarna vuxit. Också detta påstående visar sig felaktigt. Kartbilderna visar att merparten av utjordarna ligger centralt inom byarna, där de gränsar till hemmanen, den bebyggda jorden. Placeringen har lantmätarna angivit med bokstäver, siffror och gränslinjer, med lika hög noggrannhet som för hemmanen. Tvärtemot idén om en koppling till utmarken är utjordarna belägna på inägomarken. De är inte heller kopplade till sekundära odlingslägen utan upptar lika goda jordar av åker och äng som de bebyggda gårdarna har.

Även utjordarnas form, hur de avgränsades på marken, uppvisar likheter med bebyggda hemman. I kapitel 2 identifierar jag tre huvudtyper av utjordar. Typ 1 är obebyggda ägoområden, som motsvarar ett territorium för en hel by

(bebyggelseenhet). Typ 2 är obebyggda gårdsenheter som avser en del av en bebyggelseenhet. De avgränsas antingen som tegskiftade byamålsenheter eller som separata jordstycken (särägoblock). Typ 3 är mindre enskilda jordar; utjordar som avser en enstaka mindre jord (teg). De tre typer uppträder på tre rumsliga nivåer: på by-, gårds- och tegnivå. En viktig poäng är att det finns samband mellan typerna: enskilda tegar bildar en gårdsenhet som tillsammans med andra gårdsenheter utgör en bebyggelseenhet (ett ägområde). Trots att utjordarna är olika stora och ser olika ut, är de inte olikartade i betydelsen att de skulle ha olika genes. Istället finns strukturella och ägomässiga samband mellan utjordar i byar.

Den centrala förklaringen till varför drygt hälften av utjordarna är mindre än hemmanen är att de blivit uppdelade. Uppdelningarna har gått till som så att kringliggande gårdar delat en utjord mellan sig. Varje del har sedan av kronan registrerats som en egen utjord. Ju fler gårdar som är inblandade i en delning desto fler utjordar har bildats. Att det är vanligt med flera mindre utjordar inom samma by kan alltså förklaras med att de delats upp från en tidigare större enhet. Statistiken från kartorna visar att omkring två tunnland åker (cirka ett hektar) utgör lägsta gräns för hur små delarna kunde bli. En övre gräns är däremot svårare att tala om då det finns utjordar som är större än närliggande hemman.

Med hjälp av kronans jordeböcker kan uppdelningarna följas från 1540-talet och framåt. Någon systematik för hur delningarna gick till finns inte. Vissa utjordar förblev odelade medan andra delades flera gånger. Det förekommer även hopslagningar, utjordar som lagts samman med andra utjordar eller hemman som legat närmast intill. Huvudtrenden var ändå uppdelning. Att delarna registrerats beror på att redovisningen av skatter i jordeböckerna utgick från hemmanen. Utjordarna tillskrevs hemmanen, så fogdarna behövde ha koll på var och ens del. Att samma utjord tillskrivs flera hemman är ovanligt. Det är däremot relativt vanligt i kartorna. Lantmätarna redovisar antalet utjordar efter jordeboksprincipen men kan kommentera att flera utjordar bildar en större enhet, och benämna den som ”utjorden”.

Förutom uppdelningar och hopslagningar har det skett utbrytningar, som i detta sammanhang innebär att utjordar tagits ut från sitt läge i byn och lagts på ett annat ställe inom byn. Exempel på detta kommenteras i 1600-talets kartor. Det gäller utjordar som bestått av flera jordar, särskilt de som ingått i tegskiften. De har kunnat läggas ihop till ett samlat jordstycke, som vanligen placerat i utkanten av byn, men fortfarande på inägomarken.

I kontrast till utjordarna är hemmanen påfallande stabila. Att utjordarna var obebyggda tycks ha varit det som gjorde dem tillgängliga för delning. Orsakerna till delningar anges sällan i källmaterialen. Men lantmätarnas

kommentarer antyder att det pågått en handel (försäljningar och byten) med utjordar bybor emellan. Detta antyds indirekt i jordeböckerna då samma utjord kan tillskrivas olika hemman från ett år till ett annat. Eftersom man registrerat bytena måste denna handel i någon utsträckning ha varit accepterad. Från senmedeltiden är det annars känt att kronan velat begränsa jordhandel som ledde till minskad skatteuppbörd, särskild handeln mellan jordnaturer. Kommentarer om detta finns från 1600-talet ibland lantmätarnas anteckningar. Det kan inte tolkas på annat sett än att uppdelningar och handel med utjordar varit utbredd och långvarig, och att kronan bara delvis påverkat utgången. För att konkretisera: ödegårdar som hade blivit utjordar kom ofta att delas upp, och vem som innehade vilken del kunde växla över tid. Några kom att återbyggas till hemman, medan de flesta blev kvar som utjordar.

Ett annat viktig konstaterande som knyter utjordarna till tidigare ödegårdar är att det inte skedde någon nybildning av utjordar under 1500-talet eller under början av 1600-talet. Med få undantag är det samma utjordar som registrerades i mitten av 1500-talet som återkommer i mitten på 1600-talet. Den ödeläggelse som inträffade under denna period resulterade inte i en ny registrering av utjordar, utan dessa ödegårdar behöll sin status som hemman (ödehemman). Även utjordar ödelades och skattebefriades, och blev i likhet med hemmanen kvar i jordeboken.

Att det inte skapades nya utjordar kan förklaras med att kronan, genom upprättandet av jordeböckerna under 1540- och 1550-talen, hade skaffat sig närmast fullständig kontroll. Man kände till var alla enheter låg och hur mycket skatt de skulle inbringa. Jordeböckerna fungerade på så vis som ett instrument som förhindrade att gårdar lades ner permanent och som påskyndade en återetablering.

Uppdelningarna, och till viss del även hopslagningar, påverkar däremot antalet redovisade utjordar under olika år. Vad som kan se ut som en ökning, från ett år till ett annat, är troligast effekten av uppdelningar, där jordmängden är konstant men där antalet utjordar (delar) ökat. Fram till mitten av 1500-talet sker en ökning som har att göra med rannsakingarna, som ledde till att fler utjordar blev upptäckta. Samma sak inträffade under 1640-talet, då lantmätna tog upp frälseutjordar som inte tidigare hade varit registrerade.

Långsiktigt har mängden utjordar successivt minskat, dels till följd av att utjordar kunde bebyggas till hemman, dels som en konsekvens av att utjordar rationaliserades bort genom att läggas in under hemmanen. Statistiken som jag presenterar i kapitel 1 utgår från situationen omkring år 1640. Då fanns cirka 1 500 utjordar inom 6 000 karterade bebyggelseenheter i östra Mellansverige. Hur stort antalet var vid mitten av 1500-talet är svårare att uppskatta på grund av den stora mängden opublicerat källmaterial som finns

från denna tid, men detaljstudien i kapitel 4 visar att antalet utjordar inom en central belägen Upplandssocken (Alunda) minskade med omkring 15 procent under denna hundraårsperiod.

Skapandet av ett kameralt utjordsbegrepp

Till sambanden mellan utjordar och ödegårdar hör en diskussion om ordet *utjord*. Att senmedeltida ödegårdar från omkring år 1540 inte benämndes som *öde* förklaras av att jorden hade återuppodlats. Gården kunde vara nerlagd men jorden var inte öde. Men varför benämndes denna jord som *utjord*?

Av allt att döma skapades begreppet *utjord* på kammaren i Stockholm under Gustav Vasas regeringstid, primärt i syfte att ta in skatt från ödegårdar som hade återuppodlats. I bakgrunden finns denna tids landsomfattande registrering av gårdar och jord. Då uppstod ett behov av ett begrepp för de jordar som efter ödeläggelserna fanns kvar som egna enheter. Motsvarande registreringar i äldre tid finns förvisso men de omfattar mindre områden. Och i senmedeltida räkenskaper och jordeböcker förekommer i princip inte ordet *utjord*. Utjordarna som vi känner till var resultatet av fogdarnas rannsakingar och skatteläggningar samt den administrativa reformen på kammaren. Det var där uppgifterna renskrevs och det var där man gav jordeböcker ett formaliserat upplägg: man ersatte äldre uttryck för gård och jord med *hemman* (bebyggda enheter) och *utjord* (obebyggda enheter).

Ordet *utjord* tycks vara taget från Kristofers landslag från 1442, där det förekommer i lagar om arv och böter. Dessa går tillbaka på landskapslagarna från 1200- och 1300-talen, där man istället talar om *omäga* och *omjord* (hädanefter *omäga*). Lagtexterna är inte av det slag att man kan precisera vad som då avsågs med *omäga*. Det framställs som ett ord i motsats till *gården* och *byn* (fsv. *bol* och *bolby*). Att döma av sammanhanget var en *omäga* något som tillhörde gårdar och byar generellt. Det framgår också att det var en jord man kunde betala med. Inget tyder på att det då hade att göra med ödegårdar. Under senmedeltiden registrerades ödegårdarna istället under allmänna uttryck som *öde*, *jord*, *åker*, *äng* med flera. I senmedeltida texter förekommer framför allt regionala uttryck, som *rumpjord* (i Östergötland) och *småjord* (i Uppland), som har att göra med uppdelningarna av ödegårdar inom byarna. *Omäga* nämns inte heller i de källmaterial som tar upp ödeläggelsen, exempelvis stadgorna.

Min tolkning är att den medeltida lagtermen *omäga* inte avsåg jord inom byarna utan hade att göra med jordstycken som var tillägor, exempelvis utängar och mindre åkergräde (vretar) på utmarken och allmänningar. Vissa av dessa var antagligen, eller hade varit, bebyggda underliggande torp. Att många

torp ödelades under senmedeltiden kan förklara varför man senare på kammaren tog upp *utjord* som ett ord för ödegårdar generellt. Slutsatsen blir att det kamerala utjordsbegreppet skapades på kammaren under en relativt kort period omkring 1540 i samband med skattläggningen, då man hade behov av enhetliga begrepp.

Koncentrationen till östra Mellansverige

Spridningsbilden, som jag redovisar i kapitel 3, visar att hela företeelsen med utjordar inom byar förekom i östra Mellansverige, särskilt på slättbygden, från Uppland i norr till Östergötland i väster, Öland i söder och västra Finland i öster. I andra landskap har det funnits enstaka utjordar som motsvarar hela ägoområden (bebyggelseenheter), men även sådana utjordar var vanligast i östra Mellansverige. Det finns två skäl till varför utjordarna koncentreras hit.

Den första förklaringen är solskiftet: det reglerade tegskifte som genomfördes i östra Mellansverige före digerdöden. I solskiftade byar var fastigheterna särskilda byamålsenheter, med gårdstomt och tegar som var uppmätta och låg i en bestämd ordning. Även utmarken och andra tillgångar, samt skatter var normerade efter storleken på enheterna. Gårdar som ödelades i ett solskifte var svåra att rubba. De blev kvar som obebyggda byamålsenheter, vakanser som andra gårdar återbrukade. Minst en tredjedel av alla utjordar på de äldsta kartorna från 1640-talet avser sådana byamålsutjordar, och de ligger inom de solskiftade byar där det medeltida grundmönstret har bevarats.

Den andra förklaringen till varför utjordar ligger i östra Mellansverige har att göra med användandet av jordetal (attung och markland); det sätt man sedan medeltiden hade värderat jorden på i östra Mellansverige. Jordetalen fungerade som fastighetsmått som kunde knytas till jorden till varje enskild gård. De var dessutom delningsgrunden för solskiftet. Men jordetalen gällde även byar som inte var solskiftade, och inom dessa fanns också utjordar. Under Vasatidens skattläggning utgick man från jordetalen för att bestämma nivån på flera skatter. Därför noterades utjordar även i byar som inte var solskiftade. På kartorna förekommer de med egna gränser (rågångar), som märker ut en eller flera separata jordstycken.

Det är alltså den medeltida jordvärderingen och solskiftet som utgör förutsättningarna till bildandet av utjordar inom byar. De flesta utjordarna bildades i östra Mellansverige på grund av en ägandelåsning på gårdsnivån, som har att göra med en noggrann kontroll av jord, med skatter normerad efter jordetal för enskilda gårdsenheter, samt solskiftet och dess låsta tegstruktur.

De största koncentrationerna av utjordar gäller solskiftesområdet, framför allt Östergötland och Ölands slättbygder. Förklaringen ligger i solskiftets

reglerade struktur, som gjorde att gårdar efter ödeläggelse kunde bli kvar som vakanser, obebyggda enheter som andra gårdar kom att bruka. Vid skatteläggningar och lantmåteriförrättningar var utjordarna i solskiftade byar enklast att upptäcka. Av kartorna framgår att man kunde identifiera solskiftade utjordar enbart utifrån gårdstomterna eller storleken på tegarna. Att de pålades skatter som var typiska för hemmanen (exempelvis fodring) är ytterligare en bekräftelse på att de värderades som egna gårdsenheter, som motsvarande hemman, trots att de var obebyggda.

Vad utjordarna säger om den senmedeltida ödeläggelsen

Den sammantagna bilden av ödegårdsforskningen i flera europeiska länder är att i genomsnitt en tredjedel av bebyggelsen ödelades under någon fas under senmedeltiden, med en större nedgång i marginalbygderna än i slättbygderna. Det stora frågetecknet i denna resultatbild gäller slättbygden. Det har antagits att det skedde en nedgång inom byarna, men få resultat har presenterats.

Granskning av utjordarna, och deras bakgrund som ödegårdar, mynnar ut i en skarp bild över den senmedeltida ödeläggelse utbredning. Den stora mängden utjordar visar att det fanns en ödeläggelse inom byarna på slättbygden under senmedeltiden, en ödeläggelse som även gällt de i odlingssynpunkt mest centrala byarna. Det betyder att ödeläggelsen under senmedeltiden var mer spridd än vad som tidigare påvisats i forskningen. Den var inte koncentrerad till marginal- och skogsbygder, som tidigare antagits, utan gällde hela samhället. Det fanns en marginalödeläggelse, men förekomsten av utjordar säger att det även fanns en ödeläggelse på slättbygden *inom* byarna.

Teorin om en marginalödeläggelse behöver därför kompletteras med en teori om slättbygdsödeläggelse. Förklaringen till att gårdar i marginalområden övergavs har varit migration; att man lämnade sämre gårdar och upptog de bättre som hade blivit lediga. Detta förefaller rimligt, särskilt för landbojorden, där jordägaren kan ha tagit beslut om att förflytta landbor och rekrytera nya brukare till de mest produktiva gårdarna.

Utvecklingen under senmedeltiden pekar emellertid mot att ägarna av landbojord blev allt mer alienerade från jorden. Att en stor del av utjordarna är landbojord kan inte förklaras på annat sätt än att landborna lagt under sig lediga gårdar och återbrukat ödejord. På så vis hindrades andra bönder och jordlösa från att ta över lediga gårdar. ”Annekteringen” av ödegårdarna och den lediga jorden gällde i än högre grad de självägande skattebönderna, men det är inom landbojorden som maktförskjutningen är som tydligast. I landbosystemet, där ägarnas intresse var ränteinkomster och brukandet

hanterades av landbor inom byalag, fick de frälse jordägarna liksom kronan efter kriserna under senmedeltiden nöja sig med en lägre ränta för utjordar, jämfört med vad de hade kunnat ta ut om denna jord vore bebyggd.

Genom ny lagstiftning under senmedeltiden gjordes försök att ta kontroll över ödegårdarna, dels för att bebygga dem, del för att förhindra uppdelningar och handel. Men detta lyckades inte särskilt väl. De rannsakingar som fogdarna och senare lantmätarna företog under 1640-talet visar att kronan långt senare brottades med en problematik som bottnade i senmedeltidens stora kris. Att de flesta utjordarna blev kvar under större delen av 1500- och 1600-talen visar att kronan liksom frälse jordägare hade liten reell påverkan på jordägandet inom byarna under denna period.

Att många ödegårdar inte återtogs beror därför enligt min uppfattning inte endast på utflyttningar utan på att jordbruksmark var investeringar som togs om hand och bevakades. Ödegårdar hanterades inom byarna. De kom att tas över av granngårdarna i första hand, de som enkelt kom åt jorden, samt de släktingar som varit bosatta i närheten som genom sin närvaro och sitt ägoanspråk kunnat hävda rätten till jorden. Även initiativet till återuppodlingen togs inom bysamhället.

Utjordarna fanns i östra Mellansverige men ödeläggelsen gällde de flesta landskap. Ödegårdarna blev kvar på grund av den särskilda fastighetsbildning där. I västra Sverige exempelvis förekom inte fixerade jordenheter av samma slag. Registreringen av jorden under 1500-talet var inte heller lika noggrann där. Spåren efter ödegårdarna försvann till följd av att man tog upp gårdarna på nytt, genom att gårdar slogs ihop och genom att jordägorna strukturerades om. Detta är den rimliga förklaringen till varför det finns så få spår i källmaterialen efter ödegårdar inom byar från andra delar av Sverige och i Europa generellt. Ödeläggelsen under senmedeltiden doldes som regel på grund av dynamiken inom byarna, med östra Mellansverige som ett belysande undantag.

Avslutande sammanfattning

Utjordar är obebyggda jordar eller fastigheter, som i de flesta fall har bakgrund som ödegårdar på senmedeltiden, som tagits över och återbrukats av andra gårdar utan att bebyggas på nytt. Termen förekommer redan under 1200-talet, men begreppet som relateras till ödegårdar etablerades först omkring 1540, som en del av Vasatidens administrativa reform.

Utjordar bildades i stort sett bara i östra Mellansverige. Förklaringen ligger i fastighetsstrukturen. I denna del av Sverige fanns före kriserna väldefinierade och på marken fixerade gårdar och jordar, bundna till jordetal och reglerat tegskifte (så kallat solskifte). Istället för att ödegårdar slogs ihop med andra

gårdar, vilket sannolikt är vad som hänt i andra delar av landet, så kom de i denna låsta ägostruktur att bli kvar som obebyggda gårdsenheter. De fixerades ännu en gång under mitten av 1500-talet i samband med Vasatidens stora skattläggningsprojekt, då många äldre ödegårdar registrerades som utjordar. Det är alltså två steg som leder fram till bildandet av utjordar. Först genom etablerande av en fast jordstruktur före digerdöden och senmedeltidens kriser. Sedan till följd av kronans jordregistrering vid mitten av 1500-talet, då utjordarna, som de då kom att kallas, blev en egna skatteskyldiga (kamerala) enheter. Det tillkommer i stort sett inga nya utjordar senare under 1500-talet eller därefter. Utjordar kan därför ses som en relik från senmedeltidens ödeläggelsefas.

Utjordarnas karaktär kan studeras med de äldsta geometriska (storskaliga) kartorna från 1640-talet. Utjordarna i kartorna visar på den senmedeltida ödeläggelsens långsiktiga konsekvenser. Kartornas stora förtjänst är att de möjliggör analyser av den ödeläggelse som skedde inom byarna (så kallad partiell ödeläggelse), en ödeläggelse som sällan satt några större avtryck i samtida och andra äldre källmaterial.

Kopplingen mellan ödegårdar och utjordar kan sammanfattas i fyra faser eller agrarhistoriska processer. Den första fasen är ödeläggelse. Utjordarna bottnar i senmedeltidens kris och orsakades av ödeläggelse, särskilt nedläggningar av bebyggelser. Den andra fasen är återuppodling. Också denna fas hör till senmedeltiden, särskilt 1400-talet, då det i brev, lagar och räkenskaper finns uppgifter om ödegårdar som återtagits. Den tredje fasen är uppdelning. Ödegårdarna som inte hade återsatts kom att delas upp i mindre jordägor. Denna fas inleddes på senmedeltiden men fortsatte senare. Det betyder att utjordarna vi ser under 1500- och 1600-talen som regel är bitar av tidigare gårdar, det vill säga "en utjord" avser sällan en specifik ödegård utan de måste analysera med den övriga jorden inom byn. Den fjärde fasen är omstrukturering, och hör framför allt till perioden efter senmedeltiden, då utjordar efter hand kom att skiftas om eller rationaliseras bort inom byarna, men även i andra fall bebyggas till nya gårdar.

Utjordarna visar att ödeläggelsen under senmedeltiden var utbredd och även gällde byarna på slättbygden. De visar att det ur senmedeltidens kris etablerades nya ägandemönster, där bönder och landbor kommit att bruka jorden till ödegårdar. Detta bekräftar äganderättens konstans i det senmedeltida och tidigmoderna bondesamhället.

Som kameral term utgick utjord kring 1900 i samband med jordskatternas avskaffande. Många utjordar försvann i samband storskiftet och senare jordreformer under 1700- och 1800-talen. Men till viss del finns utjordar kvar idag. På senare kartor, även i dagens fastighetskarta, går det att se skifteslinjer

för obebyggda fastigheter och jordregisterenheter som markerar rester av gamla utjordar. De bilda enklaver eller anomalier i fastighetsbildningen. De är då som regel utbrutna från sitt tidigare läge, förlagda till nya skiften. I den mån de blivit kvar har de som regel flyttas om och förlagts till nya jordstycken. Som fastighetsarv från medeltiden och minne av senmedeltidens kris är utjordarna ändå fortfarande levande.

Bilaga 1. Källmaterialen

I Sverige finns två omfattande källmaterial som berättar om hur byar och gårdar var organiserad före den moderna agrara revolutionen: kronans jordeböcker från 1500-talet (landskapshandlingarna, kammарarkivet) och de geometriska kartorna från 1600-talet. I internationell jämförelse är de unika för sin stora omfattning och detaljrikedom.

Några skriftliga medeltida källor kompletterar undersökningen. Det handlar om tre kategorier av material: senmedeltida jordeböcker och räkenskaper, brev samt lagar (inklusive de stadgor som under senmedeltiden kompletterade landslagen). Utjordar förekommer också i domböcker (lagmansdomböcker), men eftersom jag inte behandlar böndernas argumentering för innehav av utjordarna (vid tvister) så ingår de inte i studien.

Huvudmaterialen är kartorna och Vasatidens jordeböcker. Dessa ska beskrivas utförligt. Medeltidsmaterialen beskrivs kortfattat.

Medeltidsmaterialen

De äldsta beläggen för *utjord*, *omjord*, *omäga* och liknande termer finns i de nordiska landskapslagarna från 1200- och 1300-talen och i de medeltida breven (diplomen). Detta är ett mycket omfattande material, men uppgifterna om utjordar är knapphända. För de svenska lagarna är utgåvorna av Schlyter och Holmbäck & Wessén nyckelverken. Inte minst underlättas arbetet av notapparaten och glossariumen till dessa verk. Vägledning till olika termer ger Söderwalls ordbok och KLNМ. Lagarnas förändring under senmedeltiden behandlas av Gabriela Bjarne Larsson (1994). Annette Hoff (1997) behandlar några av de relaterade termerna som förekommer i Danmark. I övrigt finns få studier som tar upp jordtermer under senmedeltiden.

De första konkreta uppgifterna om utjordar finns i de senmedeltida jordeböckerna och räkenskaperna. Dessa var jordägarnas register över vilka inkomster de hade från landbogårdar runt om i landet. En *jordbok* är en längd över skattebetalande enheter. Att skilja från *räkenskap*, med vilket menas en summering av inkomster och utgifter. En jordebok är mer omfattande då den redovisar allt jordinnehav inom ett område, och bygger på en inventering eller rannsaking. Även gårdar och jord som inte erlägger skatt räknas upp. En räkenskap koncentreras till ekonomin under räkenskapsåret, och det behöver inte framgå hur många gårdar det finns eller hur skatten fördelats mellan olika jordbrukare. Räkenskaper utesluter oftare uppgifter om jord som inte gav ränta

(ödejord). De kan ändå ge viktiga kompletteringar och visa på ödegårdar som bebyggts och tagits upp till skatt.

Uppsala domkyrka jordebok 1376 ger en tidigare ingång med kommentarer om återuppodling av ödejord och avsaknad av landbor på flera gårdar, och behandlar omkring 120 bebyggelseenheter (Dahlbäck 2010). En särskilt granskning av ödeuppgifterna har däremot inte gjorts. Vadstena klostrets jordeböcker 1447 och 1502, med uppgifter om närmare 1 700 enheter (merparten landbogårdar samt mindre torp) är det enskilt mest innehållsrika materialet. Omkring en tredjedel av gårdarna har uppskattats som ödelagda vid något skede under perioden 1447–1502. Jordeböckerna har bearbetats av Norborg (1958) och senare inom ödegårdsprojektet av Bååth (1983), men inte i relation till utjordar. Utgivna är också Karl Knutssons jordebok för Färingön från cirka 1450 (Bjurling 1977) och Arvid Trolles jordebok 1498 (Almquist 1938).

För dessa jordeböcker har valet fallit att inte göra någon detaljgenomgång. Det främsta skälet är att det först behövs är en utredning av hur utjordar ska tolkas i relation till ödegårdar. När det gäller Vadstenamaterialet har resultat från tidigare studier har sammanfattats av Myrdal (2003). Därtill har Larsson (1970) visat hur olika ödenoteringar relaterar till 1500-talets utjordar. Det finns därmed ett forskningsläge som en genomgång av andra yngre källmaterial kan ställas mot. Det andra skälet är att Vadstenamaterialet är omfattande, cirka 1 800 jordenheter (gårdar m.m.). En genomgång i relation till utjordar kräver en arbetsinsats som bäst lämpar sig för en egen studie.

Utöver jordeboksmaterialet finns diplom där särskilt räfstetingsbrev ger besked om jord som återtas till kronan. Bland dessa namnges ett större antal gårdar och ödegårdar. Detta är ett underutnyttjat material som borde få en egen genomgång med granskning av vad dessa säger om senmedeltidens kris.²⁷²

Kronans jordeböcker

Kronans jordeböcker bildar ett centralt och närmast fullständigt register över alla gårdar och all jord i Sverige. Den äldsta serien sträcker sig från omkring 1530 fram till 1630, det vill säga från Gustav Vasas initiativ till en landsomfattande registrering fram till och med Axel Oxenstiernas länsreform.

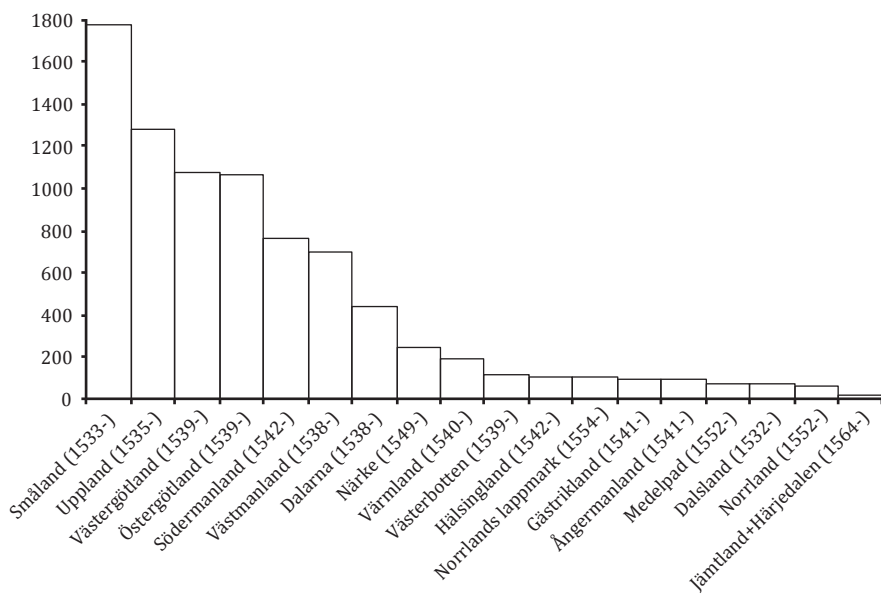
Denna del ingår i kammararkivets landskapshandlingar, som består av landskapsvis ordnade renskrivningar från fogdarnas koncept. Delar är fukt- och brandskadade men man räknar med att två tredjedelar är bevarat (Brunius 2010 s 31). På grund av skador men även på grund av ofullständigheter och inkonsekvens i redovisningen så är det som regel nödvändigt att jämföra flera

272 Min avsikt är att återkomma till detta i en fortsättningsstudie.

årgångar av jordeböcker för att få en hel bild av den löpande redovisningen. I Riksarkivet idag finns över 8 000 volymer, där varje bok kan bestå av flera olika delar. Totalt omkring 19 000 bevarade räkenskapshäften (600 hyllmeter). Konzepten har däremot sällan bevarats.

Serien från 1630 fram till mitten av 1800-talet kallas *jordböcker* och är länsvis redovisad, men har i övrigt samma upplägg som de äldre. Sedan 1922 är Kammararkivet en del av Riksarkivet i Stockholm och numera är jordböckerna tillgängliga på internet (skannad från mikrofilm) som underlättar forskningen. Ett motsvarande material för Finland finns på Riksarkivet i Helsingfors, men jag har använt det som finns på Riksarkivet i Stockholm.

Antalet volymer för den första serien är ojämnt fördelade över landet. Vissa områden i landet – exempelvis delar av Västergötland, Södermanland och Närke – var förlänade till adeln och låg utanför den centrala förvaltningen. Att antalet är flest för Småland (där även Öland ingår) förklaras med dess läge som gränsområden till Danmark, samt avsaknad av förlänningar. Smålands kom därför att förvaltas med större noggrannhet efter Dackefejden under 1540-talet (se Hallenberg 2001 s 80). I övrigt speglar antalet volymer de agrara kärnområdena. Exempelvis är bygderna kring Stockholms och Uppsalas närhet är väl upptecknade, samt Östergötland och delar av Västergötland som inte var förlänat.

Figur B1.1. Antal jordeböcker/volymer i landskapshandlingarna, 1530–1630 (exklusive Finland). Första året då en volym finns inom ett landskap markeras inom parentes. Källa: Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet (sok.riksarkivet.se, 2013-07-19).

Bakgrunden

Arbetet med jordeböckerna inleddes under 1530-talet och vid Gustav Vasas död 1560 så hade i stort sett alla gårdar i hela landet registrerats, omkring 65 000–70 000 hemman. Detta kan jämföras med Vadstena kloster, den enskilt största jordägaren i Sverige vid slutet av medeltiden, som hade omkring 1 000 gårdar förtecknade i sina jordeböcker.

Detta var ett av de mest omfattande kontrollsystemen som utvecklades i Europa under denna tid. Två saker skiljer kronans jordeböcker från andra länder. Det är ett central register för hela landet (Sverige-Finland) samt all jord är medtagen, oavsett jordägare. Inte bara omfattningen utan också den höga detaljeringsnivån med skattdäggning av enskilda jordar utmärker

Fogdeförvaltning byggde vidare på den senmedeltida länsförvaltningens etablerade strukturer. Jordeböckerna hade varit spridd i Europa sedan 1200-talet. Exempelvis förekom i de tyska och österrikiska rikena så kallade ”Landesfürstliche Urbare”. Mot slutet av 1400-talet och början av 1500-talet fanns också en utveckling mot central förvaltning, bland annat inom de tyska furstendömena (Hallenberg 2001 s 58ff, 87, 405).

Sannolikt hämtades inspirationen också från närmare håll, då det fanns en nordiska och inhemska tradition. Under 1400-talet hade det blivit allt vanligare att stora jordägare förtecknade sina gods innehav i jordeböcker. Det är också känt att man på kammaren hade tillgång till Vadstena och Alvastra klostrens jordeböcker, som kan ha använts som förlaga.

Kronans jordeböcker var i detta avseende inte unika. Gustav Vasa agerade som en medeltida furste, men omsatte idén om total kontroll över jord och gårdar till nationell nivå. Införandet av Kungens egna gods (arv och eget) var inte heller någonting nytt, utan låg i linje med vad som förväntades av en senmedeltida furste, att ha ett eget underhållslän.

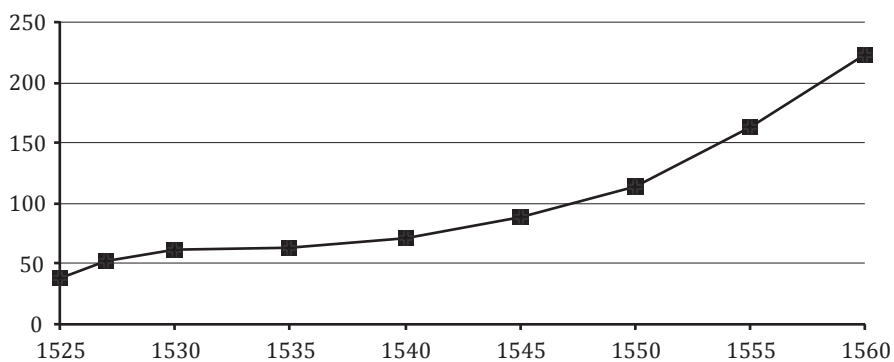
När Gustav Vasa valdes till kung i Strängnäs 1523 och året därpå begärde kungen att få veta hur många skattebönder, krono- och frälselandbor det fanns i varje län, och låta upprätta en central räkenskapsbok för att ”veta vad riket tillhör eller bortkommer”. Något direkt gensvar kom inte då, men från 1528–1533 finns ett bevarat material – ”Fogdarnas räkenskaper” och ”Undervisningar om rikets ränta” – som visar på att en ny fogdeorganisation höll på att bildas.

Kännetecknade för statsbyggande var en platt organisation där kringresande fogdar förtecknade alla ägor och noterade i vilken by jorden låg, vilken skatt som utgick och vem som betalade. Det handlade om skattdäggning, att skapa

reda i ekonomin, och om rannsaking, att överblicka landets resurser. Beskattningen utgick från jordinnehav och inte efter hushållet samlade förmögenhet, som förutom jord också kunde vara pengar, lösöre, boskap, byggnader med mera. Det var därför väsentligt att kontrollera jorden.

Fogdarna och deras medhjälpare (skrivare m.fl.) fungerade som kungens underrättelsemän. De skulle inte endast ta in och redovisa skatterna utan att även verka för att förbättra statens inkomster. De skulle inventera och rapportera om tillgängliga resurser runt om i landet, reda ut vem som äger vad eller vems om brukar och betalar för vilken jord, driva brottsmål och föra brottslingar inför tinget samt rekrytera soldater (Hallenberg 2001 s 199).

När det gäller förvaltningen uppbyggnad och jordeböckernas utformning kom inspirationen i inledningsskeende närmast från de Tyska furstendömena. Conrad von Pyhy, en tysk ämbetsman som arbetat åt den tysk-romerska kejsaren, blev kansler 1538 och flera tyska ämbetsmän rekryterade till förvaltningen. Under hans ledning utvecklades arbetet på kammaren, vad som har kallats ”den tyska perioden” (1538–1543). Under denna tid blev redovisningen blev mer utförlig, som följde på att antalet fögderier och fogdar fördubblades.

Figur B1.2. Antal fögderier 1525–1560. Källa: Efter Hallenberg 2001 s 91.

Vasatidens system med en årlig skatt på jord, kopplad till individuell för hemman, så kallade grundskatterna, stod kvar i jordeböckerna fram avskaffandet under slutet av 1800-talet. Jordeboksregistrering har på så vis kommit att definiera jordinnehavet och skattesatserna under lång tid och är i viss mån fortfarande grunden till dagens jordregisterenheter. Från cirka 1540 finns därför ett mycket omfattande jordeboksmaterial som gör det möjligt att spåra enskilda gårdar och enstaka jordar år för år. Undantaget gäller helt skattebefriade enheter: särskilt adelns sätesgårdar och andelen torp, kungsgårdar samt prästgårdar som först registrerades i slutet av 1600-talet.

Jordeböckernas innehåll

Den löpande redovisningen av skatter pålagda gårdar och jord kallas *årliga räntan* eller ibland endast *jordeboken*. Det är i dessa längder som hemman och utjordar redovisas. I det kamerala materialet ingår, förutom landskapshandlingarna, även mantalslängder, boskapslängder med flera, men jag använder endast landskapshandlingarna.

Ett motsvarande jordeboksmaterial för frälselandbor (samt adelns förlänningar, vilket också inkluderade skattejord) är frälse- och rusttjänstlängder på Riksarkivet som finns från mitten av 1500- och 1600-talen. Det har emellertid framkommit att utjordar sällan förekommer, utan dessa längder synes ha fokuserat på hemmanen (hela, halva o.s.v.), även om undantag finns.

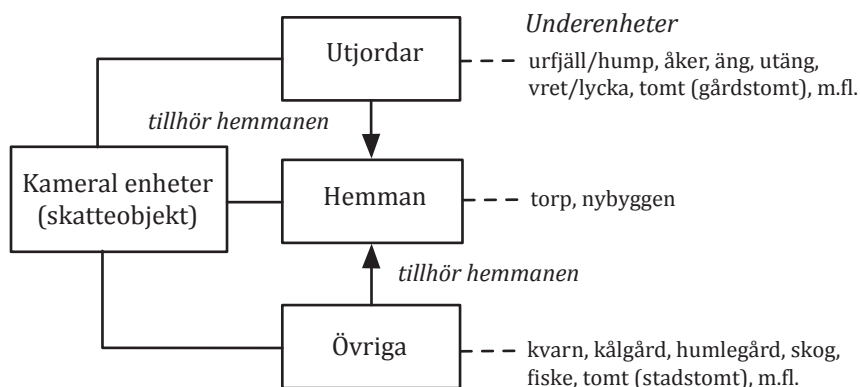
Landskapshandlingarna består av mer än ”jordeboken”. I Jan Brunius bok *Vasatidens samhälle* från 2010 är den mest uppdaterad översikten. Enligt Brunius (2010 s 28, 74) handlar det huvudsakligen om fyra delar:

1. *Huvudräkenskap*. Summering av jordebokens uppgifter om inkomster och utgifter för ett räkenskapsår.
2. *Årliga räntan* eller *jordeboken*. Topografisk redovisning (landskapshärad-socken) av jord och gårdar och pålagda skatter.
3. *Tiondelängder*. En tiondel av den årliga spannmålsskörden omtalas i landskapslagarna som skatt. Efter reformationen blev två tredjedelar av tiondet en årlig skatt till kronan. En tredjedel gick då till sockenprästen.
4. *Extraskatter*. Även kallad småskatt, som tog ut framför allt under krigsåren (år 1571, 1613 m.fl.) som en skatt utöver årliga räntan.

Några begrepp från huvudräkenskaperna kommer jag återkomma till. Justeringar av skatten för ett visst räkenskapsår kunde summeras under rubrikerna *förminskning* (tillfällig nedskrivning av skatt) och *förökning* (ökning av skatt). Permanenta skatteändringar (omtaxeringar) kallas *förmedling*. Allmänt förekommer också särskilda listor under rubriken *avkortning* (ödeavkortning) över gårdar som fått avdrag på skatten, särskild under krigsåren på senare delen av 1500-talet.

Kamerala enheter – skatteobjekten

Innehållet i kronans jordeböcker kan beskrivas utifrån tre typer av skattskyldiga egendomar: hemman, utjordar och övriga. Hemman var med dagens mått jordbruksfastigheter: bebyggda gårdar med tillhörande jord. Utjordar var obebyggda fastigheter eller enstaka jordar, som vanligen låg inom byarna. Bland övriga finns kvarnar, skogar, strömmar, fisken, trädgårdar, kålgårdar, humlegårdar och gårdstomter i städer, tillgångar som inte var jordegendomar utan andra typer av tillgångar.

Figur B1.3. Tre kategorier av kamerala enheter i kronans jordeböcker.

De tre kategorierna följer av jordeböckernas rubriker. Hemman redovisas först, därefter utjordar och sista övriga. Skillnaderna är emellertid stora över tid och mellan landskap. Ibland är utjordar samredovisade med hemman (under samma rubrik). Tendensen under 1500-talet är att antalet underenheter och övriga skatteobjekt ökar (liksom antalet rubriker), till följd av rannsakingarna och noggrannare skattläggningen.

Hemmanen är påfallande homogena. Termer som avviker under rubriken hemman är *torp* (mindre hemman) och *nybyggen* (oskattade). Den största gruppen, vid sidan om hemmanen emellertid utjordarna. Dessa var jord var av olika slag. Under rubriken *utjord* förekommer ibland *urfjäll*, *åker* och *äng* med mera, men också specifika jordar som kallas *utjord*. Den samlade benämningen var alltså också *utjord*. Här finns en dubbelheten: *utjord* på rubriknivå (kategorinamn) och som beteckning på enskilda jordar.

Skatteobjekten var olika men grundenheten vid beskattning var hemmanen. Till varje hemman knyts en person (personnamn). Utjordar och övriga enheter var således underenheter till hemman, det vill säga deras skatter kopplas till hemmanen. Förbindelsen utjordar och hemman följer upplägget ”person/hemman i by A (ortnamn) för en utjord i X (eller i samma by)”. I sällsynta fall förekommer att en utjord tillhör fler än ett hemman.

Kronans idé har alltså varit att knyta alla skatter till hemman (som knyts till person), till vilka det kunde finnas andra skattlagda ägor (utjordar, men också kvarnar m.m.). Jordeböckerna och kartorna beskriver alltså verkligheten utifrån en kameral ordning som utgår från ”hemmansnivån”.

Hemmanen är påfallande stabila enheter från Vasatiden och under början av 1600-talet. Samma hemman kan i regler följas över lång tid. Kontinuitetet överdrivs på så vis att förändringar inte behöver fångas upp från år till år. Vissa förändringar förs in först i efterhand. En förklaring till att hemmanen är stabila

är förbudet mot hemmansklyvning. Hemman med flera ägare (bondenamn) förekommer men är mycket ovanligt under 1500-talet. Ett hemman behövde emellertid inte alltid motsvara en gård i verkligheten. Termen ”gård” används parallellt med ”hemman” i jordeboken, men begreppen bör hållas isär. Ett hushåll eller familj kunde exempelvis inne flera hemman. Gårdsbruken inkluderade även utjordarna, som alltså redovisas vid sidan om hemmanen. De flesta hemman bör ändå ha motsvarat gårdar vid tidpunkten för när de först skattlades. När de väl förtecknat i jordeboken blir de bundna till vissa skatter och kvar i bokföringen även om gården exempelvis delades upp.

Jordnatur

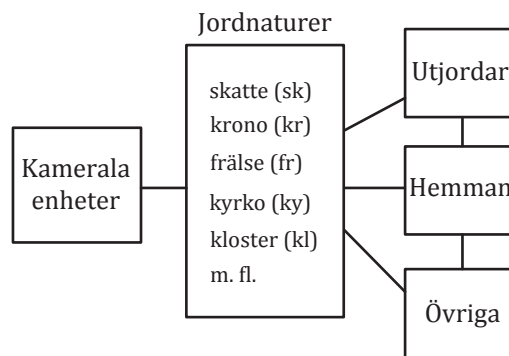
Trots reformationen med början 1527 så bibehölls den medeltida ägofördelningen eller jordnaturen. Alla gårdar redovisades till de kategorier som gällde vid medeltidens slut: skatte, krono, frälse. Frälse rymmer adeln och kyrkliga institutioner (kloster, sockenkyrka, prebende o.s.v.). Från mitten av 1500-talet, när största delen av jorden hade registrerats, går det därför att teckna en god bild av den ägofördelning som rådde vid medeltidens slutskede. Den vanliga uppfattningen är att jordnaturen ungefär fördelade sig på följande vis:

- *Frälsejord* 50 procent. Jord som tillhörde/brukades av landbor, som ägdes av världsligt frälse (adel) eller andligt frälse (kyrkan, kloster m.m.), som innehade motsvarande andel, 25 procent vardera
- *Skattejord* 45 procent. Självvägande bönder som betalade skatt till kronan.
- *Kronojord* 5 procent. Jord som brukades av landbor under kronans direkta inflytande.

Jordnaturerna förändrades i princip inte under 1500-talet. Även utjordar och övriga enheter har sina egna jordnaturer. En skattegård kunde även inneha utjordar av landbojord, och tvärtom.

Jordnaturerna hade praktisk betydelse eftersom olika grupper betalade olika skatter. Vasastaten reformerade inte om skattesystemet utan förhåll sig till gamla överenskommelser. En skillnad går mellan landbohemman – privatägda hemmanen brukade (lejda) av arrendatorer (landbor) – och skattehemman, det vill säga självvägande bönder. Skattejorden var kronans viktigaste inkomstkälla. Skattejord kunde, med stöd i landslagen, ärvas och förvärfvas men inte landbojord. I realiteten minskade skillnaden i och med reformationen då både kyrkan och klostrens jord betraktades som kronans egendom. Känt är att man under såväl Kristian I:s som Gustav Vasas tid använde uttrycket ”kronans skattebönder” (Dovring 1951 s 180 med hänvisning till Kristian I:s mandat 1459).

Frälseandbor och förlånade hemman hade att betalde en enstaka fodringsskatt till kronan, vanligtvis halv fodringsskatt gentemot andra hemman. Därför finns de med i jordeböckerna. Frälset hade annars egna jordeböcker där avraden för deras landbor specificerades. Bland frälsejorden utmärker sig ”arv och eget”, det vill säga Gustav Vasas egna gods, som uppgick till 15 procent av alla jord i Sverige vid mitten av 1500-talet. Kungen var med andra ord en stor vinnare på reformationen och sin egen skattepolitik. Jordeböckerna för arv och eget ingår i landskapshandlingarna, och i dessa förekommer utjordar.

Figur B1.4. Jordnaturer.

Skatter

Skattesystemet var vid medeltidens slut regionalt särpräglad. Vad Gustav Vasa vidareutvecklade under 1500-talet var en blandning av äldre lokala/regionala hävdvunna skatter. Detta framkommer i Folke Dovrings *De stående skatterna på jord 1400–1600* från 1951 som utgör standardverket till det senmedeltida och Vasatidens skattesystem. En sammanfattning ger Jan Brunius (2010 s 73ff) som menar att man kan tala om huvudsakligen tre skattetyper, vilka alla har en medeltida bakgrund:

Huvudskatt: den i landslagen omskrivna årligt återkommande grundskatten ”laga skatt” som var relaterad gårdarnas jordinnehav. Skatten utgick i pengar eller varor, vanligtvis spannmål eller smör som kan ge en spegling av produktionsinriktning i olika regioner. Tillkommer gör vissa småskatter (ved, höns, ägg m.m.).

Dagsverken: på medeltiden hade vissa hemman (landbor) skyldighet att utföra arbeten vid storgårdar. Storgårdarna minskade i antal och betydelse under senmedeltiden, och från Gustav Vasas tid räknar man med att dagsverken övergått till att bli en årlig skatt, räknat i antalet dagsverken

(vanligen fyra till sexton dagsverken per hemman), men som sannolikt omräknats till skatt i varor eller pengar.

Fodring: en skatt som utgick efter ”mantalet”, och som även utgår för många utjordar. Skatten räknades i antalet hästar men kunde omvandlas till en penningaskatt. Från början skyldigheten att utfodra hästar åt kungens, biskopens och frälsets män under sina resor, som enligt Dovring infördes under 1400-talet, föra att ”reglera gästningsbesväret”, men som under 1500-talet övergick till att bli en stående skatt. Även frälset landbor pålades fodringsskatt, vilket gör att de också finns med i jordeböckerna, om än mer summariskt uppställda än annan jord. Däremot är få är frälseutjordar med. Antingen var de skattebefriad och därför blev de inte rannsakade.

Framför allt är det två jordmått som skatterna kommit att utgå efter: mantal och jordetal. Mantal är ett svårtytt begrepp som många andra kameralt termer växlat innebörd över tid. Från början antaget motsvara ”antal män” för att under 1500-talet bli normerande vid bedömning av hemmanens skattekraft efter en enkel uppdelning som hela eller halva hemman, med uppdelningar från helt hemman ner till åttondelshemman. Jordetal etableras under 1100- och 1200-talen i Norden. Äldst i Sverige är attungen i Östergötlands lagsaga medan marklandet har haft störst spridning (Svealandskapen). Deras betydelse ska inte underskattas då det är jordetalen som räknas upp i köp- och bytesbrev under medeltiden. Därutöver förekommer att äldre kollektiva indelningar (gården, settingar m.fl.) i 1500-talets jordeböcker är uttryckta som heltal eller bråktal (settingtal m.m.) på de enskilda gårdarna, också normgivande för vissa skatter.

Hur de olika jordmått, som hade olika spridning i olika landskap, skulle används under 1500-talets i samband med en centraliserad och individuella beskattning var inte självklart för fogdarna. Att skattesystemets befann sig i en process under förändring framgår av fogdarnas undervisning i jordeböckerna. För exempelvis Dals härad i Östergötland under 1540-talet sägs att huvudskatten är lagd på varje hemman efter settingtal som anges löpande till hemmanen i marginalen. Fodringen sägs utgå efter mantalet, om hel och halv fodring. Därtill redovisas jordetal (attung).

Skatternas typ och storlek motsvarar i någon grad de kamerala enheternas storlek. Hemmanen normeras efter fasta mått som svarar mot skattekraft snarare än verklig gårdsstorlek. Utjordarnas skatter är av samma slag. Som regler är utjordar påförda huvudskatt och fodring efter samma mönster som hemman. I kameral mening (utifrån skattekraft) kan utjordar med huvudskatt och fodringsskatt sägas motsvara ”normalstora” hemman. Skillnaden ligger i att utjordarna generellt är lägre taxerade än hemman. I de skatter som utgått från mantalet (exempelvis fodring) så är de flesta utjordar jämförbara med fjärdedels och åttondels hemman. De minsta utjordarna har en enstaka mindre

skatt i pengar eller vara men varken huvudskatt eller fodring. En annan skillnad är att dagsverken saknas för utjordar, i områden där detta förekommer för hemman. Den längre skattenivån för utjordar kan inte endast förklaras av att utjordarna oftare avsåg mindre jordar, utan utjordarna var också generellt längre beskattade.

Termen *skatt* ska kommenteras. Vanligen görs inom forskningen en åtskillnad mellan skatt och ränta (avrad), med hänsyn till att endast personer som själva ägde jord pålades skatt i egentlig mening, medan personer som brukade andras ägor betalade en ränta för denna jord som hyrdes. I 1500-talets jordeböcker hänvisar emellertid orden *skatt* och *ränta* ofta till samma sak. Termerna används omväxlande inom alla jordkategorier (jordnaturer). Skillnaden ligger istället inom skattestrukturen, där landbojordens penningskatt kallas *ledningsslame* och naturskatt *landgille*. Vidare talas i allmänhet endast om ”bonde” i frågan om personer som själva äger sin jord, medan personer som brukar annan jord kallas landbor, då de enligt landslagen lejde jord med tidsbestämda kontrakt (motsvarande dagens arrende) och saknade börsrätt (arvsrätt) till jorden. Det hindrar inte att landbor samtidigt ärvde skattejord, exempelvis på mödernet.

Äldre geometriska kartor

Den första serien av storskaliga kartor kallas äldre geometriska kartor och omfattar omkring en tredjedel av bebyggelsen, cirka 12 000 bebyggelseenheter med drygt 30 000 kamerala enheter, inom gränserna för Sverige före freden i Brömsebro 1645 (exklusive Finland). Därtill finns ytterligare omkring 1 000 kartor på den Finska sidan. Kartorna var inbundna i volymer som av lantmätarna kallades för *geometrisk jordebok*, att skilja från kronans ordinarie jordeböcker.

Detaljrikedomen i dessa kartor för att kartorna är viktiga i granskningen av utjordar. Kartorna kan med fördel jämföras mot kartor från 1600-talets slut och 1700-talets början. Särskilt yngre geometriska tegskifteskartor är värdefulla, då dessa kompletterar de äldre genom att visa åkernivån (tegarna) mer i detalj.

Bakgrunden

Det geometriska kartprojektet 1633–1656 var en fortsättning på stormaktsidén att överblicka och kontrollera gårdar, jord och resurser i hela landet. Startskottet kan härledas till ett brev en 1628 där Gustav II Adolf uppmanar matematikern och kartografen Anders Bureus att ansvara för en nationell kartering av alla byar, gårdar, städer och gruvor. Uppdraget var: ”att avmäta landskapers på geometriskt sätt och därav säkra avritningar göra ... så att man

på kammaren i Stockholm kan ... alla landskapers och städers lägenhet sig för ögonen ställa". Målsättningen var reformistisk: "icke allenast att försvara sina land och riken för fienden, utan och efter tillfälle på allt sätt förbättra deras lägenheter" (efter Ekstrand 1901).

Initiativet kom bara några månader före Vasaskeppets jungfrufärd, i en tid då allt tycktes möjligt. Det var samtidigt en tid då statens ekonomi var under hård press. Att fokusera på resurserna inom jordbruket, och "förbättra lägenheterna", handlade om att verka för långsiktig produktionsökning. Det hänger ihop med strävan mot att förbättra landets ekonomi.

Geografisk kartering över större områden hade pågått i Norden sedan åtminstone 1500-talet (se Gussarsson Wijk m.fl. 2013 s 52ff). Geometrisk fältkartering byggde på mätbordstekniken. Sådana kartor finns senare delen av 1500-talet hade upprättats ibland annat England och Holland. Kännedom om detta tycks ha nått makthavare i Sverige under 1620-talet. Kartorna var storskaliga, det vill säga de visar landskapet i detalj med bebyggelse, jordbruksmarken och ägogränserna utritade. Den vanligaste skalan var 1: 5 000 alltså dubbelt så hög upplösning som dagens fastighetskarta.

Arbetet organiserade från kammaren (räknekammaren) och var parallell till jordeboksregistreringen och byggde på jordebokstraditionen från Gustav Vasas tid. Enklare kartor hade upprättats av Gustav Vasas sekreterare Rasmus Ludvigsson vid mitten av 1500-talet men karteringen från 1630 kom att ske med mätbord och metoden för triangulering som Gemma Frisius presenterat i sin bok under 1530-talet, en teknik som erbjöd exakta avmätningar och som kom att användas både för städer och byar.

Enligt instruktionerna fick lantmätnarna "icke härifrån resa förrän [kammaren] de först har tagit sig ett extrakt av jordeboken" så att de hade "bättre underrättelse" i arbetet med karteringen "by för by" (Styffe 1856 s 265). Att så skett bekräftas av lantmäternas kommentarer. Mest konkreta tillämpningen visar kartsamlingen för Nyslåtts län (MHA C1) där extraktet av jordeboken 1561 ännu idag finns som bilaga till kartsamlingen. Det anmärkningsvärda är att lantmätaren här utgått från en jordebok som är över 80 år gammal.

Högst sannolikt var Axel Oxenstierna en central aktör för projektet. När de första uppmätningarna kom igång, 1633, var kungen död och Oxenstierna kansler i förmyndarregeringen. Kartering sammanfaller även i tid för Oxenstiernas länsreform år 1634 och upphörandet av utförsäljningen av skatteuppbörden (skattearrenden) till privata aktörer år 1635. Detta hade satt fogdeförvaltningen ur spel. Det fanns alltså i början av 1630-talet ett behov av att reda ut ägoförhållanden runt om i landet. Oxenstierna lät själv kartera sitt egna gods Fiholm 1637. Merparten av karteringen skedde under 1640-talet

under Axel Oxenstiernas tid som kansler i Drottning Kristinas förmyndarregering. Projektet avbröts i förtid vid Axel Oxenstiernas bortgång (1655), då ännu ofullbordad, vilket också sammanfaller med drottning Kristinas abdikation. Politiska omständigheter tycks ha fört intresset åt ett annat håll.

Varför kartorna upprättades är inte självklart. Arbetet organiserades på kammaren på Stockholms slott där de ordinarie jordeböckerna fanns. Kartorna tycks inte ha använts i skattesyfte. De ersatte inte jordeböckerna utan var ett projekt vid sidan om, och lantmätarna kommenterade sällan skatter. Avsaknaden av kommentarer om skatter visar att lantmätarna höll sig bort från skattefrågor. Syftet med kartorna får ses i ett bredare perspektiv. Det var ett ekonomiskt kartverk som togs fram, vars användningsområde var mångsidigt.

En fråga där kartorna ansågs kunna komma till användning gällde tvister mellan bybor. Å ena sidan böndernas klaga om orättvisa skatter. Å andra sidan kronans oro för att jord undanhålls beskattning. Per Jonsson Dukers förordnande som lantmätare i Jönköpings län finns avskrivet på en konceptkarta från cirka 1640 (D10a:256, 260). Denna vittnar om att ett grundläggande syfte med karteringen var att komma till rätta med ”många trätor och dispytliga syner”:

Vi underskrivne Sveriges rikets råd, skattmästare och kammarråd, gör vederligt att såsom vi för gott och nödigt ansett har, uti alla landsändar i riket, att låta avmäta, avrita och anteckna, var och en by, så skatte som krono och hemmanens ägor och lägenheter. Undantages frälse, med mindre jordägande det begär. Både till åker ängar, sjöar, strömmar och andra nyttigheter, ifrån den tiden jorden bar bliver intill dess vintern infaller, förmedelst lantmätarens tjänst, som där till förordnat är, på det var och en så mycket bättre må veta sin egendom, och där igenom många trätor och dispytliga syner avskaffade blir, alltså har vi uppå lagt, efter som vi och uti detta brev fullmäktige gör och upp på lägga lantmätaren ärlig och förståndig Pär Jonsson, sådant ämbete i Jönköpings län uti Småland, ärligen att företaga och fullfölja, intill dess det över hela landet, i akt taget och till enda för är (D10a:256, 260).

De grundskatter som utvecklades under Vasatiden fortsatte att gälla under 1600-talet, även om ett försök gjordes med att reformera om och införa en ny jordtalsräkning, ett så kallat geometriskt jordetal, kopplade till uppmätt åkerarealen, i samband med karteringen under 1630-talet. Några större förändringar skedde inte heller under 1600-talets slut, även om jordrevisionen under 1680-talet under Karl XI:s tid åtföljdes av en skiftesreform (lantrevisionen), som var begränsad till vissa byar. Utjordar kvar fram till

storskifte och senare skiftesreformer under 1800-talet som förändrade ägobilden.

Lantmätarnas instruktioner

Anders Bureus, som tidigare låtit uppföra flera geografiska kartor över landet, kom att utbilda en kår av sex lantmätare men lämnade strax därefter landet. Utbildningen tycks senare ha fungerat som ett skråväsende, där lantmätna antog askultanter och lärde av varandra. Kartorna innehåll och manér är påtagligt lika för lantmätna, vilket visar att de förhållit sig till samma instruktioner, något som bekräftas av kommentarer i kartorna.

En sak kartorna tillför som saknas i jordeböckerna är att reda ut ägoförhållanden. Av de brev och instruktioner som lantmätna fick från kammaren framgår att ett av syftena med karteringen var att definiera byarnas yttre ägogränser (rågång) samt att leta upp alla utjordar, urfjällar samt de vretarna som kunde finnas utanför de skiften som hemmanen räknades efter.

Lantmätnas arbete var här att mäta ut dem och särskilt markera deras gränser med en rödprickad rågång i de fall de kunde identifieras inom byarna. De utjordar som låg i tegskifte (i byamål) redovisades däremot endast i karttextens beskrivning (*Notarum Explicatio*). Men ibland, när lantmätare kunde återfinna hur fastigheterna var reglerade på bytomterna, så markerades utjordarnas del av bytomten på själva kartbilden.

Denna noggranna redovisning av utjordar och fjällar kommer till uttryck i flera instruktioner. Först i lantmätnas fullmakt 1633 där det talas om urfjäll och utäng: ”... till samma by ligger några utfjällar eller utängar vilka och där hos antecknas ska ... samt ... med särdeles färg anteckna varje råmärke och byskillnaden som uti åker och ängar infalla”. En liknande formulering återkommer i instruktionen 1635 också då utan att explicit tala om utjord.

Däremot i den första geometriska jordeboken, av Johan Larsson 1633–1634 över 57 bebyggelseenheter i Dals härad i Östergötland, så anger titelbladet att kartorna redovisar både hemman utjordar, urfjällar och torpställen. I kartorna finns uppgifter om 183 gårdar (hemman) och 38 utjordar, däremot inga urfjällar och torpställen.

En annan instruktion från 1635 talar om ”urfjäll, utäng och utjord” samt att ”Noga inquirera och anteckna vad urfjällar, utjordar eller utängar under byarna avses kunde vara belägna, och vad de skulle göra skäl för, noterandes som föbemålt är deras kvantitet och kvalitet” (Styffe 1856 s 255ff). Rannsakingarna efter ödegårdar skulle däremot inte redovisas på kartbilderna, utan enligt instruktionen (punkt 9) antecknas vid sidan om ”in secreto”, det vill säga i hemlighet (se Styffe 1856 s 256).

Från år 1636 finns en ny instruktion med förtydliganden om att ägora tydligare skulle märkas ut på kartbilderna med siffror: ”Måste ock hvar och ens byggning, hagar och tomter med särskilda siffror tydliggöras, förr att så mycket bättre igenkänna hvar och ens egendom” (Ekstrand 1901 s 20). Antagligen fanns ett missnöje från kammaren med delar av redovisningarna i de kartor som hade börjat komma in till kammaren. På Sven Månssons titelblad till den geometriska jordeboken för Sotholms härad i Sörmland från 1638 återkommer formuleringar från instruktionerna. Bland annat sägs att utjordarna kunde vara ”hemma eller avsides” belägna från byarna.

Geometrisk delineation över krono och skatte hemmans ägor uti Sotholms härad innehållandes föreskrivna hemmans kvalitet och kvantitet både till åkrar, ängar, sjöar, strömmar, kvarnställen, tårftig fiskevatten, skog och utmark: samt torpställen, utjordar som hemma eller avsides ifrån byarna kunne vara belägna, och alla andra circumstantier och lägenheter. Så att man vart och ett hemmans valör kan där av erkänna, dijudicera och döma. Samt och några frälsehemman där de inne med krono och skattehemman i byåmål finnes belägna. (Källa: C6:Titelblad).

Peder Menlös blev inspektor för lantmäteriarbetet 1642. Året därpå i april 1643 kommer en ny omfattande instruktion som bland annat talar om: ”Hvad urfjällar, utjordar, torp eller utängar under byägorna kunna afsides vara belägna, skola de på samma sätt, med deras kvantitet och kvalitet och hvad de kunna göra skäl för, flitigt uppsätta” (Ekstrand 1901 s 34f). Lantmätarna skulle också för sig själva, i hemlighet, notera ödehemmanen. Av ett protokoll i Kammarkollegiets kansli, daterad dagen efter instruktionen fastställt, framgår att det fanns en diskussion om utjordarna: ”utjordarna skulle och särskilt med dess lägenheter avmätas och icke blandas tillhopa med själva gårdarnas ägor”. Lantmätarna fick alltså bakläxa på hur utjordar och fjällar avmätts. Protokollet lyder:

Discurreredes om lantmätarnes instructioner den nu af nya skulle bekomma, der öfwer blef ock Peter Menlös inkalladt och frågat hwadh hans meningh vthi sompt war. Entlig wardt godt funnit at lantmäterne skola för all ting observera det de afmäta brukat åker för sigh och obrukat åker för sig, separerandes det ena ifrån det andra, på det man må deste bättre wetha hwadh bonden kan vthgiöra eller ej. Der til medh fans ock godt at vthiordarne skulle ock särskildh med dess lägenheeter afmätas och icke blandas tilhopa medh siälfwe gårdarnas ägor. (Kammarkollegiet Kansliet protokoll, Huvudserien vol A1a:5, 21 april 1643. Översättning av Mats Höglund 2012).

Ser man till kartmaterialet så sker en utveckling under de tidiga åren 1633–1637 då kartorna efter hand gjordes mer tydliga och homogena. När lantmätaren Johan Larssons tidiga kartor från 1633–1634 jämförs med senare kartorna märks att utjordarna är mer noggrant beskrivna i kartorna från senare delen av 1630-talet. Förutom att det finns nummer vid hemmanens hussymboler är byamålsutjordar numrerade på bytomten på senare kartor.

Redovisningssättet kan ändå skilja sig mellan olika kartor. Ett exempel gäller *Östra Älgsjö* i Aska härad. Denna by är för ovanlighetens skull karterad två gånger av Johan Larsson. Möjligen av misstag eftersom *Östra Älgsjö* först räknats till Aska och sedan till Göstrings härad. I vart fall bygger de på olika koncept. Första kartan upprättas någon gång 1635–1637 och den andra 1638–1639. I den äldre redovisar tre hemman medan den yngre därutöver redogör för två utjordar som markeras med egna tomter med siffror på (nr 4 och 5). Dessutom kommenteras att den ena gården har en annan utjord i en annan by, samt att det till *Östra Älgsjö* hör en äng som också finns i en annan by.

Det ska tilläggas att den äldre kartan är ofullständig (vilket också kan förklara omkarteringen). Bland annat saknas uppgifter om hemmanens åker. Men vad som är intressant i den äldre kartan är att den visar ett skifteslag i åkern (solskifte). Sannolikt är det utjordarnas tegar som visas. Den äldre kartan är alltså mer detaljerad i åkerformationerna och den senare kartan ger en tydligare beskrivning i karttexten.

Figur B1.5. *Östra Älgsjö*, Bjäbo socken. Först karterad mellan 1635–1637 till Aska härad (bilden till vänster) och sedan återigen karterad 1638–1639, då under Göstrings härad (bilden till höger). Notera hur två utjordar finns specificerad på den yngre kartan med nummer 4 och 5, strax öster om byns tre gårdarna och vägen som korsar bytomten (littera A). Källa: D5:284–285; D7:191.

Kartornas innehåll

Innehållet är av två slag: kartbilden i sig (linje, form och ytojekt) samt textbeskrivning, dels på kartbilden dels i kartans teckenförklaring med beskrivning *Notarum Explicatio*. Mångfalden av uppgifter visar att kartorna

inte upprättades med ett särskilt motiv, utan var ett allsidigt ekonomiskt kartverk.

Kartbilden omfattar inägomarken och dess, åker, äng, backar, beteshagar, bebyggelsen och olika resurser (kvarnar m.m.) samt odlingar (särskilt humlegårdar, ibland även trädgårdar, kålgårdar och fiskedammar förekommer). Med stor noggrannhet har lantmätarna markerat ägo gränserna, både de yttre rågångar som definierar byarna, men också de gränser som fanns inom byarna, gränserna mellan hemma, utjordar och urfjällar. Dessutom visas hägnaderna vilket gör att hägnadslagen, samarbeten byar emellan framträder, liksom vägar och vattendrag.

Intill varje kartbild finns kartans beskrivning och teckenförklaring kallad *Notarum Explicatio*. Den kamerala redovisningen med hemman, utjordar och jordetal, jordnatur följer den ordinarie jordebokens uppgifter. Även den avslutande ägobeskrivningen om eventuell tillgång till utmarken och fiske följer jordeböckerna. Lantmätarnas följde alltså jordebokstekniken och hade samma uppdrag som fogdarna att genomföra rannsaking (men inte skattläggning primärt). På kartbilden finns även upplysningstext om vegetation och jordmån och andra kommentarer.

Om utjordar har lantmätarna flera gånger kommenterat att utjordarna inte gått att återfinna i byarna. Detta tyder på att uppgiften om utjorden tagits från jordeboken. Andra kommentarer i karttexten handlar om att ingen i byn vet var utjorden finns eller att utjordar hade lagts in och brukats som del av gårdarnas ägor. Det tyder också på att utjordar vid karteringstillfället hade lagts in bland hemmanens ägor och inte längre var möjliga att spåra upp i fält. Lantmätarna visste på så vis om vilka hemman som enligt jordeboken innehade, eller åtminstone var skattlagda för utjordar.

I viss del är de kamerala uppgifterna i *Notarum Explicatio* avskrifter från jordeböckerna. Men inte helt och hållet. Ett tillägg är att kartorna redovisar frälsets utjordar. En annan skillnad är att lantmätarna inte använde de medeltida jordnaturerna (kyrko, kloster o.s.v.) utan betraktar alla sådana fastigheter som kronojord. Principen att hålla fast vid de ”medeltida” jordnaturerna frångick alltså lantmätarna.

Ett par källkritiska aspekter ska kommenteras. En relevant fråga är hur exakta kartorna är. Svaret är att mättekniken var exakt, men lantmätarna arbetade under tidspress. Alla delar i kartbilden uppmättes inte med samma precision. Åkermarken är som regel noggrannare uppmätt än sjöar och strandlinjer. Dessutom uppstod inte sällan vinkel när lantmätaren flyttade mätbordet från en position till en annan. Den som prövat kartöverlägg av en äldre geometrisk karta mot en modern karta slås av hur noggrann kartering var, särskilt den ekonomiskt betydelsefulla åkermarken.

En annan sak gäller skillnader mellan lantmätarens koncept (originalskiss) och renovation (den färdigställda och färglagda kartan). Koncepten var i regler mer innehållsrika än de färdiga renovationerna. Lantmätarnas extraupplysningar har flera gånger inte tagits med. Ett exempel är *Skämsta Sunnabäcken* i Tierps socken (Uppland) där konceptet talar om att gården ”skattar för en utjord” som ska finnas i grannbyn men ”besvärar sig mycket däröver” eftersom ”ingen vet var denna är belägen”. Renovationen till kartan tar inte med någon av dessa uppgifter. Man rensade alltså ut en hel del information vid renritningen.

Databasen ÄGK

Denna avhandling utgår från de äldsta geometriska kartorna 1630–1655. Till grund ligger databasen ÄGK (Äldre geometriska kartor, även kallad GEORG) där alla hemman och utjordar är registrerade med kamerala uppgifter (jordnatur, jordetal, byamål), storlek på åker och äng.

ÄGK innehåller uppgifter från samtliga kartbilder från den äldre geometriska karteringen (förutom Finland), totalt cirka 12 000 bebyggelseenheter. Till enheterna hör hemman och utjordar som manuellt registrerats med fem variabler. Dessa beskrivs i delavsnitten längre fram, men listas här som översikt:

- Åker, total areal (tunnland)
- Äng, avkastning (lass hö)
- Jordnatur, d.v.s. ägandekategori (skatte, krono, frälse)
- Jordetal, d.v.s. värdering av fastighet (markland)
- Byamål, andel inom huvudsakligen solskiftad by (alnar, ”bred åker”)

Bebyggelseenheter är koordinatsatta mot moderna kartor i geografiskt informationssystem (GIS). Det betyder att de olika variablerna kan analyseras både kvantitativt, kvalitativt och rumsligt. Uppgifterna är också hanterbara på två skalnivåer. På bynivå kan total åker, äng och totala antalet hemman och utjordar summeras. På gårds- och åkernivå kan enskilda hemman och utjordar analysera, med jämförelser inom och mellan bebyggelseenheter.

Med databasen kan tusentals uppgifter bearbetas på ett enkelt sätt. Bladn annat kan antalet utjordar bestämmas, med en identifiering till vilka områden och byar utjordar förekommer. Den kvantitativa bearbetningen öppnar för jämförelser mellan utjordar och hemmanen.

Variabler som inte är registrerade i databasen men som har betydelse i analysen av utjordar är rågångar och tomter. Dessa uppgifter måste analyseras manuellt karta för karta.

Sammanfattning

Sveriges fastighetsbildning är unik: inget annat land har en nationell och så omfattande registrering av jord och gårdar på 1500-talet, och inget annat land utvecklade på 1600-talet ett lantmäteri med storskaliga kartor över byar och gårdar över hela landet. Även att registreringen och kartering gjordes på nationell nivå, by för by, är unikt. Både registren organiserades från kammaren på Stockholms slott.

Jordeböckerna och kartorna har bidragit till en konservativ kameral struktur och fastighetsbildning. Lantmätarna följde den kamerala redovisningsprincipen och använde utdrag från jordeböckerna i karteringsarbetet. Kartorna är på så vis fortsättning på den kamerala redovisningen.

Det är först med de storskaliga kartorna från 1640-talet som det på ett rumsligt sätt går att analysera utjordar. Lantmätarna identifierade utjordarna i terrängen och utmärkte dem med särskilda markörer och egna rågångar. Av kartbilden framgår också hur stora utjordarna är, vilka markslag de upptar och hur de ligger i förhållande till annan bebyggelse. Dessutom lämnas upplysningar i kartbeskrivningen: kvantitativa uppgifter om storlek på åker, äng samt byamål och jordetal i de fall sådana finns. Dessutom har lantmätarna haft vanan att upplysa till vilket hemman utjorden hör, alltså vem som brukar alternativt är skattskyldig för utjorden.

Äldre jordeböcker ger jämförelsevis mer kortfattade uppgifter om utjordar. I ett par avseende är dock jordeböckerna ovärderliga. Det ena gäller uppgifter om skatter och räntor, som kartorna nästan helt saknar uppgifter om. Detta var högt medvetet. Kartorna var inte ämnade att ersätta jordeböckernas, utan var ett komplement. Medan kartorna visar var utjordarna ligger och hur stor de är redovisar jordeböckerna vilka skatter utjordar har. Jordetal (markland) förekommer däremot som oftast i båda källmaterialen.

Den andra aspekten där jordeböckerna är mer utförliga än kartorna gäller jordnatur. I kartornas redovisas endast tre jordnaturer: skatt, krono och frälse. Jordeböckerna, sedan Gustav Vasas tid skiljde mellan olika kyrkliga jordnaturer (kloster, kyrko, prebende m.fl.). Under dessa ”senmedeltida” jordnaturer var hemman och utjordar uppställda även i 1500-talets jordeböcker. Att man vid karteringen valde att lägga samma gammalt kloster- och kyrkojord med kronojorden är förstäeligt: jorden tillhörde vid denna tid kronan. När kartor för första gången skulle upprättas kunde jordnaturen förenklas. Förfarande är ändå märkligt då man frångick en hundraårig kameral redovisningsprincip, vilket också försvårade jämförelsen mellan kartorna och jordeböckerna.

Bilaga 2. Eric Agners förklaringar till utjordar, cirka 1700

Kronans jordeböcker visar att utjordarna var skattlagda som egna kamerala enheter och tillhörde hemmanen. Kartmaterialet visar att utjordarna var avgränsade markplanet, igenkännbara för lantmätarna. Materialen ger däremot inga tydliga besked om utjordarnas bakgrund och begreppets betydelse.

Fösta gången ett längre resonemang om utjordar kommer fram är i lantmätaren Eric Agners bok om lantmåteri Geodaesia Suecana, författad omkring 1700 (utgiven postumt 1730). Agner blev lantmätare i Sörmland under 1680-talet och boken sammanfattar många års erfarenheter från uppmätningar i fält. En slutsats var att utjordarnas bakgrund inte kunde kartläggas i kammaren, utan ”mera bokförråd” behövdes. Istället lutade Agner sig åt ”gamla mäns historiesagor och sannolika berättelse”, det vill säga berättelser han fått höra i de sörmländska bygderna i samband med karteringarna.

Huru sådana utjordar tillkomna och titulerade blivit: där om har man av kronans jordeböcker och publika handlingar ingen viss efterättelse kunnat finna, ehuru sorgfällig där om blivit eftersökt och rannsakat, utan vad man vid tillfälle av gamla mäns relationer och efter sägn har tid efter annan kunnat inhämta och förfara. Hemställandes i övrigt, de lärdas kunskap i saken, som med mera bokförråd kunna vara försedda än jag, detta att emendera och förbättra.

En rad aspekter på lantmåteri tas upp i boken. Tredje delen innehåller avsnittet ”Om Urfjällar och Utjordar”. Första frågan gäller skillnaden mellan de två begreppen. Agner konstaterar att begreppen sammanblandas men lyfter fram en skillnad: Urfjällar ”har av ålder sålunda varit avvitrade”. Om utjordar sägs ”En del bebyggda, har egen tomt, stå för mantal, ligger i ordentligt tegskifte”. Urfjällar var alltså enstaka jordar – utjordar egna fastigheter.

I punktform återgav Agner förklaringar till urfjällar och utjordar:

1. Avstyckning för gamla människors försörjning, som lämnat ett hemman till sina barn, men sedan gift om sig varför jorddelen kommit ett annat hemman till del:

Angående skatteböndernas jord:

Uti forna tider ... gammalt folk och föräldrar ... hemmanet och hushållet ... till barnen överlämna [och därför] förbehålla sig ett stycke jord ... varav ofta hänt ... den ena makan dött och den efterlevande gått å annat gifte och på annat ställe

bosatt blivit ... Torde och hända, särdeles om gubben kommit att gifta sig med ungt kvinnofolk, som fått barn, att en sådan särdeles jorddel kommit att ärvas och utom sin rätta bolstad brukas.

För frälsets landbor gav Agner en liknande förklaring:

Ut förnåme herrskap, när någon des bonde eller och änka som hela deras tid ett hemman väl förestått och gjort riktigt för sig, och för ålderdom intet mera något hemman mäktige varit att förestå, lämnat dem av hemmanet ett stycke åker och äng till understöd i deras livstid. Sammaledes: När någon herrskapets tjänare antingen blivit så gammal eller till äventyrs så skröplig ... ett visst stycke jord destinerat och förordnat till en sådan persons underhåll samt till dennes belöning.

2. Pant eller försäljning

Uti svåra år för matvaror antingen pantat eller alldeles bortsålt bliven, och av rätta bördeman antingen intet kunnat eller velat inlösas, och således genom tidens längd hemmanet eller rätta bodelen med orätta ifrån kommit och omsider där med separat ränta bliven skattlagd, med mera, som av härads- tingsprotokoll många lika historieberättelser äro till finnande.

3. Böter

Skall uti höglovligt konung Carl den 9des regementes tid varit i bruk när någon bonde till svåra böter bliven sakfälld, som han med penningar intet varit solvendo att betala ... så har konungen en del jord av hans hemman ifrån taga låtit, samma jord en förmögen bofast bonde i händer fått, att bruka emot en viss årlig avgift ... till dess böterna ... fullbetalt var, dock skulle den sakfällda bonden icke desto mindre emellertid svara för hela den på hemmanet uppförda räntan, utan någon ringaste avkortning och eftergift för den honom ifrån tagne jorden skull.

4. Bröllops- och faddergåva

Är och icke eller obekant huru höga herrskap, särdeles för än penningemynt togs(?) i allmän gång och bruk, haft för sed att giva fastejord uti bröllops och faddergåva med mera, som sedermera blivit årstelig, var under många utjordar icke veterligen är begripna.

Agners huvudförklaringarna är punkt ett till tre: försörjning av äldre, pant och försäljningar samt böter. Sammanhangen är ”Uti forna tider”, ”Uti svåra år” och under ”Carl IX regementes tid [1604–1611]”. I första förklaringen är urfjäll lösning på ett socialt problem: ett sätt att finansiera äldre människor ålderdom. I den andra förklaringen är urfjällar en nödlösning för fattiga; jord

har sålts och kommit till besittning under andra gårdar. Sådana urfjällar låg utanför kronans kontroll, och var böndernas egna sätt agera ”uti svåra tider”. Den tredje förklaringen handlar om jord som fråntas bönder som betalning av böter.

Den fjärde punkten – utjordar som bröllops- och faddergåvor inom adeln – antyder Agner som minst sannolik: ”var under många utjordar icke veterligen är begripna”. Det borde varit irrationellt för rika jordägare att avstycka landbojorden i mindre delar om man kunde ge bort hela gårdar. Det skulle kunna gälla lågfrälse personer med färre gårdar, men istället för att avstycka jord på marken vore en enklare lösning att ge bort ideella jordandelar.

Det skulle kunna handla om mindre avvitrning (avstyckning) från hemman, vilka ofta kallas *fjäll*. Jord för äldres försörjning kallas exempelvis ”ett stycke jord” och ”särdeles jorddel”. Också när det gäller försäljning, pant eller böter verkar det vara enskilda jordstycken som åsyftas. Om förklaringarna inbegriper utjordar är mer oklart. En åtskillnad görs däremot för jordnatur. De två första antyds gälla skattejordar, jord som kunde ärvas och säljas. Punkt tre (böter) är mer allmängiltig och punkt fyra gäller frälsejord (”höga herrskap”).

Eric Agner följer upp med ett sammanhängande resonemang om utjordar och urfjällar. Här framkommer fler förklaringar. De kan sammanfattas med fyra kärnmeningar:

Stora dödår, då de levande och snika haft tillfälle nog, sig att rikta [d.v.s. gör sig rika].

Krigstider, då kronobonden, som ringaste försvar haft, måst tagas ut ifrån hemmanet till knekt eller båtsman för roten.

Kronobönders ofta ombyten [d.v.s. kronobönder som lämnar en gård för en annan].

Att nästan ingen bekymrar sig om kronohemmanens sannskyldiga egendom och rättighet, utan allenast om rëntans utkommande och icke mera.

Av de fyra första förklaringarna är försörjning av gamla och gåvor inom frälset minst sannolika (punkt ett och fyra). De är de mest detaljrika, samtidigt hänvisas till något som skett ”uti forna tider”. Försäljning, pantsättning och böter (punkt två och tre) pekar på någonting allmänt och mer sannolikt: att jordbrukare sinsemellan kommit att handla med enstaka jordstycken. Agner talade om dessa som ”ett stycke jord” och ”särdeles jorddel”, som han menade ”har av ålder sålunda varit avvitrtrade”, det vill säga jorden hade tagits från en gård och lagts till en annan och denna jord var särskilt utmärkt så att denna gick att känna igen på markplanet.

De fyra sista orsakerna (punkt fem till åtta) handlar alla om kriser: direkt uttalat i de två första fallen, indirekt i de två senare. Landbornas ofta ombyten och vad som för punkt åtta kan sammanfattas med en svag kameral förvaltning, antyder krisperioder. De ger ett sammanhang för urfjällar och utjordar. De uppstod i samband med kriser, under ”stora dödår” och ”krigstider” då bönder lämnat sina gårdar för att rycka ut i krig, och då de ”levande och snika haft tillfälle nog, sig att rikta” (göra sig rika), alltså överta lediga gårdarna och jord, på ett för kronan ofördelaktigt sätt.

Agner skriver i ett annat stycke att landbor kommit att bedriva en otillåten, ”hemlig” handel med utjordar:

... kronobonden eller åbon ... utjorden ... hemligen kan ha bortsålt, antingen uti svåra år för bröd skull, eller när svåra utskrivningar varit, till att skaffa sig penningar till knektelegan, och att denna handel icke måste uppenbaras, likafullt själv utjordens ränta årligen tacite betalt ... när en annan åbo kommit till hemmanet som om denna hemlige handel ingen kunskap har kunnat, mindre krono betjänter som räkenskaper hantera, efter de inga riktiga jordeboksannotationer har att tillgå, att efterträdaren måste betala skatte både för själva gården som utjorden.

Handel anges således både som en orsak till varför utjordar uppstått, men sägs också ha ägt rum sekundärt, existerande utjordar som säjs och köps. Ett problem med denna ”hemliga” handel, som Agner pekar på, är att när en ny landbo tar över en gård kan han tvingas betala för en utjord som någon annan tagit besittning över.

Vederbörandes försummelse, långvariga kriget, och långliga hävden ... att många hade tillfälle att göra sig ägare av sådan och flera lägenheter som han inte var berättigad till ... Omsider, när allt var rätat uti glömskans mörker, och man på sådana abalieneraden större och mindre jordfläckar, när de blivit namngivne, ingen annan titul giva vetat, än simpelt kalla dem en utjord. Och dem en behaglig ränta tillagt, utan att nämna, ante den är skatte eller krono, utan den ringaste eller vidare annotation, var uti den består, så att åker, äng eller annan lägenhet, eller vem den brukar och besitter, uti jordeboken icke en gång nämnd blir, fast mindre deras upphov eller tillkomst av första början; Av sådana räkenskaper hållande betjäntes sömnaktiga annotationer, kan man uti en sådan angelägen sak, lika så god underrättelse bekomma som av drömboken.

I Agners resonemang är alltså utjordar som urfjäll grundade i äldre kriser. Undantaget gäller punkt 3 med en hänvisning till Karl IX:s tid. Men hänvisningen tillbaka till början av 1600-talet vittnar också om at

historieberättandet är begränsat till vad människor minns (mannaminnet): läsningen blir således att det vid sekelskiftet 1700 fanns bönder som uppfattade att man för länge sedan – längre tillbaka än vad någon levande kunde erfara – kunnat fräntas jord man blivit bötfälld för.

Det är viktigt att understryka att Agner inte angav några bevis för sina påståenden, utan förklaringar var baserade på ”historieberättelser och sägner” som Agner hade hört berättas runt om i bygderna. Och han angav inte egen ståndpunkt, och verkade själv inte ha någon klaruppfattning om hur utjordar eller urfjäll från början uppkommit.

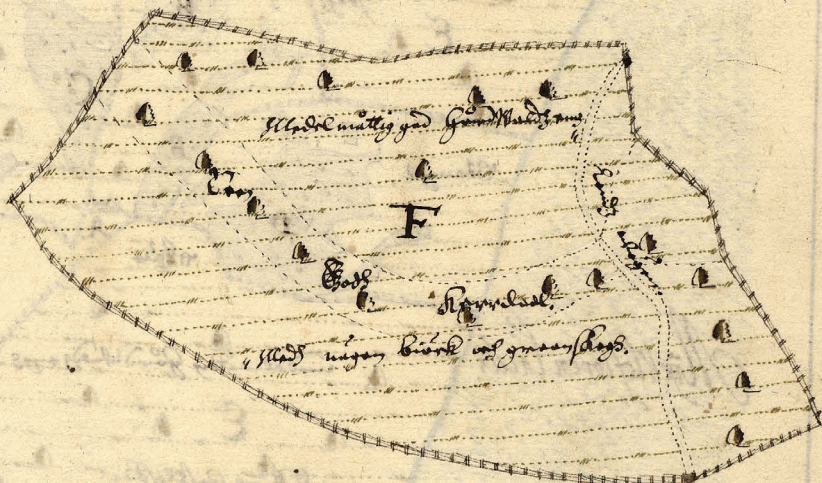
Som kronans lantmätare var Agner varit förtrogen med kronans jordeböcker, då dessa låg till grund den beskrivningen av gårdarnas storlek i lantmäterikartorna. Men när det gällde att reda ut orsaken till hur utjordar uppkommit konstaterade Agner uppgivet att jordeböcker (räkenskaper) endast gav ”sömnaktiga annotationer” att man ”lika så god underrättelse bekomma som av drömboken”. Kronans handlingar gav alltså inga som helst. I samma stycke antyder däremot Agner en förklaring till hur han uppfattade ”utjord” som jordeboksterm: kunskapen om hur dessa ägor uppstått hade fallit i ”glömskans mörker” varför kronans fogdar ”ingen annan titul giva vetat, än simpelt kalla dem en utjord”.

I det avslutande stycket om utjordar och urfjällar rekommenderade Agner i sin bok, att kronan nu (i början av 1700-talet) skulle verka för att gör sig av med utjordar och urfjäll. I detta framgår också att det kunde vara mycket fördelaktigt att inneha utjord, då räntan varit längre satt i förhållande till jordens storlek genomfört med hemman.

... ty har till dem aldrig trutit friare, ja många har sökt att fiska i grumliga vattnet, och så dem under sig ... inga andra gravitationen än blotta ränta är underkastade... Tillbringa de innehavaren genom furnerandet [innehavet] 7.8. ja ofta 12. 15. 16. Dubbel vinst emot räntan; varför ... Det så högt eftersträvas att kunna dem bekomma ... att de gå tillbaka under kronan igen, så är de redan så förvillade, att ingen viss rättelse varken om deras storlek eller på vad ort de skola igen tagas kan erhållas.

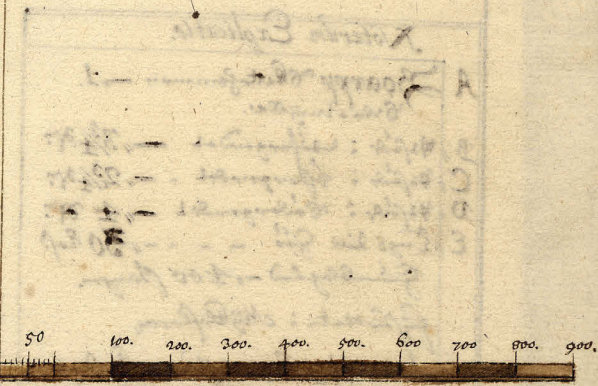
Sammanfattningsvis: Eric Agners redogörelse om utjordar och urfjällar är utförlig och unik av sitt slag. Här slås fast att de bakomliggande orsakerna är okända. Utläggningen baseras på ”gamla mäns historiesagor”, men ringar in problemet: utjordar och urfjäll kopplas inte till vanliga jordöverlåtelser (att köpa, sälja och arva jord) utan till särskilda händelser som fattigdom och böter. Särskilt betonas att de skulle ha uppstått under kriser, i oroliga tider när ägandeförhållanden varit utom kronans kontroll. Av resonemanget följer att utjordar och urfjäll, merparten, bottnar i medeltiden.

Södremånds härads,

Notarum Explicatio.

- A Måttmåttig god grund --- "2 Bändar.
 - B Måttmåttig god grund --- "1.
 - C Måttmåttig god grund --- "1 1/2 Bändar.
 - D Måttmåttig god grund --- "3 1/4 Bändar.
 - E Tings die Gås --- "4 1/2 Bändar.
 - F Tings die Gås --- "13 Bändar.
- G. Måttmåttig god grund --- "350 pänger.
 H. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 I. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 J. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 K. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 L. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 M. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 N. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 O. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 P. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 Q. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 R. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 S. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 T. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 U. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 V. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 W. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 X. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 Y. Tings die Gås --- "20 Bändar.
 Z. Tings die Gås --- "20 Bändar.

Scala ulnarum.

Bilaga 3. Utjordar som obebyggda ägoområden med egna namn i äldre geometriska kartor, östra Mellansverige, cirka 1640

Namn	Antal utjordar	Socken	Härad	Landskap	Aktnummer
Agnebo	4	Tierp	Tierp	Uppland	A3:167
"Anderudun"	1	Morkarla	Olands	Uppland	A2:158-159
*Appelhesters utjord	1	Alseda	Östra	Småland	E4:141
*Arnebolet	3	Morkarla	Olands	Uppland	A2:158-159
Baggbol	1	Rasbokil	Rasbo	Uppland	A5:230-231
"Beckemark"	1	Rogberga	Tveta	Småland	E2:66-67
Björnsund	1	Nykyrka	Aska	Östergötland	D5:248-249
"Boglaslät"	1	Rogberga	Tveta	Småland	E2:62-63
Bondeberg	1	Stenberga	Östra	Småland	E4:313-314
Brännårby	1	Vansö	Åkers	Södermanland	C3:196-197
*Byle utjord	9	Vaksala	Vaksala	Uppland	A5:65
*Edsgårdet (Edsberg)	2	Sollentuna	Sollentuna	Uppland	A10:38-39
Ekeby	2	Rasbo	Rasbo	Uppland	A5:169
*Ekeby ("Ekeby landet")	4	Alunda	Olands	Uppland	A2:140
*Ekebytegen ("Klubban")	2	Torpa	Åkerbo	Västmanland	T3:264
Ekeryd	1	Bankeryd	Tveta	Småland	E2:21
"Emmeboda"	1	Vetlanda	Östra	Småland	E4:9
"Fatekullen"	1	Kräkshult	Södra Vedbo	Småland	E1:88
*Flotthult	1	Hult	Södra Vedbo	Småland	E1:29
Forsbo	3	Tierp	Tierp	Uppland	A3:167
Gilltuna	7	Dingtuna	Tuhundra	Västmanland	T1:132
"Gobona"	1	Ny	Björkekinds	Östergötland	D1:107
*Granshult	1	Alseda	Östra	Småland	E4:174-175
Gubbo	1	Tierp	Tierp	Uppland	A3:107
Gunnarsbol	1	Rasbokil	Rasbo	Uppland	A5:224-225
Gunnatorpet	5	Rogslösa	Dals	Östergötland	D6:23-24
Gåvastbo	1	Tierp	Tierp	Uppland	A3:165-166
*Hagnesta utjord	2	Kloster	Öster-Rekarne	Södermanland	C1:116
*Hässleholmen	2	Rogberga	Tveta	Småland	E2:84
"Hulteröja"	1	Ingatorp	Södra Vedbo	Småland	E1:222-223
Häftesta	3	Tuna	Olands	Uppland	A2:36
Hälla	1	Tortuna	Yttertjurbo	Västmanland	T5:38-39
Högbolyckan	4	Rök	Lysings	Östergötland	D10b:40
"Ingfrömora"	4	Skäfthammar	Olands	Uppland	Gimo:3a
"Järpedallen"	2	Skönberga	Hammarkinds	Östergötland	D2:171

*Kapelansbordet	4	Börstil	Frösåkers	Uppland	A3:51
"Kirstina torp"	1	Mellby	Södra Vedbo	Småland	E1:361
Klingsbo	1	Tierp	Tierp	Uppland	A3:167
"Knustorp"	1	Solberga	Södra Vedbo	Småland	E1:312
Knutgärdet	1	HäradsHAMMAR	ÖstKinds	Östergötland	D1:257
Krigsmora	1	Skäfthammar	Olands	Uppland	Gimo:3b
Kullbo	1	Rasbokil	Rasbo	Uppland	A5:232
"Kättrum"	4	Östra Husby	ÖstKinds	Östergötland	D1:288-289
"Laßmora"	1	Skäfthammar	Olands	Uppland	Gimo:3b
"Leringen" (*Tibble utjord)	2	Torpa	Åkerbo	Västmanland	T3:264-265
Lidberga	1	Torpa	Åkerbo	Västmanland	T3:264
Lundby (*Lunby utjord)	1	Skäfthammar	Olands	Uppland	A2:184, Gimo:7a
"Löfkulletorp"	1	Hageby	Aska	Östergötland	D5:45-46
"Medelhopen"	8	Glömminge	Algutsrums	Öland	G1:211
Mellbytorp	6	Segestad	Gräsgårds	Öland	G1:29
Morkullen (Mårtenskula)	2	Morkarla	Olands	Uppland	A2:146-147
*Nikareängen	1	Morkarla	Olands	Uppland	A2:146-147
"Nyenäs"	1	Ingatorp	Södra Vedbo	Småland	E1:222-223
"Nöteboo"	1	Tierp	Tierp	Uppland	A3:113
Orkebo (*Örkebo äng)	3	Tolfta	Tierp	Uppland	A3:194
*Ormanäs	1	Bellö	Södra Vedbo	Småland	E1:66-67
Pallarp	1	Solberga	Södra Vedbo	Småland	E1:298
Pilbo	1	Tierp	Tierp	Uppland	A3:129-130
"Qwistena"	2	Köpings	Åkerbo	Västmanland	T3:177
"Raasåß"	1	Ingatorp	Södra Vedbo	Småland	E1:182-183
Ramseboda	1	Karlstorp	Östra	Småland	E4:240
Romsbo	1	Börje	Ulleråkers	Uppland	A4:24
"Rutthagen"	1	Torpa	Åkerbo	Västmanland	T3:264
"Rönehult"	1	Ingatorp	Södra Vedbo	Småland	E1:220
"Siggarp"	1	Bellö	Södra Vedbo	Småland	E1:65
"Skjene kulle"	1	Lemnhult	Östra	Småland	E4:372
"Skögle"	1	Kråkshult	Södra Vedbo	Småland	E1:98-99
*Stenbro	2	Hässleby	Södra Vedbo	Småland	E1:118-119
Sviboäng (*Svibo)	8	Ås	Gräsgårds	Öland	G1:Opag.
*Säby utjord (Nytorp)	1	Örberga	Dals	Östergötland	D6:67-68
Sättran	1	Kälvesten	Aska	Östergötland	D5:16-17
Tibblenäset	2	Täby	Danderyds skpl.	Uppland	A9:22-23
*Torp (Sonnbo)	1	Möklinta	Övertjurbo	Västmanland	T5:242-243
Trunsby ("Drunnsby")	1	Morkarla	Olands	Uppland	A2:146-147
Tubbarp	1	Bankeryd	Tveta	Småland	E2:25
*Klockarbolet	1	Kimstad	Memming	Östergötland	D2:10

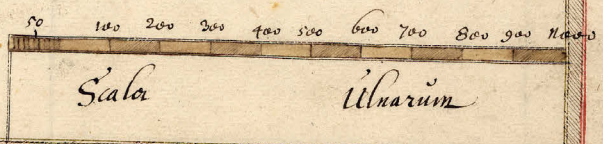
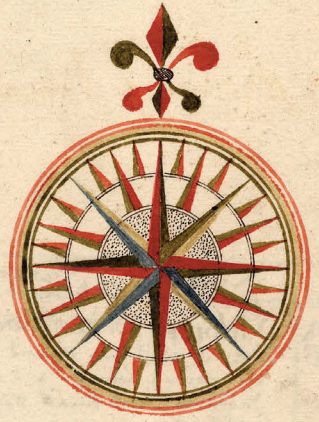
Ugglebo	2	Tolfta	Tierp	Uppland	A3:169–170
Vallby	1	Säby	Snevringe	Västmanland	T4:58
*Varnäs äng	9	Väderstad	Göstrings	Östergötland	D7:158
*Vijorden	5	Gamla Uppsala	Vaksala	Uppland	A5:98–99
Vältinge (*Vältingejorden)	4	Kuddby	Björkekind	Östergötland	D1:55
*Åkerby utjord	1	Garn	Långhundra	Uppland	A6:5
Ånsta	4	Närtuna	Långhundra	Uppland	A6:50–51
"Årlöten"	4	Skönberga	Hammarkinds	Östergötland	D2:171
"Åttingen"	1	Husby	Oppunda	Södermanland	C2:50–51
Ättorpa	3	Klockrike	Bobergs	Östergötland	D8:114–115
*Ödeholmen	1	Bellö	Södra Vedbo	Småland	E1:58–59
*Örtomta	2	Kimstad	Memming	Östergötland	D2:7–8
*Överåkrän	4	Morkarla	Olands	Uppland	A2:158–159

Anm: Namn inom citattecken (" ") följer stavningen på kartakten. Asterisk (*) avser egennormaliserad stavning.

Källa: ÄGK

Aðelunda

höfn

Bilaga 4. Hemman och utjordar i Alunda socken 1540–1640

Redovisning av hemman och utjordar i Alunda socken, Olands härad 1540–1640 baserat på Upplands handlingar, årliga räkntan (Kammararkivet), DMS 1:4 samt geometrisk jordebok A2 (ÄGK).

Förkortningar:

sk = skattehemman

kr = kronohemman

fr = frälsehemman

kl = klosterhemman

ky = kyrkohemman

pr = prästhemman

aoe = arv och egethemman

akad = akademiehemman

se = s:t erikshemman (Uppsala domkapitel)

pd = prebendehemman

uj = utjord (ospecificerad jordnatur)

sk uj = skatteutjord

tnl = tunnland

Alunda (prästgård)

1540/60 (UH) öresland

pr ?

sk uj 0,33

Till Haberga, benämnd *Prästbol. I DMS 1:4 egen enhet *Presteboll, möjligen vid Klev (s 209). Se Klev.

1601 (UH)

sk utäng 0,33

till Haberga *Prästbolet* (1601:21A f 139v)

1642 åker tnl

pr 63,5

uj/utäng 0,33

äng lass

96

-

öresland (A2:82-83)

-

- utäng till sk i Haberga*

* Läget framgår ej av kartan (A2:105), ev. egen bebyggelseenhet

+ Till pr i A. hör "Flymyra, ett torp beläget på skogen, och lyder till Alunda prästgård och är fäbodan där under" (A2:176).

Berga

1540/60

sk

sk

öresland

8,66

8

>8 öresland 1578

1642 (A2:92-93)

sk

sk

åker tnl

21,38

21,51

äng lass

35

35

öresland

8

8

+ Se *Lerdalen, utjord inom Bergas rågång 1642.

Blacksta (delad mellan Alunda och Ekeby sn)

1540/60 öresland
 ky 0,25 4
 sk 11,66 >9 öresland 1554>11 öresland uj 1594*
 sk uj 6 till Rörby
 sk uj 5 till Rörby
 * = 1594 uj till Rörby och Väskinge om 11 öresland, 1610-1621 finns den som 9 öresland till Blacksta och 1632 som 11 öresland utjord till B.

1646	åker tnl	äng lass	öresland	byamål (A2:196-197)
kr 0,5	8,26	14	4	12
sk uj	19,63	34	9	- till Rörby sk
sk uj	9,5	18	5	- till Rörby sk
sk uj	14,75	22	6	- till Rörby sk

***Bolet**

1540/50 (UH)	öresland
sk uj	0,66 till Torsne (först 1566)
sk uj/åkerfjäll	0,33 till Jälsta (först 1566)
sk uj/åkerfjäll	0,33 till Jälsta (först 1566)

1645	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:114-115)
uj	5,5	-	0,66	till sk i Jälsta*
uj	4,875	-	0,66	till sk i Torsne*

* = Jordetalet skrivs till 1,66 öresland (A2:112) med sägs också vara lika stort som Jälstas del, 0,66 öresland per utjord.
 +Namnet Bolet är först belagt på storskifteskartan 1770-71 (LSA B1-32:1).

Bollungen

1540/60 -
 + Ej i jordeböckerna 1541-1594, sannolikt nybygge därefter (ej i DMS 1:4)

1645 (A2:133)	åker tnl	äng lass	öresland
sk 0,25	7,31	22	-

Bärby

1540/60	öresland
ky/se	8
ky/se	6

1645 (A2:124)	åker tnl	äng lass	öresland
kr	18	37	6
kr	17,06	37	6
(backstuga)	-	-	-

Drälinge

1540/60	öresland
sk	12
sk	4,33
+ Ej karterad 1640	

***Ekebyn/*Ekebylandet**

1540/60	öresland
sk uj	2,66 till Happsta
sk uj	1,33 till Spångby
sk uj	1,33 till Spångby
sk uj	0,33 till Mysslinge

1645 (A2:140)	åker tnl	äng lass	öresland	
uj	8,125	1,5	2,66	Happsta
uj	3,56	-	1,33	Spångby
uj	8,875	4,5	4	Spångby
uj	1,06	-	0,5	Mysslinge

+ "Ekeby lande utjord" summeras till 8,5 öresland om 19,875 tnl och 6 lass, tillhör 4 hemman. Även med vretar som inte är inräknade i jordetalet.

Ektomta		öresland		
1540/60	sk uj	-	>	nybygge 2 öresland 1566

1642 (A2:84)	åker tnl	äng lass	öresland	
sk	15,25	50	3,5	skattetorp

Foghammar

1540/60	öresland			
sk+uj	10	>	13,33	öresland 1546 med uj i F. inräknad
ky	5,33			
ky	5,33			
fr	-			
fr	-			

1642 (A2:86-87)	åker tnl	äng lass	öresland	
sk	22,69	86	13,33	
kr	9,63	33	5	
kr	8,88	33	5	
fr	17,69	44	7	
fr	16,95	44	7	
-	?	?	-	ödeskogsäng, vret*

* = På egen kartbild en "ödeskogsäng" med vretar till alla 5 hemman i F. om totalt ca 11 tnl (A2:85); "En ödeskogs äng till denne by", även kallas ödesäng, obrukad vret.
+ Hemmanen har utjordar, se *Odenslandet (vid Foghammar).

Fresta

1540/60		öresland		
	sk	6,67		
	sk	6,33		
	ky	9		
	fr	-		

1642 (A2:74-75)	åker tnl	äng lass	öresland	
sk	15,62	14	6,67	
sk	15,26	33	6,33	
kr	20,94	17	9	
fr	19,57	15	8	

+ Till de fyra gårdarna hör "skogsängar", ångar belägna på utmarken eller allmänningen om 31 lass (A2:76).

Fröjsta

1540/60		öresland		
	sk	7,5		
	sk	7,5		

1645 (A2:116)	åker tnl	äng lass	öresland	
sk	16,07	30	7,5	
sk	16,07	30	7,5	

Furuby

1540/60 öresland
 sk 10,66 > med uj i Nickarängen, Morkarla sn 1566

1645 (A2:122-123) åker tnl äng lass öresland
 sk 28,94 48 10,67

Gela

1540/60 öresland
 sk 10 >8 öresland 1566
 sk 8 >8 öresland 1566
 sk 7 >8 öresland 1566

1645 (A2:118-119) åker tnl äng lass öresland
 sk 15,5 38,66 8
 sk 17,25 38,66 8
 sk 15,5 38,66 8

Glottsta

1540/60 sk öresland 10,33

1645 (A2:117) åker tnl äng lass öresland
 sk 25,88 80 10,33
 fr uj* ** ** 1,67
 * = sannolikt till sk i G.
 ** = utjorden andel i byn inräknat på hemmanet, motsvarar på jordetalet 3,6 tnl och 11 lass.

Golvsta

1540/50 (UH) öresland
 sk 9,5
 sk uj 7,5 > bebyggd eller inlagd till sk 1545*
 se 8 med se uj i Våxome 1545-55**
 fr - > 1556 aoe
 fr -
 fr -
 fr 0,5 -

* = Finns från 1541 med eget brukarnamn 7,5 öresland utjord och senare utan kommentar om utjord, sannolikt hemman.
 ** = "Med en utjord benämnd Våxome för 2 örtugland avrad korn 2 spann" (1553:4 f 43r).

1645 åker tnl äng lass öresland (A2:110-111)
 sk 19,13 50 9,5
 akad 16,38 40 8
 fr+uj? 16,38 40 8 delat ägande***
 fr+uj 14,33* 35 7
 fr+uj 10,32** 25 5
 fr 10,19 25 5
 sk uj 8,25** 20 4 till fr nr 3 i G.
 sk uj 2,05* 5 1 till fr nr 2 i G.
 * = Utjorden räknas in till frälsehemmanet om totalt 8 öresland.
 ** = Utjorden räknas in till frälsehemmanet om totalt 9 öresland.
 *** = "Uti detta frälsehemmans ägor välborne fru Britta De la Gardie på Sätuna 4 öresland".
 + se Odenslandet (vid Golvsta).

Gundbyn

1540/50 (UH) öresland
 sk nybygge 2 > "ej skattelagt" 1566

1642 (A2:81)

torp 9,75 18 3,33

+ Med ängsfjäll om 2 lass i *Morsängen/*Måssängen, Stavby socken (A2:49).

Gärdebyn

1540/50 (UH) öresland
 sk 6

1645 (A2:104) åker tnl äng lass öresland
 sk 19,13 24 6

Haberga

1540/50 (UH) öresland
 sk 4,66
 sk 4
 sk 4
 sk 3,33

+ 2 hemman har utjordar i Mälbyn som först står anges i Haberga, se Mälbyn.

1645 (A2:105) åker tnl äng lass öresland
 sk 18,25 43,5 4,66
 sk 16,25 37,5 4
 sk 15,75 37,5 4
 sk 12,75 31,5 3,33
 utäng - ? 0,33 utäng till sk nr i H.*
 äng - 14 - till Hammarby

* = "Denna gård har en utäng 1 örtugland". Den är inte markerad på kartbilden. Möjligen samma som sk uj i Hammarby 0,33 öresland.

Hammarby

1540/50 (UH) öresland
 sk 7,66
 sk 6
 sk 4,33
 sk uj 0,33 till Spångby, kallad "Lilla Hammarby"
 (DMS 1:4 s 199)

1645 (A2:144) åker tnl äng lass öresland
 sk 26,13 106,5 7,67
 sk 19,63 83,25 6
 sk 14,32 60,25 4,33
 uj? 9,94 - - vretar, torp*

* = På egen kartbild ligger flera vretar, alla till de 3 hemmanen i H., kallas "Vretesland till hela byn 9,938 tunnland". Finns även en hussymbol med påskriften *torp* på kartan.

Happsta

1540/50 (UH) öresland
 sk 8,33 > 6 öresland 1566 med utjordar i andra byar*
 sk 5,17
 sk 4,83

* = Med utjordar i *Ekeby, Spångby och från 1578 även i Halvöreby och Källberga (DMS 1:4 s 200).

+ Omtalas 1376 med ett torp *Rumpaboda (DMS 1:4 s 209).

1645 (A2:141)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	21,88	37,5	6
	sk	18,63	32,25	5,17
	sk	18,13	30,25	4,83

***Häfftesta** (delad mellan Alunda och Tuna sn)

1466	-	3	till Ekeby (DMS 1:4, s. 261)
1493	-	3	till Ål (DMS 1:4, s. 261)
1540/60	sk uj	4,33	till Ål>till Saringe 1577
	sk uj	2,33	till Ål
	sk uj	1,33	till Ål>till Edinge 1541

+ Finns i DMS 1:4 (s 269) som utjordar i Ål i Tuna sn. Även en 4:e utjord nämns, men denna ligger ant. Istället i Vittja (se 2541:13 f 25v).

1642 (A2:36)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk uj	14,56	-	4,33 till Ål*
	sk uj	7,81	-	2,33 till Ål*
	sk uj	4,44	-	1,33 till Nyvalla (Tuna sn)*

* = Refereras även som "en skatteutjord 8 öresland" med "en del till södergården i Nyvalla" [Tuna sn], "den andra delen till Ål" [Alunda sn] (A2:36).

Jortslunda

1540/50 (UH)	öresland	
sk	8	
ky	9	
ky	9	
sk uj	4	till Söderby

1642	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:70-71)
sk	15,38	21	8	
kr	17	20	9	
kr	17	15	9	
sk uj	7,57	7	4	till Söderby

** = "vilken ligger i tegskifte i åker och äng"

+ Till byn här 20 lass på "Root engen" (A2:69). De 3 hemmanen i J. brukar tvåsåde fördelat på 5 åkergården, varva ett kallas "Ekebergsgärdet".

Jälsta

1540/50 (UH)	öresland	
sk	11,17	
sk	7,17	
ky 0,5	2,66	>helt hemman/mantal 1545

+ Till hemmanen finns utjordar i *Vreta.

1645	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:114-115)
sk	23,5	25	10	
sk	22,75	18,75	7,5	
kr	7,38	6,25	2,66	

Kilby

1540/50 (UH)	öresland	
sk	7,66	
sk	8	med sk kvarn och sk uj/äng i Trunsby 1566
sk	8	
kl	6,66	>aoe 1566 (jt från 1578)
kl	6,66	>aoe 1566 (jt från 1578)

+ 1566 med 0,66 öresland i *Trunsby, Morkarlas sn (senare till Skoby 1645).

+ Ej karterad 1640.

Klev

1540/50 (UH) öresland

sk 12,5 >8,33 1566

sk 5,66 >5,33 1578

sk 5 >9,5 1578

ky 5

ky 5

ky 5

ky 5

ky 4,5 >0,5 ky om 4 öresland 1550

sk uj 2,5 till ky i K. (endast 1566)

?ky uj/äng 2 till K. (endast 1538)*

* = Ev. samma som uj *Prästbol vid Klev eller Alunda (se Alunda).

+ Från 1550 redovisas ett ky under Svista varför antalet uj minskar till 7.

1642 (A2:78-79) åker tnl äng lass öresland

sk 28 52 9,5

sk 28,76 55 9,5

sk 25,82 46 8,33

sk 19,26 29 5,33

kr 16,7 27 5

kr 17,82 27 5

kr 16,19 27 5

?vretar*

* = Till byn hör även vretar som ligger för sig, på egna kartbilder(A2:77, A2:80). Möjligen *Prästbol?.

+ Fyra av hemmanen noters för utjordar, se *Odenslandet vid Klev.

Kydingeholm

1540/50 (UH) öresland

sk 10

sk 9,5 brukas av Nyvalla 1541-455

ky 4,5 ky 0,5 hemman 1544>helt hemman 1545

+ Ej karterar under 1640-talet.

Källberga

1540/50 (UH) öresland

se 7 > ky 1550

se 7 > ky 1550

se 6 > ky 1550

sk uj 4 till Happsta (före 1566 redovisade under H.)

1645 åker tnl äng lass öresland (A2:142-143)

fr 14,65 50 7

fr 14,21 35 7

akad 12,44 36 6

sk uj 8,19 20 4 till Happsta

*Lerdalen/*Lårdalen (vid Berga)

1540/60

sk uj 1,33 till Väslinge (här till Ekeby sn) samt en kr äng

1578

sk uj 0,67 till Berga

sk uj 0,67 till Berga

1642 åker tnl äng lass öresland (A2:92-93)
sk uj 2,875 6 1 till Berga sk nr 1
sk uj 1,438 3 0,5 till Berga sk nr 2
+ Redovisas som del av Berga by, på dess karta med egen rågång, och
ska ev. redovisas som en utjord inom Berga och inte som en egen
bebyggelseenhet.

Lilla Stensunda (på gränsen mellan Alunda, Bladåker och Ekeby sn)*

1470 öresland
 ? 2,66 Väskinge>Gela

1540/60 ? 6 >sk eller sk uj*

* Oklart om denna finns som hemman eller utjord. Finns i DMS 1:4 som
6 öresland i Bladåker sn (s 289). Har dock ej funnit den i
jordeböckerna.

1640-41 (A3:77)	åker tnl	äng lass	öresland	byamål	till
uj	5,75	13	1,33	14	Stensunda sk
uj	5,75	13	1,33	14	Stensunda sk
uj	3	6	0,67	7	Stensunda sk
uj	5,75	13	1,33	14	Väskinge sk
uj	5,75	13	1,33	14	Väskinge sk

1642 (A2:100)	åker tnl	äng lass	öresland	till
uj	-	-	-	Stensunda
sk**uj	-	-	-	Stensunda
sk**uj	-	-	-	Stensunda
sk**uj	4,125	10	1,33	Väskinge sk
uj	4,125	10	1,33	Väskinge sk

* = Finns i registret (A2:62) till Alunda socken men sägs på akten
(A2:100) ligga i Bladåkers socken. Även karterat av Sven Månsson
omkring 1640 (A3:77), då till Ekeby socken.

** = Kartan anger inte antalet utjordar eller hur stora de är i
Stensunda, men att döma av den tidigare kartan har alla tre hemman
var sin del. Den totala jorden anges vara 3,33 öresland, 10,44 tnl
och 24 lass hö.

+ Lilla Stensunda redovisas med egen kartbild och refereras den som
en egen bebyggelseenhet och som en utjord: "Denne utjord Lilla
Stensunda benämnd" (A2:100).

***Lilleby/*Ålbyn**

1540/60 uj till Skoby> 1578 Ålbyn*
 uj till Skoby> 1578 Ålbyn*

* = Från 1578 som en utjord 3,33 öresland till Skoby med namnet
*Ålbyn (DMS 1:4 s 203).

1642 (A2:64-65)	åker tnl	äng lass	öresland	
uj	10,69	4	3,33	till sk i Skoby*

* = "en utjord Ahlebyen benämnd 3,33 öresland". Namnet ev. förväxlad
eller överförd från *Ålbyn vid Spånga.

Lunda öresland

1540/60 sk 7,17 >7,5 öresland med sk kvarn
1566 kl ? >öde 1541-44>aeo 1551

+ Ej karterar under 1640-talet.

1645	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:138-139)
sk	17,07	84	6	
sk	16	77,75	5,67	
sk	15,13	74,25	5,33	(har uj i *Ekeby)
fr	19,75	98	-	
fr	20,13	98	-	

Mångsta

1540/60 sk 8

1645	(A2:125)	åker tnl	äng lass	öresland
		sk	18,13	72
				8

+ På kartbilden noteras även 2 backstugor.

Mälbyn

1540/60

sk uj	2,33	till sk i Haberga
sk uj	0,67	till sk i Haberga
sk uj	2,5	till Sydinge*
sk uj	3,83	till Sydingösby

1566

sk	9,33	anges "förökt" till hemman av uj 1567**
sk uj	0,83	till Sydinge, inräknat på dess jordetal (1544:6 f 10v)*

* = Före 1566 inräknat 2,5 öresland på sk i Sydinge. Från 1566 en del till Mälbyn, och en annan del som utjord till samma sk.

** = "förökad till 1567 av en hop utjordar i Haberga, Sydlinge och Sydingösby" (1566:20; DMS 1:4 s 208).

1645	(A2:108)	åker tnl	äng lass	öresland
sk		28,75	24	9,33
ängsfjäll	-	1		till 1 hemman i Sydingösby
ängsfjäll	-	3		till 3 hemman i Sydinge

+ = "ingen skog mulbete eller andra nyttigheter finns här till, utan vad av andra byars tillåtelse åtnjutes".

Norrgärde

1540/60

?sk uj 2 >1541 med brukare>1544 uj med brukare>1566
4 öresland om 0,5 mantal*

* = Omväxlande med eller utan utjordsnotis före 1566, då den finns för ett hemman om ett halvt mantal.

1645	(A2:132)	åker tnl	äng lass	öresland
		sk	9,63	6
				4

Norrlövsta

1540/60

	sk	15,33		öresland
	sk	8,58		
	sk	10		
	sk	6,5		
	sk	6		
	ky	7	>7,66 öresland	1547

+ Ett hemman i Söderlövsta. Jordetalen omfördelade 1566.

1645 (A2:126-127)

	sk	15,13	38	8
	sk	14,25	38	8
	sk	12,88	34,5	7,67

kr	13,38	35,75	8
kr	13,94	35,75	8
kr	13,5	38	8

Odenslandet (vid Golvsta) öresland
1441 2 till Golvsta med en kvarn
(DMS 1:4 s 208)

1540/60 sk uj 2 bebyggd efter 1578*

* = Noteras 1541:13 *Onsland* tillhörande flera hemman, "det har många" (f 20r).

1645 (A2:109)	åker tnl	äng lass	öresland
ospec*	7	12	2

* = Eett hemman med hussymbol kallat "Ödeslandet i Golvsta". I registret till A2 "Odenslandet i Golvsta" (A2:61).

+ I DMS 1:4 (s. 208) sammanblandas olika enheter benämnda Odenslandet i Golvsta och Klev.

***Odenslandet** (vid Klev)

1540/50 (UH) öresland

sk uj 9,33 1566 utjord benämnt Odenslandet*

* = Redovisas genomgående utan brukarnamn sammanhållen: "En utjord Odensland, Klev 9,33 öresland" (1601:21A f 144r). I DMS 1:4 (s 208) sammanblandat med Odenslandet vid Golvsta.

1642	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:78-79)
uj	1,81	-	?	<i>Odenslandz jordh*</i>
uj	1,69	-	?	<i>Odenslandz jordh*</i>
uj	3,19	-	?	<i>Odenslandz jordh*</i>
uj	2,81	-	?	<i>Odenslandz jordh*</i>

* = Utjorden *Odenslandet* summeras till 9,33 öresland och totalt 16,19 tnl ingen äng och lyder till 4 hemman i K. (sk, sk, sk, kr) som tar olika stor del. Den del åker som specificeras för till varje hemman mindre del än vad som anges totalt.

***Odenslandet** (vid Foghammar)

1540/60	sk uj	öresland	2	till sk i
---------	-------	----------	---	-----------

Foghammar

1642	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:86-87)
uj	3,03	2	4	<i>Odenslandet, till sk i F.*</i>
uj	3,03	2	2	<i>Odenslandet, till fr i F.*</i>
uj	6,25	4	2	<i>Odenslandet, till fr i F.*</i>

* = "Och i samma by är en utjord, vilken och kallas Odenslandsjord 8 öresland. Skattehemmanet och både frälsegårdarna äga i samma utjord under sig, men kronogårdarna äga intet i samma utjord". Hela utjorden summeras till 12,31 tnl och 8 lass hö, mer än vad som står till hemmanen.

+ Utjorden *Odenslandet* tycks har undgått att redovisas i kronans jordeböcker. Möjligen eftersom största delen legat till frälsehemman i Foghammar.

Onsby öresland

1540/60 sk 9

1645 (A2:129)	åker tnl	äng lass	öresland
sk	24,06	157	9

***Sidbygden** (ej lokaliserad)

		lass hö	öresland	
1545-55	sk uj?/äng	5	0,3	till Söderby >1566 kr till Fresta

1640 (ej karterad)

+ Ev. samhörighet med Sidbygdkärret på avmätning 1796 en äng på Söderby ägor.

Skarpösby

1540/60	sk	5,5	>5,83	öresland 1601:21A
	sk	6,16	>6,66	1555 (med uj i Rista Ekeby sn)>6,16 öresland (1601:21A)

1645 (A2:113)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	17,25	39	6
	sk	17,25	39	6

Skoby

1540/60	sk	9		öresland
	sk	9	>7	öresland 1566 med uj i *Lilleby
	sk	8		

+ Fram till 1566 med 2 uj som sedan specificeras som *Lilleby. Se även DMS 1:4 (s 210) om ev. uj i *Styrningsbole.

1642 (A2:64-65)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	13,25	37,5	9
	sk	11,67	33,33	8
	sk	10,17	29,17	7

+ På samma karta en utjord med egen rågång, se *Lilleby+ Med *utjordsäng* om 24 lass i *Trunsby (A2:137), Morkarla sn ("Drunsby" i DMS 1:4).

Skrikboda

1540/60	se 0,5	4	>0,5	ky 1550, även kallat Boda (DMS 1:4 s 210)
---------	--------	---	------	--

1645 (A2:124)	åker tnl	äng lass	öresland	
	kr	22,38	47	4

Sprötslinge

1540/60	sk	10	>9	öresland 1548
	sk	8	>9	öresland 1548
	sk	8		
	sk	6		

1642	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:90-91)
sk	20,5	56	9	
sk	20,5	56	9	
sk	8,25	50	8	öde 1642, till sk i S.*
sk	14,95	38	6	
ängsfjäll	-	10	-	till Drälinge

* = Ödenotis ges på konceptkartan (LMMY Uppsala:5a) men är inte medtagen på renovationen.

Spång

1540/60	sk	6,66		
	sk	6		
	sk	5,66	>	med sk kvarn 1566
	sk	4,66		

+ Alla 4 hemman med uj i *Ålby.

1642 (A2:62-63)	åker tnl	äng lass	öresland	
	ospec	22,26	22,87	5,67
	sk	23,36	24,74	6
	sk	23,77	21,75	4,67
	sk	24,52	26,25	6,67

+ På samma karta en utjord inom egen rågång se *Ålby.

Spångby

1540/60

sk	7,7	>5,5 1566 med uj i S. om 1,66	>4,5 1578
sk	6,16	>5,5 1566	
sk uj	1	till Hoppsta	> 0,33 öresland 1578*

* = oklart om denna kan följas i senare jordeböcker

1645 (A2:140)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	12,75	67	6
	sk	12,75	67	6

***Styrningsbole** (ej lokaliserad) öresland
1566 sk uj 0,33 till Söderby
+ Ej karterad under 1640-talet.

Sund

1540/60 öresland

sk	10,5	> 11,5 öresl. 1545	> 9,17 öresl. 1548
sk	9,5		
sk	7,5	> 6,5 öresland 1545	> 8,83 öresland 1548
se uj/ky	4,5	> 1554 "förökt" med se uj i S.*	
ängsfjäll	-	endast 1566	

* = 1554 tillkommer ky om 0,5 mantal (1554:16 f 66v). Möjligen del av samma jord som är se uj till Ösby i Tuna sn (DMS 1:4 s 212, 270).

1642 (A2:94-95)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	15,57	57	9,17
	sk	16,26	60	9,5
	sk	15,44	55	8,83
	kr	8,31	28	4,5

Svista

1540/60

sk uj	2,83	> till se nr 2 i S. > bebyggt sk 1545*	
se	8,66	> 7,25 öresland 1542 > ky 1550	
se	8,66	> 5 öresland ky 1550	

* = 1546 noteras 1 örtuglånd vara avkortat (dvs 2,5 öresland)
+ Ej karterad 1640. Finns tre bebyggda hemman på storskifteskartan 1769 (B1-71:1).

Sydinge

1540/60 sk 9,33 > 7,66? (6,83?), från 1566 med uj 0,83; se Mälbyn*

fr	?		
fr	?		

1645 (A2:122-123)	åker tnl	äng lass	öresland	
	sk	26,63	90	7,67
	fr	13,51	50	4
	fr	13,51	50	4

Sydingösby

1540/60

sk	3,5	> 5,66 öresland 1566
sk	3,33	> 6 öresland 1566
fr	?	
sk uj	2,66	till S. > 1566 inräknat under hemmanet
sk uj	6	1566 del till Mälbyn och del till sk i S.*

* 1566 uj till Mälbyn 1566 (3,83 öresland) medan 2,17 öresland räknas under hemman nr 1 i S.

1645 (A2:106-107)	åker tnl	äng lass	öresland
	sk	22,94	6
	sk	22,38	5,67
	fr	16,94	4,33

Söderby

1540/60

	öresland	
sk	7	
sk	7	> 1554 med "en äng i Siby" (1554:16 f 53v)
sk	5	
sk	5	> 5,33 öresland 1566
ky	8	

1642 (A2:66-67)	åker tnl	äng lass	öresland
	sk	21,57	7
	sk	21,7	7
	sk	18,07	5
	sk	17,19	5
	fr	25,94	8

***Södergårde** (ej lokaliserat)

1540/60

?sk ängsfjäll 5 lass*

* = I UH 1566:27 finns den i en sammanställning över ängar om en äng till 5 lass. Har inte funnits på någon karta, oklart geografisk läge, i Alunda eller Morkarla sn.

+ I DMS 1:4 kan S. gått från kr till sk före 1566 av liknande skäl som för ett ängsfjäll i Horsbol (s 233) där det uppges att bönderna tidigare inte erlagt skatt.

Söderlövsta

1540/60

	öresland		
sk	8		
+ Se även Norrlövsta			
1645 (A2:128)	åker tnl	äng lass	öresland
	sk	18,69	259
	-		8
	backstuga		

Tolförebyn

1540/60

	öresland	
sk uj	5	till Ålsunda
sk uj	5	till Ålsunda
+ fr tomt (0,5 mantal) (1601: 21A f 156v)		

1642 (A2:97)	åker tnl	äng lass	öresland
sk	14,5	24	10*
fr	6,39	7	2**

Till Ålsunda sk

* = "[...] har till förende varit byggt på skatten, men nu är husen förde till Ålsunda likväl skattar han för två gårdar".

** = "är 2 öreslanddock likväl njuter det i mellning [spannmålsskatt] 4 öresland".

Torsne

1540/60 öresland
 sk 7,66 > med uj
 se 6 > 5,66 öresland ky 1550 > 5 öresland 1558
 sk uj?/äng - till sk i T. 1544-1547*
 * = Möjligen samma/del av uj i *Bolet vid Jälsta till Torsne.

1646 (A2:112) åker tnl äng lass öresland
 sk 18,5 16,25 6
 akad 14,5 13,75 6

Tranbyn

1540/60 öresland
 sk 7,66
 torp - till sk i T.
 + sk i T. skattar 2 öre för en "äng av ett torpställe"
 1541:13 (f20r), i Rasten, Morkarla sn. 1566 noteras
 denna som utjord 2 öresland (i Morkarla sn).

1642 (A2:73) åker tnl äng lass öresland
 sk 20,5 140 7,66
 torp* 2,26 6
 * = "Detta torpet ligger till Tranbyn".

Vettsta

1540/60 öresland
 sk 11 >7,25 öresland 1566, delas till 3 enheter*
 sk uj/fjäll 0,25 från 1545 (1545:1 s 9). Till sk ovan i V.
 sk 7,66 >7 öresland 1578 + urfjäll (se nedan)
 sk uj/fjäll 0,17 urfjäll till sk i V. 1541>1544
 ängsfjäll>1545 0,25 öresland>ej 1550*
 ky 12
 sk uj 0,66 till Spångby 1545-58>1566 till ky i V.*
 * = Från 1566 särredovisat som hemman 7,25 med sk (0,5 mantal) om
 4,08 med skatt+fodring, samt uj 0,91 öresland till skatt (ej fodring)
 men med get brukarnamn 0,91 öresland. Utjorden är 1601 kommenterad
 "sår 1 spann, äng 3 lass".

1645 åker tnl äng lass öresland (A2:130-131)
 sk 17,25 62,25 7,25
 sk 17,81 60 7
 sk 10,44 34 4
 fr 28,38 102,75 12
 torp 1,25 3 - Skräddaretorpet*
 * = "Skräddaretorpet oskattlagt, ligger på Vettstas ägor".

***Vreta**

1550:14 öresland
 sk uj 4 till Rörby*
 * = en vret till Rörby och "flera med honom"

1566:20 öresland
 sk uj 2 till Jälsta 1566 benämnd *Wretha*
 sk uj 1,33 till Rörby
 sk uj 0,66 till Rörby

1566:27 öresland
 sk uj 4 till Rörby *Wreta*

1632 öresland
 sk uj 4 till Rörby*
 * = "En utjord i Bärby vretarna 4 öresland" (1632:23 f 12r s 17).

1645	åker tnl	öresland	(A2:113-115)
uj	6,75	-	till kr i Jälsta
sk uj	4,75	-	till sk i Jälsta**
uj	1	-	till sk i Fröjsta
uj	1,25	-	till Rörby, Ekeby sn
uj	3	0,33	till sk nr 1 i Skarpösby (på A2:113)

* = "skatte wreten". Största delen, 4 tnl, sägs vara obrukad.

Väsby

1540/60	sk	10,5	> 8,5 öresland 1566
	sk	9,5	> 4,75 öresland 1566
	sk	7	> 7 öresland 1566 med kvarn
	sk	5	> 7 öresland 1566 med kvarn*
	sk	4,75	
	se	7,66	> 8 öresland 1566
	se	6	
	se	4	
	sk uj	1,5	till se (ovan) i V. 1566
	pd 0,5	4	> se 1544-45
	sk uj	2	till pd (ovan) i V. 1566

* = Med uj 1,33 öresland i Halvörebyn, Morkarla sn 1566.

+ I DMS 1:4 (s. 218) ev. även ett fr, men troligen samma som pd i V.

1645	åker tnl	äng lass	öresland	(A2:134-135)
sk	-	-	7	
sk	-	-	7	
sk	-	-	8,5	
sk	-	-	4,75	med uj i Morkarla sn*
sk	-	-	3,33	
sk uj	-	-	2	till sk ovan i V.
sk	-	-	4	
sk uj	-	-	1,5	till sk ovan i V.
sk	-	-	-	jordetal redovisas ej
fr	-	-	6,5	
fr	-	-	6,5	
torp	1,13	2		till fr i V.
torp	1,06	1		upptaget på byns ägor

* = "Utjord äng i Mårteskullan i Morkarla socken 8 lass".

+ = åker och äng specificeras endast som totalsumma för byn om 152,25 tnl och 421 lass hö. Jordetalen anger proportionerna.

Väskinge (delad mellan Alunda och Ekeby sn)

1540/60	öresland		
sk	6,5		
sk	5,5		
sk	6,33	>5,33 från 1558	
sk	4,33	>5,33 från 1548	
sk	6,83	i Ekeby sn	
sk	10,5	i Ekeby sn	
sk uj	0,66	till sk (ovan) i V (1541:13 f 17v)*	
ängsfjäll	-	1541 fjäll till sk i V. (1541:13 f 17v)	

* = Avser ev. utjord i Lilla Stensunda.

+ Med uj i *Lerdalen (endast 1566), andra år till Berga.

1642 (A2:98-99)	åker tnl	äng lass	öresland
	sk	15,89	6,5
	sk	8,06	5,5
	sk	13,06	5,33

sk	12,64	6	5,33
sk	23,38	44	10,5
sk	17,13	20	6,83

Västra och Östra Våxome

1540/60	öresland		
sk	8		
pd	8		
pd	8		
fr	?		
fr	?		
fr	?		
fr	?		
se uj	0,66	>1544 "ligger öde">till Golvsta 1545-55	

1642 (A2:88-89)	åker tnl	äng lass	öresland
sk	16,25	30	8*
fr	16,25	30	8*
fr	16,25	30	8*

* = Ovan avser Västra V., Ö. Våxome ej karterad 1640.

[Östra Våxome 1703 (B1-83:1)]

	öresland		
akad	10		
?uj	4	till akad "tvenne skiften"	
fr	8	ligger för fäfat, upptagit ny tomt*	
fr	8		
kr	10	obygd*	

* = Två obebyggda hemman vars tomter ligger till akademiemmanet.

Ål	öresland		
1540/60	sk	16	
	sk	8	
	+ Båda sk har uj i *Häffttesta.		

1642 (A2:68)	åker tnl	äng lass	öresland
sk	20,81	40	16
sk	10,44	20	8
	+ Båda sk har uj i *Häffttesta om 8 öresland.		

*Ålbyn

1540/60	öresland		
sk uj	2	till Spånga > 0,66 öresland 1578*	
sk uj	1	till Spånga > 0,33 öresland 1566*	
sk uj	1	till Spånga > 0,33 öresland 1566*	
sk uj	0,83	till Spånga	

* = Sannolikt har skrivaren förväxlat öresland och örtugland.

+ I DMS 1:4 under Ål, ant. förväxlad med Ålbyn söder om Spånga.

1645 åker tnl	äng lass	öresland	(A2:62-63)
uj	9,25	5,75	2 till nr 3 i Spånga
uj	4,625	2,875	1 till nr 1 i Spånga
uj	5,5*	2,875	1 till nr 2 i Spånga
uj	3,77	2,25	0,83 till nr 4 i Spånga

* = Med en vret utanför jordetalet om 0,875.

+ Redovisas på Spångas karta inom egen rågång: "en utjord med D noterat Albyn benämd", om totalt 4,83 öresland, 22,25 tnl åker samt en vret 0,875 tnl och 14 lass hö. Skrivs även Åhleby.

+ = Se Skoby, med ännu en annan utjord kallad *Ålbyn vid gränsen mot Spånga.

Ålsunda

1540/60

	öresland
sk	3
sk	3

+ Till Olands härad (norr om Olandsån) räknas 2 sk,
medan till Södra Ålsunda i Faringe socken, Närke härad
i Södra Ålsunda finns vidare 1 sk och 2 fr.
+ Jfr Ålsunda i Faringe sn.

1642 (A2:96)	åker tnl	äng lass	öresland
sk	35,63	84	6

+ Med vret i Tolförebyn samt 3 "ängsfjällar" tillsammans i byängen
tillsammans med Tolförebyn.

Bilaga 5. Risby i kronans jordeböcker 1543–1628 (Landskapshandlingarna, ÖH)

1543:2 fol 50, 51 (s 58)

Ekeby sn sk
Ekeby sn sk
Ask sn kr uj

Rocklunda ... i Risby ½ ottingh
Mörby ... i Risby 1 ottingh
Ask ... av en löth benemndh Risby ... årlige til
crona ... landgille p. 2

1544:8 fol 62, 65

Ekeby sn sk
Ekeby sn sk
Ask sn kr uj

Rocklunda ... i Risby ½ ottingh
Mörby ... i Risby ½ ottingh
Ask ... av en lotth benämndh Risby ... till cronan ...
landgille p. 2

1545:19 fol 37

Ekeby sn ky uj
Ask sn kr uj

i Rocklunda av i hage ... landg. p. 1
[skattegården i] Ask av Risby ... land penninge 2

1548:6 fol 30, 36

Ask sn kr uj

Aff Risby ... land penninge 2

1549:12 fol 31

Ask sn kr uj

[skattegården i] Ask av Risby ... land penninge

1550:8 fol 31 (delvis skadad)

Ekeby sn kr uj
Ask sn ky? Uj

Karl i Rocklunda ... land g ...
(texten syns ej)

1551:16 fol 31, 33

Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
Ask sn kr uj

Karl i Rocklunda ... land g
[?] av en hage ... land g
[skattegården i] Ask ... land penninge

1552:7 fol 31

Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
Ask sn kr uj

Karl i Rocklunda land g
[?] av en hage ... land g
(skattegården i) Ask ... land penninge 18

1553:1 fol 33

Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
Ask sn kr uj

Karl i Rocklunda land g 1 ½ öre
Mons i Kastberga av en hage land g 18
Nils i Åby av en hage ... land g 18
(skattegården i) Ask ... land penninge 18

1555:7 fol 35, 37

Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
Ekeby sn kr uj
[?Ekeby sn ky uj

Karl i Rocklunda ... land g 1 ½ öre
Mons i Kastberga av en hage ... land g 18
Nils i Åby av en hage ... land g 18
[kyrk] Tore i Rocklunda äng till 1 lass ... land p. 9]

Ej säkert Risby		
Ask sn	kr uj	[skattegården i] Ask ... land penninge 18
1558:20		
Ekeby sn	kr uj	Karl i Rocklunda land g 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Måns i Kastberga land g 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Åby av en hage land g 2 öre
[Ekeby sn	ky uj	Rocklunda äng till 1 lass land p. 9]
Ask sn	kr uj	(skattegården i) Ask aff en hage föd(er) en hest om somaren ... land pn 1 ½ öre
1560:20 fol 72, 74		
Ekeby sn	kr uj	Karl i Rocklunda 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Måns i Kastberga 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Åby ... 2 öre
[Ekeby sn	ky uj	Rocklunda äng till 1 lass ... land p. 9]
Ask sn		I Ask av en hage föder nu ... landg p. 1 ½ öre
1567:4 fol 62		
Ekeby sn	kr uj	Karl i Rocklunda 2 öre (överstryket detta år)
Ekeby sn	kr uj	Måns i Kastberg 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Åby ... 2 öre
[Ekeby sn	ky uj	Tore i Rocklunda land p. 9]
Ask sn	kr uj	[frälsegård] Nils i Ask ... landg p. 1 ½ öre
1572:8 fol 80, 85 (s 46)		
Ekeby sn	kr uj	Måns i Kastberg 2 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Åby ... 2 öre
[Ekeby sn	ky uj	i Rocklunda ... land p. 9]
Ask sn	kr uj	i Ask ... landg p. 1 ½ öre ... öde
1575:5 fol 39, 41 (s 44, 47)		
Ekeby sn	? (skada)	
Ekeby sn	? (skada)	
[Ekeby sn	ky uj	Karl i Rocklunda land p. 9]
Ask sn	kr uj	[frälsegård] Nils i Ask ... landg p. 1 ½ öre
1579:14 fol 58,60, 61 (s 68,71)		
Ekeby sn	kr uj	Nils i Smedberga 3 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Smedberga 3 öre
[Ekeby sn	ky uj	kyrkohegman Per Larsson i Rocklunda ... 9]
Ask sn	kr uj	[frälsegård] Nils i Ask ... landg p. 1 ½ öre
1588:13 fol 36, 37 (s 118)		
Ekeby sn	kr uj	Nils i Smedberga 3 öre
Ekeby sn	kr uj	Nils i Smedberga 3 öre
[Ekeby sn	ky uj	Larsson i Rocklunda ... 9]
Ask sn	kr uj	Nils i Ask ... landg p. 1 ½ öre
1604:4 fol 66, 70 (209)		
Ekeby sn	kr uj	Av Risby ägor ... 6 öre pn ... öde
Ekeby sn	ky uj	[kyrkohegman] i Rocklunda ... 9 pn

Ask sn	kr uj	Måns i Ask av en utjord ibid ... landg p. 1 ½ öre, 10 spann
1616: 2 fol 32		
Ekeby sn	kr uj	Jöns i Backargårdarna [i Smedberga] av Risby ägor ... 6 öre?
Ekeby sn	ky uj	? [skadad textsida]
Ask sn	kr uj	Nils i Ask ... 1 ½ öre, 10 spann korn
1623: 5 fol 34, 35		
Ekeby sn	kr uj	Backgården [i Smedberga] för Risby ägor 2 utjordar vardera 3 öre ... 6 öre
Ekeby sn	ky uj	Rocklunda 9 öre penningar
Ask sn	kr uj	Nils i Ask ... 1 ½ öre, 10 spann
1628:2 fol 119, 120 (s 33)		
Ekeby sn	kr uj	Av Backagården [i Smedberga] ... 6 öre p.
Ekeby sn	ky uj	[skattegård] Jonh i Rocklunda ... 9 p.
Ask sn	kr uj	Jon i Ask ... ½ öre, 10 spann

Bilaga 6. Utjordstermer

Förteckning över termer som kan inbegripa utjordar. Gör ej anspråk på att vara fullständig, utan syftar till att förklara och exemplifiera termer i Vasatidens jordeböcker och 1600-talets lantmäterikartor.

Attung (*ating, otting, otting jord*)

Jordvärderingen *attung* (se Dovring 1947, Göransson 1971, Ericsson 2012) förekommer som benämning på bebyggda och obebyggda jordar. I tidiga jordeböckerna från Vasatiden specificeras *attungstal*, men snart därefter har de utgått. Som en vidare tillämpningar har utjordar ibland kommit att kallas *attung*. Framför allt rör det sig om byamålsutjordar, d.v.s. utjordar inom solskiftade byar med tomt och tegar. Attungen, som under medeltiden hade legat till grund för solskiftet, har alltså lämnat avtryck som en självständig beteckning på en solskiftad enhet, särskild de obebyggda

I ett brev 1453 (HH 31 s 127) talas om att Birger Trolle får ”3 gårdar i Mysige och 2 attungar (*twå åttunga*) i Gyngre [Resmo sn]”. Möjligen är det ett jordetal, ”2 attungar”, som åsyftas. En annan tolkning är att ”2 attungar” ska läsas som ett uppräknande av två obebyggda jordar, som finns förutom om ”3 gårdar” (jfr G1:100–101, Gyngre 1640 med 2 fr, 3 kr, 1 pr, 1 kr uj).

I Håckla i Klockrike socken betecknas en enhet för *otting jord* (ÖH 1592:7 fol 3v) som kallas *skatteutjord* på kartan 1642 (D8:106–107).

I kronans jordeböcker görs vidare åtskillnad mellan *attungjord*, *avgärdatorp* och *humpajord*. I Skårby i Tåby socken: ”en gård i Skårby ligger för 2 ottingjord ... en gård i Mem ligger för humpajord ... en gård i Sätra ligger för avgärdestorp av Mem ... en gård i Stensvad ligger för humpajord” (ÖH 1543:5 s 154f; jfr 1539:2). Detta antyder skillnad mellan en fastighet lagt i solskifte (*attungsjord*) och en fastighet med separata jordstycken (*humpajord*). Vidare knyts skatten till *attungstal*: ”Dals härad ... skatten efter *setting* så att varje *setting* är 4 otting”. Beroende på jordens kvalité kan ”en attung” vara olika stor. För Aska härad 1559 används en tregradig skala: ”god jord” = 6 alnar stång, ”passlig jord” = 12 alnar, ”ond jord” = 24 alnar per attung (ÖH 1559:15 s 7ff).

I kartorna 1640 för Östergötland talas om ”attung” (*otting*) både allmänt som beteckning på en fastighet, och specifikt som byamål.

I konceptkartorna för Lysings härad (volym D10a) kallas flera utjordar allmänt ”en attung”. Exempelvis: I *Glänås* i Svanshals socken ”en kronoutjord eller otting som ligger inne med skattegården” (D10a:15). I *Egbola* i Heda socken talas om en *skatteotting* på konceptkartan och *skatteutjord* på

renovationen (D10a:64). I *Vallby* i Heda socken ”en utjord kallas Palmebordet är en otting jord” (D10b:67–68). En skattegård i *Ingvaldstorp* har ”en attung jord [atting iord]” i Valla (D10b:41–42). Samma jord kallas ”skatteutjord till Ingvaldstorp” på Vallas karta (D10b:49–50) samt *skattotting* på konceptkartan (D10a:49–50). Även bebyggda enheter kallas *attung*. I *Stora Åby* i Åby socken ”Ödebolets attung” (*Ödeboolss åttin*), på renovationen ”Ödegården kronohemman” (D10a:164–165; D10b:164–165).

I *Lundby* i Väderstad socken sägs 1 attung motsvara 12 alnar i byamålet. Byn har fyra hemman och två utjordar. Utjordarna är vardera en halv attung (6 alnar), medan hemman är olika stora, från 1,25 upp till 2 attungar (D7:154). Jämför Österstad i Ekebyborna socken där 1 attung motsvarar 16 alnar i byamål. Ödebyn Varnäs, brukad till äng av hemman i andra byar, är tegskiftad med angivna attungstal (D7:158).

Ett sällsynt fall från Västergötland finns i Åsarps socken: ”Kippan kronohemman en otting” (O3:14–15).

Bol (*bool, boll, bolstad, utbol*)

Bol enligt Schlyter (1877 s 79) ”1) gård, landt gods ... 2) särskildt dengård där egaren själf bor”, det vill säga. gårdsbruk, fastighet. Jfr *bolby* ”m. den egentliga byn, som utgörs af särskilda tomter, med därtill hörande bestämda andelar i byns egor” (s 80).

I kamerala källor, från senmedeltid och senare, benämner *bol* ofta gårdar/fastigheter inom byar. I solskifte liktydigt med beteckningar som *bord* och *skifte*. Även *prästbol*, *klockarbol*, som ofta har ägor i en del utanför byamålet (särägblock). Ett *bol* kan också vara obebyggd, och är då en utjord. De kan även benämnas som *utbol* (jfr *utbord*).

Exempel från Arvid Trolles jordebok 1498, Kindvalds härad (mina kursiveringar); ”en liten øde gard och ett *booll* i Öjaby som nu bärgas till gården som är nu bygd (HH 31 s 39); i Tjureda socken ett *hemmansbol* som sannolikt är obyggd och ligger inom en by; ”ett hemelsbool i norra gärdet i Åby” (s 49); i Norra Möre härad och Högsby socken; ”*hemelssbooll* i Forseryd” (s 75); ett *hemelssbooll* i Kisebast” (s 75); ”ett *booll* heter Lekshult” (s 75). På Öland i Kastlösa socken ”ett *booll* i Rösslösa” (s 81). Jfr Rösslösa 1640 med fyra skattehemman, två frälseutjordar och ”skatteutjordstegar” (G1:73); i Isgärde i Glömminge socken ”ett *booll* Siggegärde Isgärde räntar 3 örtug” (s 82). Jfr Isgärde 1640 med 8 skattehemman, 1 kronohemman och 1 frälseutjord (G1:214). Jfr ”en jord i Kvigerälla” i samma socken (s 82), med en frälseutjord 1640 (G1:210).

I Vasatidens jordeböcker talas om *ödebol* och *bol* (t.ex. SmH 1545:6A fol 97) där *bol* kan markera obebyggd (d.v.s. utjord) i motsats till hemman och

gård. Att enheter ner till ett öresland jord kan dölja ödegårdar bekräftas av uttrycket *ödesboll I öresland jord*, det vill säga *ödebol* (UH 1538:2 infogad på en flik s 63). Även *ängbol*, d.v.s. obebyggd fastighet brukade till äng förekommer; t.ex. *ängboll* (SmH 1538:4). I kartorna, Kråkshult i samma socken ”Detta hemman har en ängbol [*enge bool*] i Lilla Kråkshult” (E4:246; jfr Sturefors:34–35).

Exempel från de geometriska kartorna från 1640-talet: Kullen i Svanshals socken, på konceptet ”ett *frälseutbol* som lyder till Kvarntorp”, på renovationen kallas samma enhet för ”frälseutjord” (D10a:23–24; D10b:23–24). Gärdslösa i Kumla socken: ”Skattehemman 1. *Breda bol* 26, *smala bolet* 11 aln”, d.v.s. två byamålsenheter under ett hemman, varav det ena är obebyggt och möjligen en utjord (D10a:34). Även *Utbool* (D10a:23–24), *kronobol* (D10a:43–44), *lille boll*, *lilleboll* (D10a:98;D10a:158–159).

Högbolyckan i Röks socken på konceptkartan *kronobol* på renovationen *kronoutjord*. Jfr på samma ställe ”Skatteutbord, som lyder till Hagen” och ”skatteutjord till Hagen”(D10a:40–43, D10b:40). I Ekenäs i Vetlanda socken två obebyggda enheter i tegskiftet, utjordar, som kallas *tomt*, *bol* och *utjord*: ”Tomten eller bol. Skatteutjord, lyder till Stora Mossbråsa [och Hult] ... Dessa båda utjordar är lika stora med nr 1 skattegården och gå skift om skift. Äro och deras skiften mycket skoggångna” (E4:46–47).

Bord (*utbord*, se *bol*)

Bord, enligt Söderwall (1953) ”skeppsplanka, skeppsbord, bord, matbord”. Jfr SAOB som tar upp betydelsen ”visst jordagods”, motsvarande *bol*, *boställe*. Anknyter till *bol* i benämning på fastigheter, exempelvis *klockarbord*, *prästbord*, *kyrkobord* (t.ex. Z1:82; A6:58–59; T1:57).

Gäller särskilt enheter i solskifte, där ett *bord* är en uppmätt (geometrisk) enhet, tomt och tegar, definierad efter jordetal och byamål. Vidare *bordfallet* som enligt Sölve Göransson kan avse solskiftets ordningsföljd på Öland, med parallell till den danska lagtermen *sofall* (Göransson 1999 s 97).

Hos 1600-talets lantmätare finns uttrycket *tvebordat*, d.v.s. ett hemman med två byamålsenheter. De olika borden kan namnges som ”smale bordet och brede bordet”, ”stora och lille bordet”, ”första och andra bordet”. T.ex. Runnestad i Röks socken, (D10a:55–56, D10b:55). Inom solskifte står sig *bord* nära *bol*, *tomt* och *teg*. T.ex. Grisegårdens *Lillebol* på konceptet och *Lillebord* på renovationen till Västra Åbys kartan 1640 (D10a och D10b:158–159). Finns även några få exempel på hemman med fler än två bord, t.ex. ”trenne bord” (E3:104).

Förutom som ”extra” bord under hemmanen förekommer *utbord* som särskild utjordsbeteckning. T.ex. *skatteutbordet* (D10a:40–43), *skatte utbord*

(D10a:9–10). Att *utbord* motsvarar utjord framgår exempelvis i Kålstad i Heda socken, där koncept och renovation omväxlande talar om *utbord* och *utbol* (D10b:65, D10a:65).

Bord har även givit avtryck i namn på utjordar; *Drake bordet* en frälseutjord i Mjärdevi (D7:147); ”en utjord kallas *Palmebordet* är en otting jord” (D10b:67–68); *Kapellansbordet* (C3:68) ... *Kapellansgården* är en utjord (C3:68). Högbolyckan i Röks socken; *skatteutbord*, *skattebord* i konceptkartan (D10a:40–43) motsvaras av *skatteutjord* på renovationen (se även Tyttorp, Egbola, Haddestad, Västra Tollstad, Särtshöga).

Bytesäng (även *bytesåker*, *bytesskog*, *bytesmän*)

Bytesäng, särskilt jordstycke eller teg, där brukandet växlar mellan olika hemman år för år. Redovisas mest frekvent i de äldre geometriska kartorna för Västergötland (omkring 40 akter) och gäller framför allt ängsmark. Någon särskild koppling till utjordar förefaller inte finnas, men däremot tycks vissa utjordar blivit föremål för sådana byteskontrakt.

Exempel (som dock inte behöver vara utjordar): ”är en bytesäng till efterskrivna hemman och brukas det ena året till Helgary och Laare, det andra året till Toarp och Jortry, det tredje året till Lund och Heglary” (O2:191–192). Även bytesåker, t.ex. i Humla i samma socken: ”Är en bytesåker det ena året till Wädakra [ett hemman i Humla] och det andra året till Joens gård i Skärum. [i Kölabys socken]. Utsäde 1/10 tunnland.” (O3:66–67). På samma akt även *bytesskog* (O3:66–67; jfr O2:162).

Dessa förhållanden benämns även som *årebyte*, och kan inbegripa utjordar (i Västergötland vanligen kallas *tomt*): ”En skattetomt brukas till äng ... är årebyte med varandra” (O2:123; jfr 125–126).

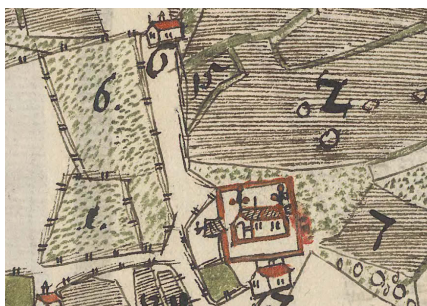
I Dalarna förekommer *bytesmän* och *byteslägare* på hemman som ägs av en namngiven åbo ”med sina bytesmän” (U2:50–51, 83–86)

Jämför *urfjäll*, som på motsvarande vis avser särskilda jordstycken, och som kan bytas mellan ägare, men ägs mer permanent. Till exempel Mälby i Ösmo socken: ”denna fjäll är bytt ifrån Mälby för 100 år sedan och till Oppeby och är givet Skogsdal igen på Södersidan om byn, vilket byte, de som bo i Mälby nu akta klandra” (C6:153–154). Jämför ”denna fjäll har östergården obytt”, här i betydelse ett jordstycke (en fjäll) som ägs utanför tegskiftet (C6:50; jfr A4:144–145). Vidare i Norrköpings ladugård: ”No 39 Nils Jonssons bytesåker som han givit för no 24” (D4:14–15).

I andra sammanhang kan *byte* avse oskiftad äng som slås och delas av flera. Exempelvis Stångby i Simtuna socken: ”ängen har Stångebybönderna och Vadsborna till bytes” (T7:27). Jämför Solagård i Nye socken om ett ängsstycke

som flera hemman ”slå ihop och byta alla lika mycket var” (LMMy Jönköping:16b).

Förekommer också bland kyrkojorden: ”Är en *kyrkoäng* till Humla kyrka [ett halvt lass hö] ... förbemalte kyrkoäng är inte inräknat med summan, brukas för särdeles skatt och av åtskilliga” (O3:66–67, figur B6.2). Jfr *kronoäng*; ”Noch en crone äng, Ränther smör 1/2 lb” (O1:16), *kyrkojord* (D1:189).

Figur B6.1. Bytesåker i Humla i Humla socken. Nummer 15 på kartan redovisar ”en bytesåker”, ett litet jordstykke, som ett hemman i Humla och ett i Skärum i Kølaby socken turas om att bruka. Källa: O3:66–67.

Figur B6.2. Kyrkoäng i Humla i Humla socken. Ängsstycket nummer 16 kallas ”kyrkoäng till Humla kyrka”. Källa: O3:66–67.

But (buut)

Term i västra Uppland och Västmanland för särskilt avgränsade jordstycken inom åker- och ängsgården. Påminner om *urfjäll*, *hump* och *flått*, då butar ligger som separata avdelningar inom gårderna. Butar är dock ofta blockformade, och ingår sällan i solskiftet. I kartorna handlar det ofta om särskilda ägor till prästgårdar, som har innehar separata jordar intill kyrkan, som inte ansluter till något tegskifte.

Exempel: Torstuna ”Pastoris åkerbut för sig själva, och bönderna har inte där uti med honom, utsäde 15 tunnland” (T1:192); Lillhärad i samma socken ”buten till Prästgården” (T1:145). Denna prästgård innehar utöver buten ett

hemman i grannenheten Litslunda, och har således en separat jord (but) och ett tegskifte i byn, ett vanligt mönster för hur sockekyrkojord är ägd.

Jämför Torstuna med en *pastorisbut* som är ett enskilt block med ett byamål; ”pastor tegskifte med bönderna” (T1:191). Kartan visar (vilket är ovanligt) prästgårdens tegar i tegskiftet. Av detta framgår att tegskiftet är parcellering (långsmal rektangulära tegar), vilket alltså buten avviker ifrån. I ängen har prästgården varannan ängsdel/teg gentemot och övriga byn. Således ett solskifte mellan två enheter prästgården och byn. Men också ett solskifte inom byns ängsdel, med ängstegar, där också prästgården har en teg, som är utmärkt som den sydligaste tegen i varje teglag.

Se även Säby och Mälby i Vittinge socken (T1:225) där ett skattehemman sägs höra till prästgården. Prästgården och klockargård, som räknas som samma, har vidare en utjord till Säby. Trots att kyrkan äger hela Mälby har den några butar som är rörlagda (avgränsade med egna rämärken), som hör till Prästbolet, som är noterat med littera M, N, O, och P. Dessutom har prästgården ett tegskifte i Säby. Jfr ”Prästens but 15 lass” i Södra Kumlabby I Norrby socken: ett ängsstykke som förlagts i byns ena kant (T1:135–136). På samma karta markeras med littera F ”buten”. Jfr ”littera N åkerbuten 3 tunnland” i Lista i Irsta socken (T1:18–19). Jfr en trolig ödegård (T1:28).

But används även som beteckning på större avdelningar inom tegskiftade gården. Exempelvis Lista i Hubbo socken (T1:40); två hemman med en frälseutjord till Gryta om 2 öresland. Utjordens ingår i tegskiftet, och finns i åkergårderna, men ej i ängen. Utjordens tegar berör dock inte hela gårderna. Lantmätaren har med rågångar markerat gården som indelad i två butar, som två åkergårderna, med fyra butar. Utjordens tegar finns inom de två södra butarna i vartdera gårdet (jfr större butar i bl.a. T3:53).

Del, andel (*ägodel, arvedel, lott, ängslott, part, stycke*)

Av brev framgår att det vid byten/köp kan finnas arvsanspråk inne i gårdarna och att vissa av dessa gäller ödegårdar, t.ex. ”part i ett ödetorp” med avrad (Bååth 1983b s 10; Vivastås i jb C36). Flera fall finns i Arvid Trolle brev från slutet av 1400-talet. Bland annat en *tredjedel* (*trediwnng*) i en gård i Ekenäs i Vetlanda socken, med räntar 1 mark, samt ”det gods köpte jag av Ingill Störgesson i samma Ekeryd och en del i forne Ekeryd köpte jag av Breems och den del har Jöns Persson mig från” (HH 31 s 79). Jfr Ekenäs med utjordar på kartan 1640 (E4:46-47). Jfr *tvådel* (*Twædelen*) i en gård i Sjöholt (s 65). Andra exempel med Tolle som avsändare:

1485. I ett fastebrev omtalas ett ödetorp (*ödhetorp*) och arvsdelar i detta, som halvdelar (*halffdeelen*) som heter Bro [Hällaryd sn, Östbo hd] där Trolle köpt halvdelen i ödetorpet

1500. Trolle köper halvdel (*halffdeel*) i en sätesgård, ”som mig [Katrina Påvelsdotter] föll till arv i Väderlanda sätesgård” [Nöbbele socken i Konga hd] (SDHK nr 34214; HH 31 s 256;)

1483. Säljer Elin Assarsdotter sin arvedel till Arvid Trolle; som finns i en gård med kvarn i Spånga i Forssa socken, Villåttingen hd, och i en gård i Hagby i Tuna socken i Jönåker hd (HH 31 s 218). Jfr kartan för Spånga 1640 med ett frälse- och ett kronohemman men ingen utjord (C4:124).

1499. Köper Trolle en *ägodel* i Gåvadstorp i Tävelsås socken i Kinnevalds hd, ”min ägodel i Gåvadstorp” (HH 31 s 253).

Andelar omskriver sällan i kartorna. Exempel är Sörbyn i Nordmaling socken; ”Söderbyn ähr een gårdh, Skattar alles tilhoopa medh Håcknäs bönderna som och haffwer en lott vthi detta hemmanet” (X1:176)

Gäller även andelar av utjordar: i ÖH 1550:6 redovisas för Vreta klostrets landbor en *fjärdepart* som i summeringen finns som utjord (s 48); Kålstad i Heda socken: En skattegård äger ”fjärdepart utan skatteutbordet” i Tjugby; i Kyrko Ökna i Alseda socken: ”Är och jbidem en frelse vtjord som brukas inne med bemälte hemman och är 1/3 deel aff hemmanet”. (E4:192). Alltså ett enstaka hemman med en utjord, som alltså brukas av samma hemman. Skillnaden är att hemmanet är kronojord och utjorden frälsejord. Dessutom finns tre enskilda jordar till hemman i andra byar, dessa kallas *ängsteg* inte utjord.

Flått (*flat, flott, flåt*, se urfjäll och hump)

Flått som terrängbeteckning ”slätt el. jämnt liggande åker, jämnt åkerstycke” (Söderwall 1884–1918); ”jämnt stycke av åker, änge eller skog” samt ”avdelning i ett gärde ... bred, stor åkerteg” (Rietz 1867); ”platt, jämn mark” (SAOB).

Används av lantmätare i betydelse ”enskilt jordstycke/enskild teg som inte räknas till byamål”. Lantmätarna under 1600-talet talar inte om flått för att upplysa jordens terräng/beskaftenhet, utan använder den i överförd betydelse som ägoterm, ”enskilt jordstycke till hemman”.

En *flått* kan vara hägnad som en vret (hägnat *urfjäll*), eller avgränsas inom ett gärde, motsvarande ohägnad *urfjäll*, *hump*. Den senare betydelsen finns i Rietz (1867) ”avdelning i ett gärde ... bred, stor åkerteg”. Emellertid är flåttar liksom urfjällar ofta små. Och de kan precis som urfjäll tillhöra ett hemman i samma by, eller hemman i andra byar. Någon egentlig skillnad mot urfjäll/hump går inte att se, bortsett från att termen sannolik varit vanligast inom flacka slättlandskap.

I ett testamente 1278 omtalas en ohägnad åker i *billiny* som på folkmun kallas *flat*: ”istis addimus agrum quendam in billiny qui dicitur uulgariter flat sine sepibus” (SDHK nr 1037; jfr 5059). Åsbo kyrka hade 1292 enligt en senare avskrift en jord kallad *klockareflotten* i Grönlund i samma socken (SDHK nr 1543). Den finns på kartan 1638 (D7:88–89).

Till en gård i Vreta sägs 1299 tillhöra en flat intill herr Arnolfs trädgård (SDHK nr 1836). I Skedevi i Lönsås socken 1375 byter Sigrid Jonsdotter jord med Vadstena klostrets som får i ”bolbyn” 1 2/3 attung. Därtill ”i en flat utanför bolbyn” (*flaath*) en ½ attung, samt ”två mål” (*maal*) framför för de stora flatarna (*flatena*) som ligger under Bonnorp (SDHK nr 10714). På karta för Skedevi och Bonnorp 1640: ”Detta halfue crone hemman och effterskreffne frelsehemman och skattevthiord hafua sineägor sär och enskijlt, så att de andre hafua inga ägor medh dem” (D8:47–48)

Bengta Bengtsdotter säljer 1405 jord i flataland i Eneby i Övergrans socken: ”siæx ørislandh iordh i bolbynom ok fem ørtugh landh iordh i *flataland* i Eneby i Yfra Gren sokn” (SDHK nr 16442). Jämför kartan 1727 för Säby med en del av ängen vid Stora Ullfjärden av avstyckad ”*Flåten, Utjordsteg* under ett hemman i Eneby” (LSA B89-31:1; jfr Bastängen 1791, ”Säby och Enebys samfällda äng” med *Utjorden Flaten* (Jfr 1408 flatum i samband med tillägor, SDHK nr 17026).

Exempel från 1640-talets kartor: I Disevid i Heda socken har ett frälsehemman i samma by ”två flåttar” (*Twenne flåtter*) som på renovationen till samma karta kallas ”enskild åker” (D10a:66; D10b:66). Ett liknande uttryck är ”En serdeles *flåt* i Norregierdet” (D7:116–117). I Ljungstorp, Rinna socken finns ”en skatte vthiord som ähr belägen i serdeles *flåtter*... kallas Giällestorps flåtter” (D7:70–71). Ett motsvarande fall är: ”*Gummer flåttan*, en åker till Skifftinghe [Skiftinge] ... vthsädhe 1 5/16 tunneland. Denna flått berättas skall fordom wara Gåttskiäls åker, men nu ähr dhet vrminnes häffd åkommen, huilken ingen må quäliea” (C1:102–103, 104). Denna kan vara en urfjäll – en enklav som hävdas av ett hemman i grannbyn.

Ett exempel på utjord med namnet flått: ”*Flotthult* een cronevtjord, rentar 1/2 pund smör och brukas af Ebbarp” (E1:29). I Hammarby i Smedby socken har prästgården ”någre små *flåtter* som thär till aff ålder brukas till 1 laß höö” (G1:59).

Flått betecknar både åker eller äng, exempelvis ”Kyrkioherrens enge flat i Ekieby” (S1:3b). I detta fall också en ”blockformigt” jordstycke, till skillnad från tegar i tegskifte som andra hemman har i samma äng. Även äng upptaget till åker: ”En åker flåt vpgjord af engen” (D10b:19–20). Exempel på sammanblandning med utjord finns i Säby, Övergran socken 1727, där ett

långsmalt jordstycke på utmarken kallas ”Flåten, Utjordsteg under ett hemman i Eneby” (LSA B89-31:1).

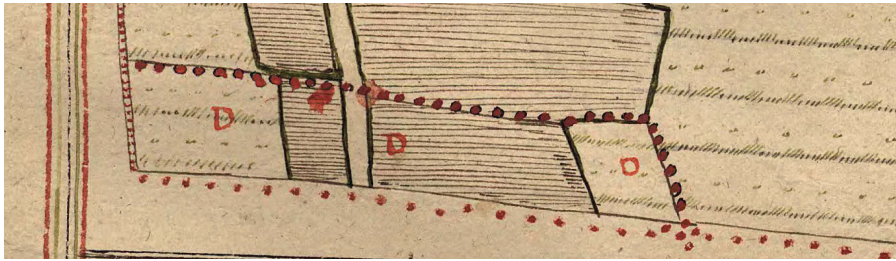

Figur B6.3. Flått i Gårdskäl i Klosters socken. Littera G Gummerflåttan. Källa: C1:102–103.

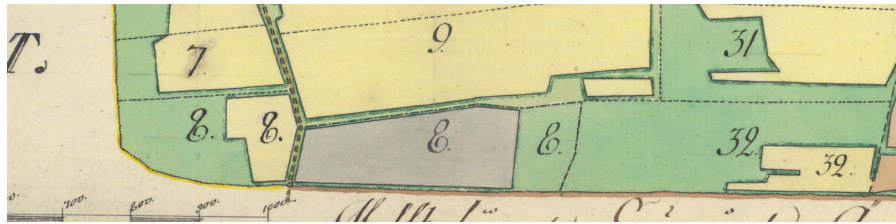
I Gammalsby i Gräsgård finns 1640 littera D ”En vthjordh till Gräsgårdz prästegårdh, vthsädhe 2 tunnor. Ibidem två engeteger till 3 laß” (G1:13). Samma jordstycke kallas 1781 för ”Prästflaten”. I samma by kallas ett teglag intill bebyggelsen 1781 (nr 20) för *Flaterne*. Inom denna har by, de kamerala enheterna var sin teg (LSA G26-4:2).

Figur B6.4. Flått i Södra Bro och Gällersta. Byarna delar en äng 1640. I denna har kyrkoherren i Ekeby en ”änge flat ... hö till 40 lass”. Källa: S1:3b.

Figur B6.5. Utjord i Gammalsby i Gräsgårds socken. Littera D: ”En utjord till Gräsgårds prästgård utsäde 2 tunnland. Ibidem två änstegar till 3 lass”. Källa: G1:13.

Figur B6.6. Samma jordstycken som ovan 1781. Här kallad nummer 8 Prästflaten, åker och äng i Gammalsbys bygärde, enskilt utom byamålet till Gräsgårds prästgård. Källa: LSA G26-4:2.

Flytande jord (se urfjäll)

Hump (*hompæ, hompe, hop, håp*, se urfjäll)

Enligt Schlyter (1877 s 287) ”*Humper*, m. urfjäll, ett från en bys öfriga egor skildt jordstycke” (jfr Rietz) och SAOB ”stycke jord (skog, äng) som ligger avskilt från skifteslagets (l. gårdens) övriga mark”.

Sannolikt avskild, avskuret, stump, stycke, som beteckning på enskilt jordstycke (se *urfjäll*). Kan avse olika markslag, vanligen åker eller äng, och kan vara ohägnad eller hägnad (hage, vret). Förekommer i ÖgL, och har förutom i Östergötland spridning i delar av Sörmland, Småland och Öland.

I ÖgL (*humpe, hapi, humpum, hapum*) är bestämmelserna liknande som för *urfjäll* (UL B.). De avgränsas med gårdsgård eller råmärken och kan köpas (B. III), ”Nu köper någon en hump” (jfr SDHK nr 7924) samt bebyggas (B. XI) ”Om någon bygger hus på hump”. De räknas inte till byamål (B. XI) ”utan *huvupsma*” (jfr *byamal* i UL B.). Hump om tre markers värde jämföras med en sjättedels attung i bolbyn (G. III; J. III). I diplom är termen knuten till Östergötland:

Belägg	År	SDHK nr	Ort
<i>hompæ</i>	1344	5034	Lekslätt, Flistads sn (även nr 5638)
<i>Hump</i>	1345	5208	Haldanstad, Kullerstad sn
<i>hump</i>	1353	6639	Tillorp, Vikingstads sn (jfr nr 17052)
<i>humppum</i>	1354	6753	Snytttringe, Helgona sn

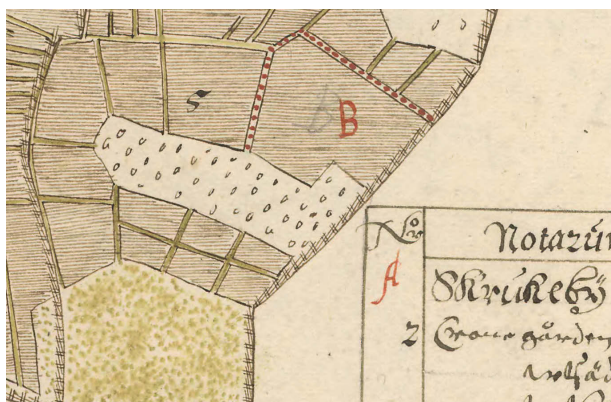
<i>klockara humperna</i>	1355	6910	Odensvi sn (Södra Tjust)
<i>hompa</i>	1357	7255	*Björnstensängarna, [?]Göstrings hd
<i>hump</i>	1357	7166	Långängen, Vallerstads sn
<i>hompe</i>	1359	7600	Gölstorp, Regna sn (även nr 7599)
<i>humpamaal</i>	1361	7924	Kolstorp, Hogstads sn
<i>humpa</i>	1403	16094	*Fallasäter, Vists sn
<i>hompamalom</i>	1413	17971	Alma/Ask i Asks sn
<i>humper</i>	1416	18723	*Kroken/*Långhorvan, Norrköping
<i>humph</i>	1418	19124	*Karsnäs, Hällestad sn

Jämför *hop* i KrL (B. XLI) ”en hop av bolstaden”, ”ett stycke jord av ägora”.

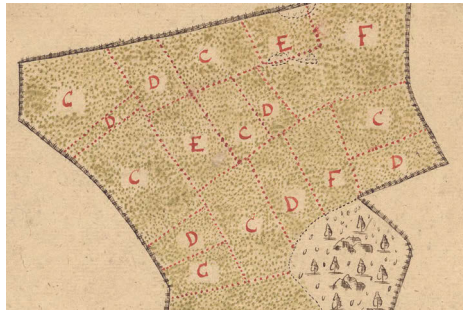
Analogin med urfjäll framkommer VKJB nr 1473: ”Till klostrets gård i Löt [Bettna sn, Södermanland] en *hoper* i Bettna äng, det är en fjäll som på slås 3 eller 4 lass hö om året” (fol 7v).

I Vasatidens jordeböcker (årliga räntan) upptaget i den löpande redovisningen för sig eller under rubriken *utjord*, till exempel ÖH 1539:2 *humpna iordh*, jfr Vreta klostrets landbor med två humpar räknade som utjordar (ÖH 1550:6 s 16f).

I kartorna 1640 för östra Östergötland (D1–D4, Johan de Rogier) samt delar av norra Småland (E4, Östra härad, Johan Larsson Groth). Här särskilt uppdelningar av ängsmark, avseende tegar till hemman i olika byar. I senare kartor även Öland, exempelvis: ”en *håp* till Giärzdlösa Prästegårdh” (G2:142c). Som utjord när de upptagit till skatt, ex. ”en *croneengiehump* för särdeleß skatt” (D1:112–113) samt när flera humpar ägs som en utjord: ”utjord både i åker och äng Herstadberg i humpar för sig själv; utjord åker humpar” (D1:356–357, 368–369).

Figur B6.7. Åkerhump i Skrukkeby i Mogata socken. Littera B ”En åkerhump enskilt 1 3/8 tunnland”. Källa: D2:181.

Figur B6.8. Åkerhumpar i Bylingstad i Östra Husby socken. Littera C, D ”Ånghumpar enskilt hållna”, littera E ”Skattehumpar brukas till frälsegården i Berga så länge possesorn bor där”. Källa: D1:272–273.

Hårva (*horva*)

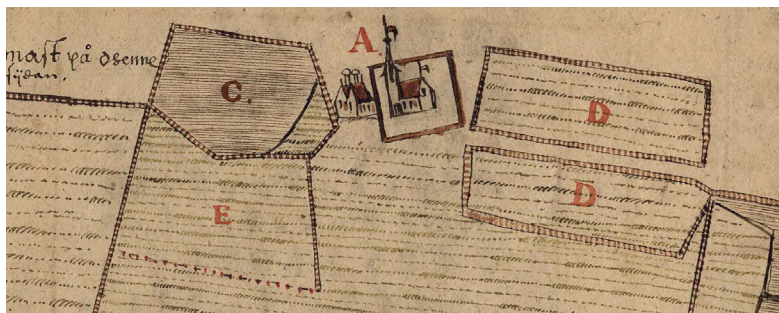
Horva, i Rietz (1867) ”f. Inhägnad liten åker eller äng” (jfr SAOB). Enligt Sölve Göransson en sydöstgötisk term (1971 D:81), särskilt Öland, motsvarande *vret*, *lycka*, *täppa* d.v.s. mindre inhägnad jord (litet gårde) till åker, äng eller bete. Emellertid kan även enskilda delar inom ett mindre gårde kallas ”en hårva” (se nedan). Vanligen belägen i utkanten av inägomarken, enligt Göransson ”på utmarken intagna odlingar” (1971 s D:16). Emellertid finns hårvor även på inägomarken.

I diplom framträder några med ägonamn, flera kring Norrköping: 1416 **Långhorvan* (Langa Hwirlwo) (SDHK nr 18723; 24844), 1457 **Botolfs horva* (nr 26986), **Hultahorva* 1428 (nr 20943), 1466 **Ladahorvan* (nr 28640), 1473 **Siggehorva* (nr 29622), 1474 **Gölohorvan* (nr 29772), 1475 **Högshorvorna* (nr 29875). ”Vretar och hårvor” redovisas tillsammans, summerat till 112 stycken skattlagda för hela Öland i jordeboken 1567 (SmH 1567:12A s 436; jfr ”skattevretar eller hårvor” 1566:20A s 279).

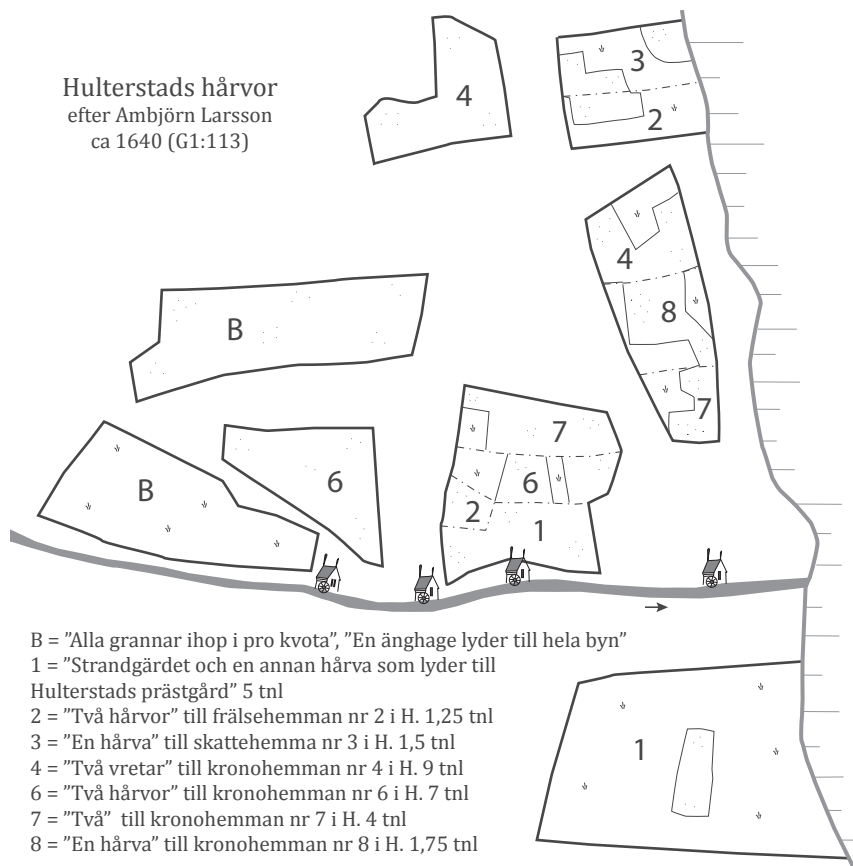
I kartorna 1640 märks flera hårvor med strandnära läge på sydöstra Öland. Exempelvis Alby, Triberga och Hulterstad. I Alby och Hulterstad ägs hårvorna enskilt utanför byamålet. För Alby ”är inte inräknade med bygårdets utsäde hemma efter de inte sås årligen” (G1:33). I Triberga ”inräknade med deras gården hemma”, fördelade efter byamål (G1:117). De kan även ägas enskilt (t.ex. ”en hårva till prästgården”, G1:74–75) eller delas av flera (t.ex. Seby i Segerstads socken ”En hårva ligger i linda, lyder till hela byn” (G1:33). Hulterstad visar att hårvor kan vara skiftade och varje del kan kallas ”en hårva”, motsvarande urfjäll och hump (figur B6.9). De förekommer också i ägonamn, exempelvis i Gryt i Gryts socken med tre mindre inhägnade åkrar kallade *Stubhårffuan*, *Lyckan*, *Gamblebro teppan* (D2:373–374).

Sammanblandning med utjord finns i Lilla Brunneby i Stenåsa socken: ”Denne utjordar eller hårvor ligger allasammans till Lilla Brunneby hela byn

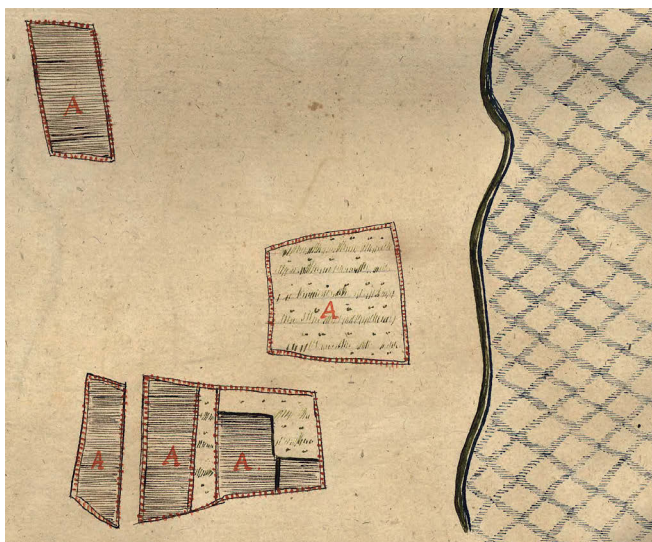
och råder grannarna här lika som hemman i byn pro kvota [d.v.s. efter byamål].
Samma hårvor brukas vart fjärde år". (G1:128, figur B6.10).

Figur B6.9. Hårvor till Kastlösa kyrka och prästgård. Littera C: "En hårvå till prästgården 3 ¼ tunnland"; D: "tvänne hårvor ... 6 tunnland"; E: "Ånghage till prästgården". Källa: G1:74–75.

Figur B6.10. Hulterstads hårvor i Kastlösa socken. Källa: efter G1:113.

Figur B6.11. Lilla Brunnebys hårvor. Redovisade på egen kartbild en bit bort från byn längre ner mot stranden. Littera A ”utjordar eller hårvor”. Källa: G1:128.

Lottfall (*lutfal*)

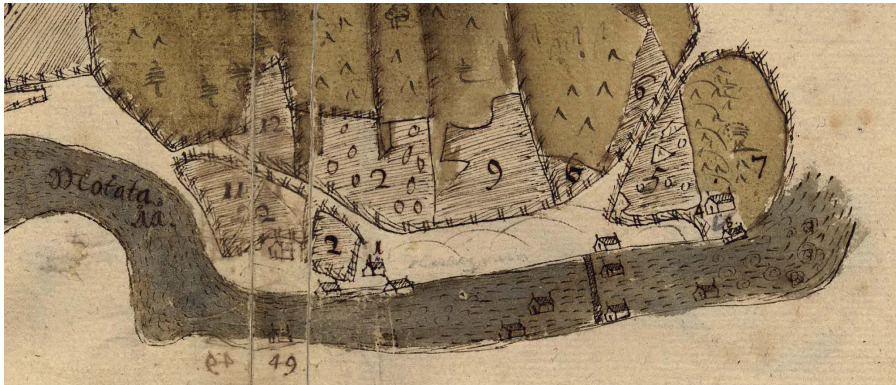
I Dalalagen motsvarande Svealandslagarnas *urfjäll* (DL B. VIII; Holmbäck & Wessén s 67 not 27):

Om någon köper lottfall [lutfal] av en annan i åkrar eller ängar, skall den som köpte, styrka det med sina fastar ... Nu säger den, som väcker klander: Du har flyttat ut rämärket längre, än du hade rätt till; då vädje han under tolvmannasyn. Har någon lottfall i ängar, som både är stakat och stenat, och hör till det varken vård eller gärdesgård, bärga han alltid sitt lottfall, medan bonden bärgar sitt (DL B. VIII; Holmbäck & Wessén, 1936, s 49, 67 not 27)

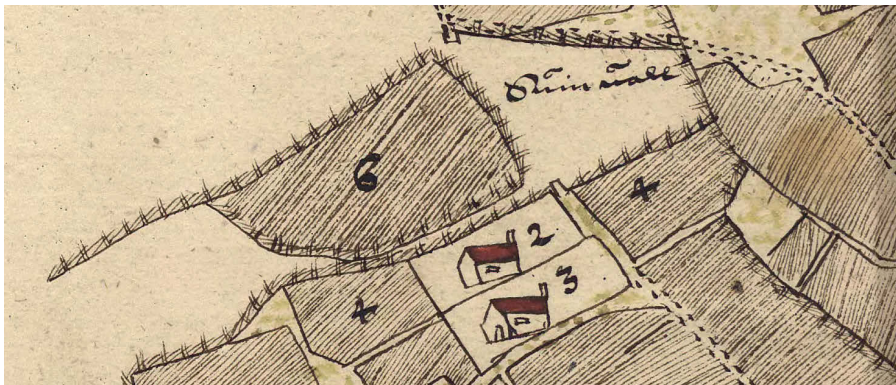
Lycka

Lycka förekommer i betydelse mindre inhägnad jord, motsvarande vret. Kan ägas enskilt och är då att likställa med hump eller urfjäll. Har också kunnat bli skattelagda för sig och upptagna i jordeboken inom kategorin för utjordar.

Ett exempel på en namngiven lycka är *Helvetslyckan* vid Motala som karterades av 1635–1637 (D5:212–213) och återkommer i den rannsaking som Johan Larsson Groth gjorde 1641 (Blå nummer 40). I kartan noteras för ”särskild ränta utsäde 1 ½ tunna”. I samband med rannsakingen kommenterad: ”en lycka kallad *Helvetslyckan*, som lyder till ¼ kronohemman Helvetet vid namn, som nu i många år har öde legat ... bruka för det som kan göra skäl för ... 1 pund smör årligen så länge till den någon kommen”.

Figur B6.12. Helvetslyckan i Motala (nr 9). Brukas av Backgården (nr 4). "Helfwetis Löckan under Backegården för särskild ränta utsäde 1 ½ tunna". Källa: D5:212–213.

Figur B6.13. Byggningstomt i Ylingstad i Furingstads socken. Nummer 6 "en åkerlycka som har varit byggningstomt" samt nummer 4 "byggningstomter till bägge gårdarna". Källa: D4:130–131.

Lägda (*legda*, se ödejord)

Lägda, i de äldre geometriska kartorna, särskilt i Hälsingland och Ångermanland som uttryck för obrukade åker- och ängstycken.

Nyttjabol (se bol)

Nyttjabol enligt Fridell (1993) en möjlig utjordsterm i den saknade Smålandslagen. Ett exempel: tillsammans med en ödegård skänks till Nydala klostrets "eet nytiobool i Hook" (SDHK nr 19002). Ett möjligt exempel i kartorna är en skogsäng benämn *Nötheböö* om 3 lass (LMMY Uppsala:220).

Obygd

Obygd omtalas i några fall i Vadstena klostrets jordeböcker och räkenskaper i betydelsen obesutten gård. Således ödegårdsindikerande. Vanligt i samband med 1500-talets krig och avkortningar.

Pata (*patajord*)

Förekommer i norra Småland i jordeböcker från 1540-talet som term på ödegårdar (Norra och Södra Vedbo, Tveta och Vista, se Larsson 1970 s 36; jfr Balint 1974; Bååth 1983 s 57). I SmH finns *pata* som samlingsord på rubriknivå, motsvarande utjord, där jord redovisas med skatt och fodring (se Bååth 1983 s 40 not 80, 127 och där anf. litt.).

Rumpjord (*Rompa jord*)

Rumpa enligt Söderwall, ett långsmalt jordstycke eller terräng som utgör ett svansformigt bihang till en annan. Tolkningen ifrågasätts av Robert Sandberg (Söderwall 1953–1973 s 656f; Sandberg 1979 s 46 not 6).

Troligen avser de äldre beläggen byamålsenheter, med tomt och tegar, som är obebyggda och som delats upp, alltså uppdelade utjordar inom solskiftade byar. Sekundärt kan sådana ha brytas ut från solskiftet och lagts ihop i ett stycke (jfr Andersson 2012 med en annan tolkning).

Exempelvis: ”ett ødetorp heter *Rampnemaale* eller Ekemåle ligger där up under det jag fick av Karl Bengtsson i Öpistorp” (HH 31 s 44).

1482 omtalas flera rumpjordar i Småland i brev som Arvid Trolle sålt tillbaka på grund av rätt till återköp; rumpjord (*rwpe jord*) i Gresskelij om ½ mark, rumpjord (*rwmpjord*) i Verneby om 2 öre, rumpjord (*rwmpjord*) i Glasholm om 2 öre, rumpjord (*rwmpjord*) om 2 öre i Olafsbodha. På Öland rumpjord (*rwmpjord*) i Bengtstorp till ränta om 7 gutniska [Mörbylånga sn], kommenteras som ”detta gods (*gotz*) var min fader herr Birger sålde till ett vederköp av herr Tord och Magnus Bonde” (HH 31 s 215). Rumpjorden i Bengtstorp finns 1559/60 för en kyrkoutjord dras in till arv och eget (DMS 4:3 s 261), och står 1640 som 1 frälsehemman 9 tunnland 80 lass hö (G1:83).

Förekommer under tidig Vasatid i kronans jordeböcker som föregångsterm till *utjord*. I Hogstads socken följer efter kyrkojord för hemman rubriken *Rompa jord* istället för kyrkoutjord (ÖH 1545:6A fol 71). *Rumpjord* finns även under senmedeltiden och förefaller vara en äldre bygdeterm som sedermera under 1530- och 1540-talen kommer ersättas av utjordsbegreppet.

Namn på utjordar i byar är ovanligt, men ett undantag är *Rangnelerumpan* om 6 alnar i byamålet (eller *Rangnelerompan*) i Ödeshög (D10a:98); en skatteutjord om 6 alnar i byamål med egen gårdstomt, till ett skattehemman i Ingvaldstorp (D10b:98–99; jfr 1702 LSA D151-81:1; Andersson 2012). Även *Baggeromppa* (O6:5) och *Rompan eng* (O6:60–61).

Samgäld

Enligt Sölve Göransson var *samgäld* en för Öland speciell kategori av utjordar; enligt SAOB: ”viss skatt som förr årligen erlades av skattskyldiga på Öland”. I

DMS 4:3 (s 339) redovisas sådana under beteckningen ”samgäldsutjord” (förk. samuj). Beteckningen saknas emellertid i jordeboksmaterialet, som använder rubriken *samgälld* och *samgälldspenningar* (även *samgäll*, *samgell*).

Att det kan avse en slags utjord framgår av jordebokens redovisning, t.ex. ”Mårten Jönsson i Klinta för Hammarby 3 öre” (SmH 1547:2 s 238). Alltså en skatt för en ägodel (jord) i en annan by. Men vanligare är att det avser skatt för en jord utan hänvisning om vart jorden ligger, vilket kan betyda att jorden ligger i den egna byn, t.ex. ”Nils Matsson i Mörbylånga 1 öre” (SmH 1547:2 s 238).

Skillnaden mellan samgälld och utjordar på Öland kan endast bedömas utifrån skatten. Samgälld avser regelbundet skattebönder (inte landbor) och en enstaka skatt (penningar, fyrkar), men aldrig fodring eller andra skatter som vanligen är pålagda utjordarna. Det bör rimligen handla om mindre jorddel, motsvarande en enstaka jord/teg (*ffjäll*). En alternativ tolkning är att det avser en inestående del i en utjord, eller ett hemman, vars skatt redovisas för sig till ett annat hemman.

Till karaktär och storlek påminner samgälld om *tomtöre*. Se t.ex. SmH 1547:2, efter skattehemman med utjordar, ödegårdar, tomtöre penningar kommer samgälldspenningar (s 144, 238). Jfr SmH 1548:5 (s 194), för Algutsrums härad, efter en löplade redovisningen av skattehemman och utjordar, följer med rubrik *Samgäld* med 16 rader, med namngivna bönder som pålagts en enstaka penningaskatt. Förekommer även på 1600-talet (se t.ex SmH JB 1611:14 s 33).

Småjord

Senmedeltida jordterm för obebyggda enheter som ersätts av utjord under 1540- och 1550-talen. Förekommer inte i de äldre geometriska kartorna. Begreppet förefaller vanligast i Uppland. Förekommer i Karl Knutssons jordebok (Bjurling 1977, jb C11; jfr Dovring 1947 s 9 not 6).

För Färentuna härad 1537 och 1538 används termen *småjord* och uttrycket ”av ett öresland jord”, men inte *utjord*. (UH 1537:1; 1538:4). I summeringen av mantalet 1537 för Färentuna härad räknas en småjord (UH 1537:1 s 98). Småjordar återkommer i en jordebok 1539 med uttryck som ”skatte av småjord” (för Vaksala gäll) med småjord som rubrik över enheter med egna jordetal, varav några specificerats åkerfjäll (UH 1539:2 s 76ff). Fortfarande 1540 talas om småjord, men inte utjord (UH 1540:2 s 60).

Ett exempel är Vallby i Danmarks socken (UH 1554:10 fol 31) där redovisningen av kyrkolandbor följs av ”Små jord lyder kyrkorna till”, specificerade som *ffjällar* utan jordetal med enstaka penningsskatt eller spannmålsskatt. I en annan jordebok (UH 1542:11 fol 31ff) finns *småjord* som

både marginalanteckning och egen som rubrik (UH 1539:2 fol 176) ibland den löpande redovisningen av hemman, med årlig ränta och fodringsskatt som för vanliga hemman (men däremot utan dagsverke). Sådana småjordar har också jordetal, som kan vara lågt satt (1 öresland) eller avse större jordar; exempel finns på småjord om 8 ½ öresland (fol 156). Det visar att småjord nödvändigtvis inte är ”små jordar”, utan i första hand är ett kameralt begrepp, som förekommer jordeboksvolymer för Uppland (först från UH 1539:2) som beteckning på obebyggda enheter i tegskiftet i byarna – synonymt med utjord – och i vissa fall som beteckning på kyrkojordar som är enstaka fjällar.

I uppbörden (summeringen) talar om ”Små utjordar” i Vaksala, Ulleråker, Bälinge, Norrunda, Rasbo härader 1545 (UH 1545:7 fol 3ff) medan den löpande redovisningen (årliga ränta) noterar *små jord*, *småjord* i marginalen (UH 1545:7 fol 3, s 166).

Tillgång

Förekommer i Vadstena klostrets jordeboksmaterial som beteckning på ödegårdar.

Tomt (*ödetomt, hustomt, byggningstomt, skattetomt, kronotomt, frälsetomt*)

Den i byarna definierade gårdstomten med särskilda rättsregler, som fungerar som ägomarkör av fastigheten, vilket haft särskild status i solskiftade byarna där tomterna varit geometrisk utformade och på bredd proportionerliga gentemot tegarna och jordinnehavet som helhet. Även i oreglerade byar förekommer ett tomtbegrepp med särskilt juridisks status. Jämför med lagarna om tomt och stadslagen, om ”lagligt lagda tomter” med viss längd och bredd, samt danska *toft*, *hustoft*. Är gården obebyggd ligger det därför nära till hands att tala om *tomt* synonymt med utjord (jfr *utlände* = *utjord*, *hustoft* i SkL, enligt Schlyter 1877 s 680).

Tomt avseende gårdstomt/byggningstomt förekommer bland annat upp 1490 och 1491 i Arvid Trolles brev angående ett kommande arvskifte där det fyra gårdar nämns, varva den ena preciseras som byggningstomt (*bygninge tomt*) med ränta om ½ mark (HH 31 s 243f).

Under senmedeltid och 1500-talet, särskilt i Västergötland och Småland som ödegårdstern/utjordstern, med äldre exempel i Vadstena klostrets jordeböcker och senare i Vasatidens jordeböcker (se exempel i Larsson 1970 s 36f). Som parallell till utjord framgår att det finns tomter som i Vasatidens jordeböcker i marginalen har tillägget *utjord*, samt att det görs skillnad på tomter som är obebyggda och byggda (d.v.s. återupptagna) (se t.ex. VH 1550:4, 1552:7; Larsson 1970 s 38).

Även vanligt med obebyggda tomter med egna namn på Gotland, vilka i många fall varit ödegårdar. Se Eriksson (2001 s 10ff, med hänvisning till Ersson 1974) med exempel: *Munsarfwe tomt*, *Hällings tomt*, *Wästerhuse tomt* m.fl. ”Hellings tomt”, sägs vara öde och hävdad av åbor på hemman i Tystebol. Arkeologiska spåren visar på terraskanter och röjningsrösen (Eriksson 2001 s 11ff, fig 3–6). Uttrycken *tomtskog*, *tomtäng*, *tomtåker* förekommer som beteckningar i kartorna från cirka 1700 vilka sannolikt också åsyftar ödegårdar

Tomtöre

På Öland särskild betydelse, motsvarande utjord, då flera namngivna personer betalar skatt för *tomtöre* som ligger i byar, och avser en brukad jord. Sådan kallas även *Tomtöregods* med fodringsskatt (SmH 1547:2 s 255). Tillägget gods markerar att det rör sig om fastigheter, möjligen motsvarande ”obebyggd tomt”, utjord i byamål, alternativt del i tomt (hemmandel/utjordsdel).

Torpstad (se ängtorp, ödetorp)

Torpstad förekommer bland annat i Vadstena klostrets jordeböcker som beteckning på *ödegård/ödetorp* (för exempel se Larsson 1970 s 38). Också för andra områden har torpstad tolkats som beteckning på medeltida ödetorp (se Brunius 1980 s 65). Termen verkar ha fått en mer spridning under senmedeltiden. Några tidiga exempel gäller diplomerna med formen ”torp och torpstad” (t.ex. *thorpom ok thorpastadhom*; SDHK nr 17622) Jfr ”kvarn och kvarnstad”. Sannolikt betecknar *torpstad* under senmedeltiden obebyggda torp som hävdas och har en egen rågång.

Efterleden *-stad* har fungerat som ödemarkering i flera sammanhang; *torpstad*, *kvarnstad*. I åtminstone ett känt fall *gårdstad*. Därtill *torpgård*, bland annat i Uppland, Ulleråkers härad, Näs socken: ”Item tre torppe gaard som ligger tiill fornempde öffwernress ... fförste torppe gaard ... torppegaard” (Båkman 1972 s 56). Exempelvis år 1476 bekräftas ett byte där Arvid Trolle bytt 2 *gårdsställen* (*gårdstader*, *gårdh stader*) i Gåvetorp (Lekaryd sn) mot en ödegård i Lekaryd kyrkby (Allbo hd) (HH 31 s 162). Andra exempel är:

1362. en attungh jordh . ffor hwndradha mark pæninga . ok then attungh jordh liger ii widhem medh allom til lagom acer ok ængh skogh ok fiskewatnom thorp ok *thorpstadhom* ok ængin til lago the jordh wndan takin (SDHK nr 8131)

1369. alt mit goz . i . Aluizrydh(e) . medh e nom *thorpstaadh* . i . sama heghnadenom medh akrom / oc / ængiom / innan gærz oc vtan . i . vato . oc thorro / nær ella fiærrin . swa som ær . i . skoghum . fæmark / . strømom

fiskewatnom . oc ænkte vndan takit . hwærte næmpt (f-)ella onæmpt(-f) . som til thet (g-)förra nempda(-g) gozit til høra . (SDHK nr 9509).

1405. Sudhra Røsbergh in parochia Haxhylda et vnum *thorpstadh* dictum Kullagardh (SDHK nr 16537)

1405. Aruidh Bengtzon gaf sin hustru till morgongafua otta markland jordh i these byom, som ær Stromsta, Brundzholm, Sollberga, Vlfodha medh them torpom och *torpstadh* och alle andre tillagior, som ther vnder liggia och af alder till ligat hafue, ingen vndantagne (SDHK nr 16393)

1406. Katrin, Ioan Magnisons hvstru war, hawer giwit Warzbærgha kyrkyo ok wndher præstins bordh samustads æn *torpstadh*, som hether Ælskoghathorp (SDHK nr 16726)

På 1600-talets finns exempel på *torpställe* som avser ödegårdar, av vad som framkommer genom att ha bebyggelseindikerande namn och vara egna obebyggda enheter: exempelvis ”Detta hemman har ett torpställe benämmt Borgarp, räntar 1 1/2 öre silvermynt och är fälleskog” (E1:185); ”*Hallegiärdz måle*, fordom torpställe” (Södermöre:89)

Torpställe på 1600-talets kartor gäller särskilt ängar och annan jord som brukas utanför byarna. Alternativt kan *torpställe* antyda plats för ett nybygge. Men troligare har det oftare syftat på gamla ödegårdar, som avgärdahemman på byallmänningar eller under ägodomäner inom tidigare godscomplex, som ödelagts och blivit nyttjade till äng och bete. Ett exempel är Södersjukarby i Tolfta socken:

... gammalt *torpeställe* Biörneboo benämnt, har icke varit någon [oläsligt] uppå med åker eller sådant, icke på några 100 år, nu är det icke ... mot en skogsäng, där har [hemman] nummer 1, 18 penningland och skattar för ... ess där av, får hö där på 6 lass (LMMy Uppsala:230–231; A3:206).

Torpställe har varit utbytligt med *ängetorp*, t.ex. Skinnaretorp i Stora Åby socken benämns på båda sätten (D10a:178; D10b:178). Exempel på ett bebyggt torpställe är Böneryd i Stora Åby socken, ett fjärdedels *kronohemman* med ränt ½ lispund smör, 0,25 tunnland i utsäde och 6 lass hö, kommenteras ”inga fler lägenheter finns här till detta torpställe” (D10b:184–185). Den ringa storleken gör att detta hemman sannolikt är nyupptaget, alternativt ett återtaget äldre torp. Ett annat exempel är Hult i Åby socken där ett torpställe med hussymbol ”brukas under själva gården och kan icke särskilt skatt läggas efter det att det ligger odalbyn förnär” (D10b:262); samt Hallången ”ett torpställe på

Slangeryds ägor ... detta torpställe är ännu inte skattlagt, och kan väl skattläggas efter det att det ligger icke odalbyn förnär” (D10b:256–257).

Utbysjord (*utby, utbysägor, utbysbonde, utbysman, utbrukare, ängsmän*)

Under 1540-talet och senare, en kameral motsvarighet till utjord i jordeböcker för Finland (Orrman 1971, 1972). Framträder också indirekt genom att åbor på hemman redovisas med extra jord, och kallas utbysbonde/utbysman.

Utbrukare omskrivs i kartor för Dalarna omkring 1640 (t.ex. U1:160–161, 168–169), och tycks där avse delägare i en gård som haft sin del särskilt utlagt på marken, som fjällar eller utjordar. Motsvarande är *ängsmän* (bland annat i Hälsingland) som benämning på särskilda ägor vissa åbor/hemman haft utöver sin egen gård; exempelvis *utbysägor ängsmän* (V3:138–139). Istället för att nenämna jorden som *utäng, utjord* eller *urfjäll* har åbon benämns som en *utbrukare*.

Det är dock inte säkert att alla ”utbysbrukare” haft utjordar. Det kan också inbegripa ideella andelar, jord som ägts inom gårdar, exempelvis skattebönders arvejord. Fenomenen, som förefaller vanligare i mellersta och norra Sverige, samt delar av Finland, är möjligtvis bara delvis liktydigt med utjordar i östra Mellansverige. En del av dessa jordar, och liknande benämnda som *täppor, åkrar* och *ängar*, är sannolikt ofta ödegårdar. Se t.ex. U3:14–15, 24 med lantmätarens kommentarer om gårdar som ödelagts efter ”stora pestilential grasserad”.

Urfjäll (*fjäll, åkerfjäll, ängsfjäll, se hump*)

Urfjäll i betydelse ”avskilt jordstycken, avstyckning”, av verbet *avfjälla* (se t.ex. A3:20–21; C6:144; C7:57; G4:47–48; jfr Thulin 1935 s 133; Johannisson 1959 s 235). Avser en enskilt ägd och utmärkt jordstycke som inte räknas som andel i by/bolby, d.v.s. små jordar som inte ger rätt till byalaget, del i utmark, fiskevatten o.s.v. Vidare kan urfjällar både ägas inom den egna byn och i andra byar. I den egna byn ligger således urfjällen för sig, separerad från jorden till den egna gården.

Urfjäll eller *fjäll* (*urfiældær, urfiældi, vrfielde, vrfiel, wrfiæll, fiell, fiæl* m.fl.) förekommer åtminstone i ett 40-tal diplom i SDHK samt i Svealandskapens lagar (UL B. XVII, SdmL J. XIII, VmL B. X, MEL B. XIII, KrL B. XIII, XXVII; se exempel i Söderwall 1884–1918 s 863f). Ett diplom gäller ett *wrfielle* i Bjerno socken Åbo län (SDHK nr 17960). Andra exempel är:

1274. *fiellen* in villa que husar (SDHK nr 937)

1330. dicto *tegh*. seu *fiel* (SDHK nr 3743) [teg eller fjäll]

1359. een *fiell* som heeter (y-) *Apalle fiell* (-y) widh Nyanes (SDHK nr 7636)

1374. j Falsberghe oc ther medh eth *fyel* (SDHK nr 10572)

1377. en (1-) whr *fiell* (-1) i enna (g) äng hwiilken som wijrda (h) (2) for 8 mark peningar lagelige stånden jordh och wpbudin. (SDHK nr 11052)

1447. säljer till ärkebiskop Nils i Uppsala under biskopsbordet ett *fielleland* som kallas *Eketegher* (SDHK nr 25174)

Under 1600-talet, vanligast i kortformen *fjäll*. Andra former, t.ex. *utfjäll* är mindre vanliga (t.ex. A8:25). Kan vara sammansatt med det markslag som jordstycket avser, som *åkerfjäll*, *ängsfjäll*. Gäller framför allt jord på inägomarken. Mer ovanligt är *skogsfjäll* (A3:7; Gimo:5b; UH 1542:11 s 191). Förekommer i namn, t.ex. *Fiällengen* (A3:32–33), *Frufiellen* (Mörby:30–31). Jfr Lars Hellberg (1986) med *Fjällnora* i Uppland som exempel, som även antar exempel på Lolland, som Hellberg tolkar som tecken på ett fornsvenskt sveainflytande.

Företeelsen går att finna över stora delar av Sverige. Regionalt har däremot olika termer kommit till bruk, där *urfjäll* eller *fjäll*, är den mest vanliga benämningen i Svealand med Uppland som troligt centralområde (jfr *Hump*). Finns parallell till Danmark och termerna *utlände*, *ornum*, *stuf* (SkL I. 71; Schlyter 1877 s 486, 680; Johannisson 1959 s 233; Hoff 1997 s 163).

Att inneha urfjäll inom den egna byn har varit vanligast i östra Mellansverige, där jordetal och solskifte använts, då detta leder till noggrann kontroll av den jord som avviker från jordvärderingen och tegskiftet. I andra delar av landet förefaller urfjäll mer vara förknippat med jordar som ägts inom andra byar.²⁷³

Förändringarna inom den egna byn har inte i samma utsträckning som i södra Mellansverige givit upphov till separata jordar, utan här har man enklare kunnat lägga in tillagd jord under gårdsbruken/hemmanen.

Schlyter ger följande definition: ”ett stycke jord som särskildt tillhör någon, utan gemenskap med grannarne i en by” och hänvisar till UL, SmL, VmL, MEL, KtL (1877 s 673).

Söderwalls ger följande: ”jordstycke som särskildt tillhör någon och icke ingår i den mellan byns deltagare gjorda fördelningen af jorden” (Söderwall 1884–1918 s 863). Det ska understrykas att ”utan gemenskap med by” handlar om urfjäll som en separat jordäga, och inte ska uppfattas som att de ligger utom byns rågång, en feltolkning som finns ges av Gerhard Hafström, ”Urfjäll” i KLNLM (1975, s 340f) och Hellberg (1986).

273 Jfr Gutalagen, som i samband med tionde talar om innehav av jord i annan socken, dock utan särskild term: ”Om någon lejer åker eller äng från en annan kyrkosocken och inga hus äro därpå, då skall han kvarlämna sädestionen i den socken, som åkern blev tillagd, men hö och humle före han hem och give tionde därav åt den prästen, som han besöker gudstjänstens hos ...” (efter Holmbäck & Wessén 1943 s 207).

Med ett läge inom byn så omsluts urfjällar av jord som tillhör hemmanen och utjordar. Till definitionen av en urfjäll hör därför också att de är särskilt utmärkta. I MEL sägs att en urfjäll högt fick vara 30 alnar på varje sida när den är utmärkt med egna råmärken ("stake eller sten"). Men har den egen gärdesgård "må den vara så stor som helst" (MEL B. XIII § 5; Holmbäck & Wessén 1962 s 106, 137 not 93).

Som urfjäll kan då också jord som ligger inom egen hägnad, som vretar, och ägs enskilt räknas som urfjäll. Termen har dock mest kommit att bli förknippad med de mindre ohägnade jordarna, som enligt lagen skulle ha egna *urfjällsrå* omkring sig.

Urfjäll som saknar råmärken eller hägnad kallas i SdmL (J. XIII) för "flyttbar urfjäll" [*flutfjällder*] och tilläts inte, utan skulle åter läggas till by där urfjällen fanns. Jfr *lottfall* i DL (fsv. *lutfal*) (Schlyter 1877 s 406).

Nu ligger urfjäll [*vrfielder*] i by, och det är en flyttbar urfjäll [*flut fjelder*], den har ej forn hävd och ej rör eller gärdesgård; den skall mot lösen gå tillbaka till den by, varifrån den har utgått, och den man, som har odlat den, vare saklös. Låtar han det gå till stämning eller kallas syn till honom, som har odlat urfjällen [*fiell*], då give han ut denna och böte tre marker att skiftas i tre lotter. Lämna han ut urfjällen [*fiell*] utan tingssak. D skall han hava en mark för åker till en tunnans utsäde och en öre för äng som ger ett lass hö. Håller han kvar urfjällen längre, sedan han fått fullt tillbud, då skall han lämna ut urfjällen [*fiell*] och grödan därjämte, och den som gör tillbud skall sätta penningarna taka händer. § I. Nu ligger urfjäll [*vrfielder*] i by, den har forn hävd, rör eller gärdesgård och den utgör skeppsvist [*matgierd*]; den skall vara som deras färdernearv. Nu ligger där sådan urfjäll [*fielder*], som flera byar hava del i än en; de som hava del i den skola ock äga den som sitt färdernearv (SdmL J. XIII, "Om urfjäll" [*Vm vrfielde*]; efter Holmbäck & Wessén 1940 s 91f. med fsv. termer efter Schlyter (1838 s 79) inom hakparentes).

Det finns en skillnad i hur landskapslagarna, MEL och KrL, talar om *urfjäll* jämfört med äldre landskapslagar. I MEL antyds att avstyckningar inte längre tilläts: "Han må hava den som sitt fasta fäderne, och ingen lämna mera ut en sådan urfjäll". I KrL anges inte längre ett maximalt tillåtet mått för ohägnat urfjäll utan istället står "den må vara så stor som den har varit". Urfjällar är talrika i 1600-talets kartor, och av kartorna framgår också att det skett nya avstyckningar. Däremot är det troligt att man från lagstiftaren sidan försökt att begränsa detta. Att urfjäll skulle hållas begränsas i storlek kan ha sin förklaring i byalaget. Rimligen har man motverkat söndersplittring av jorden inom byalagen, och då var urfjällar de små enskilda jordstycken som lagen gjorde undantag för.

De flesta urfjällar finns på inägomarken, bland den bebyggda jorden. Något samband med nyodlingar förefaller inte finnas. Urfjällar bör istället vara urbrutna från hemman och utjordar.

En urfjäll är ej samma som utjord, då utjordar finns på flera nivåer, och exempelvis kan avse hela tegskiftade (obebyggda) gårdsenheter och hela bebyggelseenheter (obebyggda ägoområden). De minsta utjordarna, som avser enstaka jordar eller tegar, uppträder däremot som urfjäll. Även enstaka tegar till en utjord, som består av flera jordar, har ibland kommit att betraktas som "en urfjäll", t.ex. "skogz enges fiel, ligger till skate vtjorden j Måållsta" (A6:104).

Däremot förekommer sammanblandning med utjordstermen. I Berg i Järlåsa socken redovisas flera separata jordstycken med egen rågång. En jord sägs "fordom varit byggt hemma", en annan kallas *utfjäll*, och en tredje jord kallas "ett stycke av ängen". Troligen är dessa jordar särskilt avgränsade delar av en ängsmark som går tillbaka på en ödegård. Ett annat exempel är: "Dhenne vthfiäll kommer academiae bonden till och är myckitt sank och drager 16 laß ... Kallas Gropgerdett och hafwer i fordom tijdh waritt bygt heman på, men nu lagt i fast linna och har länge så warit att där är stor skog på wuxin och lagd til eng" (A4:144–145; jfr G1:134–135). Liknande fall gäller utjordar som benämns som *urfjäll* med egen jordnatur, t.ex. *cronofiäll* (LMMy Uppsala:278–279).

Utäng (även *gärdesskog*, *skogsdal*, *skogsäng*)

Utjordar har i vissa fall legat som egna enheter, brukade till äng, bland annat benämnde som *utäng* och *skogsäng*, d.v.s. tidigare inägomark som blivit omlagd till äng och bete. Särskilt de med egna namn och jordetal indikerar ödegårdar. Flera exempel finns i bl. a. Norra Uppland och Dalarna. Kan också avse ägor på utmarken som tillhör en utjord, exempelvis: "en skogsäng till utjorden Lundz eng bemält" (LMMy Uppsala:232–233), "skogsäng till samme utjord, Rafwaste engh benämnd" (A3:211–212); "skogsäng kallas Boäng" (A3:184).

Vret (se lycka)

Söderwall ger förklaringen "ett utstakat, begränsat område eller enstaka, inhägnat åkerland" (Söderwall 1953–1973 s 1011f). Det vill säga en funktionell beteckning avseende ett mindre gärde, som kan ägas enskilt eller delas av flera. Kan även avse ängsmark (motsv. *ängshage*), även om det förefaller främst gälla åkermark.

Inhägnad fjäll är samtidigt en vret, men vretar kan också vara direkt inräknade under hemmanen, och är alltså inte alltid fjällar. Samma sak gäller

med utjordar, som kan vara särhagnade som en vret, men som företeelse generellt är vret (funktionellt term) avskilt från utjord (ägoterm).

Äng (*utäng, utjordsäng*)

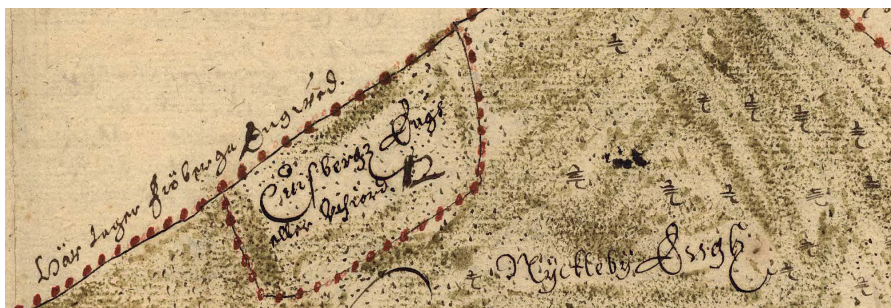
Att ödegårdar ofta blev återbrukade som ängar är känt genom bland annat Vadstena klostrets jordeböcker (se exempel i Larsson 1970 s 39; Bååth 1983). Kopplingen är särskilt tydligt för skattlagda ängar med egna bebyggelseliknande namn.

Utäng är inte en motsvarighet till *utjord*, utan avser snarare ”äng på utmarken”. Att ha ängsmark utanför den fredande inägomarken har sannolikt varit vanligt, och har inget direkt samband med ödegårdar. Det framgår bland annat av att utängar kan räknas in som en del av gårdens resurser (del av utmarken). I vissa fall räknas utängar som en extra resurs, utöver vad som hör till bebyggelseenheten, och dessa är då närmare att betrakta som utjordar med trolig bakgrund som ödegårdar, ofta ödetorp. Uppdelningar gör att även mindre ängar/ängsfjällar, utan namn, kan återgå på delar av ödegårdar.

Exempel i Grödinge socken: ”*Utängar* kallas *Sunby* och *ekeråker* var i de efterskrivne har lott och ängskifte” (C7:6–7). Här en förmodad öde bebyggelseenhet helt och hållet brukade till äng, som kallas *utäng*. Men då den redovisas med namn och byamål antyder att det är en ödeenhet. Så även dess läge och utbredning på kartan, i förhållande till angränsande byar.

Äng finns sammansatt med utjord som *utjordsäng*, till exempel: *uthiordhz engh* (R4:164); ”En *vtiordz engh*, Beckemark benemdh” (E2:66–67); ”En *vthiordz eng* kallaß *Nöteboo* ligger södher ifrå byn, ähr 4 penning landh om höö 4 laß” (A3:113); ”En *skattevthiordz eng* kallas *Klykßmor*” (Gimo:3b); ”en *skatte uthjord Igelßbygda* benämd” (Gimo:2b). Utäng förekommer synonymt med *ffjäll* t.ex. Vaskesta (Vaksala sn) ”utängarna som är en ängsfjäll i Boda äng” (LMMy Uppsal:278–279), och med namn och jordetal: Till Näset ähr och en *vtengh*, *Blacksätra* bemält, ¼ öreß landh, i skogen belegen” (A4:62).

Vidare kan ödeenheter också finnas bakom andra ängstermer som *pantäng*, *mad*, *gräsgäld*, men man får också ta i beaktan att det kan handla om utängar på utmarken (se Larsson 1970 s 39).

Figur B6.14. En avdelning i ången i Nyckleby i Kälvestens sockens som är "äng eller utjord" till Kvissbergs skattehemman i Vinnerstads socken. Källa: D5:20–21.

Ängtorp (*ängatorp, ängetorp*, se torpställe, ödetorp)

Ödegård, ödetorp, öde(s)jord

Ödegårdar omskrivs på olika vis: *ödeby, ödegård, ödetorp, ödegods, ödesmål, ödebol, ödesböle* m.fl. Vidare antyds ödegårdar på platser där särskilda jordar sägs vara öde som *ödesjord, ödeåker, ödemark* m.fl.

Före digerdöden är omnämnde av ödeläggelse och ödegårdar få. Ett tidigt belägg för ödegård gäller en arvsdelning 1313 då det till arvslotten hör en ödegård (*curia quadam jam deserta*) i *Nætabothe* och en *fjårdedel (quarta parte)* i en skog (SDHK nr 2551). Jfr Erikskrönikan (cirka 1317) om ödelagd bygd och "som om en mandöd gått fram". UL och VmL talar om att ödeby med rå och rör har vitsord vid tvist gentemot byggd by. Vidare står att ödeby som saknar rågång ska läggas in under den by som den förut hörde till.

Möjligen kan principen ha ändrats då landslagen, MEL och KRL, talar om att byggd by har vitsord mot ödeby, d.v.s. man hävdade rätten till ödejorden genom att återbruka den. MEL tar upp ödeläggelse i samband med allmänningsjord:

... om han lägger [jorden] öde på grund av stor och verklig nöd och inte under ett år kan betala avrad då ska lagman eller häradshövding lämna det [jorden] till annan [att bruka] (efter Holmbäck & Wessén 1962, med egna tillägg inom hakparentes).

Utvecklingen under senmedeltiden tycks ha gått mot att låta den som kan uppta ödejorden, möjligen som följd av att ödegårdar ökade i antal efter digerdöden. Men det finns också några lite äldre belägg som talar i samma riktning. År 1334 meddelar Kung Magnus invånarna i Finland att "envar har rätt att, efter anmälan, slå sig ner och erlægga skatt på avbränd eller ödelagda skogar, om de lagliga ägarna ej själv vill eller kan odla dem" (SDHK nr 4048). Riddaren Johan Eriksson upplät 1340 åt ärkebiskop Peter i Lund och hans efterträdare alla sina

gods på Bornholm med undantag för några *ödegods* i S:t Lars socken, nära Linköping (SDHK nr 4635). Varför ödegårdarna undantogs framgår inte, men möjligheten finns att andra bönder kommit att bruka och hävda dem. I ett annat brev 1346 framgår att Kung Magnus avgjort i en tvist och förklarat att konventet hade rätt och plikt att återställa byn Hässleby som länge varit i ödesmål, sedan herr Philip Ingevaldsson i densamma ägde någon liten del (SDHK nr 5337).

Nedan följer exempel på ödetorp, ödegårdar, ödesmål i Arvid Trolles jordebok och brev:

1473. Trolle tar upp ett jordbyte där en gård byts mot 2 ödegårdar (*ödthagårdar*) ”som kallas Punkagården” i Börsaryd [Hånges sn, Östbo hd] (HH 31, s 145)

1475. Jordbyte där Trolle byter med kronan och får en gård samt 2 ödegårdar (*ödhegårdar*) mot två andra gårdar (HH 31 s 159)

1476. Köper Trolle ett ödetorp (*ödeåtorp*) heter Rampnamåla (*Rampnamaala*) i Kalsviks sn (Kinnevalds hd) (HH 31 s 178)

1476. Köper Trolle ett ödetorp (*ödhetörp*) heter Roknaboda i Sanseryds sn (Tveta hd) (HH 31 s 178)

1476. Köper Trolle byter till sig en gård och ett ödetorp (*ödhetorp*) heter Fällaryd i Våxtorps sn (Östbo hd) (HH 31 s 179)

1480. Trolle byter till sig flera gårdar samt en fjärdepart (*fjärdapart*) som räntar ½ pund smör i Heda och en ödemål (*ödhemale*) som heter *Hidingz hwörwä*, båda i Nottebäcks sn [Uppvidinge hd] (HH 31 s 199f)

1481; Trolle får två ödegårdar omtalade i brevet som; mina rätta arvegårdar Björnklo och Galtås som nu ligger öde (*ödhe*) i Säby sn [Norra Vedbo hd] (HH 31 s 140)

1485. I ett fastebrev omtalas ett ödetorp (*ödhetorp*) och arvsdelar i detta, som halvdelar (*halffdeelen*) som heter Bro [Hällaryd sn, Östbo hd] där Trolle köpt arvsdelar; halvdelan i ödetorpet köpte AT av hustru Rangnild Björnsson; halvdelan som Trolle köpte av Per Olsson (HH 31 s 228)

1486. talas om en liten ödegård (ödhe gårdh) i *Bestredhe* i Moheda sn och ett ödetorp (ödhe torp) i Slätthög sn som AT köper (HH 31 s 235)

1486; Köper Trolle bl. a. ett ödetorp (*ödhetorp*) som heter Klädre i Stenberga sn [Östra hd] (HH 31 s 232)

1492; Talas om ett *ödhemale* som heter *Falkenberg* och ett *ödeåmale* som heter *Kärtilsmåla* i Algutsboda sn (HH 31 s 247)

1493. Trolle köper en ödegård (*ödegårdh*) i Hycklinge i Fornåsa sn [Bobergs hd] som räntar 9 spann korn; med tillägget ”med åker och äng, skog, mark, fiskevatten som där av tilligger och av ålder tilligger har” (HH 31 s 248f; jfr 1640 års karta med 6 gårdar och 2 utjordar i Hycklinge. Som frälse noteras 4 hemman och 1 liten utjord. Antagligen finns ödegården bebyggd som något av hemmanen då två noteras som ½ hemman och en som ¼ hemman)

1548. Två brev angående arvsförfattningen efter Joakim Trolle och hans arvingar. Tar upp flera ödetorp bland annat: ett ödetorp (*odetorp*) heter *Reenn nihil*; ett ödetorp (*odetorp*) heter *Tijdebe* räntar 16 alb; ett ödetorp (*odetorp*) i Skillingaryd räntar 6 skillingar (HH 31)

Utöver *ödegård* finns *ödejord* som på liknande vis kan avse en hel fastighet, och inte bara enstaka jordstycken. Bland annat förekommer ”ödejord” som rubrik i Vasatidens jordeböcker istället för utjord på några ställen (t.ex. ÖH 1554:16 fol 42r, s 48), där *ödejord* är rubrik med *utjordar* därunder.

Exempel: 1479 köpte Trolle två gårdar och en ödejord (*ödhe iordh*) i Hov (Värnamo sn, Östbo hd) med ränta om 1 pund smör en ödejord (*ödhe iordh*) i Skillingaryd (Tolftaryds sn, Östbo hd) med ränta om ett pund smör (HH 31 s 196). En jord på 1 pund smör kan här jämföras med de två gårdarna räntar 2 och 4 pund smör. ”Ödejorden” här är alltså små jordstycken utan fastigheter, motsvarande ”ödegårdar/ödetorp”.

Samma företeelse med ödeenheter kan finnas under beteckningen *jord*; ”en jord i Skaftarp kallas *Pwgejord* [Rydaholms socken, Östbo hd]. Den fick jag av Per Jonsson i Halshammar och bytte den bort med Lindorm i Skaftarp för en jord han hade inne med mig i förne Longhwlt [Longehult?]” (HH 31 s 63). Jfr *ödemark*, som i Nils Bossons jordebok förekommer synonym med ödetorp, som beteckning på tidigare besuttna torp. Jfr *Ödesskog*, t.ex. A2:85.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor i Riksarkivet (RA)

Blå nummer 40 (Oordnade handlingar efter 1630)

Geometriska (storskaliga) kartor:

LMA = Lantmäterimyndigheternas arkiv

LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv

MHA = Maanmittaushallituksen uudistusarkisto (RA, Helsingfors)

JB = Jordeböcker, Årliga räntan fr.o.m. 1630, Kammararkivet

Kammararkivet, Landskapshandlingarna, Kronans jordeböcker, Årliga räntan t.o.m. 1630:

VH = Västergötlands handlingar

VmH = Västmanlands handlingar

SmH = Smålands handlingar

UH = Upplands handlingar

ÖH = Östergötlands handlingar

Sandbergska samlingen, Kammararkivet

Tryckta källor och databaser

Almquist, Johan Axel (Utg.) (1938). Arvid Trolles jordebok 1498: Jämtne åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken. *Historiska handlingar 31*. Stockholm

Alvered, Zeth (Utg.) (1999). *Gregers Matssons kostbok för Stegeborg 1487–1492*. Uppsala: Svenska fornskriftsällsk.

Bjurling, Oscar (1977). *Karl VIII:s jordebok över Färingö*. Lund: Ekonomisk-historiska föreningen

Båkman, Agneta (1972). Nils Bossons (Grip) jordebok och jordinnehav. DMS opubl.

Carlén, Johan Gabriel (red.) (1841). *Sveriges Rikes lag gillad och antagen på riksdagen år 1734*. Stockholm: Norstedt

Dahlbäck, Göran (2010). *Uppsala domkyrka. 1, Skriftliga källor, arkivbildning*. Uppsala: Upplandsmuseet

DMS = *Det medeltida Sverige*

DMS 1:1. *Uppland. Norra Roden*. Utgiven av Göran Dahlbäck, Bengt Jansson, Gunnar T. Westin. 1972. Stockholm: Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad

- DMS 1:4. *Uppland. Tiundaland: Tierp, Våla, Vendel, Oland, Närke, Östergötland*. Utgiven av Janson, Rune, Skoglund, Lars-Olof & Rahmqvist, Sigurd. 1974. Stockholm: Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad
- DMS 4:3. *Småland. Öland*. Utgiven av Roger Axelsson, Kaj Janzon & Sigurd Rahmqvist. 1996. Stockholm: Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad
- DMS 4:6. *Småland. Ydre härad*. Utgiven av Christian Lovén. 2015. Stockholm: Riksarkivet
- Ekstrand, Viktor (Utg.) (1901). *Samlingar i Landtmäteri. Första samlingen. Instruktioner och Bref 1628–1699*. Stockholm: Isaac Marcus' boktr.-aktiebolag
- FMIS = Riksantikvarieämbetet (RAÄ), Fornsök. www.fmis.raa.se (2016)
- Fritzner, Johan (1896). *Ordbog over det gamle norske Sprog. Bd 3, R–Ö*. Kristiania
- Fritzner, Johan (1972). *Ordbog over det gamle norske sprog. Bd 4, Rettelser og tillegg*. Oslo
- Hadorph, Johan (red.) (1687). *Biärköa rätten*. Stockholm
- HH = *Historiska handlingar*. Samf.
- Historiska handlingar. D. 11. Nr 1. Undervisning om rikets ränta 1530–1533*. (1879). Stockholm
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (red.) (1933). *Svenska landskapslagar. Ser. 1, Östgötalagen och Upplandslagen*. Stockholm: Geber
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (red.) (1936). *Svenska landskapslagar. Ser. 2, Dalalagen och Västmannalagen*. Stockholm: Geber
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias (red.) (1962). *Magnus Erikssons landslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén*. Lund: Carl Bloms Boktryckeri
- JL = *Codex Holmiensis 37 (C 37). Jyske Lov*. Det Kongelige Bibliotek: www.kb.dk/permalink/2006/manus/41/dan/ (2016)
- Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (red.) (1846). *Norges gamle love indtil 1387. Bd 1*. Christiania
- Keyser, Rudolph & Munch, Peter Andreas (red.) (1848). *Norges gamle love indtil 1387. Bd 2*. Christiania
- Ortnamnsregistret. Institutet för språk och folkminnen: www2.sofi.se/SOFIU/topo1951/_cdweb/index.htm (2016)
- RAK = Rikets allmänna kartverk. Ekonomisk karta över Sverige. Generalstabens litografiska anstalt, Stockholm, 1935–1978
- Rietz, Johan Ernst (1867). *Svenskt dialekt-lexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund
- Sandberg, Robert (1979). Arvskiftet i Skara 21/1 1500 Efter Kristina och Magdalena Karlsdöttrar (Bonde) ("Gyllenstierna-skiftet"). DMS 493 opubl.
- Schlyter, Carl Johan (1877). *Glossarium ad Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui* = Ordbok till Samlingen af Sweriges gamla lagar. SSSL 13. Lund
- SDHK = Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek. www.riksarkivet.se/sdhk (2016)
- SOL = *Svenskt ortnamnslexikon*. Mats Wahlberg (red.). (2003). Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet
- SSGL = *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar, på kongl. maj:ts nådige befallning utgifven af d. C.J. Schlyter. Vol. 1–13. 1827–1877*
- DL = Dalalagen
- KrL = Kristoffers landslag. SSSL 12. 1859
- MEL = Magnus Erikssons landslag. SSSL 10. 1862

- SdmL = Södermannalagen. SSGL 4. 1838
 SKL = Skånelagen. SSGL 9. 1859
 UL = Upplandslagen. SSGL 3. 1834
 VmL = Västmannalagen. SSGL 5. 1841
 ÄvGL = Äldre Västgötalagen. SSGL 1. 1859
 ÖgL = Östgötalagen. SSGL 2. 1830
- Styffe, Carl Gustaf (red.) (1852). *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland*. Stockholm
- Styffe, Carl Gustaf (red.) (1856). *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*. Stockholm: Hörberg
- Söderwall, Knut Fredrik (1884–1918). *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund: Svenska fornskriftsällskapet
- Söderwall, Knut Fredrik (1953–1973). *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Suppl.* Lund: Svenska fornskriftsällskapet
- VKJB = Alf Ericssons databas över Vadstena klosters jordeböcker och räkenskaper. 2011, opubl.
- Wiktorsson, Per-Axel (red.) (2011). *Äldre Västgötalagen och dess bilagor: I Cod. Holm. B 59. Del II*. Skara: Föreningen för Västgötalitteratur
- ÄGK = Databasen Äldre geometriska kartor (GEORG). Riksarkivet:
www.riksarkivet.se/geometriska (2016)

Litteratur

- Abel, Wilhelm (1935). *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Berlin: Paul Parey
- Agner, Eric (1730). *Geodæsia Suecana eller Örtuga delo-bok*. Stockholm
- Ambrosiani, Björn & Burell, Sven (2006). *Medeltida jordägare och aktörer på Mälardöarna*. Stockholm: Paniba
- Andersson, Sofia & Jansson, Ulf (1995). Gårdar och ödeläggelse i det medeltida Blomskog. *Ny giv för värländsk arkeologi*. Kjell-Åke Aronsson & Britt-Marie Insulander (red.), s 121–132
- Andersson, Thorsten (1963). Sockennamnen Hedheskirkia 'Heda' och Røskirkia 'Rök'. *Namn och bygd 51*
- Andersson, Thorsten (1992). Utjorden Sibberyd i Rök. *Namn och bygd 80*, s 153–154
- Andersson, Thorsten (2012). Rangelrumpan, en utjord i Ödeshögs socken i Östergötland. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*
- Andræ Carl Göran (2002). Karl Knutssons räfst 1453–1454. *Ny väg till medeltidsbrevens: Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Claes Gejrot, Roger Andersson & Kerstin Abukhanfusa (red.). Stockholm: Riksarkivet
- Antonsson, Hans (2004). *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. Stockholm: Univ.
- Atlas över Sverige: Det medeltida Sverige* (1967). Av Magnus Lundqvist. Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag
- Bálint, Káthe (1974). *Utjordar och ödegårdar*. Lund (opubl.)
- Bavel, Bas J. P. van (2010). *Manors and markets: Economy and Society in the Low Countries, 500–1600*. Oxford: Oxford University Press

- Benedictow, Ole Jørgen (2004). *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge, Suffolk, UK: Boydell Press
- Beresford, Maurice W. (1954). *The Lost Villages of England*. London
- Beresford, Maurice W. & St Joseph, John Kenneth Sinclair (1958). *Medieval England: An Aerial Survey*. Cambridge
- Bjarne Larsson, Gabriela (1994). *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*. Stockholm: Univ.
- Bjarne Larsson, Gabriela (2010). *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning
- Bjørkvik, Halvard (1964). Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Norge. *Problemer i nordisk historieforskning: Rapporter til det Nordiske historikermøte i Bergen 1964*, s 35–60. Bergen: Universitetsforlaget
- Bjørkvik, Halvard (1972). Agrarkrise og øydegardar. *Bergverkssamfunn og øydegardar: Problem i Jämtland-Härjedalens og Trøndelags historie*. Alf Åberg (red.). Samnemnda for lokalhistorisk gransking i Nidaros bispedøme: Skrifter 5. Trondheim
- Bolin, Sture (1942). Scandinavia. *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. Volume 1. Agrarian Life of the Middle Ages*. John H. Clapham & Eileen Power (red.), s 467–492. Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Brink, Stefan (1990). Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Nr 20, 1990, s 39–46
- Brunius, Jan (1980). *Bondebygd i förändring: Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600*. Lund: Univ.
- Brunius, Jan (1975). Spår av agrarkris: Ödedokumentation och terminologi i medeltida jordeboksmaterial. *Scandia Vol 41, Nr 1*, s 47–66
- Brunius, Jan (1993). Lima år 1539: En skattelängd med medeltida bakgrund. *Källor till den svenska historien*, s 80–87. Stockholm: Riksarkivet
- Brunius, Jan (2010). *Vasatidens samhälle: En vägledning till arkiven 1520–1620 i Riksarkivet*. Stockholm: Riksarkivet
- Bååth, Käthe (1983). *Öde sedan stora döden var ...: Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. Del 1*. Lund: Univ.
- Bååth, Käthe (1983b). *Öde sedan stora döden var ...: Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. Del 2*. Lund: Univ.
- Campbell, Bruce M. S. (2006). The Land. *Social History of England 1200–1500*. Mark Ormrod & Rosemary Horrox (red.), s 179–237. Cambridge: Cambridge University Press
- Christensen, Carl A. (1964). Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Danmark. *Problemer i nordisk historieforskning: Rapporter til det Nordiske historikermøte i Bergen 1964*, s 7–24. Bergen: Universitetsforlaget.
- Dag Retsö & Johan Söderberg (2015) The late-medieval crisis quantified. *Scandinavian Journal of History*, 40:1, s 1–24
- Dahlbäck, Göran m.fl. (1973). Lingnåre utjord. Exempel på medeltida regression, *Fornvännen Årg. 68*, s 90–96
- Dahlbäck, Göran (1977). *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Stockholm: Univ.

- Dovring, Folke (1947). *Attungen och marklandet: studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*. Lund: Univ.
- Dovring, Folke (1951). *De stående skatterna på jord 1400–1600*. Lund: Gleerup
- Dyer, Christopher (1994). *Everyday Life in Medieval England*. London: Hambledon
- Ericsson, Alf (2012). *Terra mediaevalis: Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniv.
- Eriksson, Malin (2001). *Inventering av ödegårdar från medeltid till ca 1700. Norra Gotland / Forså ting*. Visby: Länsstyrelsen i Gotlands län. Skogsvårdsenheten
- Ersson, Per-Göran (1974). *Kolonisation och ödeläggelse på Gotland: Studier av den agrara bebyggelseutvecklingen från tidig medeltid till 1600-talet*. Stockholm: Univ.
- Framme, Gösta (1985). *Ödegårdar i Vätte härad*. Göteborg: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet
- Framme, Gösta (1999). *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Göteborg: Språk- och folkminnesinstitutet
- Fridell, Staffan (1993). Nytiabol, *Arkiv för nordisk filologi*. Stockholm, s 147–160
- Fritz, Birgitta (1982). Kronans fögderier och län under medeltiden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 1982 (Nr 4), s 136–148
- Gissel, Svend (1975). Regression i nordisk senmiddelalder. Det nordiske Ødegårdsprojekt: Nordisk Orientering nr. 9, s 1–14 (opubl.)
- Gissel, Svend (1977). Retrospektive analyser af agrarstrukturer – et redskab i ødegårdsstudiet. Referat fra Ødegårdssymposiet i Húsavík 27. – 29. Aug. 1974. Reykjavík, s 17–21 (opubl.)
- Gren, Leif (1997). *Fossil åkermark: Äldre tiders jordbruk - spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Gussarsson Wijk, Maria, Höglund, Mats & Lundström, Bo (2013). *Med kartan i fokus: En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*. Stockholm: Riksarkivet
- Göransson, Sölve (1971). *Tomt och teg på Öland: Om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Uppsala: Univ.
- Göransson, Sölve (1999). Öländska by- och godsnamn i ett senmedeltida jordeskitesbrev: Ortsidentifieringar. *Namn och bygd*. 1999 (87), s 87–103
- Göthberg, Hans & Frölund, Per (2010). *Lingnåre i Hållnäs*. Arkeologi på kulturresevat. Upplandsmuseets rapport 2010:40. Uppsala: Upplandsmuseet
- Hallberg, Erik (2013). *Havrefolket: Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770–1930*. Göteborg: Univ.
- Hallenberg, Mats (2001). *Kungen, fogdarna och riket: Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Stockholm: Univ.
- Hannerberg, David (1971). *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år: Gård och åker, skörd och boskap*. Stockholm: Läromedelsförl.
- Hansson, Anders (2005). *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund: Jamtli
- Harrison, Dick (2000). *Stora döden: Den värsta katastrof som drabbat Europa*. Stockholm: Ordfront
- Hatcher, John & Bailey, Mark (2001). *Modelling the Middle Ages: The History and Theory of England's Economic Development*. Oxford: Oxford Univ. Press

- Hellberg, Lars m.fl. (1967). *Kumlabygden: Fortid, nutid, framtid. 3, Ortann och äldre bebyggelse*. Kumla: Kommunen
- Hellberg, Lars (1986). Ordet nor i uppländska ortnamn (2): Fjällnora. *Namnspalten i UNT. Ortannssällskapet i Uppsala. Årgång 4*. Uppsala
- Helmfrid, Staffan (1959). De geometriska jordeböckerna – "skatteläggingskartor"? *Ymer* 3, s 224–231.
- Helmfrid, Staffan (1962). *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Särtryck ur *Geografiska Annaler Vol. XLIV*, 1962: 1–2. Stockholm: Univ.
- Hoff, Annette (1997). *Lov og landskab: Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landsbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*. Århus: Univ.
- Holm, Olof (2011). Digerdödens följder för jordägandet: Exemplet Jämtland. *Historisk tidskrift* 90, Oslo, s 7–32.
- Hybel, Nils (1989). *Crisis or Change: The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*. Aarhus: Aarhus Univ. Press
- Hybel, Nils & Poulsen, Bjørn (2007). *The Danish Resources c. 1000–1550: Growth and Recession*. Leiden: Brill
- Jansson, Sam Owen & Waldetoft, Dan (1995). *Måttorboken*. Stockholm: Nordiska museet
- Jansson, Ulf (1993). *Odling och ödeläggelse i Nordmarks härad: En studie utifrån 1640-talets kartor*. Stockholm: Univ.
- Johannisson, Ture (1959). Urfjäll. *Septentrionalia et orientalia*, s 230–235. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Jones, Michael (1987). *Landhöjning, jordägoförhållanden och kulturlandskap i Maxmo*. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten
- Jones, Richard. & Dyer, Christopher. (2010). *Deserted Villages Revisited (Explorations in Local and Regional History)*. Hatfield: University Of Hertfordshire Press
- Karsvall, Olof (2007). Uninhabited Cadastral Units on Large-scale Maps 1630–1655: Indicators of Late Medieval Deserted Farms? *Landscape History* 29. Della Hook (red.), s 75–87. Society for Landscape Studies
- Karsvall, Olof (2008). Utjordar och spår av ödelagda gårdar. *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Mats Höglund (red.), s 53–64. Sundbyberg: Riksarkivet
- Karsvall, Olof (2011). *Utjordar and the Question of Deserted Farms: A Case Study of the Parish of Svanshals. Bebyggelsehistorisk tidskrift. Nr. 61/2011*, s 22–38
- Karsvall, Olof (2013). Retrogressiv metod: En översikt med exempel från historisk geografi och agrarhistoria. *Historisk tidskrift* 133:3, s 411–435
- Karsvall, Olof (2014). Åkerstorlek 1640 som indikator på stora medeltida bebyggelser. *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Olof Karsvall & Kristofer Jupiter (red.), s 189–216. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur
- Kerkkonen. 1973. Utbysjordar och bygdeväxt. Ödegårdsjakt för Nyland under omprövning. *Historisk tidskrift för Finland, 1973:1*, s 1–13
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. John Granlund & Ingvar Andersson (red.), 1956–1978. Malmö: Allhem

- Källström, Magnus (2010). *Undersökning av nyfunnen gravhäll med runor vid Heda kyrka, Östergötland*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Lagerås, Per (red.) (2016). *Environment, society and the Black Death: An interdisciplinary approach to the late-medieval crisis in Sweden*. Oxford: Oxbow Books
- Larsson, Lars-Olof (1964). *Det medeltida Värend: Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Lund: Univ.
- Larsson, Lars-Olof (1970). *Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen: Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod*. Stockholm
- Larsson, Lars-Olof (1972). *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640*. Lund: LiberLäromedel/Gleerup
- Lewis, Carena, Mitchell-Fox, Patrick & Dyer Christopher (2001). *Village, Hamlet and Field: Changing Medieval Settlements in Central England*. Macclesfield: Windgather Press
- Liedgren, Jan (1994). Om Sibbarydh och andra namn i nyfunna östgötska medeltidsbrev. *Namn och bygd*. 1994 (82), s 51–55.
- Lindkvist, Thomas (2014). En feodal revolution i Sverige och frågan om stora och små gårdar. *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Karsvall, Olof & Jupiter, Kristofer (red.), s 9–21. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur
- Lindstedt, Karl (1883). *Svenska meterboken*. Stockholm: Aktieb. Hiertas bokförlag
- Martin, Sean. (2007 [2001]). *The Black Death*. Harpenden: Pocket Essentials
- Mavis, Mate (1991). The Agrarian Economy of South-east England Before the Black Death: Depressed or Buoyant? *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century*. Bruce M.S. Campbell (red.), s 79–109. Manchester: Manchester University Press
- Myrdal, Janken (1987). 1500-talets bebyggelseexpansion – en forskningsöversikt. *Scandia* 53:1, s 77–98
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan (1991). *Kontinuitetens dynamik: Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International
- Myrdal, Janken (red.) (1999). *Det svenska jordbrukets historia. Vol 2. Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Stockholm: Natur och kultur
- Myrdal, Janken (2003). *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. Stockholm: Sällsk. Runica et mediævalia
- Myrdal, Janken (2007). Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket. *Historisk tidskrift* 127:3, s 495–504.
- Myrdal, Janken (2012). Scandinavia. *Agrarian change and crisis in Europe, 1200–1500*. Kitsikopoulos, Harry (red.), s 204–249. London: Routledge
- Nilsson, Pia (2010). *Bortom åker och äng: Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniv.
- Norborg, Lars-Arne (1958). *Storföretaget Vadstena kloster: Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. Lund: Univ.
- Norborg, Lars-Arne (1964). Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Sverige. *Problemer i nordisk historieforskning: Rapporter til det Nordiske historikermøte i Bergen 1964*, s 61–77. Bergen: Universitetsforlaget

- Orrman, Eljas (1971). De senmedeltida ödesmålen i sydvästra Finland. *Historisk tidskrift för Finland*, 1971:3, s 97–113
- Orrman, Eljas (1972). Några synpunkter på utbysjordarna i Raseborgs län. *Historisk tidskrift för Finland*, 1972:3, s 91–99
- Orrman, Eljas (2003). Rural Conditions. *The Cambridge history of Scandinavia. Vol. 1, Prehistory to 1520*. Knut Helle (red.), s 250–311. Cambridge: Cambridge University Press
- Persson, Bodil E. B. (2001). *Pestens gåta: Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*. Lund: Univ.
- Postan Michael. M. (1939). Revisions in Economic History: IX. – The Fifteenth Century. *The Economic History Review, Vol. 9, No. 2 (May, 1939)*, s 160–167
- Postan Michael. M. (1950). Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages. *The Economic History Review. Second Series, Vol. II, No. 3*, s 221–246.
- Postan Michael. M. (1972). *The Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain in the Middle Ages*. London: Pelican Books
- Rahmqvist, Sigurd (1996). *Sätsgård och gods: De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Stockholm: Univ.
- Rahmqvist, Sigurd (2013). Om jordens läge i byn under medeltiden. *Fragments ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius*. Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), s 350–358. Stockholm: Riksarkivet
- Roberts, Brian K. (1987). *The Making of the English Village: A Study in Historical Geography*. Harlow: Longman Scientific & Technical
- Rosén, Jerker (1950). Det kanoniska förbudet att avsöndra fast egendom. Enligt de svenska medeltidskällorna. *Scania. Vol 20 No 1*, s 99–108
- Samzelius, Jonas L:son, Tapper, Tage & Hannerberg, David (red.) (1977). *Kumlabygden: forntid, nutid, framtid. 4, By, gård och samhälle*. Kumla: Kommunen
- Seebohm, Frederic (1883). *The English Village Community Examined in its Relations to the Manorial and Tribal Systems and to the Common or Open Field System of Husbandry*. Cambridge
- Siltberg, Tryggve (2011). Gotlands gårdssamhälle 1413–1900 och ödegårdsfrågan 1514–1750. *Gusem. Årg. 2/2011*, s 233–377
- Skarin, Ole. 1979a. *Grängsårdar i centrum 1: Studier i västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600*. Göteborg: Univ.
- Skarin, Ole. 1979b. *Grängsårdar i centrum 2: Exkurser, kaustik, tabeller*. Göteborg: Univ.
- Soininen, Arvo M. (1964). Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Finland. *Problemer i nordisk historieforskning: Rapporter til det Nordiske historikermøte i Bergen 1964*, s 25–34. Bergen: Universitetsforlaget
- Sporrong, Ulf (1985). *Mälbygd: Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Stockholm: Univ.
- Sporrong, Ulf (2008). Om jordäggande och odling i Sverige under medeltiden: Tankar kring en karta som redovisar olika former för arv av jord. *Medeltidens mångfald: Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm på 60-årsdagen den 8 mars 2007*. Göran Dahlbäck (red.), s 345–361. Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia

- Teitsson, Björn (1981). The Joint Scandinavian Contribution to the European Study of Late Medieval Desertion. *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600*. Svend Gissel m.fl. (red.), s 172–187. Stockholm: Almqvist & Wiksell international
- Tollin, Clas (1999). *Rågångar, gränshallar och ägoområden: rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Stockholm: Univ.
- Tollin, Clas (2004). When Sweden was put on the map. *European Rural Landscapes: Persistence and Change in a Globalising Environment*, s 191–208
- Tollin, Clas (2008). De första lantmätarna. *1600-talets jordbrukslandskap: En introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Mats Höglund (red.). Stockholm: Riksarkivet, s 16–31
- Tollin, Clas (2010). *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland. En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klosters grundande*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniv.
- Tollin, Clas & Karsvall, Olof (2010). Ett världsarv görs tillgängligt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nr 60/2010*, s 94–103
- Vestbö-Franzén, Ådel (2003). Utjorden Bållarp: En historia om landskapsdynamik och platsens dramatik. *Viredabygden III. Då var då – Nu är nu*, s 56–72. Jönköping: Vireda hembygdsförening
- Vestbö-Franzén, Ådel (2013). *Bollarp – ett nybygge på det småländska höglandet 1550–1630*. Jönköping: Jönköpings läns museum
- Vestbö-Franzén, Ådel (2016). *Bollarphuset II, grävsången 2015*. Jönköping: Jönköpings läns museum
- Vikstrand, Per (2001). *Gudarnas platser: Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Uppsala: Univ.
- Widgren, Mats. (1999). Is landscape history possible? Or How can we study the desertion of farms? *The Archaeology and Anthropology of Landscape. Shaping Your Landscape. One World Archaeology Volume 30*, s 94–103
- Widgren, Mats (1997a). *Fossila landskap: En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*. Stockholm: Univ.
- Widgren, Mats (1997b). *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*. Uddevalla: Bohusläns museum
- Widgren, Mats (2014). Hur drevs den vikingatida-medeltida storgården? Några frågor från Lägerbovada, Ydre. *Medeltida storgårdar i Sverige – ett tvärvetenskapligt forskningsområde*. Olof Karsvall och Kristofer Jupiter (red.), s 59–72. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur
- Winberg, Christer (1985). *Grenverket: Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning
- Wirsell, Gunnar (1968). *Om kronans jordeböcker 1541–1936*. Stockholm: Institutet för offentlig och internationell rätt
- Ziegler, Philip (1998 [1969]). *The Black Death*. London
- Österberg, Eva (1971). *Gränsbygd under krig: ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*. Lund: Univ.
- Österberg, Eva (1977). *Kolonisation och kriser: Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300*. Lund: Gleerup

Förteckning över tabeller och figurer

Tabeller

- Tabell 1.1. Antalet enheter i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
- Tabell 1.2. Förekomsten av ordet *utjord* i de äldre geometriska kartorna
- Tabell 1.3. Lantmätare 1633–1656, antal akter och antalet omnämmanden av ordet *utjord*
- Tabell 1.4. Antalet enheter inom utjordarnas kärnområde i östra Mellansverige, cirka 1640
- Tabell 1.5. Åkerstorlek för hemman och utjordar i östra Mellansverige, cirka 1640
- Tabell 1.6. Exempel på skillnader i redovisningen av ängsinnehav (antal lass hö) mellan konceptkartor och renovationskartor i Lysings härad, cirka 1640
- Tabell 1.7. Ängsstorlek för hemman och utjordar i östra Mellansverige, cirka 1640
- Tabell 1.8. Antal utjordar med ett markslag, samt antal utjordar i både åker och äng
- Tabell 3.1. Antalet och storleken på byamålsutjordarna i Lysings härad, cirka 1640
- Tabell 3.2. Tungelunda i Harstads socken, cirka 1640
- Tabell 3.3. Bebyggelseenheter med minst två byamålsutjordar i Lysings härad, cirka 1640
- Tabell 3.4. Millingstorp i Röks socken, cirka 1640
- Tabell 3.5. Tyttorp i Kumla socken, cirka 1640
- Tabell 3.6. Stora och Lilla Häggestad i Heda socken, 1641
- Tabell 3.7. Uppskattat byamål i Lilla Häggestad, 1641
- Tabell 3.8. Enskilda små jordar under hemman i Lysings härad, cirka 1640
- Tabell 3.9. Torpalyckan i Tollstads socken, cirka 1640
- Tabell 3.10. Haninge, Haningetorp och Torpalyckan, cirka 1640
- Tabell 3.11. Högboalyckan i Röks socken, cirka 1640
- Tabell 3.12. Utjordar som obebyggda ägoområden i Lysings härad, cirka 1640
- Tabell 3.13. Utjordar och kyrkojord till Heda, cirka 1640
- Tabell 3.14. Jussberg, Heda, Häradsvallen och Disevid, cirka 1640
- Tabell 4.1. Utjordar i Alunda socken, cirka 1540 och 1640
- Tabell 4.2. Bebyggelseenheter med utjordar, 1540 och 1640
- Tabell 4.3. Utjordar som ägoområden i Alunda socken, cirka 1640
- Tabell 4.4. Utjorden Vreta i Alunda socken, 1645
- Tabell 4.5. Utjordarna Odenlandet i Alunda och Stavby socknar, 1642–1646
- Tabell 4.6. Blacksta och Rörby 1540/60 och 1640
- Tabell 5.1. Ödeavkortningar på Öland för hemman och utjordar, 1566–1613
- Tabell 6.1. Utjordar i Risby, 1405–1623

Figurer

- Figur I.1. Varnäs äng i Väderstads socken, cirka 1640
- Figur I.2. Lingnåre i Hållnäs socken på den flygfotobaserade ekonomiska kartan 1952
- Figur I.3. Hageby i Helgona socken, cirka 1640
- Figur I.4. Lilla Hultrum i Vireda socken, cirka 1640
- Figur 1.1. Täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640

- Figur 1.2. Förekomsten av utjordar i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
- Figur 1.3. Kärnområdet för utjordar i de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
- Figur 1.4. Antal utjordar per bebyggelseenhet efter storleksklass (antal hemman)
- Figur 1.5. Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek (fem klasser) i östra Mellansverige, cirka 1640
- Figur 1.6. Småland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.7. Öland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.8. Östergötland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.9. Södermanland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.10. Uppland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.11. Västmanland: Andelen utjordar och hemman efter åkerstorlek, cirka 1640
- Figur 1.12. Andelen utjordar och hemman efter ängstorlek
- Figur 1.13. Hemmanens fördelning efter jordnatur i östra Mellansverige inom täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
- Figur 1.14. Utjordarnas fördelning efter jordnatur i östra Mellansverige inom täckningsområdet för de äldre geometriska kartorna, cirka 1640
- Figur 2.1. Utjordar, fem huvudtyper på tre nivåer: 1) bebyggelseenhet, 2a) särägoblock, 2b) byamålsutjord, 2c) oregerad enhet, 3) mindre enstaka jord/teg
- Figur 2.2. Huvudtypernas ägostrukturer
- Figur 2.3. Exempel på utjordar som är bebyggelseenheter (egna ägoområden)
- Figur 2.4. Exempel på utjordar som särägoblock
- Figur 2.5. Exempel på bebyggelseenheter som är obebyggda (typ 1), och indelade i särägoblock, där varje block är en egen utjord (typ 2a)
- Figur 2.6. Exempel på hur byamålsutjordar, med gena tomter, redovisas i kartbilderna
- Figur 2.7. Gölstorp i Regna socken i Östergötland, cirka 1650
- Figur 2.8. Exempel på utjordar i solskiftade byar som endast avser en tomt
- Figur 2.9. Exempel på byamålsutjordar i Uppland, som redovisas i karttexten, men inte på kartbilderna
- Figur 2.10. Gredby i Klosters socken, Södermanland, 1647
- Figur 2.11. Åby i Säby socken, Småland, cirka 1640
- Figur 2.12. Utjord i Fransåker, Odensala socken, Uppland, 1636
- Figur 2.13. Klevarp i Rogberga socken, Småland, 1646
- Figur 2.14. Utjordarnas huvudtyper med undernivå för uppdelningar på gårdsnivå (typ 2.II)
- Figur 2.15. Skiss över utjordar som är uppdelade på gårdsnivå
- Figur 2.16. Exempel på delade byamålsutjordar (typ 2.II.b)
- Figur 2.17. Krakstad i Hogstads, Östergötland, 1638–1639
- Figur 2.18. Ryd i Skedevi socken, Östergötland, 1650
- Figur 2.19. Sörby i Eneby socken, Östergötland, 1650
- Figur 3.1. Lysings härad, Östergötland, 1640
- Figur 3.2. Tomterna i Tungelunda i Harstads socken, cirka 1640 och 1695
- Figur 3.3. Ås i Svanshals socken, cirka 1640 och 1683
- Figur 3.4. Millingstorp i Rök socken, cirka 1640
- Figur 3.5. Relationerna mellan utjordar i Millingstorp och de hemman som de tillhör, cirka 1640

- Figur 3.6. Utsnitt över Millingstorp på den flygfotobaserade ekonomiska kartan från 1948
- Figur 3.7. Millingstorp i Röks socken, cirka 1640
- Figur 3.8. Tyttorp i Kumla socken, cirka 1640, med tre hemman och tre utjordar, nummer 4–6
- Figur 3.9. Renritning av tomtplanen för Tyttorp, efter storskifteskartan 1758
- Figur 3.10. Antal hemman och utjordar med byamål per storleksklass total åker i Östergötland, cirka 1640
- Figur 3.11. Lilla Häggestad i Heda socken, 1641
- Figur 3.12. Byamålstal (alнемått) för solskiftade byar i Östergötland, cirka 1640
- Figur 3.13. Lilla Häggestad i Heda socken
- Figur 3.14. Renritning av Anders Börjessons konceptkarta över Stora och Lilla Häggestad från 1641
- Figur 3.15. Haddestad i Harstads socken, cirka 1640 och 1703
- Figur 3.16. Jättingstad i Heda socken, cirka 1640
- Figur 3.17. Enstaka åkertegar till prästgården i Svanshals, cirka 1640
- Figur 3.18. Renritning av Forsby i Tollstads socken, cirka 1640
- Figur 3.19. Hillingstad och Hagen i Röks socken, cirka 1640
- Figur 3.20. Detalj över tomtplanen i Överby, Svanshals socken 1640 och 1695
- Figur 3.21. Tjurtorp i Åby socken, cirka 1640
- Figur 3.22. Kålstad i Heda socken, cirka 1640
- Figur 3.23. Åsby i Kumla socken, cirka 1640
- Figur 3.24. Gottorp i Svanshals socken, cirka 1640 och 1683
- Figur 3.25. Alvastra och Ålebäcken i Tollstads socken, cirka 1640
- Figur 3.26. Torpalyckan i Tollstads socken, cirka 1640 och 1694
- Figur 3.27. Detalj över Haningetorps två hemman med var sin utjord i Torpalyckan, cirka 1640 och 1694
- Figur 3.28. Högbolyckan i Röks socken, cirka 1640
- Figur 3.29. Ängtorpen Bastekullen och Daglösa i Ödeshög och Dalen i Åby socken, cirka 1640
- Figur 3.30. Utjordar kallade *torpställe* kring Ekeberg och Slangeryd i Åby socken, cirka 1640
- Figur 3.31. Torpställena Hallången, Fågeltorp och Lassarp i Åby socken, cirka 1640
- Figur 3.32. Detalj från kartan 1641, över Hedas medeltida kyrka och två hemman
- Figur 3.33. Detalj över tomtplanen i Jussberg, 1641 och 1699
- Figur 3.34. Renritning av Heda, Jussberg, Disevid, Tuna och Haddetorp 1641, samt delar av Isberga och Jättingstad
- Figur 4.1. Häradsindelningen i Uppland med Olands härad med undersökningsområdet Alunda socken markerad
- Figur 4.2. Hemman och utjordar i Alunda socken, cirka 1540
- Figur 4.3. Hemman och utjordar i Alunda socken, cirka 1640
- Figur 4.4. Löddeby i Alunda socken, 1645
- Figur 4.5. Anteckning i marginalen om Mälbyn i jordeboken 1566 för Olands härad
- Figur 4.6. Mälbyn, ett enstaka hemman, samt omliggande byar i Alunda socken, 1645
- Figur 4.7. Norrgårde i Alunda socken i jordeböcker 1541, 1544 och 1566
- Figur 4.8. Renritning av Tolförebyn och Ålsunda i Alunda socken, 1642
- Figur 4.9. Happsta med utjord i Ekebyn om 2 örtugland och 6 penningland i jordeboken 1594

- Figur 4.10. Detalj över Johan Persson Thorings karta över Ekebyn 1645
- Figur 4.11. Häfftesta, på gränsen mellan Alunda och Tuna socken, 1642
- Figur 4.12. Renritning och sammanläggning av Márten Christiernssons kartor över Häfftesta, Ål och Krogsta, 1642
- Figur 4.13. Berga i Alunda socken med utjorden Lerdalen, 1642
- Figur 4.14. Lilla Stensunda, belägen på gränsen mellan Bladåker, Ekeby och Alunda socknar, 1640 och 1642
- Figur 4.15. Lilleby/Ålbyn och Ålbyn i Alunda socken, samt angränsande byar Skoby, Spånga och Söderby, 1642
- Figur 4.16. Utjordarna Vreta och Bolet i Alunda socken, 1645
- Figur 4.17. Detalj från karttexten för Odenslandet vid Golvsta i Alunda socken, 1645
- Figur 4.18. Odenslandet vid Golvsta i Alunda socken, 1645
- Figur 4.19. Odenslandet vid Klev i Alunda socken, 1642
- Figur 4.20. Odenslandet vid Foghammar i Alunda socken, 1642
- Figur 4.21. Jortslunda i Alunda socken, 1642 och 1754
- Figur 4.22. Jordeboksuppgift för en utjord i Marma i Alunda socken år 1541
- Figur 4.23. Detalj från karttexten till Johan Persson Thorings karta 1645 över Marma i Alunda socken
- Figur 4.24. Marma i Alunda socken, 1645 och 1711
- Figur 4.25. Väsby i Alunda socken, 1645 och 1699
- Figur 4.26. Detalj över Källberga i Alunda socken, 1645
- Figur 4.27. Blacksta och Rörby i Ekeby socken, 1646
- Figur 4.28. Detalj över Blacksta i Ekeby socken, 1646 och 1699
- Figur 4.29. Detalj från storskifteskartan för Blacksta, 1768–1769
- Figur 5.1. Sprötslinge i Alunda socken, 1642
- Figur 5.2. Egby i Funbo socken, cirka 1640
- Figur 5.3. Kalliola i Nykyrko socken, omkring 1643–1645
- Figur 5.4. Ollila i Pumala socken, omkring 1644–1646
- Figur 5.5. Öden i Grundsunda socken, 1646–1647
- Figur 5.6. Orrböle i Grundsunda socken, 1646–1647
- Figur 5.7. Baggård i Nordmalings socken, 1646–1647
- Figur 5.8. Aspeå i Nordmalings socken 1646–1647
- Figur 5.9. Ödeavkortningens storlek på Öland i samband med krigsutbrotten på 1560-, 1610- och 1670-talen
- Figur 5.10. Västerstad i Smedby socken och Tävelsrum i Torslunda socken, Öland, cirka 1640
- Figur 5.11. Getterum i Böda socken, Öland, 1683
- Figur 5.12. Solberga i Köpings socken, Öland, 1683, 1733 och 1816
- Figur 6.1. Ödebyn Risby år 1635
- Figur B1.1. Antal jordeböcker/volymer i landskapshandlingarna, 1530–1630
- Figur B1.2. Antal fögderier 1525–1560
- Figur B1.3. Tre kategorier av kamerala enheter i kronans jordeböcker
- Figur B1.4. Jordnaturer
- Figur B1.5. Östra Älgsjö, Bjäbo socken

- Figur B6.1. Bytesåker i Humla i Humla socken
Figur B6.2. Kyrkoäng i Humla i Humla socken
Figur B6.3. Flått i Gårdskäl i Klosters socken
Figur B6.4. Flått i Södra Bro och Gällersta
Figur B6.5. Utjord i Gammalsby i Gräsgårds socken
Figur B6.6. Samma jordstycken som ovan 1781
Figur B6.7. Åkerhump i Skruckeby i Mogata socken
Figur B6.8. Åkerhumpar i Bylingstad i Östra Husby socken
Figur B6.9. Hårva till Kastlösa kyrka och prästgård
Figur B6.10. Hulterstad hårvor i Kastlösa socken
Figur B6.11. Lilla Brunnebys hårvor
Figur B6.12. Helvetslyckan i Motala
Figur B6.13. Byggningstomt i Ylingstad i Furingstads socken
Figur B6.14. En avdelning i ängen i Nyckleby i Kälvestens socken